

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ КОМІТЕТ З ВИВЧЕННЯ
КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Україна в Центрально-Східній Європі

Випуск 12-13

Київ-2013

Затверджено до друку
вченою радою Інституту історії України НАН України
25 квітня 2013 р., протокол № 4

Тексти подаються в авторській редакції

Оригінал-макет підготувала Л. Зубець

Тексти до друку підготувала Г. Березанська

Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 12-13. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. — 486 с.

У наукових розвідках, вміщених на сторінках пропонованого читачькому загалу видання, розглядаються маловивчені питання вітчизняної історії з найдавніших часів до кінця XVIII ст., які висвітлюються в контексті європейського цивілізаційного процесу. Зацікавлений читач знайде у них відповіді на ціле коло проблем, що досліджуються вперше або по новому оцінюються з позицій сучасної історичної науки.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться історією України та Центрально-Східної Європи.

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE NAS OF UKRAINE
UKRAINIAN NATIONAL COMMITTEE FOR STUDY COUNTRIES
OF CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE

**Ukraine
in Central-East
Europe**

Volume 12-13

Kyiv-2013

Ukraine in Central-East Europe. — Vol. 12-13. — K.: Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, 2013. — 486 p.

The collection includes articles devoted to some less studied questions of domestic history from the early times and until the XVIIIth century. This edition addressed to the wide circle of curious readers: scholars, lecturers, all who are interesting by the history of Ukraine and countries of East and Central Europe. Authors of the collection propose the new approach or reevaluation of the problems of the Past in the light of European Civilization process.

Редакційна колегія:

Валерій Смолій, доктор історичних наук, академік НАН України, Інститут історії України НАН України (відповідальний редактор)

В'ячеслав Станіславський, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Тарас Чухліб, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України (заступник відповідального редактора)

Василь Кононенко, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (відповідальний секретар)

Валентина Матях, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Борис Черкас, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України

Редакційна рада:

Мар'ян Бендза, доктор габілітований, професор Християнської теологічної академії

Віктор Брехуненко, доктор історичних наук, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олександр Головка, доктор історичних наук, старший науковий співробітник

Олександр Гуржій, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Юрій Мицик, доктор історичних наук, Інститут української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України

Олександр Моця, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Петро Сас, доктор історичних наук, Інститут історії України НАН України

Валерій Степанков, доктор історичних наук, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка

Тереза Хінчевська-Генель, доктор габілітований, професор, Інститут історії ПАН, Університет у Білостоку

З М І С Т

I. ІСТОРІЯ

Скржинська Марина

Освіта в процесі формування античних держав на території України
(VI–IV ст. до н. е.) 15

Одрін Олександр

Зернове господарство Херсонського поліса в другій половині IV —
першій половині III ст. до н. е. 32

Жданович Олеся

Філософські вчення у ранній Візантії: пошуки сенсу буття..... 51

Зема Валерій

Оповіді про навернення на християнство і рання православна полеміка 65

Котляр Микола

З історії боярського землеволодіння на Русі XII–XIII ст. 96

Пилипчук Ярослав

Наддніпрянські кипчаки, Русь та Центрально-Східна Європа.....111

Головко Олександр

Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя
Лешка Бялого та її наслідки 127

Войтович Леонтій

Лев Данилович: «князь думен и хоробор на рати» чи «безчесний князь»? 148

Черкас Борис

Західні володіння Золотої Орди в 1380–1399 рр. (політичний аспект) 190

Віталій Михайловський

Спитко з Мельштина — володар Західного Поділля в 1395–1399 рр.....210

Блануца Андрій

Судові урядники в земельних спорах у Великому князівстві Литовському
(1529–1566 рр.) 224

Старченко Наталія

Наїзди та грабежі в шляхетському соціумі Волині
(1566 р. — початок XVII ст.) 242

Пономарьов Олександр
Український аспект валахсько-російських відносин 1688–1700 рр.270

Кононенко Василь
Політико-правові витоки «Договорів та постанов» 1710 р.297

II. ДИСКУСІЇ

Чухліб Тарас
Іван Мазепа: до дискусії про розкриття проблеми «вірності» і «зради»
українського гетьмана в російській офіційній традиції та історіографії.....325

III. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Гошко Тетяна
До історіографії німецького права в Україні347

Łopatecki Karol
O wykorzystaniu źródeł ikonograficznych w badaniach historyczno-wojskowych
na przykładzie wysadzenia zamku w Sandomierzu w roku 1656378

IV. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Вирський Дмитро
Військова кампанія на Україні 1649 р. в анонімному
«Катафалку рицерському» (1650)401

Заруба Віктор
Похід османського війська на Чигирин влітку 1678 р. в щоденнику
польського посла С. Проського.....412

V. ЛИСТУВАННЯ ІСТОРИКІВ

Мицик Юрій
З листування Івана Бутича з Миколою Ковальським.....431

VI. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Білоус Наталія
Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі у світлі нових досліджень
німецьких істориків.....449

Chynczewska-Hennel Teresa

Opinia o książce Tarasa Chuchliba «Widerń 1683: Ukraina-Rus w walce o “złote jabłoko” Europy». — Kyjiw, 2013.....454

VII. НАУКОВА ХРОНІКА

Станіславський В'ячеслав

Невідомі сторінки українсько-шведських відносин: військовополонені козаки у Швеції під час Великої Північної війни (семінар у відділі історії України середніх віків і раннього нового часу)461

Кононенко Василь

Семінари з інтелектуальної історії в Інституті історії України НАН України463

Доба Івана Мазепи в новітній історіографії (з 1986 р. по сьогодні):
рекомендаційний бібліографічний покажчик (укл. *Ганна Березанська*).....469

C O N T E N T

I. HISTORY

Maryna Skryzhyns'ka

Education in the Process of Formation of Ancient States in Ukraine
(VI–IV centuries BC) 15

Oleksandr Odrin

The Grain Economy of Chersonesus polis in the second half of the IVth —
the first half of the IIIrd century BC 32

Olesia Zhdanovych

Philosophical Studies in the Early Byzantine Period: Search for Meaning of Life 51

Valerii Zema

Narration about Christian Conversion and Early Orthodox Polemic 65

Mykola Kotliar

Towards the History of Boyar Landholds in Rus' of the XIIth–XIIIth 96

Yaroslav Pylypchuk

Dnieper River Qipchaqs, Rus', and East-Central Europe 111

Oleksandr Holovko

The Spiš Agreement of 1214 Between Hungarian King Andrew II
and Cracow Prince Leszko Biały and Its Consequences 127

Leontii Voitovych

Leo Dnylovych: Prince Clever and Brave in Combat or Dishonest Prince 148

Borys Cherkas

The Western Possession of Golden Horde in 1380–1399. A Political Perspective 190

Vitaliy Mykhailovs'kiy

Spytko of Melsztyn — the Lord of Western Podillya in 1395–1399 210

Andrii Blanutsa

Judicial Officials in Land Disputes in the Grand Duchy of Lithuania
(1529–1566) 224

Nataliia Starchenko

Assaults and Robberies in Shlakhta Society of Volhynia (1566 year — the beginning
of the XVIIth century) 242

Oleksandr Ponomar'ov An Ukrainian Aspect of Russian-Wallachian Relations in 1688–1700	270
Vasyl' Kononenko The Political and Legal Origins of «Treaties and Covenants» of 1710	297

II. DISCUSSIONS

Taras Chukhlib Ivan Mazepa: Towards the Problem of «Loyalty» and «Betrayal» in Russian Official Tradition and Historiography	325
--	-----

III. HISTORIOGRAPHY AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Tetiana Hoshko Towards the Historiography of German Law in Ukraine.....	347
Karol Łopatecki About Using of Iconographic Sources in Military Studies on Example of Explosion of Sandomierz Castle in 1658	378

IV. SOURCE STUDIES

Dmytro Vyrs'kyi The Military Campaign of 1649 in Ukraine on the Pages of Anonymous «The Knight Catafalque»	401
Viktor Zaruba The Hike of the Ottoman Troops in the summer of 1678 on the Pages of the Diary of Polish Ambassador S. Proski	412

V. THE CORRESPONDENCE OF HISTORIANS

Yurii Mytsyk From the Correspondence of Ivan Butych and Mykola Koval's'kyi	431
--	-----

VI. REVIEWS, EXAMINATIONS

Nataliia Bilous Magdeburg Law in East and Central Europe in the Light of the New Research of German Historians.....	449
---	-----

Teresa Chynczewska-Hennel

Some Remarks Concerning the Book of Taras Chukhlib «Vienna of 1683:
Ukraine in the Battle for Golden Apple of Europe». — Kyiv, 2013.....454

VII. CHRONICLE AND EVENTS

Viacheslav Stanislavs'kyi

Unknown Pages of the Ukrainian-Swedish Relations: Captive Cossacs in Sweden
During the Great Northern War (Seminar in the Department of History of Ukraine
of the Middle Ages and Early Modern Time)461

Vasyl' Kononenko

The Seminars on Intellectual History in Institute of History of Ukraine of NAS
of Ukraine463

The Time of Ivan Mazepa in Modern Historiography (from 1986 to Present):
Recommended Bibliography (Ed. by Hanna Berezans'ka)469

Розділ I
Історія

Марина Скржинська

Освіта в процесі формування античних держав на території України (VI–IV ст. до н. е.)

Стаття присвячена місцю і ролі освіти у формуванні античних держав у Північному Причорномор'ї в VI–IV ст. до н. е. Розглядається діяльність освічених громадян в Ольвії, Херсонесі та інших полісах.

Ключові слова: освіта, античні держави, Північне Причорномор'я

В статье рассматривается место и роль образования в процессе формирования античных государств в Северном Причерноморье в VI–IV в. до н. э. Рассматривается деятельность образованных граждан в Ольвии, Херсонесе и других полисах.

Ключевые слова: образование, античные государства, Северное Причерноморье

In the paper has been investigated the place and role of education in the formation of the ancient states in the northern Black Sea coast in the 6th–4th century BC. It is considered the activity of educated citizens in Olbia, Chersonesus and other city-states.

Keywords: education, ancient city-state, the northern Black Sea coast

Про становлення античних держав у Північному Причорномор'ї написано багато наукових статей і монографій. У них порушувались різні аспекти цієї теми, але досі не приділялося належної уваги ролі й місцю у цих процесах освітнього фактору.

У VIII–VI ст. до н. е. греки заснували багато колоній на узбережжях Середземного й Чорного морів. Колонії ставали незалежними державами, що самостійно приймали рішення з різних питань, а з метрополією вони звичайно зберігали дружні зв'язки, які ґрунтувались на взаємному рівноправ'ї. Для організації життя на новій батьківщині напередодні виведення колонії призначався ватажок-археґет, котрого пізніше почали називати ойкистом, тобто засновником. Його обирали із знатного аристократичного роду. Немале значення при цьому відігравала та обставина, що за доби архаїки грамотними і освіченими, за рідким винятком, бували лише члени арис-

тократичних родин¹. З цього кола архетет обирав собі найближчих помічників².

Функціонування будь-якого грецького поліса потребувало державних посадовців, від яких вимагався певний рівень знань. Археологічні матеріали з розкопок Тіри, Ольвії, Херсонеса і Боспора засвідчують все зростаючу роль освічених громадян в цих державах.

До складу Ольвійської держави, починаючи з V ст. до н. е., входив Борисфен. Це місто було найдавнішим грецьким поселенням у Північному Причорномор'ї, воно з'явилося, згідно з «Хронікою» Євсевія, в 647 р. до н. е. Тоді вихідці з Мілета отаборились на півострові, що пізніше перетворився на острів Березань. Графіті другої половини VII ст. до н. е. свідчать, що серед перших поселенців тут були грамотні люди³. Вони наносили написи гострим знаряддям на керамічний посуд. Серед археологічних знахідок є фрагмент іонійської ойнохої, на якій зберігся початок імені (LEO), написаного справа наліво. Судячи з шрифту, це найдавніше серед відомих нині графіті не лише в колоніях Північного Причорномор'я, а й у їхній метрополії Мілеті⁴. Виходячи з характеру накреслення літер, можна припустити, що напис на посуді виконано ще в Мілеті, і ойнохоя належала одному з перших освічених колоністів.

Ольвія виявилася єдиним полісом в Північному Причорномор'ї, в якому археологам пощастило розкрити головну міську площу — агору. Її було закладено ще в архаїчний час для проведення народних зібрань, на яких затверджувались ті чи інші постанови уряду. Безпосереднє ведення державних справ здійснювала група лідерів, котрі походили з середовища освічених аристократів; саме вони відігравали провідну роль на ранньому етапі формування античних держав у Північному Причорномор'ї.

Вже в VI ст. до н. е. існувала потреба в низці професій, що вимагали освіченості, зокрема, в магістратах, які стежили за міським благоустроєм і знали закони і звичаї торгівлі. Таких магістратів греки називали астіномами, тобто тими, що наглядали за містом, і агораномами, тобто стежили за порядком на ринку. У великих містах їх бувало по декілька (Arist. Polit. II, 50), а в невеликих обидві функції виконувала одна людина. Агораном піклувався про шляхи, які вели до ринку, збирав орендну плату за місця, стежив, щоб продавці не обманювали покупців, здійснював контроль за тим, як міняли додержувались запроваджених державою тарифів обміну іноземних монет на місцеві. Він слідкував також за дотриманням справедливості при оплаті праці кухарів, флейтистів та інших, кого на ринку наймали на

¹ Марру А. История воспитания в античности (Греция). — М., 1998. — С. 64.

² Яйленко В.П. Греческая колонизация VII–III вв. до н. э. — М., 1982. — С. 148.

³ Там же. — С. 276.

⁴ Тохтасьев С.Р. Борисфен-Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. — СПб., 2005. — С. 136. — № 256.

тимчасову роботу. Астіном наглядав за утриманням в порядку будинків, вулиць, водостоків, колодязів і джерел, здійснював нагляд за дотриманням порядку в міській гавані, спостерігав за станом міських захисних споруд, стежив, щоб межі забудови не захоплювали частину вулиці, щоб двері й вікна відкривались всередину, а не назовні, бо вулиці були дуже вузькими⁵.

Початок появи таких магістратів у Північному Причорномор'ї відноситься до другої половини VI ст. до н. е. Тоді в Борисфені збудували міський квартал з регулярним плануванням, в Ольвії відвели певне місце для агори і двох святилищ — теменосів, а в міських кварталах почали дотримуватися червоної лінії забудови⁶.

Про діяльність агораномів в античних державах Північного Причорномор'я свідчать згадки в ольвійських і херсонеських написах (IOSPE I². № 128, 129, 418, 440, 685; НО. № 90), а також знахідки еталонних гирок і мірних посудів. Останні використовували в основному при продажу вина і оливкової олії вроздріб. Найдавніші серед них відносяться до кінця VI ст. до н. е. Такими є кілька ойнохой місцевого виробництва з особливими клеймами з Фанагорії, а також знайдені на Березані бронзові різноваги із зображенням стріли — символу Аполлона, верховного божества Борисфена, і ойнохоя з написом δίκαιον — узаконена міра⁷. Археологи виявили чимало подібних посудів і гирок пізнішого часу. На них іноді ставили ім'я агораномом. Наприклад, ім'я ольвійського агораномом Апатурія читається на п'яти мірних сосудах елліністичної доби, знайдених при розкопках торгових рядів на агорі⁸. Для мірної ойнохой IV ст. до н. е. в Пантикапейі виготовили клеймо з таким самим зображенням голови сатира, як на місцевих монетах, а в Ольвії еталонні гирки елліністичного часу прикрашали рельєфами з головою Аполлона, котрий очолював ольвійський пантеон, або фігуркою дельфіна — символом цього бога⁹ (рис. 1). Вивчивши згадки про ольвійських агораномів у написах, а також на клеймах на бронзових і свинцевих гирках і на мірних сосудах, В.В. Рубан дійшов висновку, що до початку III ст. до н. е. в Ольвії функцію агораномом виконувала одна людина, потім їх число зросло до трьох, а в римську добу доходило до п'яти¹⁰. Мабуть, в коло їх обов'язків входили

⁵ Jones A.H. The Greek City from Alexander to Justinian. — Oxford, 1940. — P. 214.

⁶ Крыжницкий С.Д. Нижнее Побужье в классическое время // Ольвия. — Киев, 1999. — С. 110–111.

⁷ Блаватский В.Д. Пантикапей. — М., 1964. — С. 31; Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвии. — М., 1989. — С. 63.

⁸ Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. — Л., 1985. — С. 98. — Рис. 99.

⁹ Блаватский В.Д. Указ. соч. — С. 32; Крапивина В.Н. Весовые гири Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 89–91. — Рис. 1.

¹⁰ Рубан В.В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. — 1982. — № 39. — С. 30–40.

також функції астіномів, так само, як в інших грецьких полісах елліністичного часу¹¹.

Коли в Північному Причорномор'ї класичної доби зросло населення міст і збільшилась їх площа, виникла потреба у глашатаях, котрі мали гучний голос, ясну дикцію і вміли читати доручені їм документи. Грецькі глашатаї ходили містом, оголошуючи дати зібрання громадян на Народні збори і на засідання Ради — органу виконавчої влади; вони сповіщали про дні розгляду судових справ та проведення інших заходів, наприклад, публічних торгів. Перед початком Народного зібрання або Ради глашатаї за даним йому списком перевіряв присутність громадян. Цей древній звичай, що бере початок в архаїчному періоді, згадав у своїх віршах Алкей (fr. 24 c): «Як хочеться почути глашатая, котрий вигукує в Народних зборах і Раді моє ім'я Агесілаїд».

Прямі й опосередковані відомості про глашатаїв у Північному Причорномор'ї найбільше збереглись в епіграфічних пам'ятках Ольвії. Окремі згадки про них є в написах Тіри й Херсонеса (IOSPE I². № 2, 31, 32, 34, 38, 40, 46, 51, 52, 57, 344, 433; НО. № 28, 43), а на Боспорі вони відсутні. Це пояснюється тим, що згадки про глашатаїв в основному фіксувалися в почесних декретах, що завершувались словами про рішення увінчати золотим вінком або заохотити іншою нагородою громадянина чи іноземця, котрі надали великі послуги державі, й проголосити текст декрету на велелюдних святах. Так було прийнято в державах з демократичним способом правління. У Боспорі ж правила царі, котрі не практикували таку форму подяки своїм співгромадянам та іноземцям, хоча самі охоче одержували такі почесні в Афінах (МИС. № 3, 4).

Глашатаї проголошували декрети в театрах Ольвії й Херсонеса, на святі Парфенії на честь головної богині Херсонеса і під час найбільш престижних кінних змагань на Ахілловому дромі (IOSPE I². № 31, 34, 344, 352). Іноді приймалися рішення оголосити постанову в двох місцях. Наприклад, ольвійський декрет про нагородження золотим вінком херсонеситів Аполлодора, Аполлонія і Євфрона глашатаї читав у Народному зібранні й у театрі (НО. № 28). В Ольвії глашатаї також проголошували вдячні декрети під час урочистих поховань громадян, що мали заслуги перед вітчизною (IOSPE I². № 40, 46, 51, 52).

За аналогією з іншими грецькими містами можна думати, що в Північному Причорномор'ї глашатаї ходили містом, оголошуючи день засідання суду, й сповіщали про це позовника й відповідача. Вони викликали бажаних взяти на відкуп збирання державних податків чи штрафів або підрядитися виконати будь-яке державне замовлення, наприклад, на будівництво або ремонт громадських будинків чи оборонних споруд. Щодо віддання на

¹¹ Jones A.H. Op. cit. — P. 214.

відкуп штрафів відомо з ольвійського декрету про обмін грошей, а в декреті на честь Протогена сказано, що він через глашатая оголосив про те, що сплачує зведення міської стіни, яка захищає місто з боку річки, і пропонує підрядникам взяти на відкуп це будівництво (IOSPE I². № 24, 32).

Письменні люди ставали глашатаями, коли їх до цього штовхала бідність. Платон у «Законах» (918 в) і Теофраст в «Характерах» (розд. 6) називали цю діяльність недостойною громадянина. Але за римської доби ставлення до цього змінилось. У Херсонесі глашатаї змагались поряд із поетами й трубачами, їх імена разом з іншими переможцями святкових змагань записували до каталогу на мармуровій стелі і ставили біля театру (НЭПХ. № 127). Тому можна зробити висновок, що вони були повноправними членами суспільства, бо на грецьких агонах брали участь завжди лише громадяни будь-якої грецької держави.

У процесі формування державного апарату з'являються секретарі. Назва цієї посади — *γραμματεὺς* — походить від слова *γράμμα* — буква, тобто, мається на увазі письменна людина, котра здатна вести документацію. Найдавніша відома нині згадка про секретаря в Північному Причорномор'ї збереглась у написі III ст. до н. е. на стелі колегії ситонів (НО. № 72). Вони піклувались про постачання Ольвії хлібом у голодні роки. На стелі зображені всі члени колегії і знизу накреслені слова: «Були ситонами Феокл, син Фрасідама, Деметрій, син Фокрита, Афіней, син Конона, Навтім, син Героксена, за секретаря Афінодора, сина Демагора, (це зображення) Герою Слухаючому (присвятили)». Напевне, секретар склав напис, найняв скульптора і стежив за виконанням рельєфів та нанесенням тексту на мармурову плитку. Ім'я секретаря названо з відсилкою на батька, з чого виходить, що він був громадянином, а його посада була не суто допоміжною, оскільки його зображено на стелі нарівні з іншими ситонами (рис. 2).

Без сумніву, при виконавчих органах влади секретарі з'явилися в античних містах Північного Причорномор'я в V ст. до н. е., коли там вже велась докладна документація. Вони редагували і записували за певними формулами, а коли в документі йшлося про надання якихось прав або привілеїв, то секретар вручав копію особі, згаданій у постанові. Такими були почесні декрети про нагороди і проксенії іноземним громадянам, в яких йшлося про надання їм особливих пільг, а іноді й громадянства. Ось зразок однієї з повністю вцілілих ольвійських проксеній, наданої в IV ст. до н. е. двом громадянам Гераклеї (рис. 3): «В добрий час! Ольвіюполіти надали синам Феопропа, Теофану і Аристі, гераклеотам, їм самим та їхнім нащадкам, проксенію, право громадянства, звільнення від мит на всі товари, які б не ввезли або не вивезли вони самі або їхні слуги, і дали право входу і виходу (з гавані) і у воєнний, і в мирний час, без конфіскації і укладення угоди» (НО. № 6).

Про діяльність секретаря можна прочитати в одному написі з Тіри, що частково зберігся (IOSPE I² № 2). Секретар Валерій Руф редагував постанову про нагородження золотим вінком сина Коккея. Мабуть, на час видання декрету той вже пішов з життя, тому що секретар вручав копію декрету батькові, а оригінал передавав до міського архіву.

В особливо важливих випадках ухвалювалось рішення вибити декрет або закон на кам'яній стелі й встановити на видному місці. Найдавніші такі написи в Північному Причорномор'ї датуються V ст. до н. е. На них збереглися тексти, складені секретарями. Вони написані літературною мовою з використанням формул, за якими писали подібні документи в інших грецьких містах. Це особливо помітно в проксеніях, що відповідали трафаретові, прийнятому в усій грецькій ойкумені¹². Текст документу при переданні його різьбярєві по каменю не редагувався. Тому в ольвійських написах часто присутнє лише число без вказівки місяця і року. Напевне, в архіві документи складували за роками і місяцями, тому було ясно, коли його написано. Наприклад, знаменитий декрет на честь Протогена починається словами: «Рада і Народ постановили двадцятого числа, архонти і колегія Сімох запропонували...». Однак у декреті конкретно позначені роки, коли Протоген здійснював свої благодійні акції: датування виконане, як це бувало в багатьох грецьких містах, за іменами верховних жерців, що давали назву року.

У всіх грецьких державах суд належав до обов'язкових установ. Найдавніші писемні й археологічні свідчення про суди в Ольвії та Пантікапеї відносяться до IV ст. до н. е.¹³ Крім суддів і присяжних, в судових процесах неодмінно брав участь секретар, котрий умів писати й читати. До його обов'язків входило читання законів, показань свідків та інших документів, що їх приносили до суду позивач і відповідач. Засідання суду розпочиналось із молитви, після чого секретар викликав позивача і відповідача, просив їх назвати свої імена і читав текст скарги. Далі позивач виходив на спеціальне підвищення — бему — і виголошував свою промову. Слідом за ним виступав відповідач. Обидва вони неодноразово звертались до секретаря, щоб він прочитав відповідний документ із тих, які вони надали до суду.

Про діяльність секретарів у судах Північного Причорномор'я не залишилось прямих свідчень. Однак основні риси судочинства у всіх греків були схожими. Тому, аби уявити роль судового секретаря, можна звернутись до промов Демосфена, зокрема, до тридцять четвертої промови проти боспорсь-

¹² Тюменев А.И. Херсонесские этюды. Херсонесские и ольвийские проксении // Вестник древней истории. — 1950. — № 4. — С. 14–20; Guarducci M. Epigrafia Greca. — Roma, 1969. — Т. 2. — Р. 28.

¹³ Скржинська М.В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я // Укр. іст. журн. — 2009. — № 5. — С. 4–11.

кого купця Форміона. Вона була написана для позивачів, котрі звинуватили купця у відмові віддати гроші, що він їх узяв у борг для проведення торговельних операцій на Боспорі. Перелічуючи претензії до Форміона, позивачі кілька разів звертались до секретаря з проханням прочитати відповідний закон, показання свідків, митний запис і текст минулорічного обвинувачення відповідача.

Та далеко не всі елліни, що йшли до суду, могли скласти переконливу промову. Тому вони звертались до логографів, людей, котрі добре знали законодавство і водночас володіли даром письменства. Вони, як правило, мали риторичну освіту і заробляли тим, що писали промови на замовлення і навчали бажаючих своїх науці. Позивачі заучували написані для них промови і від свого імені виголошували їх у суді. Так вчинив боспорянин Сопейд, коли викликав у суд банкіра Пасіона; його промова, написана Ісократом, збереглась серед творів цього оратора (Isocr. XVII).

В послугах риторів з'явилась потреба і в античних містах Північного Причорномор'я. У них навчались ті, хто хотів зробити політичну кар'єру, для якої потрібно було вміти гарно і переконливо говорити. Дехто з них їхав до Еллади, у школи уславлених ораторів. До них належав син багатого боспорянина Сопея, котрий вчився у знаменитого афінянина Ісократа (Dion Hal. De Isocr. 18). Але для більшості було доступним навчання у місцевого ратора. Про одного з таких ольвійських вчителів відомо з біографії філософа Біона Борисфеніта, котрий в юності брав у нього уроки риторики (Diog. Laert. IV, 46).

Починаючи з V ст. до н. е., в містах Північного Причорномор'я жили каменотеси, які виконували різні замовлення держави і приватних осіб. Для цієї професії потрібно було вміти читати і писати. На вапнякові і мармурові плити різьбярі по каменю заносили офіційні документи, присвятні написи та епітафії. Багато таких плит знайдено при розкопках усіх античних міст, поселень і некрополів у Північному Причорномор'ї. Протягом XX ст. було опубліковано сотні написів, і кількість їх постійно зростає, надходячи з нових розкопок.

Найдавніші написи на кам'яних стелах знайдені в Нижньому Побужжі. Вони виконані майстрами з метрополії. Такою є епітафія громадянина Борисфена Мастора, сина Берта, котрий загинув у середині VI ст. до н. е. Її п'ять рядків вибито на вапняковій плиті, вони написані в архаїчній манері бустрофідона, тобто перший рядок справа наліво, другий зліва направо, третій знову справа наліво і так далі. Цей розкішний за архаїчними мірками пам'ятник із зображенням воїна і віршованою епітафією був замовлений в Іонії і привезений на Березань¹⁴. Також іонійським майстром на початку V ст. зроблено рельєф на мармуровій стелі, що стояла на могилі Леокса в

¹⁴ Яйленко В.П. Греческая колонизация... — С. 260–263.

некрополі Ольвії¹⁵. Коштовні надгробки з Еллади продовжували привозити до Північного Причорномор'я протягом усієї античності. Такими є, наприклад, аттичні надгробки з рельєфами класичного часу з Ольвії і міст Боспору, або афінський саркофаг римського часу з Мірмекія¹⁶. Але більшість родичів померлих замовляли пам'ятники з написами у місцевих майстрів.

На початку V ст. до н. е. різьбярі по каменю ще не досить добре оволоділи мистецтвом робити написи, що видно з найдавніших ольвійських написів, зроблених на замовлення держави і приватних осіб. Це перша серед відомих нині проксеній у Північному Причорномор'ї, а також два присвятних написи й три епітафії. Літери на них вирізані глибоко і недбало, не дотримані відстані між рядками і окремими літерами, майстер не робив попередньої розмітки, тому іноді в рядок вміщувались не всі літери (IOSPE I². № 212, 213, 215; НО 3 1, 103, 167). Більшість же пізніших написів з Північного Причорномор'я виконані на доброму професійному рівні, що зберігався практично до кінця античної доби.

Початкова освіта із знанням елементів обчислення була потрібна тим, хто вдавався до торгівлі, лихварства, обміну монет. Найпростіші розрахунки виконували торговці й покупці на ринках, використовуючи дрібні місцеві монети. У Борисфені, Ольвії й Пантикапеї їх почали масово емітувати вже в кінці архаїчної доби, а пізніше їх карбували і в багатьох інших містах Північного Причорномор'я. Цифрові записи постійно знаходять при розкопках не лише міст, а й невеликих поселень¹⁷.

Починаючи з VI ст. до н. е., кілька сотень грецьких міст та їхніх колоній карбували власну монету за різними грошово-ваговими системами. Інтенсивна торгівля потребувала вміння прирівнювати між собою грошові одиниці різних полісів. Так з'явилась професія міняли. Він розкладав монети і перевіряв їхню якість на особливому столі, що звався трапезою, звідкіля походить грецька назва цієї професії «трапезит». Трапезити існували в кожному грецькому місті, їхня діяльність вимагала певної освіти. Адже вони займались не лише обміном монет однієї грошової системи на іншу і перевіркою їх якості, але також давали гроші під заставу цінних речей або на борг під відсотки, здійснювали грошові перекази в інші міста. Крім того, за певну плату вони зберігали цінності й різні документи, виступали посередниками при укладенні договорів й різних платежів. Грецькі трапезити першими стали практикувати введення до обігу чужих грошей, а це, на думку

¹⁵ Культура населения Ольвии и ее округи в архаическое время. — К., 1987. — С. 158–159.

¹⁶ *Скржинская М.Ф.* Скифия глазами эллинов. — СПб., 1998. — С. 186–187; *Саверкина И.И.* Мраморный саркофаг из Мирмекия // Труды Государственного Эрмитажа. — № 7. — 1962. — С. 247–263.

¹⁷ *Сапрыкин С.Ю., Масленников А.А.* Граффити и дипинти хоры античного Боспора. — Симферополь–Керчь, 2007.

сучасних вчених, є вирішальним доказом того, що древня Еллада була батьківщиною банківської справи.

Про трапезитів у Північному Причорномор'ї відомо з епіграфічних джерел й різних непрямих свідоцтв. У декреті Протогена збереглося ім'я ольвійського трапезита Поліхарма, якому архонти на міські потреби заклали священні сосуди. Термін викупу добігав кінця, й трапезит збирався віддати ці сосуди на перетоплення, але Протоген викупив їх за сто золотих. Варто підкреслити, що Поліхарм названий іноземцем, тобто, не громадянином Ольвії. Адже професія трапезита вважалась у давнину недостойною громадянина, і нею займались переважно вільні, але неповноправні жителі грецьких міст. Характерно, що більшість відомих афінських трапезитів IV ст. до н. е. не були громадянами¹⁸.

Опосередковане свідчення про ольвійських трапезитів IV ст. до н. е. міститься в законі про обмін грошей (IOSPE I². № 24). Приїжджі купці, мабуть, робили короткострокові вклади до місцевих трапез для збереження своїх грошей. Так, наприклад, одразу вчинив молодий боспорянин, котрий приїхав до Афін з великою сумою. Друзі батька негайно представили його найбільшому афінському трапезиту Пасіону, котрому боспорянин віддав на збереження свої гроші і в подальшому мав із ним багато фінансових справ (Isocrat. XVII, 4).

Отже, вже в V ст. до н. е. для розвитку держави не вистачало невеликої кількості освічених громадян, і була потрібна, принаймні, початкова освіта для ширших шарів населення. Це сприяло появі нової професії вчителя початкової школи. Він брався навчати читати, писати і рахувати не лише дітей громадян, а й синів неповноправного населення. За елліністичної доби в деяких грецьких містах дівчатка також могли відвідувати школу, однак про таку можливість для них у Північному Причорномор'ї немає жодних звісток.

З письмових джерел відомо, що в більш-менш великих містах Еллади школи існували вже на початку V ст. до н. е. Тоді в Аттіці і на Хіосі у них навчалось по кілька десятків учнів (Her. VI, 27; Aristoph. Nub. 964–965; Paus. VI, 9, 6). Про широке розповсюдження грамотності в античних містах Північного Причорномор'я свідчать знахідки великої кількості прокреслених на кераміці написів найрізноманітнішого змісту: листи, присвячені божествам, замітки про ціни, міри, ваги, різні закляття, імена власників і дарителів посудів, окремі вірші з епічних поем, вірші власного створення та ін. Серед цих графіті є три десятки учнівських вправ¹⁹. Однак про наявність школи згадано лише в одній епітафії з Пантикапею римського часу. Там

¹⁸ Глушкина Л.М. Проблемы социально-экономической истории Афин IV в. до н. э. — Л., 1975. — С. 73–74.

¹⁹ Яйленко В.П. Начальное школьное образование в античных греческих городах Северного Причерноморья // Памятники культуры. Новые открытия. — М., 1988. — С. 54–60.

написано, що стелу на могилі боспорянина Іода поставив Согам, син Юлія Деметрія, завідуючого школою. Формула $\omicron \epsilon \lambda \iota \tau \omicron \upsilon \pi \alpha \iota \delta \alpha \gamma \omega \gamma \iota \omicron \upsilon$ доводить, що школа була державною, швидше за все, середньою, а не початковою (КБН. № 706).

Про місцевих вчителів взагалі не збереглося жодних відомостей, напевне, тому, що вчити грамоті вважалось малопрестижним заняттям для громадянина (Plat. Prot. 313 b; Dem. XVIII, 358). Вчителями початкової школи ставали ті, від кого відвернулася доля. Такими людьми були, наприклад, політичні вигнанці або громадяни, котрі розорились. Злидні примушували їх вчити, при цьому за невелику платню (Athen. IV, 184). Початкову освіту оплачували батьки, а праця за наймом у приватних осіб вважалась недостойною громадянина. Тому над учителем можна було посміятися і закинути йому такий заробіток. Демосфен, аби виставити в непривабливому світлі свого опонента оратора Есхіна, говорив, що його батько був учителем початкової школи, і син йому допомагав (Dem. XVIII, 129–131; XIX, 129). Подібним чином намагались принизити супротивники й філософа Епікура (Diog. Laert. X, 4).

Обов'язки вчителя початкової школи обмежувались чисто технічним навчанням дитини читанню, письму і рахунку, ніяких виховних завдань перед ним не ставили. Для цього ремесла жодна особлива підготовка не вважалась потрібною, просто грамотна людина пригадувала, як її вчили в дитинстві. Учні писали на дощечках, натертих воском, а домашні завдання часто прокреслювали гострим предметом на уламках керамічних посудів або на черепиці. Вправи на знання алфавіту знайдені при розкопках усіх грецьких міст Північного Причорномор'я. Найдавніші серед цих графіті з Тіри і Борисфена відносяться до архаїчного періоду²⁰, та більшість належить до V–III ст. до н. е. Рідкісне виключення становить запис алфавіту на червонолаковій ойнохої II ст. н. е. з Херсонеса²¹. Після III ст. до н. е. графіті на кераміці майже зникають, тому що вартість папірису здешевилась, й він стає широко доступним матеріалом для письма, але, на жаль, не зберігається в землі. Лише іноді античні тексти на папірусі знаходять у пісках Єгипту.

На деяких графіті з шкільними вправами можна побачити, як вчитель виправляв помилки учня. Добрий приклад цього зберігся на фрагменті черепиці V–IV ст. до н. е. з Тіри (рис. 4). З античної літератури відомо, що діти починали вчитися писати по лінійках (Plat. Prot. 326), і на тірському графіті літери вміщені в задалегідь намічену сітку. Вчитель перекреслив вправу, відзначивши допущені помилки в алфавіті: на місці *дзети* ще раз поставлена *дельта*, після *ро* вирізано *тау* замість *сигми*, а в кінці відсутня

²⁰ Там же. — С. 57.

²¹ Кадеєв В.И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III в. н. э.). — Харьков, 1996. — С. 116.

*омега*²². Інший приклад виправлення вчителем помітний на черепку архаїчного періоду з Ольвії. Дитина ще не твердо знала порядок літер алфавіту й вирізала *Α Β Γ Ε*, пропустивши *Δ*, а на черепку пізнішого часу виправлена помилка в написанні слова *ΑΒΔΗΡΑ*, де замість *Η* було написано *Ε*. На вільному просторі черепка учень ще двічі прокреслив букву, яку йому виправив вчитель²³.

Оскільки греки позначали цифри літерами, тверде знання алфавіту було необхідним для будь-яких цифрових записів, не кажучи вже про відомості із математики. Елементарні арифметичні розрахунки супроводжували щоденне життя кожного грека. Нерідко він робив цифрові записи для пам'яті. Найбільш яскравий приклад цього — графіто III ст. до н. е., прокреслене ольвійським торговцем на черепку червонолакового сосуда²⁴. Він записав, що у нього було вино вартістю в 102 статери, по 14 статерів за амфору; відпустив (певно, у борг) Евксенупряного вина на статер, Діотіму — на 5 статерів, Кімону — на обол. Однак найчастіше трапляються цифрові записи для пам'яті, зрозумілі лише тому, хто написав: це або просто цифра, або цифра з вказівкою імені людини, котрій слід повернути борг або, навпаки, одержати його²⁵.

З лапідарних записів можна судити, що деякі жителі Північного Причорномор'я мали не тільки початкову, а й добру середню і навіть вищу освіту. Численні декрети складені правильною літературною мовою з деякими вітійоватими висловами, властивими ораторським вправам, які виконувались у середній і вищій школах під керівництвом риторів²⁶. Непрямим свідцтвом існування місцевих ораторів служать свідчення написів про постійну діяльність народних зборів у Тірі, Ольвії й Херсонесі.

Юнаки із заможних родин в Північному Причорномор'ї, збираючись присвятити себе політичній кар'єрі, іноді відправлялись одержувати вищу освіту в Греції. Діонісій Галікарнаський повідомляє, що боспорянин Сопеїд був учнем уславленого Ісократ (Dion Hal. De Isocr. 18). Напевне, вищу освіту мав Сіріск, котрого співвітчизники в Херсонесі увінчали золотим вінком за його історичні твори (IOSPE I². № 344). Деякі ольвіополіти і боспоряни, які поїхали на навчання до Еллади, залишались там і завоювали велику популярність. Це філософи елліністичного часу Біон Борисфеніт, Посидоній Ольвіополіт, Сфер Боспорський (Diog. Laert. IV, 46–58; VII, 6, 37; Suda. P. 877).

²² Яйленко В.П. Начальное школьное образование... — С. 56.

²³ Яйленко В.П. Граффити Левки, Березани, Ольвии // Вестник древней истории. — 1980. — № 3. — С. 96. — № 102, 105.

²⁴ Там же. — С. 97. — № 106.

²⁵ Там же. — С. 97–98, — № 107, 109, 110, 113, 117.

²⁶ Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе Ольвии. — СПб., 1887. — С. 178–180.

Але переважна більшість ольвійських громадян навчалась у місцевих риторів. Про одного з них можна прочитати у Діогена Лаертського (IV, 46). Цей ритор був не лише вчителем, а й автором низки творів. Він дав освіту своєму рабу, здібному юнакові Біону, відпустив його на волю і зробив своїм спадкоємцем. Однак по смерті вчителя Біон спалив всі його твори, продав майно і на ці гроші поїхав до Еллади, щоб продовжити вивчення філософії.

До дисциплін, які вивчалися в середній і вищій школах, входили, поряд із гуманітарними предметами, геометрія та астрономія. Сократ наголошував на їх практичній користі для кожного громадянина: геометрія (в її первинному значенні «вимір землі») була необхідною при купівлі, продажу і заставі земельних наділів і в суперечках про їх межування; знання ж зоряного неба використовувалось для визначення часу вночі, для встановлення термінів сільськогосподарських робіт, початку й кінця навігації, зміни караулу біля стін і брам міста тощо (Xen. Mem. VII, 3–4).

Більшість грецьких держав не могла забезпечити постійними замовленнями високоосвічених спеціалістів. Тому їх по мірі потреби запрошували на тимчасову роботу. До числа таких професіоналів вищого рівня входили архітектори. Їх кликали, коли виникала потреба збудувати або реставрувати храм, театр, гімназії, інші громадські і оборонні споруди. Архітектори також опікувались будівництвом великих кораблів, обладнанням гаваней і верфей²⁷. Вітрувій у своєму трактаті «Про архітектуру» (I, 1, 3) визначив обсяг знань, необхідних архітекторові. Він «має бути грамотною людиною, вмілим рисувальником, вивчити геометрію, всебічно знати історію, уважно слухати філософів, бути знайомим з музикою, знати рішення юристів і володіти відомостями з астрономії й небесних законів». Певна річ, архітектор вивчав багато творів своїх попередників з теорії й практики архітектури. Такі праці існували вже в VI ст. до н. е., їх число постійно зростало, про що докладно написав Вітрувій. У VI–IV ст. висококваліфікованих архітекторів у Елладі було все ж таки небагато (Ps. Plat. Amatores. 135 b).

Античні міста Північного Причорномор'я почали наймати архітекторів уже за античної доби. У Борисфені, Ольвії й Німфеї в кінці VI–V ст. до н. е. іонійські архітектори будували невеликі храми і привозили для їх прикрашання розписні теракотові деталі (акротерії, антефікси, капітелі та ін.)²⁸. У V ст. до н. е. досвідчений архітектор збудував у Пантікапеї великий храм на честь Аполлона. Монументальна будова увінчувала акрополь міста й була видна здалеку кораблям, що пливли протокою Боспор Кіммерійський.

²⁷ Блаватская Т.В. Из истории интеллигенции эллинистического времени. — М., 1983. — С. 214–281.

²⁸ Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья. — К., 1993. — С. 50–53. — Рис. 22–24.

²⁹ Пичикян И.Р. Малая Азия — Северное Причерноморье. — М., 1984. — С. 156–170.

Залишки храму дозволили вченим здійснити його реконструкцію. Він сягав у висоту 14 м, на фасаді було шість колон, можливо, вони оточували й інші сторони храму, прикрашеного мармуровими рельєфами. На думку сучасних дослідників, один Пантикапей не мав змоги оплатити будівництво такого великого і дорогого храму. Його фінансували також інші, тоді ще незалежні іонійські колонії на Боспорі Кіммерійському²⁹. Всі вони справляли біля цього величного храму спільні свята і приносили тут жертви Аполлону Лікарю, так само, як в їх метрополії іоняни збирались із 12 міст до святилища Паніоніона (Her. I, 148).

Початкову архітектурну освіту могли мати місцеві досвідчені будівельники. У містах Північного Причорномор'я вони зводили великі приватні будинки, колодязі, чималі, облицьовані каменем цистерни, виноробні тощо. Але такі споруди, як театр, гімназій чи храм, були їм не під силу.

Про діяльність архітекторів в античних містах Північного Причорномор'я можна судити головним чином за залишками їхніх будівель. Такими є, наприклад, фундаменти храмів Аполлона Дельфінія і Зевса на Центральному теменосі Ольвії, оборонні стіни і башти Херсонеса, комплекс будинків на акрополі Пантикапея. Залишки театру знайдені в Херсонесі, з написів відомо про театр в Ольвії, а про театри в містах Боспору згадав Поліен (Strat. V, 44). Їх також були здатні збудувати лише досвідчені, запрошені ззовні, архітектори. На жаль, у написах про будівництво тих чи інших споруд зазвичай названі імена магістратів, котрі стежили за виконанням замовлення, або тих, хто оплатив будівництво, а от про архітекторів згадується рідко, і лише в написах римського часу. Наприклад, архітектор, уродженець Никомедії, збудував у Ольвії баню, а в написах Танаїсу зустрічаються імена архітекторів, котрі зводили оборонні стіни і башти (IOSPE I². № 174; КБН. № 1245, 1249, 1250, 1252).

Праця гарного архітектора коштувала дорого, як правило, він працював не один, а з кваліфікованими помічниками, яких теж потрібно було найняти³⁰. Кошти для цього не завжди знаходились у міській казні. Тоді звертались по допомогу до заможних громадян, таких, як ольвіополіт Протоген, котрий виділив гроші на будівництво стіни і реставрацію чотирьох башт. Через нестачу коштів чи через поспіх будівництва часом намагались обійтись без досвідченого спеціаліста. Так, у IV ст. до н. е. частину захисної стіни біля західної брами Ольвії збудували, з фахової точки зору, безграмотно: професійний архітектор не склав би фундамент з сирцевого каменю і не помістив би його на культурному шарі, замість того, щоб зняти ґрунт до рівня материка³¹.

³⁰ Блаватская Т.В. Указ. соч. — С. 259–272, 278.

³¹ Крыжицкий С.Д. Нижнее Побужье... — С. 112, 190.

Діяльність лікаря була ще однією професійною сферою, що вимагала поглибленої освіти. Певно, в часи сприятливої економічної ситуації в Північному Причорномор'ї, як і в інших областях грецької ойкумени, для громадян наймали лікарів за громадський рахунок. Про існування лікарів у Херсонесі та Ольвії свідчать кілька надгробків і знахідки хірургічних та інших медичних інструментів³². Нам відомі імена лікарів Діонісія, Евклеса і Лесханоріда, котрі практикували в Херсонесі в кінці IV–III ст. до н. е. Двоє останніх були уродженцями острова Теос. У римські часи лікарі приїздили разом із легіонерами, що служили в Тавриці. Там у I ст. н. е. загинув лікар Ведій Трепт під час нападу варварів³³.

Отже, з часів заснування грецьких колоній на північному узбережжі Понта Евксінського в їхньому житті помітну роль відігравали освічені громадяни. Спочатку їх було небагато, вони належали до аристократії й одержували домашню освіту. З розвитком державного організму вже в V ст. до н. е. почала відчуватися потреба у багатьох професіях, які вимагали грамотності, тому в містах з'явилися учителі початкових шкіл, які навчали не лише громадян, а й дітей з родин вільного неповноправного населення. Початковою освітою обмежувались торгівці, міняли, глашатаї, різьбярі написів. Ними ставали неможливі громадяни й вільні неповноправні міські мешканці. Середня освіта стала необхідною для громадян, що посідали державні посади, для риторів і логографів, для секретарів судів і різних колегій та для тих, хто бажав продовжити освіту в Елладі. До числа останніх належали й філософи, уродженці Ольвії та Боспора. Міська влада запрошувала на тимчасову роботу спеціалістів з вищою освітою, найчастіше то були архітектори й лікарі.

³² Соломоник Э.И., Антонова И.А. Надгробия врачей из Херсонеса // Вестник древней истории. — 1974. — № 1. — С. 94–105; Хомчик М.А. Хірургічні інструменти з Ольвії // Археологія. — 1991. — № 3. — С. 63–68.

³³ Соломоник Э.И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М., 1983. — С. 44. — № 13.

Рис. 1. Ольвійська вагова гиря. IV ст. до н. е.

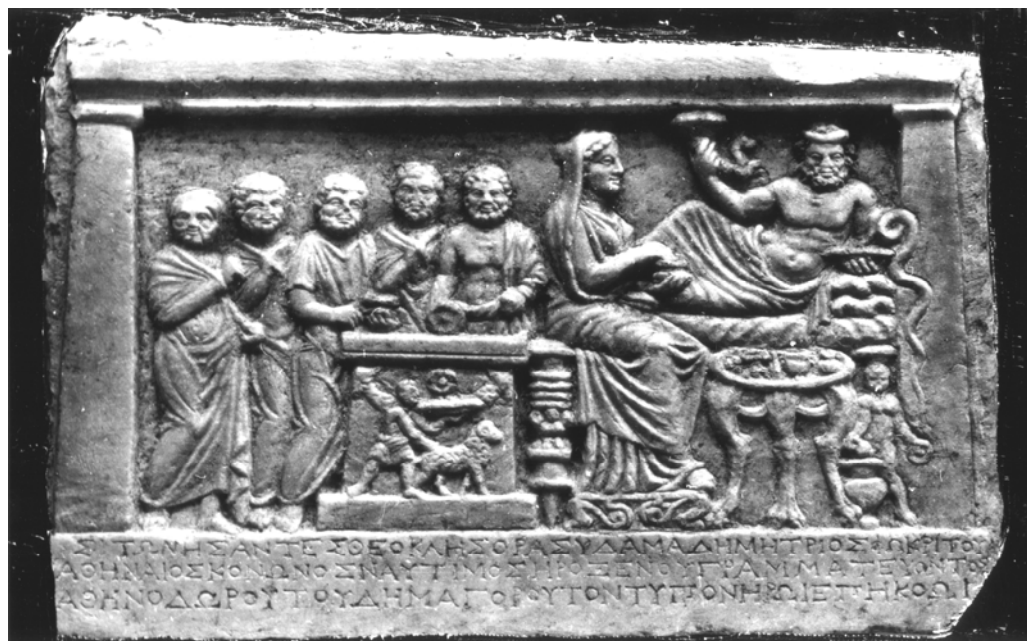

Рис. 2. Стела ситонів. III ст. до н. е. Ольвія.

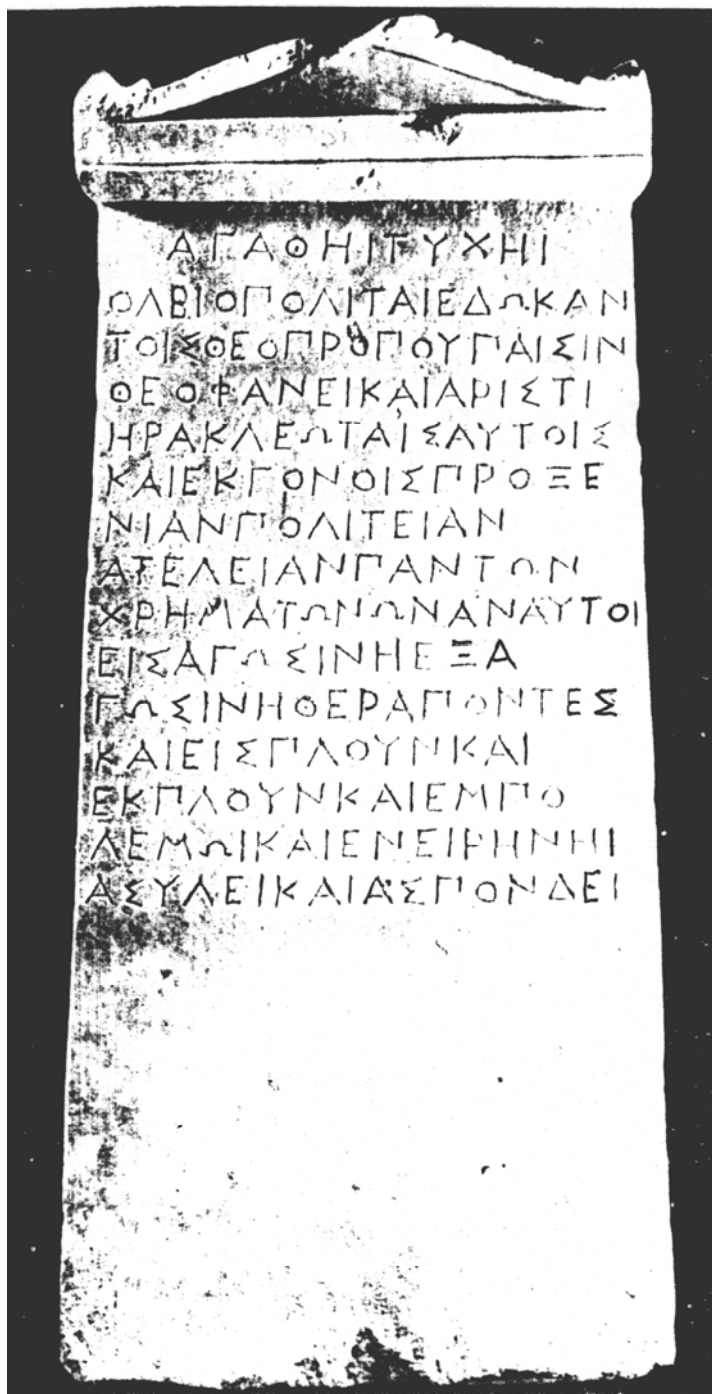

Рис. 3. Стела з проксенією Феοфану і Аристі. IV ст. до н. е. Ольвія.

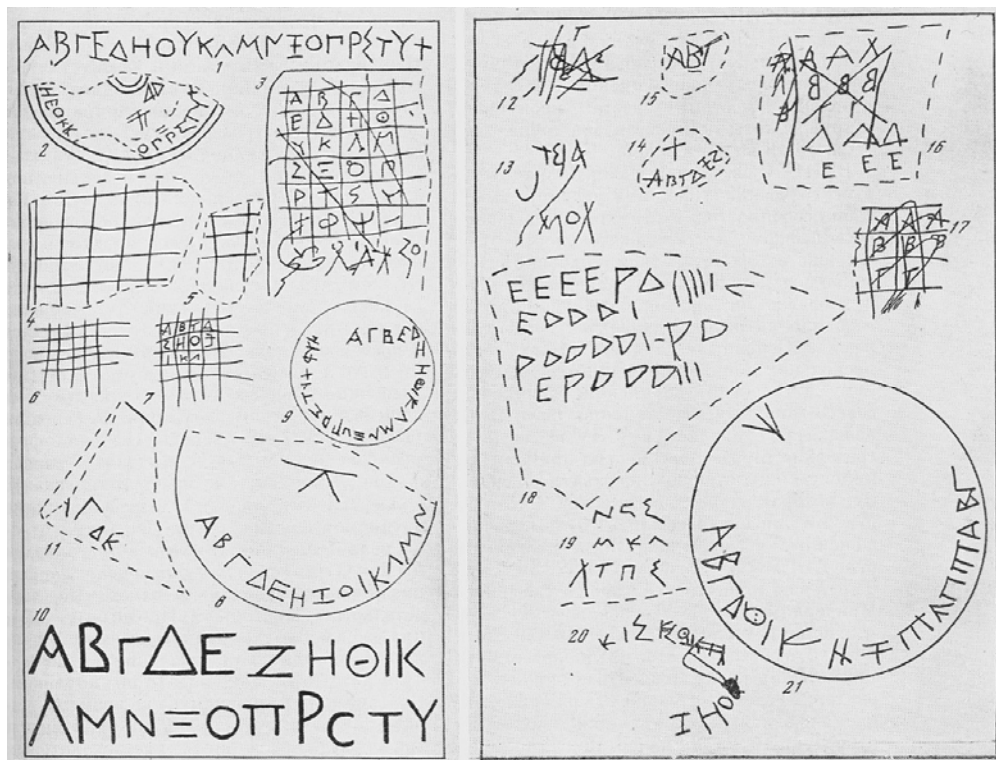

Рис. 4. Графіті з алфавітними вправами. Тіра, Ольвія. V–III ст. до н. е.
Прорисовка В.П. Яйленка.

Олександр Одрін

**Зернове господарство Херсонеського
поліса в другій половині IV —
першій половині III ст. до н. е.**

У статті розглянуто зернове господарство Херсонеського поліса в другій половині IV — першій половині III ст. до н.е. Використовуючи міждисциплінарний підхід, автор проаналізував природні умови Західного Криму, склад зернових культур та аграрні технології херсонеського сільського господарства.

Ключові слова: Херсонес, зернове господарство, міждисциплінарні дослідження

В статье рассмотрено зерновое хозяйство Херсонесского полиса во второй половине IV — первой половине III вв. до н. э. Используя междисциплинарный подход, автор проанализировал природные условия Западного Крыма, состав зерновых культур и аграрные технологии херсонесского сельского хозяйства.

Ключевые слова: Херсонес, зерновое хозяйство, междисциплинарные исследования

This article deals with the grain farming of Chersonesus in late 4th — early 3rd century B.C. The author uses an interdisciplinary approach to analyze the natural environment of the West Crimea region and list of cultivated grain crops and the agrarian technologies of Chersonesian farming.

Keywords: Chersonesus, grain farming, interdisciplinary studies

Цією розвідкою автор продовжує серію досліджень, присвячених вивченню зернового господарства античних держав Надчорномор'я, яка була розпочата статтею «Зернове господарство Ольвійського поліса в VI — першій половині III ст. до н. е.»¹. Метою дослідження є максимально повний аналіз усіх факторів, що формували

¹ Одрін О.В. Зернове господарство Ольвійського поліса в VI — першій половині III ст. до н.е. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2011. — № 11. — С. 47–71.

систему херсонського зернового господарства: природно-кліматичних умов, видового складу зернових культур, технологій землеробства. З цією метою автором було використано інформацію з джерел різних типів: археологічних, писемних, епіграфічних, археобіологічних, із низки природничих та агрономічних наук: кліматології, геоботаніки, ґрунтознавства, агротехніки та інших.

Слід підкреслити, що погляди науковців на питому вагу зернового господарства в економіці Херсонського поліса з часом зазнали якісних змін. Ці зміни були спричинені результатами археологічних досліджень, які змушували до радикального перегляду уявлень про сільськогосподарську округу Херсонеса.

Ще до початку активних досліджень хори Херсонесу у Північно-Західному Криму, він уявлявся лише невеликим містом, сільськогосподарська округа якого обмежувалась територією Гераклейського півострова, де археологічні розвідки та, нехай і не дуже масштабні, розкопки почалися ще у 20-х роках минулого століття². Але навіть тоді, коли не було ще вповні відкрито складну агротехнічну систему виноградників та виноробень у найближчій окрузі міста, було доволі очевидним, що ця територія не могла стати надійною базою для розвитку скільки-небудь потужного зернового господарства, хоча б у силу своєї невеликої загальної площі.

Майже одночасно з розвідками на Гераклейському півострові починаються і розвідки у Північно-Західному Криму, зокрема, на Тарханкутському півострові, які здійснювались Тавро-Скіфською експедицією під керівництвом П.Н. Шульца³. Дослідник припускав існування у цьому регіоні вже з кінця IV ст. до н. е. двох систем укріплених поселень, які протистояли одна одній, де грецькі поселення були нібито лише дрібними острівцями, вкрапленнями у морі тубільних⁴. Очевидно, що в такому разі навряд чи можна було говорити про існування більш-менш значного земельного фонду Херсонського поліса, а відповідно — і про можливість товарного виробництва зернових.

Ситуація зазнала докорінних змін із середини 1950-х рр., коли почалося широке і планомірне дослідження сільських поселень Північно-Західного

² Див.: Антонова И.А. Херсонесский музей за годы советской власти // Херсонесский сборник. — 1959. — Вып. 5 — С. 3–12; Зубарь В.М. Хора Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове: история раскопок и некоторые итоги изучения. — К., 2007.

³ Польові щоденники П.Н. Шульца нещодавно були видані: Шульц П.Н. Дневник полевых исследований 1933 г. // Материалы к археологической карте Крыма. — Вып. III. — Симферополь, 2010. — С. 13–24; Шульц П.Н. Отчет о работе отряда по исследованию памятников от устья р. Алмы до д. Красноярское, от д. Оленевка на Тарханкутском п-ве до Перекопа // Там же. — С. 25–82.

⁴ Детальний аналіз концепції див: Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху. — Л., 1978. — С. 7 і наст.

Криму, яке переконливо засвідчило, що, принаймні, з останньої третини IV ст. до н. е. практично вся прибережна смуга цього регіону — як на Тарханкутському півострові, так і в околицях Євпаторії — знаходилась під повним контролем Херсонеського поліса⁵. При цьому проведені на місцевих поселеннях археоботанічні дослідження наочно продемонстрували важливу роль зернового господарства в економічній діяльності їх мешканців⁶.

Подальші археологічні дослідження тільки доповнили ці дані, показавши, що під контролем херсонеситів знаходилися і прибережні землі у районі Сакських озер⁷, і, очевидно, майже вся прибережна смуга Південно-Західного Криму⁸.

З часу виходу узагальнюючої праці О.М. Щеглова майже всі дослідники доволі впевнено писали не тільки про зернове господарство як про одну з основних складових економіки Херсонеського поліса, але й як про одну з головних експортноорієнтованих галузей (поряд з виноградарством)⁹. Між тим, ніхто при цьому не робив спробу проаналізувати можливості виробництва значних обсягів товарного зерна, виходячи і з якості ґрунтового покриву регіону, і з набору зернових культур, що там вирощувались, і з аналізу агротехніки зернового господарства херсонеситів.

Саме розглядю цих питань і присвячена ця розвідка.

Природні умови Західного Криму

Дослідження системи зернового господарства Херсонеського поліса доцільно почати з розгляду природних умов Західного Криму, тобто з вивчення ресурсної бази цієї галузі. Необхідно одразу підкреслити, що за фізико-географічними умовами Західний Крим чітко поділяється на дві частини, що належать до різних ландшафтних зон. Перша з цих частин — Південно-Західний Крим, розташований у передгір'ях Кримських Гір¹⁰,

⁵ Див. детально: *Щеглов А.Н.* Северо-Западный Крым...

⁶ *Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья. — Кишинев, 1986; *Пашкевич Г.А.* Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э. Каталог I. — К., 1991.

⁷ *Ланцов С.Б.* Античне поселення біля оз. Кизил-Яр // *Археологія*. — 1989. — № 3. — С. 78–84; *Ланцов С.Б.* Античное поселение Ново-Федоровка и некоторые вопросы истории Херсонесской хоры // *Северо-Западный Крым в античную эпоху*. — К., — С. 71–104.

⁸ *Колтухов С.Г., Зубар В.М., Миц В.Л.* Новый район хори Херсонесу елліністичного періоду // *Археологія*. — 1991. — № 2. — С. 85–95.

⁹ *Крижицький С.Д., Щеглов О.М.* Про зерновий потенціал античних держав Північного Причорномор'я // *Археологія*. — 1991. — № 1. — С. 54–61

¹⁰ Частина Качинсько-Альмінського та Чорнорічинського районів Передгірно-Кримської області Кримських гір за останнім ландшафтно-географічним районуванням (*Маринич О.М., Пархоменко Г.О., Петренко О.М., Шищенко П.Г.* Удосконалена схема

друга — Північно-Західний Крим — у степовій зоні¹¹. Така суттєва різниця у ландшафтних умовах свідчить про принципові відмінності у кліматі, рослинному та ґрунтовому покриві обох частин регіону в цілому.

I. Кліматичні умови.

Сучасний клімат Південно-Західного Криму напівпосушливий, теплий з м'якою зимою¹². Середня температура січня — $+1,6^{\circ}\text{C}$, липня — $+22,1^{\circ}\text{C}$, річна кількість опадів — 355 мм^{13} .

У Північно-Західному Криму, на узбережжі між Тарханкутом та гирлом Альми, клімат у теперішній час помірно-спекотний з м'якою зимою, посушливий¹⁴. Середня температура січня — $-0,4^{\circ}\text{C}$, липня — $+22,3^{\circ}\text{C}$, річна кількість опадів — 355 мм^{15} .

На Тарханкутському півострові сучасний клімат помірно-спекотний з м'якою зимою, посушливий у східній частині півострову і дуже посушливий — у західній¹⁶. Середня температура січня — від $-0,3^{\circ}\text{C}$ до $-1,8^{\circ}\text{C}$, липня — від $+22,6^{\circ}\text{C}$ до $+23,4^{\circ}\text{C}$, річна кількість опадів — $316\text{--}367\text{ мм}^{17}$.

Як показують палеокліматологічні дослідження, у IV–III ст. до н. е. клімат Північного Причорномор'я був холоднішим та більш вологим, аніж зараз, а відповідно середні річні температури були дещо нижчими, а річна кількість опадів — вищою. Однак поки що ми не можемо оперувати кількісними, а лише якісними характеристиками температури та вологості.

II. Рослинність та ґрунтовий покрив.

З геоботанічної точки зору, відповідно до відмінностей у ландшафтах, територія Західного Криму поділяється на дві різко відмінних одна від одної частини, які відносяться до двох різних геоботанічних областей — Євразійської степової та Середземноморської склерофільних (жорстколистяних) лісів, маквісу, шибляку, фриган та томілярів (рослинності карбонатних відслонень).

Перша з цих частин — це Північно-Західний Крим, який належить до Центральнокримського округу різнотравно-злакових та злакових степів Чорноморсько-Азовської степової підпровінції Понтичної степової провінції.

фізико-географічного районування України // Український географічний журнал. — 2003. — № 1. — С. 16–20.).

¹¹ Тарханкутська височинна область та західна частина Центральнокримської рівнинної області Кримського степового краю (провінції) степової зони Східно-Європейської рівнини // Український географічний журнал. — 2003. — № 1.

¹² Подгородецкий П.Д. Крым: Природа. — Симферополь, 1988. — С. 157.

¹³ Там же. — С. 180–181. — Табл. 9.

¹⁴ Там же. — С. 154.

¹⁵ Там же. — С. 180–181. — Табл. 9.

¹⁶ Там же. — С. 153.

¹⁷ Там же. — С. 180–181. — Табл. 9.

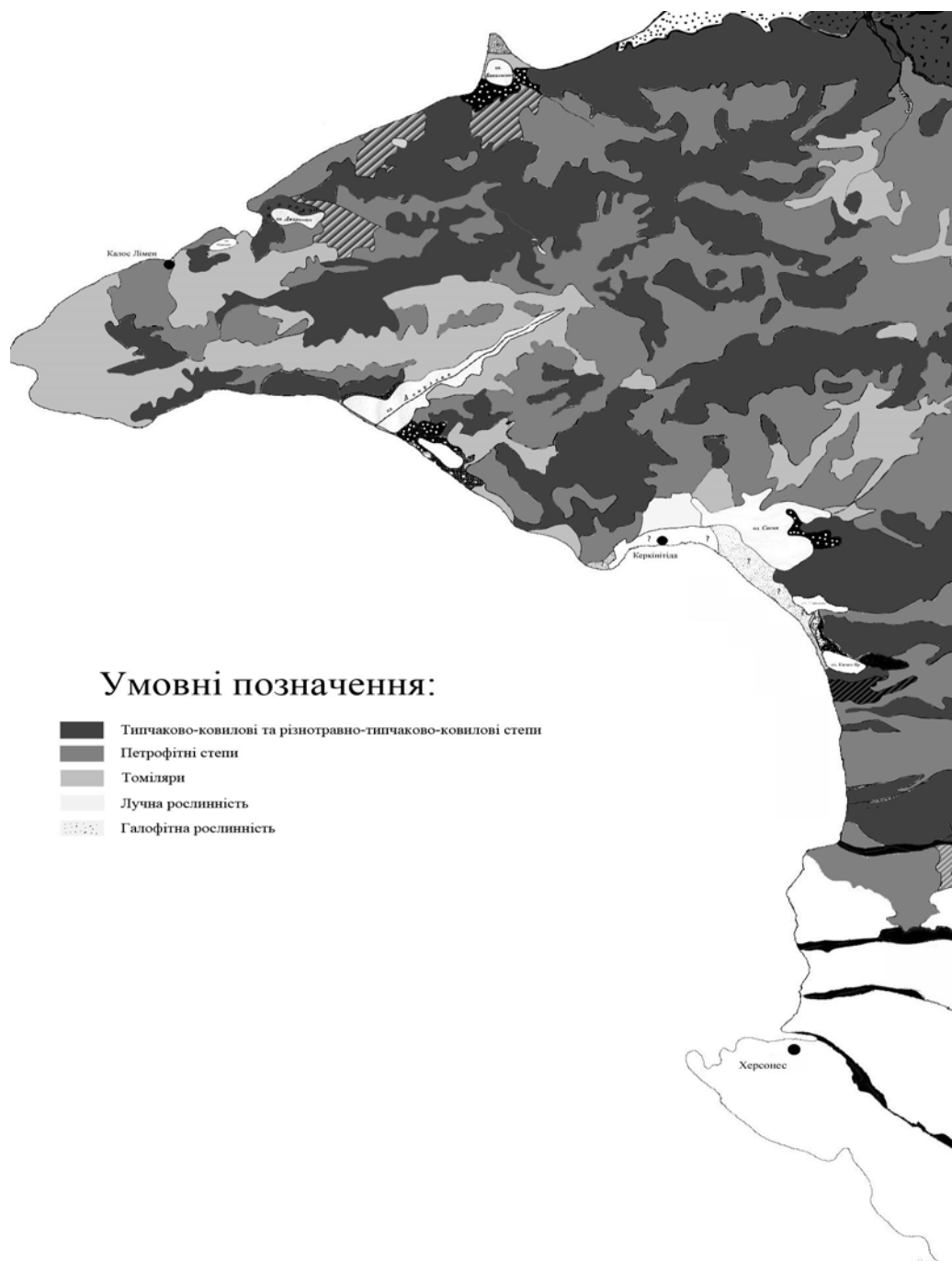

Рис. 1. Природна рослинність Західного Криму¹⁸.

¹⁸ Про проблеми реконструкції рослинності Євпаторійського узбережжя в античну добу див. у тексті.

Друга частина — це Південно-Західний Крим, який належить до Гірськокримського округу хвойних та широколистяних (неморальних та геміксерофільних¹⁹) лісів, гірських степів та томілярів Кримсько-Новоросійської підпровінції Евксинської провінції геміксерофільних лісів, гірських степів та томілярів²⁰. Враховуючи таку різку відмінність у складі флори, рослинність цих областей буде схарактеризовано окремо.

Південно-Західний Крим. До недавніх пір фахівцями-геоботаніками в межах Гірськокримського округу виділявся лісостеповий передгірний район, до якого включався і Південно-Західний Крим²¹. Однак, за останнім геоботанічним районуванням²², Гірський Крим поділяється на п'ять районів, кожен з яких включає всі пояси північного та південного макросхилів та яйлу. За цим районуванням Південно-Західний Крим входить до складу Севастопольського району, який займає західні відроги Кримських гір²³. Основна рослинність району — ліси з дуба пухнастого (*Quercus pubescens*) та рідколісся ялівця високого (*Juniperus excelsa*), фрагментарно зустрічаються тут і ліси з скельного дуба, ясеня та піцундської сосни²⁴.

Варто наголосити, що сьогочасна рослинність цього району сильно пошкоджена сільськогосподарською діяльністю людини²⁵. Найбільш порушеною є рослинність Гераклеїського півострова, де крім шибляку з чагарникового дубу з домішкою грабіннику та паліурису (держидерево)²⁶ широко розповсюджені також чисті паліурусники, поширення яких є результатом тривалого випасу худоби та безсистемної вирубки лісу²⁷.

Однак, принаймні, на початкових етапах освоєння греками цього регіону, антропогенний фактор не мав такого сильного впливу, і місцева рослинність була подібною до корінної. Основною рослинністю Південно-Західного Криму, вірогідно, були дубові ліси з домінуванням дуба пухнастого і лише по крутих схилах росли формації ялівця високого, суничника дрібноплідного та сосни піцундської²⁸. У середньому поясі переважали ліси з

¹⁹ Неморальні рослини — це рослини широколистяних лісів помірного поясу, геміксерофільні — рослини напівпосушливого клімату, зокрема — середземноморського.

²⁰ Дідух Я.П., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Геоботанічне районування України та суміжних територій // Український ботанічний журнал. — 2003. — Т. 60. — № 1. — С. 10.

²¹ За М.І. Рубцовим (Рубцов Н.И. Растительный мир Крыма. — Симферополь, 1978. — С. 87) до західного підрайону цього району.

²² Дідух Я.П. Растительный покров Горного Крыма. — К., 1992. — С. 27, 28 (Рис. 2).

²³ Там же. — С. 30.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Рубцов Н.И. Указ. соч. — С. 31.

²⁷ Там же. — С. 32.

²⁸ Дідух Я.П. Указ. соч. — С. 207.

домінуванням скельного дубу та, меншою мірою, кримської сосни, а у верхньому — букові ліси та ліси з сосни Коха²⁹.

Під лісовою рослинністю сформувалися коричневі гірські щебенюваті ґрунти на елювії та делювії корінних порід³⁰. Коричневі ґрунти доволі сильно різняться між собою з основних показників у залежності від ґрунтоутворюючих порід — елювіальних чи делювіальних, карбонатних (вапняки, мергелі) чи безкарбонатних (сланці). Так, зокрема, відсоток гумусу безкарбонатних ґрунтів на елювіальних відкладеннях майже у півтора рази нижче, аніж у карбонатних ґрунтів на делювії³¹.

Ґрунти, які утворилися на вапняках або продуктах їх вивітрювання, мають червонуватий відтінок. Саме такі ґрунти розташовані на Херсонському півострові³².

Потужність гумусового шару коричневих ґрунтів (включно з перехідним горизонтом) коливається від 40–50 см у малопотужних відмінах — до 70–80 см у звичайних³³. Вміст гумусу у верхньому шарі коливається у межах 1,8–3,7%. Реакція ґрунтового розчину у верхньому горизонті зазвичай нейтральна (6,8–7 рН)³⁴. Валові запаси поживних речовин оцінюються як значні, рухомі форми складають на 100 г — 20 мг калію, 5–14 азоту та менше 1 мг фосфору³⁵. За механічним складом більшість цих ґрунтів належать до важкосуглинкових та легкоглинистих, причому у Південно-Західному Криму переважають ґрунти більш важкого складу³⁶.

Характерною особливістю більшості коричневих ґрунтів є наявність скелетних часток у вигляді щебеню та каменів. При цьому їхня кількість збільшується по мірі посилення ерозійних процесів³⁷. Скелетність ґрунту негативно впливає на садові та зернові культури.

За агровиробничою характеристикою коричневі ґрунти найбільш сприятливі для культивування винограду та ефіроолійних культур³⁸ і набагато менше — для зернових.

На крайній півночі району — на лівому березі Альми, судячи з ґрунтового покриву, в минулому були поширені передгірні степи. На сьогодні

²⁹ Там же.

³⁰ До речі, коричневі ґрунти — це основний тип ґрунтів, поширений у Середземномор'ї та у районах із субсередземноморським кліматом, до яких належить і територія Гераклеї Понтійської — метрополії Херсонеса. Тобто, це був чи не єдиний вже від початку добре знайомий грецьким колоністам тип ґрунту.

³¹ Почвы Крымской области. — Симферополь, 1969. — С. 83. Табл. 15.

³² Там же. — С. 52–53.

³³ Там же. — С. 52.

³⁴ Там же. — С. 53.

³⁵ Там же. — С. 54.

³⁶ Там же.

³⁷ Почвы Украины и повышение их плодородия. — Т. 1. — К., 1988. — С. 261.

³⁸ Почвы Крымской области... — С. 54.

нішній день природна рослинність тут знищена та повністю замінена культурною. Однак, за аналогією до інших районів, розташованих у передгір'ях Кримських гір³⁹, можна припустити, що основною рослинністю тут були справжні степи з домінуванням ковили понтійської⁴⁰.

Під цією рослинністю утворюються чорноземи передгірні карбонатні на елювії щільних карбонатних порід. Передгірні чорноземи відзначаються доволі значним, як для кримських чорноземів, вмістом гумусу — 3,4–3,8%; за реакцією ґрунтового розчину — нейтральні або слабколужні (7,0–8,5 рН), містять доволі значні запаси поживних речовин⁴¹. Однак, майже всі ґрунти цього типу є скелетними, що суттєво обмежує їх сільськогосподарське використання⁴².

За агровиробничою характеристикою передгірні чорноземи найкраще придатні для використання під ґрунтозахисні кормові та лучнопасовищні сівозміни, причому для одержання високих урожаїв потребують внесення органічних та мінеральних добрив⁴³.

Північно-Західний Крим. На відміну від Південно-Західного Криму, домінуючою рослинністю якого в минулому були ліси, основною для Північно-Західного Криму в історичний період завжди була степова рослинність.

Як і у геоморфологічному відношенні, у геоботанічному відношенні територію Північно-Західного Криму поділяють на дві частини. На Тарханкутській височині розташований Тарханкутсько-Сарибаський район⁴⁴, тоді як рівнинні райони на південь від озера Сасик входять до Центральнокримського району (південний підрайон).

Специфікою Тарханкутської височини є широке розповсюдження петрофітних (кам'янистих) степів⁴⁵. По мірі переходу від сформованого ґрунту до кам'янистого субстрату відбувається зміна домінуючих рослин⁴⁶. На ділянках, зайнятих лесовими породами, на яких сформувались південні чорноземи, переважає звичайна для справжніх степів формація ковили Лессінга. У власне кам'янистому степу, приуроченому до щебенюватих чорноземів на елювії карбонатних порід, домінує формація ковили Браунера. По мірі підвищення каменястості субстрату домінування переходить до типчаків і,

³⁹ Наприклад, до району Сімферополя, де ґрунтовий покрив є подібним.

⁴⁰ Дидух Я.П. Указ. соч. — С. 94–95.

⁴¹ Почвы Крымской области... — С. 29.

⁴² Почвы Крымской области... — С. 30.

⁴³ Половицкий И.Я., Гусев П.Т. Почвы Крыма и пути повышения их плодородия. — Симферополь, 1987. — С. 141.

⁴⁴ Рубцов Н.И. Указ. соч. — С. 87.

⁴⁵ Там же. — С. 78.

⁴⁶ Шеляг-Сосонко Ю.Р., Осычнюк В.А., Андриенко Т.Л. География растительного покрова Украины. — К., 1985. — С. 200.

нарешті, на найбідніших дернових ґрунтах переважають чебреці⁴⁷. Характерною рисою степів Тарханкуту є найбільша серед усього кримського степового масиву насиченість їх флори середземноморськими елементами, з числа яких особливо характерною є асфоделіна кримська, яка у петрофітних степах часто грає содомінантну роль⁴⁸. Численність та ряснота чагарників та напівчагарничків надає степам Тарханкуту яскраво вираженого фриганодного характеру⁴⁹.

Характерним для рослинного покриву Тарханкутського району в античну добу було доволі значне поширення деревної та чагарникової рослинності⁵⁰. Серед видів дерев та чагарників, які були розповсюджені в той час, можна назвати дуб, в'яз, клен, граб, вільху, каштан, ялівець, ліщину⁵¹. Це дало змогу О.М. Щеглову припускати, що на Тарханкуті в античну добу були поширені ландшафти лісостепового характеру⁵². Такі висновки викликають серйозні заперечення. Як відомо, специфікою лісостепу є не просто поширення деревної рослинності, яка зустрічається і у деяких районах степу у вигляді байрачних та галерейних лісів, а наявність значних масивів вододільних лісів. Такі ліси, навіть будучи зведені, залишають по собі специфічні ґрунти — переважно, різні типи сірих лісових. Така ситуація має місце, наприклад, на Донецькому кряжі, який являє собою лісостеповий острів у степовій зоні⁵³. Жодних ознак сірих лісових ґрунтів, або ж коричневих, характерних для середземноморських дубових лісів, наскільки відомо, у ґрунтовому покриві Тарханкуту немає. Тому логічніше було б визначати рослинність цього регіону античного періоду як специфічний варіант байрачного степу.

На центральнокримській рівнині у доагрикультурні часи переважали різнотравно-типчачово-ковилкові степи⁵⁴. У травостій цих степів переважали формації з домінуванням ковили Лессінга та, можливо, ковили української, а на малопотужних та щебенюватих ґрунтах — ковили Браунера⁵⁵. У флорі

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Фригана — специфічна середземноморська рослинна формація, яка характеризується домінуванням у рослинному покриві ксерофітних чагарників, напівчагарників та багаторічних трав.

⁵⁰ Щеглов А.Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху... — С. 24–25.

⁵¹ Там же. Серед знахідок рослин, що використовувались при будівництві, є навіть бук. Щоправда, знахідки бука можуть свідчити скоріше про імпорт, оскільки він вимагає доволі прохолодного вологого клімату.

⁵² Там же.

⁵³ Андриенко Т.Л. и др. Природа Украинской ССР. Растительный мир. — К., 1985. — С. 189.

⁵⁴ Шеляг-Сосонко Ю.Р. и др. География растительного покрова Украины... — С. 194.

⁵⁵ Там же.

цих степів також зустрічаються присередземноморські елементи, хоча й у меншій кількості, аніж на Тарханкуті.

На узбережжі між сучасною Євпаторією та озером Донузлав донедавна були поширені псаммофітні степи, в травостой яких переважали костриця Беккера, ковила Дніпровська тощо у поєднанні з рослинами приморської смуги⁵⁶.

Однак результати палеогеографічних досліджень демонструють принципову відмінність прибережної рослинності цього регіону античного періоду від тієї, що була тут поширена, наприклад, у середньовіччя чи ранньомодерний час. У цьому районі росли широколистяні ліси з переважанням дубу, в яких також були поширені вільха, в'яз, тополя та інші види дерев⁵⁷.

Такі різкі зміни у рослинному покриві вимагають певних пояснень. Автори згаданого палеоботанічного дослідження вважають, що дубові ліси росли безпосередньо на пісках, як це було свого часу у Дніпровській Гілеї. Однак насправді у давній долині Дніпра на пісках росли не дубові, а соснові ліси, тоді як дубові та березові гаї розташовувались на лесових масивах. Відповідно, якщо палеоботанічні реконструкції є достовірними, слід припускати радикальну зміну ґрунтоутворюючих порід та водного режиму узбережжя Євпаторійського району, адже за нинішньої норми опадів та без розвиненої річкової системи існування лісів тут було б, очевидно, неможливим. Тому це питання потребує подальшого вивчення зі створенням надійних геоморфологічних реконструкцій.

У Північно-Західному Криму, де основною природною рослинністю є степова, основними типами ґрунтів є чорноземи різних типів.

На Тарханкуті найбільш поширені щебенюваті чорноземи на елювії карбонатних порід, що сформувалися під петрофітними степами. Крім них, поширені також південні чорноземи на лесових породах та щільних глинах, які утворилися під типчакково-ковилувими степами. Значне поширення мають також дерново-карбонатні ґрунти, що сформувалися під томілярами.

Далі на південь, у районі Євпаторійського узбережжя та південніше його, основним типом ґрунтів є південні чорноземи на червоно-бурих глинах та лесових породах, а у районах солоних озер Сакської групи — засолені та солонцюваті чорноземи та солонці.

Розглянемо основні характеристики цих ґрунтів детальніше:

Чорноземи південні на лесовидних глинах та суглинках. За механічним складом ці ґрунти належать до легкоглинистих та важкосуглинкових відмін. Реакція ґрунтового розчину — нейтральна або слаболужна (7,1–7,3 рН). Південні чорноземи містять у середньому 3% гумусу (у намитих видів —

⁵⁶ Рубцов М.И. Указ. соч. — С. 79.

⁵⁷ Маслов С.П., Филін В.Р. К вопросу о природных условиях окрестностей городища «Чайка» (Евпаторийское побережье Крыма) в античное время и средневековье // История биогеоценозов СССР в голоцене. М., 1976. — С. 48–55.

3,2–3,5%, у слабозмитих — 2,5%). Загальна глибина гумусового шару — 55–70 см, в якому верхній шар — 25–40 см. Потенційна родючість цих ґрунтів доволі висока⁵⁸. За агровиробничою характеристикою вони належать до 7-го типу⁵⁹ і являють собою землі універсального використання в умовах як богарного, так і зрошуваного землеробства.

Південні чорноземи Криму дещо відрізняються за складом від південних чорноземів Причорноморської низовини⁶⁰. Хоча вони краще агреговані, проте слабша гумусованість та менший вміст рухомих форм фосфору понижують їхню родючість.

Чорноземи на щільних глинах. У Західному Криму поширені переважно несолонцюваті їх відміни на червоно-бурих глинах. Ці чорноземи за будовою профілю, відсотком гумусу та вмістом валових та рухомих форм азоту, фосфору та калію дуже подібні до сусідніх південних чорноземів⁶¹. Проте вони важчі за механічним складом — переважно легко- та середньоглинисті.

Ці ґрунти мають поганий структурний склад, в якому переважають брилуваті агрегати.⁶²

Чорноземи на червоно-бурих глинах, як і південні чорноземи, є ґрунтами універсального використання, проте дещо обмеженими щодо плодкових насаджень⁶³.

Чорноземи переважно щепенюваті на елювії карбонатних та окарбончатених порід. За механічним складом ці ґрунти відносяться в основному до легкоглинистих відмін⁶⁴. Реакція ґрунтового розчину у верхньому горизонті — нейтральна або слаболужна (7,0–7,3 рН), глибина гумусового профілю — 60–80 см (у намитих відмін 80–100 см, у змитих — 30–50). Відсоток гумусу в середньому — 3,2 з коливаннями від 1,7 до 4,5%, а у змитих відмін — 1,7–2,2%⁶⁵. Запаси поживних речовин, а особливо їх рухомих форм значно менші, аніж у південних чорноземах — азоту у 1,5–2 рази, фосфору — 1,2–2 рази, калію — до 2 разів⁶⁶.

Значна частина цих ґрунтів, в яких доволі високо (до 1 м) залягає шар щепеню, ріняку та вапна, мають легку водопроникність та слабку здатність утримувати вологу, а відтак страждають на низьку вологозабезпеченість⁶⁷.

За агровиробничою характеристикою землі з щепенюватими чорноземами належать до 6-го типу⁶⁸. Такі ґрунти вимагають диференційованого

⁵⁸ Там же. — С. 19.

⁵⁹ Ґрунти України та їх агровиробнича характеристика. — К., 1969. — С. 132.

⁶⁰ Вони належать до різних фаціальних підтипів: перші — до міцелярно-карбонатного, другі — до модального (Почвы Украины. — Т. 1. — С. 200).

⁶¹ Почвы Крымской области... — С. 20–21.

⁶² Почвы Украины. — Т. 1. — С. 201.

⁶³ Ґрунти України. — С. 138.

⁶⁴ Почвы Крымской области... — С. 24.

⁶⁵ Там же. — С. 25.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Там же.

підходу до використання. Так, під плодові насадження можна використовувати ділянки, на яких порода або щербінь залягають на глибині більше за два метри, винограду — півтора метри, зернові — півметра. Ще одним фактором, який суттєво впливає на розвиток рослин, є висока карбонатність цих ґрунтів. Якщо у кореновому шарі міститься забагато карбонатів, рослини починають хворіти на хлороз⁶⁹. Ефект посилюється при ущільненні ґрунту. Особливо страждають від наявності навіть невеликої кількості вапна рослини-ацидофіли, такі як люпин чи конюшина. На зернові цей фактор впливає менше.

Одним з головних негативних факторів, що погіршує властивості цих ґрунтів, є їхня скелетність. Як вже зазначалося, фізична скелетність ґрунту негативно впливає на розвиток зернових та більшості плодових культур. Навіть 10–30% вміст скелету в ґрунті може знизити врожай зернових на 10–30%, а при вмісті скелету у 30–50% врожаї зернових можуть знижуватися наполовину⁷⁰.

Дернові ґрунти. На вапняках Тарханкуту, крім чорноземів, зустрічаються також дернові карбонатні ґрунти — слаборозвинені ґрунти зі значною скелетністю⁷¹. Ці ґрунти, як видно вже із назви, містять багато карбонатів. Вміст гумусу в них коливається від 2,0 до 4,7%, проте глибина гумусового шару в цілому невелика. Ці ґрунти придатні в основному лише під пасовиська, до того ж продуктивність останніх є дуже невеликою, оскільки перевипас худоби дуже швидко знищує рослинність⁷².

Зернові культури Херсонського поліса

Отже, наскільки сприятливими були ґрунтові умови Західного Криму для вирощування основних зернових культур античного світу?

Пшениця. Як можна заключити з аналізу складу ґрунтів, що був проведений вище, умови для вирощування пшениці у Західному Криму були доволі посередні, точніше — нижче середніх. По-перше, всі ґрунти регіону є небагатими на поживні речовини. По-друге, ті ґрунти, в окремих різновидах яких, принаймні, вміст гумусу є вищим, — коричневі ґрунти та щербенюваті чорноземи — зазвичай вміщують високий відсоток скелету, який вкрай негативно позначається на врожайності пшениці. Взагалі більшість ґрунтів Західного Криму — ті, в яких ґрунтоутворюючими породами є вапняки чи, меншою мірою, червоно-бурі глини, — мають не дуже сприятливі харак-

⁶⁸ Ґрунти України. — С. 131.

⁶⁹ Вальков В.Ф. Почвенная экология сельскохозяйственных растений. — М., 1986. — С. 118.

⁷⁰ Там же. — С. 57.

⁷¹ Почвы Крымской области... — С. 47.

⁷² Там же.

теристики для доброго розвитку пшениці⁷³, оскільки ці породи обмежують потужність рухлякового шару, здатного акумулювати воду⁷⁴.

З усіх ґрунтів Західного Криму найкращими для вирощування пшениці є південні чорноземи на лесових породах, дещо гіршими — чорноземи на щільних глинах, а ще гіршими — чорноземи щебенюваті та коричневі гірські ґрунти.

Ячмінь. Ячмінь, з його меншими, порівняно з пшеницею, вимогами до вмісту поживних речовин, мав у Західному Криму кращі умови для вирощування. Проте, всі зазначені вище негативні фактори, пов'язані з несприятливими водно-фізичними та механічними характеристиками ґрунтів, у такій же мірі впливали на ячмінь, як і на пшеницю. Таким чином, ґрунтові умови для вирощування ячменю в Західному Криму також в цілому можна визначити як посередні.

Найкращими та гіршими ґрунтами для вирощування ячменю є ті ж самі, що й для пшениці.

Жито. В умовах значного поширення бідних на поживні речовини щебенюватих ґрунтів, особливо на Тарханкуті та у Південно-Західному Криму, велике значення у місцевому зерновому господарстві могло мати жито. Серед усіх поширених в античному світі зернових (крім полб) ця культура є найменш вимогливою до вмісту поживних речовин у ґрунті, до його скелетності та підвищеного вмісту карбонатів⁷⁵. Крім того, ця культура є набагато менш чутливою до весняних посух, аніж, наприклад, пшениця⁷⁶.

У цьому контексті зовсім не дивує той факт, що на кам'янистих ґрунтах сільськогосподарської округи багатьох поселень північного узбережжя Тарханкуту жито доволі швидко замінило пшеницю як основна зернова культура, тоді як на чорноземах центральнокримського степу остання залишається провідною культурою аж до самого часу їх загибелі⁷⁷.

Просо. Для культивування проса у Західному Криму існувало ще більше негативних факторів, аніж для усіх перелічених вище культур. Ця рослина найкраще росте на легких суглинкових ґрунтах⁷⁸, тоді як більшість ґрунтів регіону відноситься до важкосуглинкових, легко- та середньоглинистих. Просо має надзвичайно потужну кореневу систему, здатну вибирати вологу з глибоких шарів ґрунту, проте вона не може розвиватися на ущільнених ґрунтах. Крім того, ця рослина дуже погано переносить скелетність ґрунту⁷⁹.

⁷³ *Медведев В.В., Бука А.Я, Губарева Д.Н. и др.* Почвенно-экологические условия выращивания сельскохозяйственных культур. — К., 1991. — С. 166–167. — Табл. 51.

⁷⁴ *Вальков В.Ф.* Указ. соч. — С. 68.

⁷⁵ *Культурная флора СССР.* — Т. 2. — Ч. 1: Рожь — С. 276.

⁷⁶ Там же. — С. 274–275.

⁷⁷ Див.: *Янушевич З.В.* Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям...

⁷⁸ Там же. — С. 137.

⁷⁹ Там же. — С. 138.

I, нарешті, просо доволі вибагливе до вмісту поживних речовин, а за цим показником, як вже зазначалося, більшість ґрунтів регіону є небагатими.

Підсумовуючи все вищесказане, можна констатувати, що ґрунтові умови для вирощування проса у Західному Криму були в цілому несприятливими.

Аналіз ґрунтових умов Західного Криму дає можливість зробити висновок, що для самозабезпечення зерновими місцеві мешканці мали розвивати достатньо спеціалізоване на хлібних злаках зернове господарство, тим більше, що умови для вирощування зернофуражних культур (просовидних) були в цілому несприятливими. Археоботанічні дані з поселень хори Херсонесу IV–III ст. до н. е. підтверджують подібні висновки (див. Рис. 2).

	Hv	Pm	Ta	Td	Tm	Ts	Tdu	Sc
Володимирівка	+		10%					90%
(Маслини)	+		1,0%					95,0%
б. Вітряна	+++		+++	+				+
Панське 1	+		18,1%		+			81,9%
Панське 1	+		26,8%	+				73,2%
Панське 1	9,62%	0,34%	73,88%	3,09%	1,34%	0,69%		11,00%
Кастель	15,39%		76,92%					7,69%
Тарпанчі	9,5%		89,5%					1%
Тарпанчі	1,5%		98,0%					0,5%
“Чайка”	+		+	+			+	+++
Керкінітіда	71,36%		35,64%	2,77%	+			
Керкінітіда	7,90%		92,10%					
Керкінітіда			+++					
Керкінітіда	99,3%		0,7%					
Херсонес	+++	+	+++			+	+	+

Рис. 2. Зернове господарство Херсонеського полісу за археоботанічними даними⁸⁰

З більш ніж десятка проб з шести поселень Північно-Західного Криму лише дві проби з Керкінітіди дали переважання ячменю, ще у двох (бухта Вітряна на хорі Калос-Лімену та бухта Кастель) ця рослина зустрічається у

⁸⁰ Складена за матеріалами праць З.В. Янушевич та Г.О. Пашкевич: Янушевич З.В. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976; Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья. — Кишинев, 1986; Пашкевич Г.А. Палеоэтноботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. — II тыс.н.э. Каталог I. — К., 1991. Скорочення: Hv — *Hordeum vulgare* (ячмінь), Pm *Panicum miliaceum* (просо), Ta — *Triticum aestivum* (пшениця м'яка), Td — *Triticum dicoccum* (пшениця двозернянка, полба), Tm — *Triticum monoccum* (пшениця однозернянка), Ts — *Triticum spelta* (пшениця спельта), Tdu — *Triticum durum* (пшениця тверда), Sc — *Secale cereale* (жито).

відносно значній кількості. Абсолютна більшість знахідок демонструє повне переважання хлібних злаків, головним чином м'якої пшениці та її супутника — жита. Що стосується останнього, повної ясності відносно вирощування цієї культури у Херсонському полісі немає. Традиційно вважається, що на території України культурне жито з'являється у I тис. н. е.⁸¹ За морфологічними ознаками жито з хори Херсонесу відноситься не до культурного жита *Secale cereale*, а до бур'янового жита *Secale segetale*⁸². Однак надзвичайно високий відсоток жита у знахідках з Маслин та Панського 1, скоріш за все, вказує на культивування цієї культури, що дозволило З.В. Янушевич припускати, що на цих поселеннях відбувався процес виходу жита у чисту культуру⁸³. Примітно, що ці знахідки походять з узбережжя Тарханкуту (де ґрунтові умови в цілому гірші, ніж у районі Євпаторії), на поселеннях якого повністю переважає м'яка пшениця (Тарпанчі, Кекінітіда). Можливо, вихід жита у культуру в першому районі пов'язаний якраз зі складними ґрунтовими умовами, до яких менш вибагливе, порівняно з м'якою пшеницею, жито мало б краще пристосовуватись. Таке припущення підтверджується і даними з поселень, розташованих на Євпаторійському узбережжі, де ґрунтоутворюючими породами є леси і де знахідки жита або взагалі нечисленні, або й зовсім відсутні.

При цьому вже зараз можна доволі впевнено твердити, що вирощування зернових у Херсонесі у зазначений період було монокультурним і що при цьому спостерігається очевидний регіональний поділ: якщо на Євпаторійському узбережжі у посівах повністю домінує м'яка пшениця, то на Тарханкуті роль основної зернової культури переходить до жита. Останній факт є унікальним, адже у доримський період, наскільки можна судити з наявних археоботаничних матеріалів, більше ніде в античному світі жито не було поширеним як зернова культура⁸⁴.

Доволі складним є питання про появу культури вирощування жита у греків Херсонеса. Можна, зрозуміло, припускати, що місцеві землероби опанували її цілком самостійно. Однак, проти такого припущення говорять дві обставини. По-перше, введення жита в культуру на Тарханкуті відбулося у дуже стислі терміни, ледь не одразу після заснування там поселень. По-друге, ця місцевість аж ніяк не була єдиною в античному світі, де були поширені кам'яністі ґрунти, між тим як в інших регіонах спроби ввести жито в культуру наразі не зафіксовані. Зате на теренах Українського

⁸¹ Пашкевич Г.А. Культурные растения Украины от неолита до средневековья: Автореф. дис... д.б.н. — К., 1992. — С. 32.

⁸² Янушевич З.В. Культурные растения Северного Причерноморья... — С. 54; Янушевич З.В. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям... — С. 136–137.

⁸³ Янушевич З.В. Культурные растения юго-запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — С. 137.

⁸⁴ Спочатку жито було лише бур'яном, що засмічує посіви пшениці.

Лісостепу, у Західному Поділлі, якраз в античну добу проживали племена, для яких жито було однією з головних зернових культур⁸⁵. Враховуючи наявність доволі тісних контактів між населенням лісостепового Правобережжя та Ольвією, з одного боку, і між Ольвією та Херсонесом — з іншого, можна припускати можливість посередницької ролі ольвіополітів у процесі запозичення культури вирощування жита херсонеситами у мешканців лісостепу. Втім, поки що це залишається лише припущенням.

У будь-якому випадку виразна спеціалізація зернового господарства Херсонеської держави на вирощуванні хлібних злаків не підлягає сумніву. Однак чи можна пояснити специфіку археоботанічного комплексу хори Херсонесу вищою, порівняно з античними державами Північно-Західного Причорномор'я, агротехнікою, як це робить І.В. Бруяко⁸⁶?

Системи землеробства Херсонеського поліса

Питання про системи землеробства, поширені на землях Херсонеського поліса, є дуже складним. Прямих даних, які б однозначно вказували на ту чи іншу систему, в нашому розпорядженні немає, а непрямі є не надто численними. Втім, певні, нехай і суто попередні, висновки, можна зробити вже сьогодні.

Здається, ніхто не пробував твердити про поширення на землях Херсонеського поліса перелогової системи землеробства. Це й зрозуміло, адже проти такого припущення говорять і брак достатньої кількості вільних земель, і виразні сліди розмежування, що для перелогової системи є неможливим⁸⁷, і загальні уявлення про високий рівень херсонеської агротехніки. Останнє питання ще буде розглянуте нижче, що ж стосується перших двох, то вони справді виглядають достатньо переконливо. Виходячи із загальних міркувань, можна припускати, що перелогова система в принципі могла використовуватись лише на початкових етапах іонійської колонізації Північно-Західного Криму, коли кількість переселенців була настільки незначною, що навіть обмежених земельних ресурсів регіону було цілком достатньо для такого нераціонального використання, яким характерний переліг. Втім, цей період хронологічно виходить за межі цього дослідження.

Більшість вчених припускає використання на землях Херсонеського поліса дво- або трипільної системи землеробства. Деякі з них, як І.В. Бруяко,

⁸⁵ Пашкевич Г.А. Палеозтнботанические находки...; Ганіна О.Д. Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте // Археологія. — 1965. — Т. XIX. — С. 106–117; Ганіна О.Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся // Археологія. — 1984. — № 47. — С. 68–79.

⁸⁶ Бруяко И.В. Очерки экономической истории населения Северо-Западного Причерноморья в 7–3 вв. до Р.Х. — Волжск, 1999. — С. 66.

⁸⁷ Див.: Одрін О.В. Вказ. праця. — С. 60–61.

вважають, що саме у Херсонесі, на відміну від полісів Північно-Західного Надчорномор'я, набула поширення трипільна система, тоді як в останніх продовжувало переважати двопільля. При цьому прямих доказів на користь цього твердження не наводиться, говориться лише про загальний високий рівень херсонеської агротехніки. Та чи існують непрямі підтвердження такому припущенню?

Звернемось до археоботанічних даних. Для початку варто нагадати основні риси обох вищезгаданих систем землеробства. Отже, двопільна система — це, по суті, монокультурне господарство з регулярним чергуванням у системі зернові — пар. Трипільля — це бікультурне господарство з системою озимі зернові — ярі зернові — пар. Зважаючи на це, монокультурність зернового господарства Херсонеса мала б вказувати не на вищу, трипільну, а якраз на нижчу — двопільну систему землеробства. Втім, робити однозначні висновки тут поки що зарано.

У принципі, зважаючи на регулярні знахідки на хорі Херсонеса решток бобових культур: чини, нуту, сочевиці, гороху, віки ервілії та навіть бобів⁸⁸, можна було б припустити можливість впровадження тут окремих елементів плодозмінної системи, принаймні введення бобів у польові сівозміни. Однак у нашому розпорядженні поки що немає даних, які б дозволяли однозначно твердити про вирощування бобових культур саме у польових, а не у городніх сівозмінах.

Таким чином, ті дані, які ми маємо на сьогодні, не дозволяють зробити однозначний висновок про високий, як на свій час, рівень агротехніки зернового господарства у Херсонесі. Найбільш вірогідним виглядає припущення про використання херсонеськими землеробами при вирощуванні зернових двопільної системи. При цьому відкритим залишається питання про вживання ними спеціальних заходів для покращання родючості ґрунту: угноювання, використання зелених добрив чи зайнятих парів. Таким чином, практично неможливо видається коректна оцінка врожайності зернових. Між тим, без цього неможливо адекватно оцінити експортні можливості цієї галузі рослинництва. Незважаючи на це, низка дослідників упевнено твердить про експорт херсонеського зерна, вважаючи саме його тим товаром, в обмін на який поступала імпортна продукція з полісів Східного Середземномор'я та Південного Причорномор'я⁸⁹. В.П. Яйленко навіть вважав тогочасний Херсонес головним постачальником хліба до сусідньої Ольвії⁹⁰.

⁸⁸ Боби (*Vicia faba*) — вологолюбна культура, яка мало вирощувалась у давній Греції. Тим більш дивним виглядають її знахідки на посушливому Гераклеїському півострові. Очевидно, вона тут вирощувалась у долинах невеликих річок, які нині пересохли.

⁸⁹ Зубарь В.М. Херсонес Таврический в античную эпоху. — К., 1993. — С. 49.

⁹⁰ Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 274.

Втім, сумніви у можливостях вивозу хліба з Херсонеса висловлювалися, особливо зважаючи на вимогу Херсонеської присяги [§11, ст. 47–50] звозити та продавати весь хліб з рівнини лише до міста. Ще В.В. Латишев⁹¹, а за ним й інші дослідники⁹² пов'язували цей факт із дефіцитом хліба у полісі. Відкриття на хорі Херсонеса посилили позиції противників цієї ідеї, адже в історіографії міцно утвердилась думка про широке товарне виробництво зерна у Херсонесі. Лише В.О. Кутайсов, спираючись на історико-етнографічні аналогії, спробував довести, що врожайність зернових на херсонеській хорі не могла бути великою, а отже про жодний надлишок зерна говорити не доводиться⁹³. І хоча, на наш погляд, паралелі, наведені цим автором, є аж надто натягнутими⁹⁴, основна ідея про перебільшеність уявлень про об'єми виробництва на хорі Херсонеса виглядає цілком слушною. І саме монокультурність зернового господарства Херсонеса могла постати як наслідок проблем із належним забезпеченням хлібним зерном. Тому на теперішній час відкидати можливість хлібного дефіциту в полісі явно зарано.

Для одержання відповіді на поставлені питання необхідне проведення подальших масштабних і до того ж комплексних⁹⁵ археоботанічних досліджень на хорі Херсонеса. Завдяки цьому стане можливим з високим ступенем вірогідності реконструювати систему (чи системи) землеробства, поширену на території поліса, а відтак і зробити більш надійні оцінки ефективності зернового господарства.

* * *

Слід наголосити, що в багатьох відношеннях зернове господарство Херсонеса, наскільки можна судити з наявної джерельної бази, мало доволі значні відмінності від господарства інших античних держав Надчорномор'я. Можна назвати декілька таких основних відмінностей:

⁹¹ *Латышев В. В.* Гражданская присяга херсонесцев // ПОНТИКА. — СПб., 1909. — С. 157.

⁹² *Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н.* Образование территориального Херсонесского государства // Єллінізм: економіка, політика, культура. — М., 1990. — С. 348, прим. 183.

⁹³ *Кутайсов В.А.* Проблемы аграрной истории Северного Причерноморья // Греки и варвары на Боспоре Киммерийском. VII–I вв. до н. э. — СПб., 2006. — С. 291–307.

⁹⁴ Далеко не завжди агротехніка поселенців XIX ст., статистичні дані про яких наводить В.О. Кутайсов, була вищою за античну, незважаючи на більш ніж двохтисячолітню різницю в часі (див.: *Одрін О.В.* Вказ. праця).

⁹⁵ Мається на увазі проведення аналізів археоботанічного матеріалу як із зернових ям, так і з приміщень, а також вивчення решток не лише культурних, а й бур'янових рослин.

1. Зернове господарство Херсонеса було спрямовано на вирощування лише хлібних злаків. Зернофуражний напрямок був практично зовсім відсутнім⁹⁶.

2. Незвичайно малу роль серед зернових відіграє одна з провідних культур грецького світу — ячмінь.

3. Лише у Херсонесі спостерігається вирощування жита як однієї з провідних зернових культур.

4. Херсонеське зернове господарство є найбільш спеціалізованим серед усіх господарств античних держав Надчорномор'я. Практично на всіх поселеннях повністю переважає лише одна культура — м'яка пшениця, рідше — жито.

На жаль, на сьогодні в силу об'єктивних обставин неможливо з достатньою повнотою висвітлити всі проблеми, які були підняті у статті, особливо це стосується питання про системи землеробства. Це — завдання подальших досліджень.

⁹⁶ Цікаво, що зернове господарство Керкінітіди класичного періоду у цьому відношенні нічим принципово не відрізнялося від, приміром, ольвійського чи мірмекійського. Принципові зміни настали з часу приєднання до Херсонеса.

Олеся Жданович

**Філософські вчення у ранній Візантії:
пошуки сенсу буття**

У статті розглядається основні аспекти пошуків сенсу буття у ранньовізантійському суспільстві. Аналізуються окремі культу і віровчення, популярні у населення східних провінцій імперії з початку IV ст. до VI ст.

Ключові слова: *рання Візантія, віровчення, культу, ідеологія*

В статье исследуются основные аспекты поисков смыслов бытия в ранневизантийском обществе. Анализируются отдельные культы и верования, популярные среди населения восточных провинций империи начала IV в. до VI в.

Ключевые слова: *ранняя Византия, верования, культы, идеология*

The article deals with the main aspects of search for meaning in life in the early Byzantine society. Analyzed certain rites and beliefs, popular in the eastern provinces of the empire of the population from the beginning 4th century to 6th century.

Keywords: *Early Byzantine, beliefs, cults, ideology*

Актуальність тематики, пов'язаної з історією раннього християнства, не викликає заперечень. Особливо гостро це питання стоїть у вітчизняній історичній науці, де спеціальних наукових досліджень, присвячених питанням взаємин держави й церкви, а тим паче, аналізу різних течій у ранньому християнстві, на жаль, дуже мало.

Основним завданням статті є розкриття сутності філософсько-ідеологічних пошуків у ранньовізантійському суспільстві, ідеологічне життя у якому являло собою надзвичайно складне і цікаве явище.

У III — на початку IV ст. християнство вже посідало провідне місце в конгломераті різноманітних вірувань і релігійних течій на території Римської імперії. Популярність нової релігії засновувалась на кількох важливих аспектах. По-перше, на цілісності імперії, населення якої, незважаючи на строкатий склад, відзначалося віротерпимістю та водночас усвідомлювало себе єдиним римським народом, який мав єдину спільну державну мову. Замішана на іудаїзмі та тих багатьох східних культурах, які були добре відомі

значній частині населення східних провінцій Римської імперії, нова релігія була цілком органічно вписана в реалії тогочасного римського суспільства. По-друге, поширенню і популяризації християнства сприяла розвинута комунікаційна система імперії. По-третє, ще однією причиною швидкого поширення християнської релігії в суспільстві стала криза традиційної античної релігії. В умовах економічної й соціальної нестабільності на фоні масштабної кризи III ст., в ситуації ідеологічного розброду, християнство було сприйняте значною частиною народу великої поліетнічної імперії. Його догмати проголошували рівність усіх людей перед Богом, руйнували етнічні й соціальні перепони в суспільстві. По-четверте, християнство не було чимось принципово новим для більшості громадян. Історичний розвиток Римської імперії у I–III ст. підготував суспільство до сприйняття християнських ідей.

Зміна політичної системи у Римі в I ст. н. е. у зв'язку з переходом від республіканської до імператорської форми правління спричинила появу кризових тенденцій в усіх сферах суспільного життя. Відбувалася централізація державних політичних установ, формувався розгалужений бюрократичний апарат, значну роль у державній організації почали відігравати військові структури. Традиційні органи влади поступово втрачали своє значення. Наприклад, сенат перестав виконувати свої політичні функції, хоча сенатори ще мали досить високий статус в імперії. Муніципальні курії перетворилися на фіскальні органи нового режиму.

Усі ці перетворення призвели до негативних змін у житті суспільства. Особливо відчутно вони проявились у народів завойованих Римом територій. Колишній політичний порядок захоплених країн було знищено, а римські нововведення неоднозначно, а частіше вороже сприймалися населенням різних регіонів. Це неминуче відбивалося на духовному, ідеологічному і культурному житті суспільства. Втрата віри у власні сили, пошуки сенсу буття формували потяг до різноманітних містичних культів, ворожінь, магії. Таким чином, ще у I ст. н. е. виник своєрідний ідеологічний вакуум, котрий залишався незаповненим аж до початку IV ст., хоча спроби його заповнити були досить активними і мали неоднозначні наслідки.

Римська імперія останньої третини III — початку IV ст. переживала свої не найкращі часи. Внутрішньополітична ситуація в країні позначилась громадянськими війнами, військовими переворотами та численними політичними вбивствами. Зовнішні кордони імперії були недостатньо захищені. Варварські племена з півночі та зі сходу здійснювали вторгнення на території римських провінцій, майже не зустрічаючи опору. Армія була не в змозі захистити свою країну від нашествия чужинців. Усі сфери суспільного життя були охоплені глибокою загальною кризою¹.

¹ *Сергеев И.П.* Римская империя в III в. нашей эры. Проблемы социально-политической истории. — Харьков, 1999; *Штаерман Е.М.* Кризис рабовладельческих

Криза перехідного етапу досить сильно позначилась на ідеологічній сфері суспільного буття. Для значної частини населення імперії світ здавався недосконалим, сповненим зла й несправедливості. Нестабільність і невизначеність завжди породжує віру людей у потойбічне, змушує приписувати всі свої біди силам зла, знімаючи відповідальність з себе і перекладаючи її на якусь субстанцію, яку неможливо збагнути й пояснити. В цей період дуже поширеною стала віра в чаклунство, магію, віщунів, замовляння, різноманітні дива². При цьому, у свідомості римлян спокійно уживалися абсолютно різні магичні вірування. Це свідчило про потребу людей вірити у щось, що могло б забезпечити їм спокій і стабільність, однак поки що відбувались лише коливання від одного культу до іншого, пошуки тієї єдиної ідеологічної основи, на якій можна було б побудувати нове суспільство.

В цьому розмаїтті магичних вірувань слід звернути детальнішу увагу на розповсюдження на території Римської імперії неоплатонізму. Неоплатонізм зародився у III ст. н. е. в Александрії. Це вчення, в основу якого покладено теорію Платона з елементами філософії Аристотеля, стоїцизму і піфагореїства, вважається однією з останніх великих філософських систем античності³.

Неоплатонізм став своєрідною філософською відповіддю на ідеологічні пошуки римського суспільства в межах античного світогляду⁴. Причому, не усього суспільства, а лише тієї високоосвіченої його частини, котра могла розмірковувати над сенсом буття і над духовними потребами. Система релігійного світогляду в неоплатонізмі ґрунтувалася на вченнях видатних попередників — давньогрецьких філософів Піфагора, Зенона, Аристотеля, і особливо Платона. Сутність цієї системи полягала в уявленні про незбагнений абсолют, котрий за допомогою еманцій відтворює все існуюче у світі⁵. Неоплатоніки прагнули відновити рівновагу між внутрішнім світом людини і зовнішньою дійсністю. У цьому вченні поєднались містика і логіка,

отношений в западных провинциях Римской империи в III в. н. э. — М., 1957; Дьяков В.Н. Начало политического кризиса Римской империи (180–235 гг.) // Ученые записки МГПИ. — М., 1957. — Т. 104. — Вып. 5. — С. 32–58; Сюзюмов М.Я. К вопросу о кризисе в Римской империи в III в. // Античная древность и средние века. — Свердловск, 1978. — Вып. 15. — С. 5–22.

² *Jacobs M.* Das Christentum in der antiken Welt. Von der Frueh-katholischen Kirche bis zu Kaiser Konstantin. — Gottingen, 1987. — S. 36.

³ Детальніше про неоплатонізм див.: *Jacobs M.* Das Christentum in der antiken Welt... — S. 102–104; *Lorenz R.* Arius judaizus? Untersuchungen zur dogmengeschichtlichen Einordnung des Arius. — Vandenhoeck & Ruprecht in Gottingen. — S. 62–64; *Simon M.* Virtus Israel. — Paris, 1964. — S. 16–31.

⁴ *Ранович А.Б.* Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М., 1990. — С. 240.

⁵ *Федосик В.А.* Киприан и античное христианство. — Минск., 1991. — С. 12.

потойбічне і реальне, ірраціональне і раціональне начала. В основу неоплатонізму було покладено ієрархічну систему існування світу.

Початки неоплатонізму пов'язують насамперед з ім'ям Плотіна (203–269/270). Проте забувають про Аммонія Сакка. Він був викладачем однієї з філософських шкіл Александрії в Єгипті. Його лекції користувались значною популярністю. Відомо, що серед його слухачів був сам Оріген⁶. Однак, найвідомішим учнем Аммонія Сакка став єгиптянин Плотін, котрий почав відвідувати школу близько 232 р., після того, як Оріген вже виїхав з Александрії до Палестини. Саме Плотін вважається родоначальником неоплатонізму як вчення. У 243 р., вже після смерті свого вчителя Аммонія Сакка, він узяв участь у поході імператора Гордіана проти персів. Можна припустити, що головним мотивом участі філософа у цій кампанії стало бажання ознайомитись з перськими та індійськими віровченнями й культурами. Після походу, який виявився невдалим, Плотін оселився в Римі, де одразу ж організував філософський гурток.

Лекції філософа були дуже популярними серед вищих посадових осіб імперії. Їх відвідували члени імператорської родини і навіть сам імператор Галлієн цікавився новим вченням. До школи Плотіна приходили також гностики і християни, котрі знаходили у його поглядах багато спільних рис зі своїми релігійно-філософськими переконаннями. Філософ залишив по собі збірку трактатів під назвою «Еннеади», які він почав писати вже наприкінці свого життя. До нашого часу дійшли 54 трактати, розміщені в шести книгах, супроводжених біографією Плотіна, написаною найвидатнішим його учнем Порфирієм. Плотін засуджував тих, хто вважав світ злом тільки через те, що в ньому несправедливо розподілені влада і багатство. У цій нерівності винні самі бідняки й знедолені через свою ліню і нездатність зробити якісь дії, направлені на знищення зла, щоб позбавитись таким чином свого пригнобленого статусу. Навпаки, вони покійно чекають на те, щоб хтось за них зробив їх щасливими. Своєю слабкістю і бездіяльністю вони порушують гармонію і не дотримуються волі богів. У неоплатоніків людина наділена свободою волі і здатна відповідати за свої вчинки⁷. Неоплатонізм мав деякі спільні риси з християнським віровченням: це насамперед віра в Абсолют, в Єдине, уявлення про посередників між ним і людською душею, визнання безсмертя душі, утвердження пріоритету духовного (добра) над матеріальним, тілесним (зло)⁸.

Серед учнів Плотіна найвідомішим став Порфирій з Тіру Фінікійського, знаменитий біограф і видавець творів свого вчителя⁹. Деякі дослідники

⁶ Дюшен Л. История древней Церкви. — М., 1912. — С. 367.

⁷ Штаерман Е.М. Кризис античной культуры. — М., 1975. — С. 157–161; *Его же*. Социальные основы религий древнего Рима. — М., 1987. — С. 277–280.

⁸ Старокадомский М.А. Неоплатонизм и христианство // Богословские труды. — М., 1974. — № 12. — С. 216.

⁹ Дюшен Л. История древней Церкви. — С. 368.

вважають його одним з найбільш видатних і ерудованих критиків християнства¹⁰. Неоплатонізм Порфірія значною мірою був зосереджений на магії. Для філософа інших, доступних для пізнання Бога, засобів було вже недостатньо. Послідовники неоплатонізму Порфірія визнавали існування нижчих богів і різноманітних демонів. Однак, на відміну від християн, концепції єдиного Бога-Отця у них не існувало¹¹.

В.П. Орґиш стверджував, що найважливішим історичним завданням неоплатонізму був захист здобутків античної думки від впливу християнства¹². Цю тезу не можна сприйняти повністю. Виходячи з ситуації, що склалась у римському суспільстві у III ст. (глибока криза, втрата сенсу буття, зневіра у традиційних богах, владі, своїх силах), неоплатонізм, як і багато інших філософсько-релігійних течій того часу, у тому числі й християнство, своєю метою сповідував пошук ідеологічного підґрунтя, здатного витягнути людей з духовної прірви, дати насагу до життя і гармонійного розвитку. Завдяки популярності неоплатонізму в Римській імперії нове трактування отримала магічна практика. У неоплатонічному прочитанні магія розглядалась як спосіб спілкування з духами і демонами — посередниками між людиною і богом. Це виправдовувало дихотомічне розходження чаклунства і філософської магії.

Як традиційна ознака «смутного» часу, значною популярністю серед населення імперії користувалась віра в рок, долю, провидіння, фатум. Фаталізм підготував підґрунтя для швидкого поширення такої специфічної форми вірування, як астрологія. Ранньохристиянський апологет Тертуліан писав: «Між людськими заняттями не можна не помітити деяких мистецтв чи професій, які сприяють ідолопоклонству. Про астрологію навіть говорити не варто, але оскільки один з них вирішив виправдати себе тим, що продовжує займатись цією професією, то я маю намір сказати тут кілька слів з цього приводу. Я не скажу, щоб розміщувати імена хибних богів у небі, приписувати їм ніби всю могутність і відхиляти людей від складання молитов богу, навіюючи їм віру, що ніби їх доля незмінно визначена зорями, — щоб усе це було рівносильне поклонінню хибним богам. Але я стверджую, що астрологи у даному випадку уподібнюються тим янголам, котрі відійшли від бога для зваблення роду людського...»¹³.

Астрологи стверджували, підкріплюючи свої доводи математичними розрахунками, що абсолютно всі події на Землі відомі заздалегідь. Все, що має відбутися, відбудеться, попри будь-які спроби людини щось змінити.

¹⁰ *Ранович А.Б.* Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М., 1990. — С. 240.

¹¹ Там же.

¹² *Орґиш В.П.* Античная философия и происхождение христианства. — Минск, 1986. — С. 132.

¹³ Tertullian De idol., IX.

Астрологія відкрито практикувалась у суспільстві, незважаючи на офіційну заборону: «... астрологи вигнані з Римської імперії з усіма своїми служителями. Їм заборонений в'їзд до Риму та до усієї Італії, подібно до того, як тим, хто на них сподівається, заборонений доступ до неба. Доля цих вчителів та їхніх учнів — заслання»¹⁴.

Тертуліан, засуджуючи астрологію, тісно пов'язує її з магією, зазначаючи, що ці два вчення прийшли до Риму зі Сходу. Він не бачить підстав якось виправдовувати ці антихристиянські культу: «Правда, звідарі першими сповістили про народження Ісуса Христа і першими принесли йому дари... Але що з того? Невже через це треба сприяти релігії магів і астрологів? Ні!»¹⁵ Існування магії допускалось, за словами Тертуліана, до появи Святого Писання. А вже після народження Христа не може бути й мови про «обчислення днів людських за розташуванням зірок»¹⁶.

Отже, засудження магії і астрології відбувалось прибічниками християнського вчення, натомість серед більшості людей, не виключаючи навіть і самих християн, ці культу викликали разом острах і стійку віру в них. Це можна легко пояснити тим, що все містичне і незрозуміле завжди викликає підвищений інтерес. Особливо це стосується простих людей, не обтяжених інтелектуальними рефлексіями і додатковими розмірковуваннями. Той же Тертуліан писав: «... Симон-волхв, хоча вже й повернувся у християнство, залишався однак, під впливом свого хибного вчення до такої міри, що для збільшення своєї магичної влади хотів купити силу роздавати дари святого духа посередництвом рукопокладення; але апостоли прокляли його за це і усунули від спілкування з вірними...»¹⁷.

Серед розмаїття вірувань і культів особливо помітно виділялись різні східні релігійні практики. Одним з таких культів був мітраїзм, що поширився на території Малої Азії ще у I ст. до н. е.¹⁸ як відгалуження іранського зороастризму. Це віровчення поширилося спершу у східних областях Малої Азії, у Вірменії, Каппадокії, Понті й Кілікії, адаптувалось до місцевих ідеологічних реалій. Згодом, у II–III ст. іранський культ розповсюдився на всю територію імперії від Дунаю до Рейну, популяризувався у Британії, Іспанії, Африці та Італії¹⁹. Однак були й такі регіони, в яких новий культ не прижився серед населення через стійку й непохитну віру у свою традиційну

¹⁴ Tertullian De idol., IX.

¹⁵ Tertullian De idol., IX.

¹⁶ Tertullian De idol., IX.

¹⁷ Tertullian De idol., IX.

¹⁸ *Свенцицкая И.С.* Раннее христианство: страницы истории. — М., 1987. — С. 40.

¹⁹ *Ковалев С.И.* Основные вопросы происхождения христианства. — М.–Л., 1964. — С. 142; *Колосовская Ю.К.* Римский провинциальный город, его идеология и культура // *Культура Древнего Рима.* — М., 1985. — Т. 2. — С. 201–205.

стародавню релігію. Це були єгипетські й сирійські провінції Римської імперії²⁰.

Сутність мітраїзму полягає в концепції поклоніння богу-Сонцю, за допомогою якого Мітра оберігає світ і бореться з силами зла. Мітра вважався одним з найближчих помічників зороастрійського бога добра Ахура Мазди. Саме у формі мітраїзму зороастризм був поширений на територіях від Середньої Азії до Атлантичного океану. Мітра виступав своєрідним посередником між двома антагоністичними силами — добром в особі Ахура Мазди і злом, втіленим Аріманом²¹. Поки Мітра охороняє вселенський порядок, людина має допомагати йому у цьому: слідувати морально-етичним нормам і правилам, бути законослухняною і шанувати богів. Кожна особистість у мітраїзмі має право обирати між добром та злом, беручи відповідальність за свої вчинки тільки на саму себе. В основі етики праведника лежать добрі думки, добрі слова і добрі справи.

Як бог сонця, Мітра починає свій небесний шлях з міфічної гори Хари. За переказами, він народився у скелі цієї гори, тримаючи факел у лівій руці, а ніж у правій. Одразу ж після його народження до скелі прийшли пастухи з дарами побачити і вшанувати дитину, котра народилася, щоб врятувати світ від зла²². Неозброєним оком видно паралелі між переказом про народження Христа. Недаремно мітраїзм у III — на початку IV ст. був одним з головних ідеологічних суперників християнства.

Вшанування культу Мітри вражає своїми розмахами. Йому приносили в жертву білу тварину, дикий рис, пряжене молоко, відварене на пару м'ясо. На честь свого бога мітраїсти влаштовували пишні свята. Одним з найбільших таких свят був день народження Мітри, що святкувався у день зимового сонцестояння. Культ Мітри користувався популярністю переважно серед нижчих прошарків населення. Мітра в очах простого люду виступав уособленням єдиного борця проти сил зла, єдиного бога-спасителя²³. Мітраїстські богослужіння відбувалися у підземеллях, на стінах, як правило, висіло скульптурне зображення Мітри, котрий заколює ножом бика. Цей символічний ритуал відтворював легенду про створення світу. Усі віруючі у мітраїзмі поділялись на сім розрядів: Ворони, Таємні, Воїни, Леви, Перси, Вісники Сонця та Отці. Для переходу з одного розряду в інший необхідно було пройти спеціальний обряд ініціації. Мітраїстські общини були малочисельними, однак їх нараховувалося досить багато. Тільки у Римі існувало близько 60 культових місць мітраїстів.

Мітру особливо вшановували у прикордонних районах Римської імперії, серед римських легіонерів. Солдати вважали Мітру своїм покровителем і

²⁰ Дюшен Л. История древней Церкви. — С. 364.

²¹ Геффкен И. Из истории первых веков христианства. — СПб., 1908. — С. 76–78.

²² Там же. — С. 78.

²³ Свенцикая И.С. Раннее христианство... — С. 40.

захисником. Більше того, цей культ принесли до імперії зі Сходу як раз легіонери. Дослідник Л. Дюшен вбачає таку популярність мітраїзму в середовищі солдатів через толерантне, а іноді й позитивне ставлення до нього з боку влади²⁴. Мітраїзм, як і всі інші релігійні вірування і культу, що розповсюдились на теренах Римської імперії у III ст., був пристосований до реалій цього строкатого суспільства, увібрав у себе риси як офіційної на той час римської релігії, так і багатьох інших популярних серед населення найрізноманітніших вчень.

Окремо слід торкнутися питання схожості мітраїзму з християнством. Дозволимо собі на даному етапі нашого дослідження не виокремлювати його серед інших поширених в імперії культів, бо, незважаючи на подальшу його долю, в ті часи воно ще нічим особливим не відрізнялось за значенням і популярністю у населення. Мітраїзм і християнство за своїми основними ідеями і постулатами були дуже подібними. Мітра, як головний пророк мітраїзму, і Христос, як християнський месія, обидва позиціонуються як посередники між вищим божеством і людиною, вони є уособленням добра і борцями зі злом. Прибічники іранського культу, так само як і християни, вірили у безсмертя душі і сподівалися на воскресіння тіла. І ті й інші вшановували Неділю та свято Різдва, котре відзначали в один і той самий день²⁵. Можливо, саме завдяки такій схожості з мітраїзмом, а також в силу інших різноманітних причин, про які ми скажемо трохи згодом, християнство і перемогло у релігійно-ідеологічних пошуках у римському суспільстві і стало у IV ст. єдиною державною релігією. Бо основи єдинобожжя, доступні людям у зрозумілому для них варіанті через культ Мітри, були закладені, отже сприйняти християнство та зрозуміти його постулати було для більшості населення, особливо східних провінцій, все ж таки не надто складно.

Офіційна державна релігія імперії не була однорідною і чітко сформованою²⁶. Вона являла собою хаотичну суміш місцевих культів. У Римі співіснували вірування усіх підкорених і завойованих народів, панували традиційні цінності того чи іншого етносу. Усе це характеризувало римську релігію як інтернаціональну за своєю суттю. Однак такий інтернаціоналізм не ніс нічого доброго. Адже єдиної, чітко оформленої ідеології, так потрібної для успішного управління, не існувало. Тому говорити про єдину офіційну релігію у III ст. можна лише дуже і дуже формально.

В різних куточках імперії превалювали свої релігійні уподобання: у Британії і Галлії кельти вклонялися духам священних дерев і джерел; в

²⁴ Дюшен Л. История древней Церкви. — С. 364.

²⁵ Геффкен И. Из истории первых веков христианства. — С. 78.

²⁶ Детальніше про це див.: Немировский А.И. Идеология и культура раннего Рима. — Воронеж, 1964; Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. — М., 1961.

Африці головним божеством була небесна богиня Карфагена; у Малій Азії — різноманітні варіанти богині Великої матері та її маленького сина й коханого; у Сирії існували місцеві Ваали — боги родючості; єгиптяни традиційно вклонялися своїм стародавнім богам і шанували священних тварин. Об'єднання цього складного розмаїття релігійних вірувань в єдину загальноримську релігію досягалося за рахунок привласнення регіональним богам грецьких та римських імен в залежності від регіону²⁷. В Італії та римських колоніях і провінціях вклонялися богам римського пантеону, а у Греції, Македонії і стародавніх грецьких містах на кордоні з Малою Азією — грецьким богам.

Виник так званий релігійний синкретизм (теокразія*). Це, звичайно, підривало підвалини традиційного римського культу, однак при цьому становило цілком органічне явище в державі таких розмірів і поліетнічності, якою була Римська імперія у III ст. Теокразія — це те ключове поняття, що пояснює усі ці пошуки і суспільні рефлексії.

Однією з вагомих складових римської релігії був культ генія імператора. Його поява і розквіт припадають на початок періоду інтенсивних і успішних завоювань Римом сусідніх територій. Для того, щоб утримати в покорі широкі маси доволі строкатого населення, у тому числі й приєднаного під час завоювань, необхідно було централізувати владу і створити ідеологічне обґрунтування імперської політики²⁸. Провідні політичні діячі Риму, інтерпретуючи грецьку та римську міфологію на свою користь, стали претендувати на божественне походження, особливе заступництво богів та особливе місце у потойбічному світі. Імператори ототожнювали себе з богами, а своїх дружин з богинями. З середини III ст., з поширенням на території імперії культів, правителі стали співвідносити себе з божествами цих культів.

Особливість релігійного світогляду римлян у межах офіційної релігії полягала у вузькому практицизмі та утилітарному характері спілкування з божеством. Верховні боги були дуже віддаленими від простого люду. Священнодійства поділялися на приватні і загальнонародні. Вплив філософської думки особливо сильно позначився на релігійних поглядах римської аристократії та інтелігенції, котра була широко обізнана з кращими зразками пізньої грецької філософії, епікурейством, стоїцизмом тощо. Римська ж традиційна віра втратила своє значення серед цих категорій суспільства і могла тільки драгувати своїми безглуздими міфами і постулатами. Неприйняття римської державної релігії великою кількістю населення країни, особливо освіченими її прошарками, призводило до втрати нею

²⁷ Джонс А.Х.М. Гибель античного мира. — Ростов-на-Дону, 1997. — С. 35–36.

* Θεός — бог; κράσις — змішання, з'єднання.

²⁸ Преображенский П.Ф. Тертуллиан и Рим. Опыты по истории первохристианства и раннехристианской Церкви. — М., 1926. — С. 18.

свого колишнього значення. Немало посприяв цьому і той факт, що вище духовенство загальноримського культу належало здебільшого до аристократії.

Отже, на III ст. можна простежити таку картину: простий народ дедалі більше схилявся до сповідання різноманітних магічних культів, використання східних релігійних практик, аристократична верхівка та так звана розумова еліта схилялись до філософських пошуків ідеалу релігійного вчення. Проте вже ніхто в Римській імперії не сприймав офіційну релігію серйозно. Загальноримська релігія номінально збереглась тільки як офіційна політична ідеологія, однак суспільство вона вже не задовольняла²⁹. У II ст. античний світ підкорила нова філософсько-релігійна система — гностицизм*. Він являв собою досить дивну і яскраву суміш іудаїзму, різноманітних релігійних уявлень та містичних віровчень на базі популярних синкретичних рухів того періоду³⁰.

Дискусійним і складним є питання зв'язку гностицизму з християнством. Деякі дослідники навіть висували й обґрунтовували концепцію походження християнства від гностицизму³¹. Інші вчені доводили, що гностицизм значною мірою вплинув на формування філософських основ і обрядів релігії Христа³². Цікаву гіпотезу щодо гностицизму висунув О. Хосроєв, трактуючи його як цілком конкретне релігійне явище — християнські, здебільшого дуалістичні рухи перших століть нової ери. Вони характеризуються такими основними рисами, як претензія на володіння знанням (гнозисом), отриманим через одкровення, протиставлення себе усім іншим християнам, котрим це не було дано. Гностики, або як їх називає О. Хосроєв, гностицисти, не визнавали церковної ієрархії, тому й не мали своєї єдиної церкви; для формування своїх догматів часто використовували різноманітні, у тому числі й небіблійні, традиції, проявляючи індивідуалізм у творчості³³. Дослідник раннього християнства в Єгипті використовує також і термін «гностики», але стосовно adeptів деяких нехристиянських філософських віровчень, котрі претендували на володіння вищим знанням — гнозисом.

Думка О. Хосроєва видається нам цілком слушною, адже розставляє певні акценти у дуже запутаній і складній темі. Однак, через бажання уникнути ще більшої плутанини у широкому спектрі різноманітних філософських і релігійних течій гностичного профілю, а також з огляду на велику

²⁹ Моммзен Т. История Рима. — СПб., 1993. — С. 253.

* Від грецької Γνωσις — знання.

³⁰ Федосик В. Киприан и античное христианство. — Минск, 1991. — С. 52; Орґиш В. Античная философия и происхождение христианства. — Минск, 1986. — С. 76.

³¹ Дреус А. Происхождение христианства из гностицизма. — М., 1930. — С. 64–66.

³² Лившиц Г.М. Происхождение христианства в свете рукописей Мертвого моря. — Минск, 1970. — С. 171.

³³ Хосроєв А. Из истории раннего христианства в Египте. На материалах коптской библиотеки из Наг-Хаммади. — М., 1997. — С. 258–259.

кількість досліджень, на деякі з яких ми посилаємося, будемо використовувати традиційний термін «гностики» і «гностицизм» по відношенню до усього строкатого розмаїття цього вчення. Немає сумнівів, що вчення гностиків зробило свій вагомий внесок у формування концепції єдиного бога-творця, навколо якої й відбувались майже всі релігійно-філософські пошуки перших трьох століть нової ери³⁴. Разом з тим, гностицизм став головним суперником формування ортодоксального церковного християнського віровчення у тому вигляді, в якому воно сформувалося у IV ст.

До сповідування гностицизму в класичному розумінні цього поняття міг прийти будь-хто: чи-то служитель християнського культу, сповнений прагненням пізнання Бога через розум, чи людина римської традиційної культури, перебуваючи у стані незадоволення своїх духовних потреб, або філософ у стані пошуку сенсу буття тощо. Для багатьох громадян поліетнічної Римської імперії у II–III ст. пізнання нової релігії Христа було можливим через посередництво розумового пізнання, тож у такій ситуації гностицизм як явище справив глибокий вплив на становлення і поширення християнства у пізньоримському суспільстві.

Єдиної цілісної системи гностичного вчення не існувало, творів адептів цієї системи теж майже не дійшло до нас. Збереглися тільки окремі свідчення їх противників, за якими можна скласти певне уявлення про основні постулати гностиків. Серед таких авторів виділяються Іринеї Лійонський, Іпполіт, Климент Александрійський, Тертуліан, Єпіфаній³⁵. М.Е. Поснов запропонував ділити представників гностицизму на східних, або сирійських, і західних, александрійських. До східних гностиків належали офіти, Сатурніл, Василід, Маркіон; до західних — Карпократ і Валентин³⁶. Інтерес до пізнання Бога через міркування почав проявлятися як у середовищі філософсько-орієнтованої розумової інтелігенції римського суспільства, так і серед вже сформованих у своїх поглядах перших християн.

Гностицизм є яскравим зразком релігійного еkleктизму, який частково торкався античних світоглядних основ з ідеями християнства³⁷. Основними загальними рисами, притаманними усім різновидам гностичного вчення,

³⁴ Детальніше про взаємини гностицизму з християнством див.: *Оргши В.П.* Античная философия и происхождение христианства. — Минск, 1986; *Древс А.* Происхождение христианства из гностицизма; *Поснов М.Э.* Гностицизм II века и победа христианской Церкви над ним. — Брюссель, 1991; *Трофимова М.К.* Историко-философские проблемы гностицизма. — М., 1979; *Лившиц Г.М.* Происхождение христианства в свете рукописей Мартова моря.

³⁵ *Оргши В.П.* Античная философия и происхождение христианства. — Минск, 1986. — С. 76.

³⁶ *Поснов М.Э.* Гностицизм II века и победа христианской Церкви над ним.

³⁷ *Трофимова М.К.* Историко-философские проблемы гностицизма. — С. 51.

стали дуалізм*, деміургізм**, докетизм***, трихотомія****, а також індивідуалізм і містицизм, протиставлення духовного божественного начала матеріальному і гріховному світові³⁸. Теоретичні погляди гностиків обертались навколо чотирьох основних понять: бог, деміург, матерія, Христос. Головна ідея цього вчення — існування вищого езотеричного знання (гнозису), доступного тільки обраним. В.П. Оргіш називає гностиків першими богословами, мотивуючи це тим, що вони вперше сформулювали християнське вчення як певну теософію, котра складається з євангельських мотивів, ідей платонізму, а в основі усього лежить іудаїзм, грецька філософська думка та визнання Христа посередником між богом і людьми³⁹. В атмосфері активних ідеологічних пошуків у римському суспільстві дуалістичне вчення гностиків набуло значної популярності. Насамперед людей приваблювала гностична ідея самопізнання і самозаглиблення, відхід від гострих і наболілих соціальних проблем. Це давало можливість певною мірою компенсувати втрату людьми життєвих орієнтирів⁴⁰.

Існує значна кількість літератури, присвяченої гностицизму, однак залишається ще багато маловивчених і дискусійних питань. Серед них, наприклад, цікавим і невирішеним є питання поширення гностиками свого вчення. Сам факт популярності гностицизму не викликає сумнівів, однак проблема способів залучення нових віруючих достеменно не вивчена. Втім, вплив ідей гностиків на релігійно-філософське життя Римської імперії неоціненний.

Однак гностицизм пустив своє коріння не тільки у християнство. Одним з вчень, котре і мало в своїй основі гностичні мотиви, стало маніхейство — синкретичне дуалістичне релігійне вчення, засноване у III ст. персом з почесним псевдонімом Мані***** (справжнє його ім'я — Сураїк, син Фатана; у християнських авторів він згадується як Курб'як)⁴¹. Основу маніхейства склали вавилонсько-халдейські, іудейські, іранські, християнські та гностичні ідеї. Після зороастризму і мітраїзму маніхейство стало одним з

* Дуалізм (від лат. dualis — двоїстий) — релігійне і філософське вчення, котре визнає основою буття існування двох рівноправних незалежних антагоністичних начал — духа й матерії.

** Деміург — творець видимого світу у гностиків, нижчий бог.

*** Докетизм — одне з найстаріших еретичних християнських вчень. Його прибічники заперечували реальність страждань Христа.

**** Трихотомія — поділ цілого на три частини.

³⁸ Федосик В.А. Киприан и античное христианство. — С. 52.

³⁹ Оргіш В.П. Античная философия и происхождение христианства. — С. 76.

⁴⁰ Апокрифы древних христиан: Исследования, тексты, комментарии. — М., 1989. — С. 168–169.

***** Мані — дух, розум.

⁴¹ Соловьев В.С. Маніхейство // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Петербург, 1890–1907.

найвпливовіших у світі іранських культів. Мані прагнув об'єднати усі популярні на той час віровчення в одне. Він проголосив себе останнім і найголовнішим пророком, чим накликав на себе ненависть прибічників християнства, зороастризму, іудаїзму, буддизму, індуїзму, чиїх пророків він посмів поставити нижче за себе.

Прибічники вчення Мані дотримувались суворої стриманості в їжі, статевому житті й фізичній праці. Ті, хто не міг відмовитись від цих людських земних задовольень, не мали права поповнювати ряди віруючих маніхеїв, але вони могли врятувати себе, усіяко допомагаючи общині. Самі віруючі поділялись на слухачів, обраних і досконалих. Тож, як бачимо, в маніхейській общині простежувались зачатки ієрархічної церковної системи. У Мані були свої апостоли, є вказівки на існування єпископів і навіть верховного патріарха. Про літургію маніхеїв нам відомо тільки те, що під час богослужінь віруючі співали гімни під акомпанемент лютні й читали священні книги. Уривки творів Мані збереглися серед арабських вчених X ст. Серед найбільш відомих його праць — «Сабуракан», «Книга таємниць», «Євангеліє», «Справи гігантів», «Світло достовірності і підґрунтя або настанови для слухачів» тощо. Остання книга була перекладена латиною і поширена в Західній Римській імперії під назвою «*Epistola fundamenti*».

Географія поширення маніхейства дуже широка — з Персії воно розповсюдилось по всій Римській імперії, а також у Китаї та Сибіру. У VI ст. було поширене серед согдійців, котрі, увійшовши до складу Великого тюркського каганату, не зрадили своєму культу, а навпаки — поширювали це вчення серед тюрків. Серед відомих людей було багато прибічників маніхейства. Наприклад, Аврелій Августин, до того, як стати запеклим християнином, протягом кількох років сповідував вчення Мані. Посол тюркського кагана до візантійського імператора Маніах (согдієць за походженням) теж був адептом цього вчення, про що красномовно свідчить саме його ім'я, що перекладається як «брат Мані». Однак наприкінці III — у IV ст. маніхейці викликали підозру в Римській імперії, подекуди ставлення до них серед населення було досить ворожим. Це, очевидно, пояснюється великими масовими заворушеннями, спровокованими в Римі саме адептами маніхейства⁴². Недовіра існувала також через іранське (а отже, незрозуміле, таємниче й чуже) походження цього віровчення. Слід зазначити, що прибічники культу Мані, в свою чергу, ставились до римлян і Риму взагалі вкрай неприязно. За правління імператора Діоклетіана здійснювалися масштабні гоніння на маніхеїв. Скоріше за все, каральні заходи стали відповіддю влади на безчинства, вчинені нібито під проводом осіб, які сповідували культ Мані. Імператор наказав стратити організаторів, книги спалити, а тих учасників бешкету, кого не спалили й не повісили, вислати за межі Риму на рудники,

⁴² Буркхард Я. Век Константина Великого. — М., 2003. — С. 176.

забравши в них усе майно⁴³. Основна ж причина гонінь криється, скоріш за все, у небажанні влади втрачати свої позиції в ідеологічній сфері суспільного життя. Маніхейство виявилось сильним культом з потужною ідеологічною основою, воно складало конкуренцію не тільки традиційній римській релігії, яка вже віджила своє, а й іншим віруванням, що міцно утвердились на той час в імперії, у тому числі й християнству.

З кінця III ст. маніхейство на деякий час перестало бути провідним «гравцем» на ідеологічно-релігійній арені. Принаймні, в джерелах ми зустрічаємо небагато відомостей про нього. У IV ст. настає зоряний час християнства — розпочинається його історія від гонінь до утвердження, від оформлення ортодоксальної доктрини до боротьби з ересями тощо. Лише з V ст. світ знову заговорить про маніхейство, але вже у контексті боротьби його з християнством. Так чи інакше, але вчення Мані проіснувало до X, або й навіть до XI ст. Жорстокі гоніння не завадили його розвитку. Воно довело свою популярність і життєздатність своїми трансформаціями, такими як ересі павликіан, богомилів, кафарів і альбігойців.

Переломний момент в історії ідеологічних пошуків стався у VI ст. за правління імператора Юстиніана I. Головним девізом його правління стало гасло: «єдина держава, єдиний закон, єдина Церква»⁴⁴. Християнство в цей період остаточно утверджується у державі і пускає глибоке коріння в суспільстві. Візантійська імперія тільки відтепер цілком правомірно може іменуватися християнською імперією.

Отже, пошуки ідеологічної основи у ранньовізантійському суспільстві відбувалися у досить непростих умовах. Велика кількість різноманітних релігій, культів, вчень не створювала відчуття стабільності. Потрібна була інша консолідуюча сила, котра мала відповідати запитам людини нової епохи. Такою силою стало християнство з його ідеями про єдинобожжя, до сприйняття яких громадяни імперії вже були підготовлені.

⁴³ Там же.

⁴⁴ *Войтович Л., Домановський А., Козак Н.* Історія Візантії. Вступ до візантиністики. — Львів, 2011. — С. 95.

Валерій Зема

Оповіді про навернення на християнство і рання православна полеміка

У статті розглядаються два тексти, що оповідають про навернення князя Володимира на християнство: Повість временних літ та «Оповідь проти латин». Розглядається історіографія вивчення обох текстів. Поява різниць між латинською та візантійською гілками християнства випливає з періоду іконоклазму та дискусій після повернення до ортодоксії. Окрім складання закидів «латинникам», відбувається формування програми внутрішнього оздоблення храмів візантійської традиції, де центральне місце посідає сюжет «причастя апостолів». Поява цього сюжету сягає часів перед іконоклазмом і зіперта на Єрусалимську літургію (ап. Якова). Полемічні закиди у обох текстах ґрунтуються на антилатинських переліках, що фіксували різниці догматичні, обрядові та звичаєві.

Ключові слова: полеміка, «причастя апостолів», навернення, іконоклазм

В статье рассматриваются два текста, повествующих об обращении князя Владимира в христианство: Повесть временных лет и «Сказание против латин». Рассматривается историография изучения обоих текстов. Появление различий между латинской и византийской ветвями христианства следует из периода иконоклазма и дискуссий после возвращения к ортодоксии. Кроме составления списка упрёков «латинникам», происходит сложение программы внутреннего декора храмов византийской традиции, где центральное место занимает сюжет «евхаристия апостолов». Появление этого сюжета относится ко времени перед иконоклазмом и опирается на Єрусалимскую литургию (ап. Иакова). Полемические упрёки в обоих текстах основываются на антилатинских перечнях, фиксирующих различия догматические, обрядовые и обычаевые.

Ключевые слова: полемика, «евхаристия апостолов», обращение, иконоклазм

The conversion of the Prince Volodimer to Christianity is studying in current article. In the scope of my investigation are two sources containing

polemical and conversion texts: the Tale of Beyond Years and Narration against Latin believers. The historiography of the research of both texts is considered too. The emergence of differences between Latin and Byzantine branches of Christianity takes its roots in the period of iconoclasm and discussions after return to orthodoxy. In addition of drawing of accusations against Latin Christians, the program of internal decoration of churches of Byzantine tradition has been formed. The central place in this program took Eucharist of Apostles. The appearance of this plot goes back to period before iconoclasm and based on Jerusalem service (ap. James). Polemical accusations in both texts were based on anti-Latin lists, fixed the differences in fields of dogma, rites, and customs.

Keywords: *polemic, «Eucharist of Apostles», conversion, iconoclasm*

У візантійських джерелах навернення Володимира та наступне хрещення Києва оминалося. У хроніках лише містяться згадки про шлюб руського володаря з сестрою імператорів Анною. Для візантійських авторів існувала інша дата хрещення Русі. У створеному у середині X ст. Житті Василя I (867–886 рр.), де міститься оповідь про диво: коли місіонер вкинув до палаючого багаття Євангеліє, і Святе Письмо вціліло, це справило враження на невірних і повернуло їх до християнства. У очах візантійських авторів цей факт хрещення Русі вважався доконаним. Щодо руських літописів, то укладач «Повісті временних літ» (далі — ПВЛ) ігумен Видубицького монастиря Сильвестр у 1116 р. розписав розлогу оповідь про навернення Володимира та хрещення Русі на декілька років. Стосовно ж оповідей про навернення у візантійській літературі, то І.І. Шевченко вказував на стандарти опису місійних мандрівок. У Житті св. Панкрата, який після 800 р. навертав аварів на Сицилії, наводиться добір літургійних книг і речей, необхідних місіонерові у подорожі. Місіонер повинен був мати лекціонер, оповіді зі Старого й Нового Завітів, перелік певних зображень. Дослідник звертав увагу на наявність катехетичного напучення зі Старого Завіту від Адама до Авраама, а подібні тексти також містяться в Житті ап. Андрія, Житті св. Методія та власне ПВЛ¹. Оповіді про навернення болгар і руських людей копіювалися у наступних століттях, потрапляючи до історичних зведень. Синтез таких оповідей міститься у створеному наприкінці XI ст. «Синописі» Йоана Скілиці².

¹ Ševčenko I. Religious Missions Seen from Byzantium // Harvard Ukrainian Studies. Vol. 12/13. — 1988/89. — P. 7–27.

² Візантійські джерела подають довшу історію навернення Русі на християнство. Перший руський наїзд, як повідомляє Скілице, відбувся 18 червня 860 року, коли флотилія кількістю 200 човнів перетнула Чорне море й оточила Царгород. Ці руські люди, — як зазначає Скілице, безжальні, — були за расою скіфи, що мешкали на північ від Тауруських гір, і становили загрозу для столиці. Зазнавши кари Господньої, вони

Ще одна версія навернення, що копіювалася у полеміко-догматичних збірниках на теренах Київської митрополії у XV–XVII ст. і має віддзеркалювати поширення християнства на теренах від Східних Балкан до Дніпровських берегів за візантійським зразком, міститься у «Оповіді проти латин». Обидві пам'ятки склалися у значній часовій відлеглисті від самої події навернення. У фокусі нашого дослідження полемічна, антилатинська складова наявна у обох оповідах про навернення. Задля глибшого розуміння тих полемічних закидів, які фіксуються у стосунках між «греками» та «латинниками», звернімося до джерел формування розбіжностей між ними. Коріння протиріч між східною та західною гілками християнства сягають часів іконоборства та зростання обрядових різниць з одного боку, а також політичних суперечок з іншого. Звернення до давніх символів та традицій часів що передували іконоклазмові сприяло формуванню певного культурного коду в колі Візантії та сусідніх країв *Slavia Orthodoxa* після повернення до ортодоксії.

Щодо становлення полемічної літератури, то перші такі трактати наявні вже у IX ст. грецькою мовою, а потім у старослов'янських перекладах чи то редакціях. Ці тексти можна поділити на дві версії, що мають пара-жанрові ознаки. Якщо одна версія мала форму стислих переліків, де подавалися богословські, обрядові та звичаєві розбіжності, то інша створювалася у формі трактату, що мав ознаки богословських розмірковувань та полемічних

повернулися додому. У гомілії, присвяченій цій події, Фотій зазначив, що невдовзі відбулося їхнє навернення. Згодом Русь вислала делегацію до Царгорода, благаючи про святе хрещення, що його вони й отримали. Василь I Македонянин заохочував хрещення, йому вдалося навернути чимало юдеїв, надаючи їм дарунки. Він змінив у вірі болгар, а також уклав угоду з руськими людьми, виславши їм для спасенного хрещення єпископа. Їхній володар усе ще перебував у забобонах, як і його бояри та весь люд. Він забажав *зіставити* їхню минулу релігію з християнством, запрошуючи щойно-прибулого єпископа і запитуючи його, що він збирається виголосити й навчити їх. Єпископ простягнув священну книгу Божественного Євангелія і пояснив декілька чуд, що їх вчинив Господь упродовж його людського втілення. Тоді володар відповів, що доки руські люди не матимуть змоги спостерігати щось подібне (особливо чудо з трьома отроками у вогнищі), вони не повірять єпископові. Єпископ вірив у непомильність слова Того, який сказав: «Все, що просите в моє Ім'я, ви отримаєте». Єпископ застеріг, що не можна піддавати Господа перевіркам, але якщо руські люди вирішили всім серцем звернутися до Господа, вони можуть просити все, чого забажають, і Він зробить це, зважаючи на віру. Вони не завагалися просити, аби священник вкинув книгу до багаття, яке палало. Якщо вона залишиться неушкоджена, руські люди готові прийняти Господа, про якого говорив місіонер. Священик підніс очі й руки до Господа, кажучи: «Ісус Христос, наш Господь, нехай святиться Ім'я Твоє», — і тоді перед поглядами поган вкинув книгу Св. Євангелія в полум'я. Вогнище палало декілька годин, аж доки вигоріло, а святий кодекс знайшли цілим і неушкодженим. Коли ж варвари побачили це, спантеличені величю дива, вони одразу й без вагань згодилися прийняти хрещення. Див.: *Skyllitzes J. A Synopsis of Byzantine History, 811–1057 / Translated by J. Wortley. — Cambridge, 2010. — P. 108, 160.*

закидів. Формування полемічної літератури сягає часів, коли початковими об'єктами критики ставали юдеї та еретики. Припускаю, що укладачі обох текстів зверталися в їхніх полемічних закидах до стислих переліків антилатинського, часом абсурдного змісту, аніж *stricto sensu* до грона розгорнутих полемічних трактатів.

«Оповідь проти латин» увібрала ознаки історичної оповіді, стислих переліків з оскарженнями, залучено також агіографічний мотив. Так само у ПВЛ міститься не лише сама оповідь про навернення, до неї залучено полемічні закиди, агіографічні мотиви та богословські міркування. Багатошаровий характер оповіді про навернення в ПВЛ, що на загал має катехетичний характер, сприяв постанню численних інтерпретацій, в яких дослідники шукали прихованих змістів та неявних інтенцій. Окрім того, наснаги та інтерпретаційного простору дослідникам додавали також численні версії оповіді про навернення у збірниках пара-літургійного та напучувального змісту. Для загалу дослідників-славістів у XIX ст. властивим було прагнення знайти початковий, «справжній» текст, від якого згодом поставали наступні версії. На початку XX ст. Олександр Шахматов засвідчив новий тренд, який мав на меті амбітну задачу «реконструювати» і в такий спосіб здобути той текст про хрещення Володимира («Корсунську легенду»), якого бракувало серед наявних джерел. Задля творення власної концепції, про яку піде далі мова, дослідник не гребував рукописними версіями другої половини XVI–XVII ст., попри той факт, що такі пам'ятки мали зазнати нової едіції в умовах новітніх риторичних тенденцій. Щодо «Оповіді про латин», то хронологічна складова тут відсутня, а невідомий укладач узгоджував тексти полемічного, догматичного та агіографічного змісту.

Становлення оповідей: джерела та історіографія

Дослідники виділяють два явища, що сприятимуть ліпшому розумінню текстів, які постали під впливами візантійської літератури. Перше — це особливості форми, мінливості літератури, що коливається між різними жанровими втіленнями³. Друге ж явище окреслює витoki полемічної літератури, її генезу та появу образу «еретика»⁴.

³ Маргарет Мулетт відкинула твердження Александра Каждана та Сірла Манго про незмінність візантійської літератури: автори могли грати літературними формами у межах одного жанру. Твори візантійської літератури можна сприймати під кутом зору двох факторів, які дослідниця називає подвійними лезами: форми і риторичного вираження. Серед особливостей форми виділяються, зокрема, епіграма та епіка. Тоді як зміст може визначатися у таких термінах, як епібатеріон (привітальна промова на прибуття), *basilicos logos* (привітання правителя) тощо. У наслідку комбінацій різних форм і способів вираження з'являється гібрид, як спосіб подолати закон жанрів. Див.: *Mullett M. The Madness of Genre // Dumbarton Oaks Papers. — Vol. 46. — 1994. — P. 233–243.*

⁴ Ейвріл Камерон згадує, що Єпифаній Панаріон визначив п'ять «матерів ересей»: варварство, еллінізм, самаритянство, скифство та юдаїзм. У літературі з плином часу

Візантія, її стосунки із сусідами, перипетії внутрішньої та зовнішньої політики, релігійні дискусії становлять складний комплекс взаємодій, що його тут уособлює «Оповідь проти латин» (далі — «Оповідь») — полемічний антилатинський текст, який поширювався на теренах православного світу. Як і в більшості полемічних текстів, тут згадано про догматичні й обрядові різниці, які сягали столітніх дискусій про розбіжності між двома християнськими традиціями за часів раннього середньовіччя. Серед цих особливостей латинників згадувалися такі оскарження: залучення до служби догмату про сходження Св. Духа і від Сина (Filioque), запровадження суботнього посту, що є продовженням п'ятничного, вживання опрісноків для причастя, запровадження целібату для духовенства та гоління борід. Більшість цих розбіжностей ствердилася впродовж VIII–XII ст. Щодо витоків цих розбіжностей, то годі встановити їх докладніше; остаточне запровадження їх до літургійних та обрядових практик є пізнішим підсумком розвитку латинської теології⁵. Крім того, на розкол двох гілок християнства

формується своєрідна риторика спростування ересі: представлення ересі, а потім спростування. Спростування мало спиратися на раціональні аргументи, приклади та цитування Св. Письма, основи традиції, й нарешті — прямолінійній полеміці, серед яких можуть бути образи, гра слів, риторичні запитання й вигуки. Ці методи, на думку дослідниці, могли наближатися до анти-юдейської полеміки. У змісті анти-латинських текстів з'являються зіставлення залучені з риторики полеміки проти юдеїв. Ересі слід було відрізнити від усталених норм, а відтак визначати природу норму та її порушення. Для цього використовувалися риторичні прийоми розрізнення: класифікація, визначення віртуальної ієрархії відповідно до їх походження, описувати їхню природу, визначати та описати природу знань. Як зазначає дослідниця, християнство залучало структуровану систему пояснення, що включала все: від світу природи до природи історії, антропології та натури людини. Важливим нововведенням до полемічного жанру стало створення Теодоретом у V ст. «Зібрання еретичних міфів», що відходять від генеалогічного опису походження ересей до синтетичної класифікації за типами. Новинкою також стало запровадження діалогу до полемізування та флорилегіуму — уривків, що мали на меті підтримати позицію через авторитетні запозичення з отців Церкви тощо. З часом аргументаційна частина ставала виразнішою. Новим для полемістів було оскарження іконоклавів у ересі, яких порівнювано з юдеями, елліністами, Аполінарієм, Євтихієм, Арієм. Ще один важливий символ боротьби з іншим — встановлення Синодикону і читання його з амвону Св. Софії. Див.: *Cameron A. How to Read Heresiology // Journal of Medieval and Early Modern Studies. — Vol. 33. — 2003. — P. 471–492.*

⁵ *Chadwick H. East and West: The Making a Rift in the Church From Apostolic Times Until the Council of Florence. — Oxford, 2003. — P. 68.* Спочатку існувала згода між Сходом і Заходом щодо того, щоби духовенство дотримувалося целібату. Турський Синод (567 рік, канон 19) визначив випадки одруження священників як їх належність до прихильників секти ніколаїтан. У VIII столітті у Равені єпископ, який жив із дружиною, побачив, що паства відмовляється приймати святі дари з його рук. У часи Шостого Синоду (680 і 692 роки) додаток Filioque не дискутували, бо він іще не мав визначної ваги. У актах Шостого Синоду є одне з наближень до цього питання, коли Макаріус, патріарх-монотеїст Антиохії, підтверджуючи його віру на 8-й сесії, включив пере-

повпливала низка подій з-поза меж релігії. Так, Стівен Рансімен указував на значущість для розриву наїздів норманів на південно-італійські землі, що традиційно належали до Візантії. Крім того, у цей же час, на противагу до концепції папи — зверхника Церкви — з'являється східна концепція патріаршої пентархії та влади вселенських соборів⁶. Через цивілізаційні різниці між латинниками-варварами та греками-ромеями загострювався образ латинників як відступників⁷. Охолодження у стосунках між Сходом і Заходом відчутне у Микити Хоніата, який описує латинників як хвалькуватих, безстрашних духом, позбавлених сором'язливості й кровожерливих. Цей історик відзначав їхню ворожість щодо візантійців⁸. Навіть декілька століть після навернення візантійці трактували сусідні народи як варварів. Так, сербів, віддавна хрещених у візантійському обряді, проти яких Йоан Комнин розпочав війну у 1123 р., Хоніат називає «трібалойцями» та «варварами»⁹.

На загал, балканських і руських книжників меншою мірою обходили тонкощі богословських дискусій. Перебуваючи на околицях європейської цивілізації, вони отримували вже готові результати запеклого культурного, політичного і богословського протистояння. Полемічні оскарження, наявні в «Оповіді» та ПВЛ, являють собою свого роду матрицю без глибшої думки чи роз'яснень. Тексти полемічного спрямування (переліки, що стисло подавали

конання, що Св. Дух походить від Отця і виявляється через Сина. Цю фразу підтримав анти-монотеліт Максим Сповідник. У франків, де рішення Другого Нікейського Синоду не сприймали, адже греки перебували на той час під впливами іконоклазму, тоді як папа Адріан (772–795 роки) підтримав цю формулу як сумісну із західною ортодоксією. Для кардинала Гумберта було неприйнятно використовувати для святих дарів звичайний хліб, приготований у пекарні нечистими руками (*Chadwick H. Op. cit. — P. 20*). Гумберт відчував відразу, коли греки казали йому, що освячення опріснока покликається до юдаїстичної традиції і є несправжнім. Крім того, його образило перехрещування тих, хто отримував таїнство хрещення від латинників. На відміну від латинників, які трактували папу як намісника апостола Петра, греки вірили у вагу спільноти єпископів, колективний поділ між ними. Причастя під обома видами залишалось спільним для східного і західного християнства до XII ст., а остаточно під час Константського Синоду в Католицькій Церкві затвердився звичай причастя під одним видом для лаїків і під двома — для духовних осіб. (Vide: *Chadwick. H. Op. cit. — P. 204–207*).

⁶ *Runciman S. Schyzma wschodnia. — Warszawa, 1963. — S. 203–209.*

⁷ Імператор Олексій I (1081–1118) зазначав, що латинян він уважає за звичайних варварів, хоч у порадах своєму синові достойник не виявляв цього, вживаючи непрямі компліменти щодо відваги західних лицарів. Це вказує на різницю між тим, що він робив і що писав. Попри жах від наїзду хрестоносців у 1096 році, імператор скористався цим і повернув справу на власну користь, адже укріплення Нікеї та Антиохії були замінні, аби піддатися атакам імперських військ. Тож усе склалося, відповідно до плану Олексія. (Vide: *Magdalino P. The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180. — Cambridge, 1993. — P. 32 etc.*).

⁸ Introduction // *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates / Translated by H.J. Magoulias. — Detroit, 1984. — P. xxv.*

⁹ *O City of Byzantium. — P. 10.*

розбіжності у Символі віри, обрядових, догматичних та звичаєвих аспектах) доволі поверхнево фіксували перипетії складних і тривалих дискусій, що точилися в Царгороді та Римі, подаючи радше наслідки цих суперечок. Такі скорочені фіксації доносили інформацію про зміни й надавали почасти доволі перекручену картину характеру цих дискусій. Середньовічне мислення і сприйняття світу широко залучало тексти, що мали міфічне й апокрифічне підґрунтя. У латинському світі такою оповідкою, що мала підтримувати авторитет папства, була т. зв. донація Костянтина, що надавала виняткову перевагу саме Римському престолові над іншими апостольськими й патріаршими столицями.

Православно-слов'янська версія початку розколу, закарбована в численних версіях, оповідає про папу Петра Гугнивого — абсурдну і легендарну постать, що вперше фіксується на сторінках ПВЛ та з'являється у полемічних текстах Київської митрополії аж до початку XVII ст.

Жанр, що надавав переваги переповіданню переліків оскаржень «латинників», набув поширення після листа Михайла Керуларія до Петра Антиохійського, крім того, постали подібні фіксації під іменами Теодосія Печерського, митрополита Никифора та митрополита Єфрема. На теренах Київської митрополії такий жанр мав з'явитися доволі рано, з початком розламу, після 1054 р.¹⁰ Такий список оскаржень латинників міститься в «Оповіді», де провину в поширенні «єресей» у Римі покладають на прибульців із зовні. Окрім богословських суперечок, у полемічних текстах фіксують такі абсурдні звинувачення, як споживання нечестивих тварин, гоління лица та хрещення дітей варварськими іменами¹¹. Тайя Колбаба зазначає, що за релігійними суперечками могли проявлятися політичні причини, адже західні й східні місіонери змагалися за терени Моравії та Болгарії. До першого переліку-оскарження латинників прийнято зараховувати послання патріарха Фотія (*Opusculum contra francos*), де західні місіонери оскаржувалися у святкуванні суботи, celibаті кліриків, хибному дотриманні Великого посту¹². Ігор Чічуров уважав цей текст пізнішим апокрифом, що постав уже після XI ст. Тоді першими переліками слід уважати тексти

¹⁰ Чічуров И. Антилатинский трактат Киевского митрополита Ефрема (ок. 1054/55–1061/62 гг.) в составе греческого канонического сборника Vat. Gr. 828 // Вестник ПСТГУ. Богословие. Философия. — Вып. 3. — 2007 — С. 107–132.

¹¹ Здебільшого правителі за часів раннього середньовіччя прагли надавати імена нащадкам так, аби бодай фрагмент у них набував співзвучності з іменами батьків або предків, що мало б вберегти кривих від негараздів і свідчило б про тривалість роду: Smith J.M.H. Europe After Rome. A New Cultural History 500 — 1000. — Oxford, 2005. — P. 90–94.

¹² Kolbaba T. The Byzantine Lists. Errors of Latins. — Urbana and Chicago, 2000. — P. 10.

патріарха Керуларія та Київського митрополита Єфрема. Тексти останнього мали потрапити до Києва вже у другій половині XI ст.¹³

Постання грецьких полемічних текстів проти латинників відображає тривалий шлях до розколу та полишення сподівань на відмову й перегляд цього шляху. За раннього середньовіччя більшість візантійських авторів вірила, що мешканці Західної Європи були співгромадянами та братами-християнами. Почасти римські папи мали грецьке, східне походження, однак уже в VI–VIII ст., як зазначає Тая Колбаба, візантійці спостерігали щоразу більшу розбіжність між Сходом і Заходом. Подальше загострення та розкол 1054 р., зазначає дослідниця, припадають на час після здійснення григоріанських реформ, які надали нового, відмінного окреслення західному християнству, зокрема, його чернецтву¹⁴.

Постанови семи вселенських соборів закарбувалися у книгах канонічного законодавства, що впродовж століть слугували запорукою непорушності східного богослов'я, символічним авторитетом, до якого православні автори апелювали упродовж століть. Здається, що канонічне право має ключове значення для розуміння полемічних текстів, автори яких мусили спиратися на доступні їм оповіді про традиції візантійської ортодоксії, де тексти Номоканону, Кормчих книг, Пандектів мали підставове й підручне значення. Завдяки цим збірникам формувалася ворожа щодо інших конфесій і вірувань візія, як то: хибність дотримання посту у суботні дні латинниками, заборона інвеститури — призначення князями єпископів, табу щодо споживання певного типу їжі¹⁵; заборона приймати опрісноки з юдеями¹⁶; вимога знищити кумирслужіння й капища у лісах і дібровах¹⁷. Наступним збірником, що містив також окремий полемічний трактат, є т. зв. Сербська

¹³ Чичуров И. Антилиатинский трактат Киевского митрополита Ефрема (ок. 1054/55–1061/62 гг.) в составе греческого канонического сборника Vat. Gr. 828 // Вестник ПСТГУ. Богословие. Философия. — Вып. 3. — 2007. — С. 107–132.

¹⁴ Kolbaba T. *Inventing Latin Heretics: Byzantines and the Filioque in the Ninth Century*. — Kalamazoo, 2008. — P. 143.

¹⁵ Древнеславянская Кормчая XIV титулов без толкования. — Т. 1. — СПб., 1906. — С. 180, 208, 245 та ін.

¹⁶ Древнеславянская Кормча. — С. 274.

¹⁷ Там само. — С. 380–381. Стосовно формування візантійського законодавства та його церковнослов'янських відповідників, то воно тривало поступово і в різних формах. Найдавніше зведення відоме під назвою *corpus canonum*. Згодом Йоан Схоластик доповнив і поділив їх на 50 титулів в його «Синагозі», цей текст переклав згодом просвітник слов'ян Методій. Наступна систематична компіляція канонічного права постала у 580-х рр. — Номоканон 14-ти титулів. Никон Черногорський за часів правління Костянтина I Дуки уклав Пандекти, де наводились також біблійні уривки та цитати отців Церкви. Див.: Troianos S. *Byzantine Canon Law to 1100 // The History of Byzantine and eastern Canon Law to 1500 / Ed. by Hartman W., Pennington K.* — Washington DC, 2012. — P. 115–169.

Кормча, а в другій половині XV ст. формується Кормча Київської митрополії.

На час між розколом і до Другого Ліонського собору 1274 р., коли відбулося перше поєднання Церков після розколу, маємо множину переліків з антилатинськими закидами. Як уважає Т. Колбаба, переліки, постанови котрих припадає на 1204 р., не допускають можливості згоди між обома сторонами, а подають лише ворожу маніфестацію конфлікту. Однак такі переліки меншою мірою скеровувалися до латинників, а радше до самих православних, позаяк сіра більшість потребувала пояснень причин занепаду й почуття небезпеки, у якому перебувала Візантія. На думку Т. Колбаби, візантійські історики підготували перелік відповідей на ці виклики часу: держава, створена Богом, перебувала у стані руйнації через образу Господа, а поширення негараздів мало зовнішнє походження, від латинників¹⁸.

До складу «Оповідання» увійшла згадка про подорож Михайла Синкела та братів Граптів з Єрусалиму до Риму, що запозичалася з окремого Житія. «Оповідь» говорить про те, що на шляху до Риму подорожні прибули до Царгороду, де виступили проти іконоборства, далі їх мордували так, що брати померли¹⁹.

Щодо оригіналу Житія Михайла Синкела, то дослідники його грецької версії фіксують декілька шарів у нарації цього агіографічного твору, що на загал спирається на епістолярне джерело. Свого часу І. Шевченко на підставі вивчення агіографічних текстів, що з'явилися впродовж періоду іконоборства, зробив висновок, що Житіє про подорож Михайла Синкела, Теодора Грапта та татування їхніх обличчя мало б постати у 836–837 рр. (цікаво, що укладання Житія Миколая Мирлікійського відбувалося невдовзі, перед 842 р., де наголошувалося, що Миколай був ворогом арианства, ересі, з якою іконоборство також пов'язувалося.) У складі Житія І. Шевченко зафіксував уривки, безпосередньо запозичені з листа Теодора Грапта до тексту Житія дослівно²⁰. Згодом висновки І. Шевченка повторила сестра Касія, яка ще раз показала, що Житіє Михайла Синкела, нерівне в структурі викладу, спирається на лист Теодора Грапта, в якому він оповідає про поневіряння з братом та наругу в Царгороді у 836 р., а наочне зіставлення двох оповідей засвідчує, що лист перетворився на оповідь пасійного змісту. Припускається, що татування на обличчях мало походити із сатиричного віршування, що його уклав Теофан Грапт про імператора Лева Вірменина (813–820). Сестра Касія вважає, що роздратування Теофіла, викликане посланням та при-

¹⁸ Kolbaba T. The Byzantine Lists. — P. 16.

¹⁹ Николов А. Повесть полезна за латините. Памятник на средновековната славянска полемика срещу католицизма. — София, 2011.

²⁰ Ševčenko I. Hagiography of the Iconoclast Period // Iconoclasm. Papers given at the 9th Spring Symposium of Byzantine Studies. — Birmingham, 1977. — P. 8–23.

бульцями з Єрусалиму, мало радше політичне, ніж релігійне підґрунтя²¹. Крістофер Волтер звертає увагу на те, що укладач Житія міг бути палестинцем, бо рясно згадує про Єрусалим як «священне місто»²². Генрі Чедвік, своєю чергою, зазначав, що насправді патріарх Тома Єрусалимський неохоче підтримував Михайла Синкела та братів у їхній подорожі до Риму задля спротиву додатку *Filioque*. Патріарх, який перебував у місті, захопленому мусульманами, з повагою і сподіванням ставився до Риму, від якого очікував допомоги. У панеґірику Михайла Синкела Дионісію Ареопагіту містилося зауваження, що Св. Дух походить лише від Отця, але приходять через Сина. Михайла утримували в ув'язненні в монастирі як іконошанувальника між 815 і 843 рр. Сумніви щодо достовірності його Житія висловлювала Марі-Франс Озепі, яка уважала, що Михайло вирушив із Єрусалиму через конфлікт із місцевим патріархом Томою, а аж не як його посланець, можливо, через нехіль патріарха піддавати сумніву додаток *Filioque* до Символу віри²³.

Свого часу О. Шахматов звертав увагу на вплив «Оповіді» проти латин, що, на його думку, мало зв'язок з «Оповіддю про переклад книг», зокрема, історію про навернення русів, болгар та угорців²⁴.

Стосовно таких складових історії про навернення в ПВЛ, як Символ віри та оповідь про вселенські собори, то вони можуть бути пов'язаними зі збірниками, що містили полемічні, догматичні та тексти, запозичені з Палей. Один з найбільш ранніх текстів Символу на теренах КМ можна знайти у рукописі XVI ст., що приписується Київському митрополитові Іларіону і датується 1050–1051 р.²⁵ У цьому тексті Символу, як і в ПВЛ, міститься свідчення про прокляття Арія, що не було частиною Нікейо-Царгородського Символу, але міститься у додатку до Нікейського²⁶. Крім того, Символ у ПВЛ містить тлумачення деяких складових Символу, але не наводить жодного вповні. Щодо термінологічних розбіжностей, то «іпостась» ПВЛ подається як «собьства». Варіант Символу з тлумаченням у складі ПВЛ ототожнив Михайло Сухомлінов, тодішній викладач Харківського університету, який порівняв його з текстом Михайла Синкела, що міститься також у складі

²¹ *Sénina T.A. (Kassia) La Confession de Theodore et Theophane les Grapoi: Remarques et precisions // Scrinium. Patrologia Pacifica. — Т. IV. — 2008. — Р. 260–298.*

²² *Walter C. (The Life of Michael the Synkellos. Text, Translation, and Commentary / Ed. by M.B. Cunningham. — Belfast, 1991) // Revue des études byzantines. — Т. 51. — 1993. — Р. 271–274.*

²³ Докладніше про дискусію щодо Житія Михайла Скиліта див.: *Chadwick H. East and West. — Р. 92–93.*

²⁴ *Шахматов А. Повесть временных лет и её источники // ТОДРЛ. — Т. 4. — 1940. — С. 178–186.*

²⁵ *Памятники древне-русского канонического права. — Пг., 1920. — С. 102–103.*

²⁶ *Гезен А.М. История славянского перевода Символа веры. — СПб., 1884. — С. 23.*

Ізборника Симеона-Святослава²⁷. Стосовно ж стислого викладу історії вселенських соборів в ПВЛ, то Олексій Павлов знайшов його відповідник у складі Палей²⁸. Укладач літопису скорочував доступний йому переказ історії вселенських соборів, оповіді, що мала поширення у різних редакціях у грецьких та слов'янських рукописах.

Викладач Ніжинського ліцею Матвій Соколов, у виданій ним у 1879 р. давній історії болгар, простежив на пам'ятках нарративного змісту фіксацію навернення болгарського царя Бориса-Богориса на християнство. Якщо західні, латиномовні хроніки повідомляли про прийняття християнства у його західній версії, то у грецькомовних джерелах наводилась версія хрещення за візантійським обрядом²⁹. Дослідник показав, як упродовж декількох століть відбувалося формування двох оповідей про прийняття християнства болгарами у візантійських джерелах. Продовжувач Амартола говорить про похід імператора Михайла III, який прочув про голодомор серед болгар, тож застрашені «язичники» прийняли християнство, а Бориса нарекли хрестильним іменем Михайло³⁰. Генезій, який писав за часів Костянтина Порфирородного, також згадує про голод серед болгар та надає перелік звитяг грецької зброї. Доповнив тему загрози голоду Продовжувач Теофана³¹. Інша оповідь про навернення говорить про малюнок Страшного Суду, що справив

²⁷ Сухомлинов М.И. О древнерусской летописи как памятнике литературном. — СПб., 1856. — С. 63. Про останні дослідження Ізборника див.: *Veder W.D., Vrooland J.* О рукописной традиции Симеоновога сборника // Полата книгописная. — Т. 35. — 2006. — С. 68–80; *Бибиков М.В.* Византийский прототип древнейшей славянской книги (Ізборник Святослава 1073 г.). — М., 1996; *Sieswerda D.Tj.* The Soterios, the Original of Izbornik of 1073 // *Sacris erudiri.* — Vol. 50. — 2001. — P. 293–327.

²⁸ Павлов А. Критические опыты по истории греко-римской полемики против латинян. — СПб., 1878. — С. 10–11.

²⁹ Зокрема, наводиться оповідь Гінкмара: ще у 865 р. Борис вислав до німецького короля Людовика прохання направити священників та єпископів, тоді як сам Людовик просив у Карла про церковне начиння, посудини, шати та книги. Борис вислав до Риму свого сина з дарунками — зброєю, якою він воював проти ворогів християнства і просив надіслати єпископів і священників. Щодо прийняття християнства, Гінкмар зауважує, що йому посприяла негода, Борисові прийшлося боротися проти повстання бояр. Див.: *Соколов М.* Из древнейшей истории болгар. — СПб., 1879. — С. 125.

³⁰ *Соколов М.* Из древнейшей истории болгар. — С. 126.

³¹ Борис прочув, що у Царгороді править імператриця Теодора з малолітнім сином, тож він почав їй погрожувати війною. Імператриця пояснила, що не боїться Бориса і попросила знайти ченця Теодора Куфару і відпустити його за будь-який відкуп. Натомість правитель болгар зажадав відпустити з полону його сестру. За часи проживання серед ромеїв вона прийняла християнство та навчилася письму. Сестра почала схиляти Бориса до прийняття християнства і навчати обрядам. Коли болгари почали страждати від голоду, тоді відбувається навернення володаря. Ще одна обставина, що зміцнила його у вірі — намальоване ченцем Методієм зображення Страшного Суду. Див.: *Соколов М.* Из древнейшей истории болгар. — С. 128.

враження на Бориса. Найбільш розлогого оформлення така подвійна історія про навернення болгар набула у «Синописі» Йоана Скіліци. Палацева оповідь про навернення хана Бориса може свідчити про первісно приховану християнізацію. Наголос на силі образу для поширення християнства, мабуть, мав підтвердити значущість зображень невдовзі після повернення до іконошанування і вказувати на праведність тієї версії християнства, у якій було хрещено болгар³². М.І. Соколов також звертав увагу на правничий аргумент, юрисдикцію у дискусії між Римом і Царгородом щодо хрещення Болгарії. Зокрема, у Житті папи Адріана авторства Анастасія Бібліотекаря згадується про полеміку між римськими легатами та візантійцями у Царгороді 870-го р.

У оповіді про навернення у складі ПВЛ Олексій Шахматов виділяв дві частини, появу яких він розмежовував у часовому просторі. Перша мала містити сюжет про вивчення вір у Києві та навернення Володимира Філософом. Стосовно другої частини, то вона оповідала про вислання послів для вивчення вір на місцях та хрещення у Херсонесі. Свої початкові спостереження дослідник виклав у двох публікаціях. Він уважав, що оповідь про хрещення в Херсонесі є штучним твором, створеним на літературному ґрунті. На підставі зіставлення літописів та низки інших текстів, О. Шахматов створив теорію складного, поетапного походження літописного текс-

³² Згідно з першою версією, правитель Болгарії Борис-Богорис (насправді тоді правив його батько Персіян, який загинув у битві із сербами у 852 р.) прочув, що Візантією править жінка та малолітній син, і вирішив тиснути на них погрозами атаки на імперію. Борис тримався власної віри, доки його землі охопив голод. Оскільки всі намагання не призвели до подолання напасті, правитель звернувся про поміч до християнського Бога. Цього Бога принесли йому імператриця Теодора і його сестра, приводячи всю націю до спільноти. Голод було подолано, тож усі навернулися до Господа. Борис прибрав собі ім'я імператора ромеїв Михайла, коли отримав хрещення з рук єпископа, якого надіслали із цією метою. Щодо другої версії, то Борис мав надмірний апетит до полювання, полюбуючи також розглядати сцени полювання, зображені на малюнках. Аби прикрасити своє нове житло, хан запросив маляра, візантійського ченця на ім'я Методій. При цьому Борис не вказав, яких тварин хотів би бачити на зображенні; він забажав такий образ, який справляв би враження і ніс острах. Монах, своєю чергою, не знав більш вражаючого, ніж Другий прихід Христа, що його він й намалював у палаці. Тож володар побачив зображення грішників, яких мали покарати. Маляр пояснив йому суть зображеного, а хан оголосив про прийняття нової релігії. Відтак розпочалося повстання проти зміни релігії, бо піддані захотіли вбити свого державця. Правитель разом зі своїми людьми та хресними знаками зміг змусити повстанців тікати. Коли весь народ навернувся на християнство, володар звернувся з листом до імператора, просячи про нові землі для підданих, які перебували в скруті. Натомість він пообіцяв поєднати дві нації і встановити вічний мир. Див.: *Skyllites J. A Synopsis of Byzantine History, 811–1057 / Translated by J. Wortley. — Cambridge, 2010. — P. 90–92. Пор.: Шахматов А. Разыскание о древнейших русских летописных сводах. — СПб., 1908. — С. 152–153.*

ту, де ПВЛ передували Давніший та Початковий зводи, а розбіжності між цими текстами та окремими оповідями призвели до творення двоскладової оповіді про навернення і хрещення. Окрім суто теоретичних спостережень, О. Шахматов прагнув реконструювати початкову оповідь про хрещення, послуговуючись додатковими, переважно агіографічними текстами, та спирався на версію літопису, що дійшла у складі Новгородського першого літопису як такого, що мав зберегти залишки цього Початкового зведення у порівнянні з Лаврентіївським, Іпатським та ін.³³ Окреслення «Корсунська легенда» запровадив І.М. Жданов. У візії О. Шахматова, «Корсунська легенда» є особливим текстом, долученим до складу літопису, тоді як давня оповідь про хрещення Володимира, як уважав дослідник, не пов'язувалася з походом до Криму. У оповіді про хрещення він убачає народний і билинний характер: найдавніше зведення, утворене за часів Ярослава, не містило оповіді про хрещення Володимира в Корсуні, а повідомляло про похід до Криму лише на 3-й рік після хрещення³⁴.

Дослідник заповзвся виділяти справжні й додані фрагменти у складі літописів. У подальших роботах О. Шахматов продовжив розвивати теорію «Корсунської легенди» та Початкового зведення. Невдовзі після першої публікації з реконструкцією тексту легенди учений опублікував наступну працю, де підсумував попередні спостереження над складанням літописного тексту. До згаданих вже попередніх міркувань додалося нове спостереження, що, нібито, оповідь про знищення кумирів літописець запозичив також з Корсунської легенди, залученої до Початкового зведення, тоді як походження Промови Філософа дослідник пов'язував з Найдавнішим зведенням³⁵. На переконання О. Шахматова, укладач Найдавнішого зведення перебував під впливом історії про хрещення болгарського хана Бориса та ролі зображення Страшного Суду у наверненні. Такий текст — веде далі дослідник — мав прийти з певного болгарського літопису, який не зберігся³⁶. Насправді ж О. Шахматов і сам перебував під впливом дослідження М.І. Соколова, про яке згадував у своїй праці, та тим фактом, що у візантійських хронографічних текстах побутували дві оповіді про хрещення болгар: одна з них повідомляла про природні негаразди, наслідком яких став голод, що змусив місцевих керманічів звернутися по допомогу до Візантії, друга ж наголошувала на впливові на навернення образу Страшного Суду, що спонукав Бориса до хрещення. Оскільки «Корсунська легенда» набула статусу «зайвої» у літописному тексті, то в наступних розвідках чимало дослідників намагалися знайти їй різне застосування й трактування, здебільшого символічне.

³³ Шахматов А. Корсунская легенда о крещении Владимира. — СПб., 1906. — С. 6.

³⁴ Там само. — С. 104.

³⁵ Шахматов А. Разыскания о русских летописях. — М., 2001. — С. 101–108.

³⁶ Там само. — С. 114–116.

Щодо військових виправ Володимира, то у історіографії фіксується прагнення узалежнити успіхи руської дружини з наступним шлюбом Володимира й Анни та прийняттям християнства. Уперше таку концепцію сформував В.Г. Васильєвський, який вважав, що у розбраті між Вардою Фокою та Василем II, на допомогу імператорові прийшов русько-варязький загін, а шлюб з Анною був відплатою за допомогу³⁷.

Лінію інтерпретації стосунків Царгорода й Києва, що мав утілитися в укладенні мілітарного союзу, продовжив Анджей Поппе. Літописну канву навернення можна узагальнити так: розмова з Греком Філософом — вислання у 987 р. емісарів задля дослідження релігій — у 988 р. Володимирова атака та захоплення Херсонесу — бажання пошлюбити сестру імператорів Василя й Костянтина — пропозиція охреститися — втрата зору з прибуттям Анни — чудовне зцілення після хрещення — повернення до Києва, де відбувається масове хрещення. Натомість А. Поппе пропонує інакшу версію подій. На його думку, справжнім зачинателем шлюбу Володимира й Анни виступав імператор Василь, тоді як Корсунська легенда радше відображає цісарські матримоніальні звичаї, ніж історичні реалії як такі. Візантійці, на думку А. Поппе, мали з застереженням ставитися до Херсонеса і його незалежності. Тож, катехизація (навчання основам віри й оглашення), а потім хрещення Володимира мало відбутися ще перед прибуттям Анни до Києва влітку 988 р. Дослідник убачає певну знакову символічність подій, бо оглашення мало відбуватися у час Різдяного посту, а хрещення припало би на 1 січня, пам'ятний день тезоіменитого імператора Василя. А. Поппе наголошував на політичному чиннику хрещення Володимира і Русі, що впливав з упокорення Херсонесу як важливого господарчого форпосту Візантії, на який покладалася задача постачання збіжжя до імперії. Тож покарання Херсонесу зброєю руського князя та наступні хрещення й шлюб Володимира, в якості оплати за акцію, мали на меті повернути місто до підпорядкування імперії. Володимир мав діяти через домовленість з Царгородом, а не всупереч його волі — вважає дослідник³⁸. Дмитро Оболенський піддав сумніву ймовірність змови між Володимиром та Царгородом задля захоплення Херсонесу. Навряд чи метрополія могла бути спільником «варвару» у його руйнівній виправі задля упокорення бунтівної колонії³⁹.

³⁷ *Васильєвский В.Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. // Журнал Министерства народного просвещения. — Ч. 176 (1874). — С. 105–144; Ч. 177 (1875). — С. 394–451; Ч. 178 (1875). — С. 76–152.

³⁸ *Poppe A.* The Political Background to the Baptism of Rus': Byzantine-Russian Relations Between 986–89 // *Dumbarton Oaks Papers*. — Vol. 30. — 1976. — P. 195–244; *Ejusdem.* How the Conversion of Rus' Was Understood in the Eleventh Century // *Harvard Ukrainian Studies*. — Vol. 11. — 1987, № 3/4. — P. 287–302; *Ejusdem.* Two Concepts of the Conversion of Rus' in Kievan Writings // *HUS*. — Vol. 12/13. — 1988/89. — P. 488–504.

³⁹ *Оболенский Д.Д.* Херсон и крещение Руси. Против пересмотра традиционной точки зрения // *Византийский временник*. — Т. 55 (80). — 1994. — С. 53–63.

Стосовно навернення Володимира, то ця розлога оповідь містить декілька шарів. Оповідь про перевірку чотирьох релігій в ПВЛ вказує на місце Русі на перетині юдейської, ісламської, франко-християнської і греко-християнської цивілізацій. Однією з частин оповіді про навернення є т. зв. Промова Філософа, яка значною мірою містить перекази зі Старого Завіту. Підготовка до хрещення, катехизація, мала тривати близько двох місяців. Володимирове оглашення вивчав Мігель Арранц. За його обрахунками, за умови хрещення у захопленому Херсонесі, процедура мала бути скороченою. Якщо ж хрещення відбувалося за рік у Києві, як про це говорить «Похвала і пам'ять», тоді процедура мала бути цілком дотриманою. Після першого оглашення навернутий мав проводити час у навчанні священником чи єпископом. Далі, після сорока днів постування й навчань мало відбуватися друге оглашення, а згодом хрещення⁴⁰.

Доналд Островскі звертає увагу на чотирьохскладову структуру оповіді про навернення та хрещення, хіазм, що зайвий раз підкреслює внутрішню зв'язаність цілого тексту ПВЛ⁴¹.

Від «схизми» до «схизми»: іконоборство, місії та догматичні суперечки

Попри значну відлеглисть від часу іконоборства й перших десятиліть повернення до ортодоксії та часу постановня оповідей про навернення й хрещення в ПВЛ та «Оповіді», нарація цих текстів засвідчує свою залежність від часів «схизми». Іконоборство та повернення до ортодоксії визначали стосунки між Сходом і Заходом. З поверненням до ортодоксії, візантійці почали апелювати до богословських та іконографічних стандартів, запроваджених ще до іконоборства. Імператор Лев III Ісаврянин (717–741) наказав прибрати ікони, що дало початок першому періоду іконоборства, який тривав упродовж 730–787 років. Існує декілька інтерпретацій початків цього руху. Дослідники вказують на брак джерел, які нищилися після повернення до ортодоксії, що унеможливило достатнє вивчення іконоборства. Самі іконоборці апелювали до того, що образів не існувало за апостольських часів. Прибічники образів оскаржували своїх супротивників у юдейських впливах. Інша версія звертає увагу на іслам, що не визнавав іконографічних зображень і мав значні успіхи у просуванні світом та завоюваннях, тож слід позбутися зображень Ісуса, Богоматері та святих⁴². Цей період завершується

⁴⁰ *Арранц-и-Лоренцо М.* Чин оглашения и крещения в Древней Руси // Символ. — Т. 19. — 1988. — С. 69–101.

⁴¹ *Ostrowski D.* The Account of Volodimer's Conversion in the «Povest' vremennykh let»: A Chiasmus of Stories // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 28. — 2006. — № 1/4. — P. 567–580.

⁴² Докладніше про іконоклазм у стосунках Схід–Захід див.: *Louth A.* Greek East and Latin West: The Church AD 681–1071. — Crestwood, 2007. — P. 41–138.

Собором у Нікеї-ІІ (24 вересня — 13 жовтня 787 р.), що відбувався під орудою згадуваних в «Оповіді» імператриці Ірини, за присутності патріарха Тарасія, 350 єпископів, і двох папських легатів. Намагання Ірини здійснити ревізію попередньої релігійної політики не збіглося з прихильним ставленням до іконоборства військових, які, зрештою, унеможливили проведення першого зібрання у Царгороді (31 липня 786 р.), тому собор зібрався в Нікеї. Рішення цього собору мали скасувати псевдособор у Гіреї (754 р.) і визначити рівень шанування образів, спираючись на реальність Христового втілення. Собор зробив розрізнення між пошануванням ікон (*prosynesis*) та абсолютним обоженням (*latreia*), яке згодом проголосили формою ідолопоклонства. Собор визначив, що образ ніколи не може бути об'єктом поклоніння, а лише тим, що він зображує. Папа Адріан I (772–795), який, відповідно до «Оповіді» та ПВЛ, начебто брав участь у соборі, погодився з його рішеннями. Карл Великий (768–814) натомість, через політичні мотиви та хибне латинське тлумачення, засудив рішення собору у 794 р. на локальному синоді у Франкфурті. Стосовно остаточного сприйняв рішення Нікеї Заходом, то воно відбулось щойно у 880 р. Собори часів патріарха Фотія не визнавалися за вселенські, бо не мали представників автокефальних церков⁴³. Другий період іконоборства (814–842 рр.) завершився смертю імператора Теофіла і встановленням святкування Торжества Православ'я. Відновлення православ'я супроводжував обряд прощення імператора Теофіла, що знайшло відображення в особливому ритуалі й «Оповіді про прощення Теофіла»⁴⁴.

Щодо походження змін у латинській церкві, то греки, котрі в IX ст. повернулися до православ'я після двох іконоборчих періодів, сприймали їх неоднозначно. Звертаючись до джерел, писань отців Церкви, вони почали вбачати теологічні різниці, які впродовж століть торували собі шлях на Заході. З плином часу візантійці перейшли до окреслення своїх братів по вірі як «еретиків». Уперше термін «ересь» з'являється у II ст., не маючи негативного забарвлення. Окреслення «ересь» використовують на позначення якогось учення. Закиди в ересі набули поширення після періоду іконоборства. Однак додавання *Filioque* до Символу віри, за спостереженнями Т. Колбаби, не мало у IX ст. однозначного окреслення «ересі». Зі зреченням іконоборчої реформи і відновленням православ'я, а також із появою нового імператорського центру візантійські автори потребували визначення, ким є «греки» і «латинники» (франки). Т. Колбаба зазначає, що спочатку «греки» мали би ніяковіти, вживаючи термін «еретик» щодо західних християн. Патріарх Фотій трактував ересі так: після того як Ісус прийшов, аби знищити диявола, той пішов проти християн, надихаючи ересіархів. Після подолання

⁴³ *Chadwick H.* East and West: The Making a Rift in the Church From Apostolic Times Until the Council of Florence. — Oxford, 2003. — P. 163.

⁴⁴ *Афиногенов Д.Е.* «Повесть о прощении императора Феофила» и Торжество Православия. — М., 2004.

ересі сімома священними соборами, веде далі Т. Кольбаба, здавалося, що у стосунках між греками і латинниками назавше усталився спокій, та ці сподівання незабаром було знищено наступними підозрами православних щодо змін у богословських і обрядових звичаях Риму⁴⁵.

Т. Кольбаба зазначає, що «ересь» вважали за хворобу, що також наражала оточення. Єретики могли послуговуватися апоретичними аргументами задля спростування деяких доктрин, незмінність яких вони піддавали сумніву. Греки асоціювали латинників з різними відхиленнями, зокрема, целібат для духовних осіб робив їх маніхейцями, тоді як твердження про походження Св. Духа від Сина робить Св. Дух онуком, що нагадувало македонство⁴⁶. Із поверненням до іконошанування греки почали дотримуватися постанов екуменічних (вселенських) соборів й рішень отців Церкви, наголошує Т. Кольбаба, що стало основою релігійного відродження після повернення до ортодоксії, а будь-яке відхилення, як-то зміна в Символі віри, вважалися неприйнятними. Крім того, для візантійців набувала ваги антимусульманська полеміка, зокрема, вони мали протистояти закидам у політеїзмі. Християни доводили брак множинності *причин* у Бозі, бо у стосунках іпостасі/особи є лише один початок — Отець. Знання греків про поширення додатку до Символу віри на землях франків зробило їх об'єктом особливої критичної уваги. У Царгороді вірили, що запровадження додатку прийшло не від ромеїв Заходу і пап — охоронців ортодоксії, а від варварів Півночі, франків. Невдовзі ж греки приписали цю ересь голові спільної латинської Церкви⁴⁷. Така модель прочитується у текстах «Оповіді» та ПВЛ.

Щодо появи твердження про сходження Св. Духу від обох, Отця і Сина, то воно сягає, принаймні, V ст., тоді як на Сході вперше згадується лише у VII ст., коли монотеліти підняли питання щодо сходження як претекст для невизнання папи Теодора. У понад тисячолітній історії полеміки довкола Сходження, на думку Едварда Сеценського, особливого місця заслуговують писання Максима Сповідника (580–662), чий лист до Марінуса укладено у 645–646 р., що є найранішим свідченням ворожості щодо латинського вчення про сходження.⁴⁸ Стосовно виключної ролі Отця у Трійці, то дослідник пов'язує появу такого постулату в писаннях Григорія Низанського (†391 р.). «Причинність» набуває концептуального значення для Низанського, а роль Отця розглядається як вихідна, з якого і до якого все відноситься⁴⁹. Запровадження Григорієм визначення виключної ролі Отця набуло згодом

⁴⁵ Kolbaba T. Inventing Latin Heretics: Byzantines and the Filioque in the Ninth Century. — Kalamazoo, 2008. — P. 139–142.

⁴⁶ Kolbaba T. Op. cit. — P. 143–146.

⁴⁷ Op. cit. — P. 153.

⁴⁸ Siecienski A.E. The Filioque: History of a Doctrinal Controversy. — Oxford, 2010. — P. 47–50, 75.

⁴⁹ Siecienski. Op. cit. — P. 40–41.

богословського підґрунтя, на якому зводилося відторгнення *Filioque* серед «греків», джерелом для спростування вчення про сходження⁵⁰.

Насправді, як зазначають О. Каждан і Е. Епстайн, догмат *Filioque* був наріжним каменем боротьби між греками і латинниками щодо папської прерогативи щодо питань доктрини. А в ширшому значенні ці диспути виявляли різниці на рівні фундаментальних культурних цінностей. О. Каждан і Е. Епстайн запропонували соціологічне тлумачення появи додатку *Filioque*. Латинська догма передбачала спадковий порядок владних стосунків. Ця концепція стосунків серед членів рівних у Трійці віддзеркалювала, як вказували дослідники, феодальний розподіл влади. Греки дотримувалися того, що Син і Святий Дух походили прямо від Отця; таке уявлення є наслідком автократичної структури візантійської держави. Дослідники наводять слова Михала Керуларія, який писав: «О, латинянине! Замри і замовкни з балаканиною, наче існує багато засад і багато причин, і визнай, що Отець є однією причиною»⁵¹.

Зазвичай «схизму» — розлам між Сходом і Заходом — пов'язують з подіями 16 липня 1054 р., коли троє папських легатів на чолі з кардиналом Гумбертом Сильва Кандида зайшли до собору св. Софії у Царгороді під час служби. Вони пройшли до вівтаря, де залишили пергамент, у якому йшлося

⁵⁰ Ibidem. — Р. 42–43. На противагу до писань Григорія, латинські автори звертали увагу на тексти іншого східного отця, писання якого, як уважалося, підтримували ідею сходження. Таким отцем був Кирило Александрійський, якого згадують переважно у контексті дискусії з Несторієм. (Ibidem. — Р. 49–50) Щодо Бл. Августина, з ім'ям котрого зазвичай пов'язують ствердження у західному богослів'ї *Filioque*, то за спостереженнями А.Е. Сеценського трактування цього вчення у нього не мало однозначного формулювання, оскільки твори цього отця Церкви не містять фрази «а *Patre Filioque procedit*». (Ibidem. — Р. 62–65) З плином часу твердження про сходження Св. Духу і від Сина набувало щоразу глибшої вкоріненості у богословському вченні та практиках Заходу. Так Алкуїн Йоркський (†804) окреслював зв'язок між Сином і Отцем через термін причастя (*communio*). Нарешті, завдяки запровадженню вчення про спільність сходження Св. Духа до літургії у Аахені у 799 р. воно набуло поширення на Заході. Коли східні ченці з монастиря св. Савви почули на службі Символ віри з додатком про Сходження й від Сина, вони опротестували нововведення, звинувачуючи франків у ересі. (Ibidem. — Р. 95–96) У «Містагогії» міститься опис про папу Лева III, який виставив срібні щити у Римі з Визнанням віри без додатку про Сходження і від Сина. Додавалося, що обидва щити було написано грекою, позаяк убогість латини не могла відобразити неосяжність греки. Попри ворожість греків і латинян, хрестові походи повпливали на зростання контактів між ними. Задля творення спільного фронту папа Урбан скликав собор у Барі в 1098 р., де було перенесено мощі Св. Миколая, серед перемовників згадується найбільший богослов Заходу на той час Ансельм Кентербурійський та особа, що зазначалася як «папа іншого світу». (Ibidem. — Р. 100, 117)

⁵¹ *Kazhdan A.P., Epstein A.W. Changes in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries. Berkeley–Los Angeles–London, 1985. — P. 190–191.*

про відлучення патріарха Михайла Керуларія, після чого залишили храм⁵². Цю подію заведено вважати за початок схизми — великого розколу доти єдиної Церкви, що, попри обрядові різниці та богословські дискусії, залишалась у єкуменічній спільноті. Цей розрив не був першим, і, здається, не він був визначальним. Усвідомлення того, що розлам є остаточним, відбулося й ствердилося дещо пізніше, воно є продуктом новішої історіографії. Евангелос Хрисос звертає увагу на те, що саме відлучення стосувалося лише патріарха та його найближчого оточення, а аж ніяк не імператора та ширшого загалу візантійців. Уже за декілька десятиліть після події зникла пам'ять про розкол та письмові свідчення. Педалування цієї події відбулося, як уважає дослідник, двома століттями пізніше, за часів Михайла VIII Палеолога, у 70-х рр. XIII ст.⁵³

Малон Сміт звертає увагу, що, починаючи з кардинала Гумберта, на Заході вважалося, що обидва типи хлібу могли використовуватися для євхаристії, бо Писання не визначає однозначно його консистенцію. Гуманістичні вчені прислужилися нівеляції питання опрісноків як богословської суперечки, бо вважали його несуттєвим і дріб'язковим. За їхніми переконаннями, богослов'я має звертатися до питань абсолютної правди, замість занурюватися до мирської метушні⁵⁴. М. Сміт вказує стосовно виникнення

⁵² Брет Валем звертає увагу на розгортання чергового конфлікту між «греками» й «латинниками», коли Лев Охридський на замовлення патріарха Михайла Керуларія 1053 р. оскаржив понтифіків за запровадження «юдейського» звичаю використовувати опрісноки для євхаристії. Леон надіслав листа до єпископа Йоана Транійського на південь Італії, де співіснували грецька й латинська традиції, що запровадила недавня інвазія норманів. Лист потрапив і до римського легата Гумберта, який переклав його латиною і переслав папі Левові IX (1048–1054). Термін «ересь» почав просочуватися до візії обох сторін. Гумберт зазначав, що грецькі «еретики» гірші від поган і юдеїв. На той час у західній традиції склалося уявлення, що Св. Дух поєднує містичне тіло Христа, що є Церквою та громадою католицьких вірних. Разом із розвитком дискусії про сходження Св. Духа питання щодо євхаристії та євхаристійного хліба порушували і в середовищі латинників. Беренгар Турський наголошував символічну природу хліба й вина як сакраментів Господнього жертвоприношення. Його аргументи 1050 р. спростував папа Леон, який вкотре виопукив важливість ролі Христа в обороні традиції. Важливість опрісноків наголошено в буллі про відлучення, яку легати лишили у соборі св. Софії в Царгороді. Латинські полемісти вбачали в опріснокові перетворення юдейської пасхальної традиції у християнське таїнство. Церковний розрив засвідчив, на думку Брета Вейлема, існування прірви між реальними межами папської влади й теорією ідеалізованого світового порядку. Греки ж наполягали, що не можна визнавати верховенство Риму, позаяк латинники не знають, як здійснювати центральний обряд християнської віри. (Vide: *Whalem B. Rethinking the Schism of 1054: Authority, Heresy, and the Latin Rite // Traditio*. — Vol. 62. — 2007. — P. 1–24).

⁵³ *Chrysos E. 1054: Schism? // Cristianita d'occidente e christianita d'oriente*. — Spoleto, 2004. — P. 547–567.

⁵⁴ *Smith M.H. And Taking Bread ...: Cerularius and the Azyne Controversy of 1054*. — Paris, 1978. — P. 27–28.

самого питання євхаристійного хлібу: на його постання повпливали окремі аспекти й теологічні практики, що визначали характер читання Святого Письма. Зокрема, «латинники» надавали переваги синоптичним Євангеліям, коли відтворювали життя Ісуса. Латинники наголошували, що святкування євхаристії припадало на дні Пасхи, коли все пов'язане з дріжджами викидалося з єврейських осель. Греки ж засновували свою текстологію на Йоановому Євангелії, де Ісус не брав участі у святкуванні Пейсаху того року. Візантійські богослови вважали, що Ісуса розп'яли на день Приготування, ще перед тим, як викинути дріжджі з осель юдеїв⁵⁵. Розгорнута аргументація супроти опрісноків з'являється уже в приписуваному Микиті Давиду Пафлагону трактаті (рубіж IX–X ст.), церковнослов'янські варіанти якого значно відбігали від грецького оригіналу.

Подіям 1054 р. передувала низка дискусій, що окреслила гостроту розбіжностей між Західною (латинською) спільнотою та греками. Ці розбіжності формувалися впродовж декількох століть перед схизмою, зокрема, й тоді, коли Схід перебував у іконоборчій ересі. Доки «греки» перебували у стані ересі, богословська думка й обрядові новації на Заході розвивалися і впливали на Рим, який залишався протягом цього періоду формальним провідником християнства в Європі й намагався посилити свою присутність серед слов'ян на Балканах — терені, що колись входив до його підпорядкування. Тож, візантійці почали звертатися до образів, текстів та настанов, що побутували перед іконоборчими періодами⁵⁶.

Богословська концепція іконоклазму позначилася на будівництві та оздобленні храмів. Таким є собор св. Софії у Тесалоніках, прикрашений мозаїками зі скромним зображенням хреста⁵⁷.

Воїслав Джурич на прикладі оздоблення церкви св. Софії в Охриді звернув увагу на образ «причастя апостолів», що розташовується в центральній частині беми-вівтаря: дві фігури Ісуса, в оточенні апостолів, наділяють окремо святими дарами — хлібом і вином. Цей образ до певної міри конкурує з іншим, євангелічним образом спільної вечері Ісуса і учнів за столом, відомим як «Свята вечеря». В. Джурич пов'язує появу образу «причастя апостолів» з прибуттям до Охриди у 1037 р. Лева, колишнього хартофілакса Царгородського патріархату. Тоді ж розпочалися роботи над оновленням храмового оздоблення. Дослідник зазначає, що Ісус тримає в руках цільну просфору, а не подроблену, що мало б указувати на образне втілення богословської суперечки між Сходом та Заходом через вживання опрісноків⁵⁸. Утілення сюжету «причастя апостолів» у оздобленні храмів

⁵⁵ Eiusdem. — P. 32.

⁵⁶ Kolbaba T. *Inventing Latin Heretics: Byzantines and the Filioque in the Ninth Century*. — Kalamazoo, 2008. — P. 148.

⁵⁷ Auzeby M.-F. *L'histoire des iconoclasts*. — Paris, 2007. — P. 322.

⁵⁸ Джурич В. *Византийские фрески. Средневековая Сербия, Далмация, славянская Македония*. — М., 2000. — С. 26–27.

візантійського кола наявне вже у X ст., однак поширення цей сюжет набуває протягом XI–XII ст.⁵⁹ Найбільш знаними зображеннями «причастя апостолів» є оздоблення в Софії Київській, Михайлівському Золотоверхому Соборі, церкві Св. Миколая Мир-Лікійського в Дерме, Панагія тон Халкеон в Тесалоніках, у зміненому вигляді зображення повторюється принаймні до XV ст. та фіксується в каплиці Св. Трійці в Люблині та Посаді Риботицькій. Знаковим є те, що зображення «причастя апостолів» фіксується, либонь, у другій половині VI ст. на дисках, що походять з Сирії⁶⁰ та Царгороду⁶¹. Якими ж є коріння цього образу? «Причастя апостолів» втілює особливості прадавньої Єрусалимської літургії (званої також як літургія ап. Якова), характерною ознакою якої було роздільне, не змішуване причастя хлібом і вином. Попри те, що у програмі оздоблення вівтарної частини з XI ст. цей сюжет розташовувався зазвичай поруч з зображенням Василя Великого та Йоана Золотоустого, які символізували запровадження нового літургійного стандарту, «євхаристія апостлів» мала символізувати повернення до іконографії з часів перед іконоборчими періодами.

Окрім суто релігійних суперечок, чи то розбіжностей в літургії, варто звернути увагу на місійні експедиції і творення церковнослов'янської літератури. У цьому контексті наведу три погляди на місії просвітників слов'ян. Пол Александер звертає увагу на суперечку між Баварією та Римом, що мала вплинути на християнізацію слов'ян⁶². Тадеуш Василевський говорить про

⁵⁹ *Сарабьянов В.Д.* Мозаика Софии Киевской в контексте византийской храмовой декорации XI ст. // Софійські читання. — К., 2009. — С. 106.

⁶⁰ Heaven on Earth. Art and the Church in Byzantium / Ed. by L. Safran. — Washington D.C., 1991. — P. 128.

⁶¹ *Doig A.* Liturgy and Architecture: From the Early Church to the Middle Ages. — Burlington, 2008. — Plate 2.

⁶² Кирило й Методій були тісно пов'язані зі згадуваним патріархом Фотієм — постаттю контроверсійною і для історії Візантії, і для звинувачень латинників у ересі. Коли Кирило служив за бібліотекаря у патріарха Ігнатія — суперника Фотія, Методій вирушив із місією до слов'янських земель із благословення папи як його легат. Він перебував три роки в ув'язненні германського короля та германського й баварського єпископа, які не бажали втручання Риму в сферу їхніх місіонерських інтересів щодо слов'янських земель. Папа Йоан VIII наполіг на тому, щоб Методія звільнили, а відтак супроводжували його до Моравії. Проте наступник, папа Стефан V, заборонив слов'янську літургію, певною мірою зруйнувавши досягнення братів у Моравії. Чому папа підтримав місію Методія в регіоні, що впродовж десятиліть залишався під місіонерською увагою баварських єпископів і під протекцією східно-франкського короля, а папського легата ув'язнили? 866 року Рим випровадив геть баварську місію з Болгарії, а 870 року через Методія намагався вчинити те саме в Панонії. У IX ст., як і раніше, Рим прагнув установити монополію на місіонерську діяльність. Тож певною мірою негативне ставлення до германців можна пояснити місійними інтересами греків щодо слов'ян. Інше пояснення можна вбачати через проекцію стосунків Риму з Церквою в Ірландії. У першій половині VII століття кельти-ірландці не йшли під контроль Риму, а намагалися — зрештою, успішно — накинути їхні ідеї англо-саксонським загарбникам

напруження між Царгородом та Римом щодо християнізації⁶³. Стефан Ніколов указує на угорський чинник. Дослідник вважає, що саме прихід угорців до Панонії і кордонів Болгарії спричинив поразку болгар і прийняття ними хрещення у візантійській версії, зменшивши вплив франків у регіоні⁶⁴.

(634–664). Рим урешті переміг, але незалежний чи навіть антиримський дух кельтської Церкви, що його представляли мандрівні місіонери, спричинив чимало складнощів для папських місій в інших регіонах Європи. Див.: *Alexander P. The Papacy, the Bavarian Clergy, and the Slavonic Apostles // Slavonic Year-Book. — Vol. 1. — 1941. — P. 266–293.*

⁶³ Теофілакт із Охрид, який жив наприкінці XI століття, уважав, що хрещення болгар настало через походи франків у 853 році, тоді як Еллінський літописець II ред. та Хронограф 1512 року запозичує оповідь про похід імператора на болгар і хрещення Бориса із «Хронографа» Георгія Мніха-Амартола, а сам «Хронограф» у тій частині є перекладом хроніки Симеона Логофета. Хроніка надає Борисові хибне ім'я — Симеон, що було іменем його сина, а не власне імператорське ім'я Михайло, отримане внаслідок хрещення. Т. Василевський зазначає, що у ПВЛ датування походу проти болгар припадає на 6366 рік (857/858), тобто літописець мав співвіднести початок панування візантійського імператора Михайла III із 6362 роком, похід і хрещення болгар відрахувати як четвертий рік його панування. Т. Василевський спирається на свідчення Симеона Логофета, що імператор Михайло III вирушив із Бардою на Бориса-Михайла землею та морем, довідавшись про голод у болгар. Ті ж склали зброю і обіцяли хреститися. Якщо справді на 855/856 роки припадає обіцянка хрещення, то пізніше її було відхилено. Грецька місія прибула до Моравії в другій половині 863 року, а у 863–864 роках Борис пообіцяв Людвікові Німцю прийняти хрещення. Аби не допустити хрещення Болгарії латинниками, проти Болгарії вирушило в похід військо Візантії, що змусило прийняти хрещення від Царгорода. На хрещення болгарів у 863 році, як зазначає Василевський, вказує джерело «*Annales Alamannici*», де йдеться про навернення «войовничого роду гунського». Василевський доходить висновку, що окреслення «гуни» вживається щодо болгар, яких так названо і в грецьких джерелах. Латинські ж джерела йменували гунами аварів і панонських болгарів. Після занепаду аварського каганату більша його частина ввійшла до Болгарії, а назва гуни, що поширювалася на панонців, перейшла на наддунайських болгар. Тоді як угорців називали власною назвою «унгари». Лише в X–XI століттях угорці осіли в Панонській долині, і їх почали називати гунами. Отже, Василевський робить висновок, що цар Борис пообіцяв імператорові Михайлові охреститися вже 863 року. Дослідник наголошує, що хрещення володаря здебільшого мало відбуватися на терені його власного краю, щоби подати приклад місцевому людові. Див.: *Wasilewski T. Bizancjum i słowianie w IX w. Studia z dziejów stosunków politycznych i kulturalnych. — Warszawa, 1072. — S. 42.*

⁶⁴ Хрещення болгар, підпорядкування їх власним впливам набула надзвичайної ваги, зважаючи на лист 860-го р. від Миколая I (858–867 рр.) до Царгороду про повернення Ілрії, що відокремилася від зверхності Риму у 732 р. папою Левом III (717–741 рр.). У першій пол. IX ст. папство мало успіх на теренах Західної Ілрії навертаючи хорватів, які ставали васалами франків. У очах візантійців папські претензії щодо Ілрії означали зростання впливу франків у регіоні. Такі стосунки набули більше про франкського окреслення з укладенням умови Падеборна (845 р.) та часу, коли Борис став ханом (852 р.), а раніше провадив кампанії проти сербів і хорватів прагнучи встановити панування болгар над слов'янами Балкан. Змова Луїса Германського та Бориса передбачала здійснення атаки на Моравію. Протидія Візантії полягала у пошуді спільників

І. Шевченко зазначав, що метою емісійної подорожі Кирила й Методія було поширення візантійського ідеологічного і культурного інтересу. Високоосвічені брати замість викладання у візантійських школах, обрали шлях катехизації «варварів», а їхня місія мала відгук у ПВЛ під 898 р.⁶⁵

Стосовно оцінки кирило-методієвського спадку крізь призму літургійного словника церковнослов'янської мови, зокрема, на прикладі засадничих термінів «причастя» та «моці», І. Шевченко зробив висновок про їхнє латинське походження. Тобто, кирило-методієвській місії мала передувати якась інша, що прийшла з латинського Заходу⁶⁶.

У наступні століття після розколу 1054 р. проявилися нові розбіжності між Сходом і Заходом. Черговим поштовхом до «іншування» латинників стали хрестові походи. Від XII ст. на Заході клірики почали залишати вино для причастя лише для себе, що остаточно затвердилось в рішеннях Константиського собору. На Сході таїнство причастя здійснювалося під двома видами. Попри розбіжності між двома напрямками християнства, вони впливали одне на одне на багатьох рівнях. Західна Церква встановила сім таїнств для спасіння, котрі вплинули на східну теологію, але щойно в XIII ст. запроваджено систему проголошення святих. Щодо інституційних стосунків,

серед степових народів, чим продовжувалася традиція давньої імперії нацьковувати одних «варварів» на інших. При цьому Царгород не цурався використовувати релігійні місії з політичною метою. Так, у 860–61 рр. імператор і патріарх вислали до хазар Костянтина аби повернути їх з юдаїзму на християнство. До Костянтина долучився Методій, його брат і монах з Олімпу, який раніше був архоном словянської провінції імперії. Костянтин прибув до Криму, де залишився на пів-року, аби вивчити гебрійську, подорожуючи довкола Херсонесу він набув моці Св. Климента — першого папи. Див.: *Nikolov S. The Magyar Connection or Constantine et Methodius in the Steppes // Byzantium and Modern Greek Studies. — Vol. 21. — 1997. — P. 85.* Віднайдені моці дісталися до Царгорода, згодом до Моравії, що мало слугувати зміцненню місцевої Церкви, після шестирічних подорожів моці опинилися у Римі у 868 р. Костянтинова місія продовжила подорож на схід. Опинившись у степах Понту, Костянтин зустрів угорців, які підпорядковувалися хозарам. У Хозарії відбувся диспут з юдеями. Вже у 862 р., за рік після місії Костянтина до степів Понту, угорці уперше спустошили володіння Луїса Германського. У 838 р. імператор Михайло III зосередив армію на болгарських кордонах і вислав флотилію до болгарських берегів. Болгарська ж армія зосереджувалася на півночі, вздовж Дунаю, аби чинити супротив угорцям та вздовж Моравського кордону, як це передбачалося умовою з Луїсом Германським. Унаслідок візантійського рейду Борис скасував умову з Луїсом Германським та повернувся на християнство у візантійському обряді. Дослідник припускає, що брати мали на меті знайти спільників Візантії у степах Понту, аби зруйнувати болгарсько-франкську коаліцію. Тож, у IX ст. візантійці знов отримали контроль над Балканами. Див.: *Nikolov S. The Magyar Connection or Constantine et Methodius in the Steppes. — Pp. 79–92.*

⁶⁵ *Ševčenko I. Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission // Slavic Review. — Vol. XXIII. — 1964. — P. 220–236.*

⁶⁶ *Шевченко І. О западных истоках старославянских понятий мощи и причащение // Византийский временник. — Т. 66. — 2007. — С. 223–228.*

то як уважають дослідники, претензія на вселенську роль Церкви і примат папи є західним відповідником східної ідеології імперії. Питання правниче, юрисдикційне набуває ваги як у питанні місіонерської діяльності, так і першості престолу. Дискусії щодо першості престолів (Царгородського чи Римського) увійшли також до полеміки⁶⁷.

Полемічні закиди та навернення

У «Оповіді проти латин» висвітлюється історія постановня нової Римської імперії, а імператорові Карлові закидається запровадження змін у обрядах латинників. Постановлення імператора відбувалося на тій підставі, що імператорський престол за часів володарювання імператриці Ірини вважався вакантним. Тож Карл Великий висловив свої претензії на престол ромеїв. Обряд супроводжувався помазанням володаря, що практикувався династією Каролінгів⁶⁸. У хроніці Манасії обряд помазання Карла Великого трактують як вплив юдаїзму⁶⁹. Поява ще одного центру, який мав підтримку короля-варвара, руйнувала уявлення про концепцію Візантійського космосу. Як зазначає Доналд Нікол, це був перший удар, коли Карл Великий отримав корону імператора від папи Лева III, що призвело до розмежування і виділення поняття Європи як політичного концепту⁷⁰.

⁶⁷ Пор.: Павлов А.С. Анонимная греческая статья о преимуществах константинопольского патриаршего престола // Византийский временник. — Т. 4. — 1897. — С. 143–154.

⁶⁸ Louth A. Greek East and Latin West: the Church, AD 681–1071. — Crestwood, 2007. — P. 68.

⁶⁹ Constantini Manassis. Breviarium Historiae metricum. — Bonnae, 1837. — Vs 4519. Папа Лев поставив Карла імператором старого Риму, поклавши на нього корону ромейським звичаєм та змастивши його всього олією, як це роблять юдеї. *Falkowski W. Wielki król. Ideologiczne podstawy władzy Karola Wielkiego.* — Warszawa, 2011. — S. 72–73. Церемонія помазання володаря мала відсилати до біблійних володарів Ізраїлю. Відтак володареві надавалося право діяти в ім'я Творця. Одна з початкових легенд каролінгської доби — винайдення джерела, котре надало його військові воду, що було видимим знаком, який засвідчував безпосередній контакт Карла з Богом.

⁷⁰ Цю фактичну узурпацію влади, як її трактували візантійці, сам Карл сприймав скромніше, тож коронований як «імператор ромеїв» він мав інший погляд на імперський статус, аніж сам папа. У можливості шлюбу з візантійською імператрицею Іриною Карл вбачав розв'язання самої проблеми напруженості у стосунках і поєднання Східної та Західної імперій. Та Ірину скинули внаслідок палацової революції, коли західні послы все ще проводили перемовини з нею. Її ж спадкоємець, Никифор, не був готовий до компромісу із Заходом. Вирішення проблеми стосунків залишилося Михайлові I, який здобув владу внаслідок чергової революції 811 року. 812 року візантійський посол до Аахена згодився повернути деякі землі, які щойно захопив Карл Великий, в обмін на визнання його імператорської гідності, хоч не ромеїв, бо він не отримав цього останнього придомку, його статус піднісся до рівня «духовного брата» імператора Царгорода у Візантійській родині правителів. Із часом західні імператори намагалися перебирати на

У творенні локальних історіографій важливу роль відігравали оповіді про хрещення народів та навернення володарів-варварів. «Оповідь» наводить стислі згадки про хрещення Русі, болгар та аламанів-британців. Отже, історія про «аламанів» у викладі «Оповіді» подає історію народу, який перебував у конфронтації з Римом. Ким можуть бути ці аламани, чий етнонім уживають загалом щодо германських народів? Стосовно місіонерського протистояння Царгорода й Риму щодо хрещення болгар в «Оповіді», то воно нівелюється, зате говориться, що болгари прийшли до греків із проханням про хрещення. Таку модель перенесено на інші згадувані в «Оповіді» варварські народи: русь і угорців⁷¹. Укладач «Оповіді» співвідносить хрещення Володимира з походом на Візантію часів Василя I Македонянина. Додаток про випробування Євангелія вогнем — паралель до образу неопалимої купини — міститься в контамінованій редакції «Оповідь»⁷². Завершує «Оповідь» в його найдавнішій версії повідомлення про прийняття християнства угорцями та Стефаном, а також завоювання мусульманами Палестини, Єгипту, Єрусалиму і Сирії. У вільнюському списку до захоплених мусульманами земель додано Русь⁷³.

Тож, у «Оповіді» відчутними є сентименти до «аламанів» Британських, які начебто були православними з часів Костянтина, ворожими Римові⁷⁴. Гадаю, що цих «аламанів» можна ототожнити з англо-саксами Британії часу, що передував захопленню її норманами. З напливом норманів до Англії церковна провінція Руан поширила свій вплив на Йорк та Кантербурі. Відбувалася поступова нормандизація Церкви у Англії та наплив вищого кліру з-за протоки до англійських єпископств; подібний процес тривав у місцевих абатствах⁷⁵. Дейвід Дуглас фіксує зростання та зміцнення стосунків між Нормандією та Римом від часу окупації Англії. Відтак, утворювалися щоразу міцніші зв'язки між двома сторонами; апостольський престол у Римі

себе додаток «Ромейського» чи то вже «Римського імператора». Рим опинився у новій ситуації, коли мусив шукати порозуміння з Західною Європою, що ставала щоразу менше залежною від його богословського авторитету. За часів панування Костянтина й Ірини (790–797; 797–802) результати другого собору в Нікеї та франкського собору у Франкфурті повпливали на встановлення незалежного настрою стосовно франкської Церкви у Західній Європі, що поклав край вселенській концепції християнської ойкумени. Крім того, Західна Європа набувала власне богословське знання, — виклик Римові та зсув у культурній мапі. Для Візантії ж, що перебувала в оточенні слов'ян, болгар та мусульман, Захід щоразу віддалявся. Див.: *Brumbaker L., Haldon J. Byzantium in the Iconoclast Era c. 680–850. A History.* — Cambridge, 2011. — P. 286.

⁷¹ *Wasilewski T.* Op. cit. — S. 113.

⁷² *Николов А.* Повест полезна на латините. — С. 105–106.

⁷³ БАН Литви, Вільнюс, ф. 19, рук. 269.

⁷⁴ *Николов А.* Повест полезна на латините. — С. 73–74.

⁷⁵ *Douglas D.C.* William the Conquestor: The Norman Impact upon England. — Berkeley and Los Angeles, 1964. — P. 317.

сподівався на підтримку в його східній політиці, зокрема, після 1054 р.⁷⁶ Новий статус герцога, який став королем, отримав освячення від папських легатів⁷⁷. Відтак, відбулося переведення єп. Ланфранка до Кантенбурі за папської підтримки. Коли новий архієпископ відвідував Рим у 1071 р. задля отримання *pallium* (плащу), на нього чекало спеціальне вшанування. Досвід церковного реформування у Нормандії папство прагнуло поширити згодом на Західне християнство⁷⁸. Крім того, за середньовіччя поширювалися легенди про Британське походження Костянтина Великого та його предків. Такі уявлення, ймовірно, виростають з історичних подій стосовно поділу Римської імперії. Через домовленості двох імператорів у 313 р. (Костянтина і Ліцинія), що фіксувалися у Міланському едикті, всі релігії урівнювалися в правах, а язичництво втрачало статус державної релігії. Пізніші едикти запроваджували заборону на «погану» магію, згодом імператор зажадав руйнування поганських святилищ на Сході (Афродити в Єрусалимі, Африці та Геліополісі). Костянтин ділив свою владу з трьома іншими співправителями-імператорами. Він панував у Галії (Франції й країни Низу), Іспанії та Британії, а у 324 р. здобув владу над всією імперією. За середньовіччя набула поширення легенда про Британське походження Костянтинової матері, Олени⁷⁹.

Перелік оскаржень латинників у «Оповіді» включає celibat, потрійну службу в тому самому храмі, брак суворого дотримання Великого посту, споживання м'яса тварин, що мали сумнівний статус у записях візантійських «Фізіологів», як-то ведмежатини. Ведмідь, оскільки він міг ходити на задніх лапах, не підходив до однозначної класифікації сухоногих тварин. Ще один закид: латинські рицарі, перед тим як вийти на герць, зможуть свою зброю кров'ю, згадується також евхаристія опріснаками та виголошення огуди на Св. Дух, тобто *Filioque*.

У руських літописах процесові хрещення передують оповіді про обрання релігії, а арабські джерела повідомляють про вибір Володимира на користь ісламу. Наявність релігійних диспутів у складі агіографічної та полемічної літератури набула поширення у візантійських писаннях. У Житті Кирила — «просвітника слов'ян» — наявні диспути з прибічниками іконоклазму, ісламу, юдаїзму та венеційськими латинниками. Тоді як пролог до Життя його брата Методія має у своєму складі огляд світової історії до шести вселенських соборів. Щодо оповіді про навернення Володимира та хрещення Києва, то вона складається з декількох частин, в тому числі Промови

⁷⁶ *Douglas D.C. Op. cit. — P. 339.*

⁷⁷ Англо-Саксонська хроніка повідомляє про висвячення Вільяма королем у Вестмінстері, здійснене архієпископом Алфредом 1066; коли король приїздив до Англії, він носив корону і мав свій двір у Вінчестері, див.: *The Anglo-Saxon Chronicle. — N. Y., 1998. — P. 200, 216.*

⁷⁸ *Douglas D.C. Op. cit. — P. 337.*

⁷⁹ *Harbus A. Helena of Britain in Medieval Legend. — Cambridge, 2002.*

Філософа. Щодо паралелей у грецькій літературі, то залучення розлогих промов історичних постатей наявне у «Синописі» Йоана Скіліці.

У складі початкової частини оповіді про навернення говориться, що до Володимира приходили булгари-мусульмани, але володареві не прийшло до душі обрізання та відмова від споживання свинини. Від Риму приходили «німці», які говорили, що «країна твоя є такою самою як наша, але віра не така». Серед особливостей латинського християнства названо «постування по можливості», тобто відмову від строгого посту — закид, що звучав у «грецьких» полемічних творах. Юдеї ж говорили про втрачений Єрусалим та розсіяння по світу. Стосовно Промови Філософа, то в ній наводиться закид, що набув поширення у другій половині XI ст. про споживання азимитів: «служать з опрісноками, тобто оплатками ... хоча Бог наказував служити з хлібом». Значною в нарації Філософа є оповідь про події зі Старого Завіту, тоді як переказ Нового Завіту про Ісуса, Його розп'яття та Воскресіння є більш стислим. Наприкінці Філософ говорив про Вічний Суд, Царство Небесне та вічне життя. Крім того, Філософ показав Володимирові «запону», де праворуч зображено праведників, а ліворуч грішників, які прямують на вічні муки. На XI–XIII ст. припадає розмежування сакрального простору, беми, у храмах візантійської традиції. «Запона» мала би завішувати, затуляти вівтарну частину храму, зокрема, під час кульмінації літургії — освячення дарів. Крім того, нижню частину стіни храмів зазвичай прикрашали фресками у вигляді лаштунків без зображень. З розвитком вівтарної перегородки, іконостасу, завіси можуть зберігатися ззовні, що зафіксовано у Могилеві у XVII ст.⁸⁰

Наступна Володимирова акція після розмови з Філософом — скликання бояр і міських старців та висилання послів для перевірки віри. Відвідавши Візантію, послали відзначили красу служби, якої не бачили у «німців». У 6496 р. Володимир пішов до Корсуня, який збирався тримати в облозі три літа. Коли руські війська почали засипати рів, то мешканці міста, виривши прохід під муром, почали збирати насип та зносити його до міста. Нарешті Анастас підказав Володимирові перекрити міський водогін. Знемагаючи від спраги, городяни піддалися, а Володимир з дружиною ввійшов до міста, виславши звістку до цісарів. Правитель зажадав одруження з сестрою імператорів Анною, або прийде до Царгороду й захопить місто. Імператори засмутилися та зажадали від Володимира навернення та хрещення. Князь запевнив, що він готовий до хрещення, бо вже перевірів віру. Імператори вислали свою сестру з сановниками і презвитерами. За «Божим устроїнням», Володимир занедужав на очі і втратив зір. Тоді «цісарівна» надіслала йому звістку, що

⁸⁰ Пор.: *Матвеева Ю.Г.* Катапетасма: наследие византийской традиции (происхождение, символика, иконография) // *Дриновський збірник.* — Т. 5. — Софія, 2012. — С. 274–282; *Петрухин В.Я.* «Русь и все языци»: Аспекты исторических взаимосвязей: Историко-археологические очерки. — М., 2011. — С. 162–170.

він має хреститися, аби вилікувати очі. Володимир вирішив охреститися, а Корсунські єпископи й «попи» оголосили його й хрестили. Його почет, дружина також хрестилася у храмі св. Софії посеред міста.

Щодо паралельних образів для чудовного одужання, то Григорій Амартол, живий свідок звитяги православ'я над іконоборством, втілив у своєму творі дієвість образу на навернення володаря. У складі його хроніки міститься оповідь про навернення Костянтина Великого. Коли захворів імператор, то ліки й зілля не сприяли його одужанню. Володар бачив сон, де йому з'явився Христовий апостол, який попросив відпустити дітей, у крові яких мав лікуватися від лепри правитель, та покликати папу Сильвестра, який має вказати джерело, скупавшись в якому Костянтин отримає тілесне і душевне здоров'я. Коли цісар прокинувся, він зажадав, аби до нього привели Сильвестра, у якого запитав про ап. Петра і Павла, на що той відповів: вони є рабами Бога єдиного, Творця неба і землі. Потім володар зажадав побачити зображення облич, втілених іконописцем. Коли ж принесли зображення на дошках, то Костянтин упізнав образи апостолів⁸¹.

Ще один тип текстів, що описують хрещення Володимира, міститься в текстах Прологу на пам'ять рівноапостольного святого. Коли князь ввійшов до купелі, у нього відкрилися очі і він прозрів (Ἐνερζοτаса очн емү. прозрѣвъ похвалн всѣхъ бѣ.)⁸². Зважаючи на згадані вище намагання визначити місце і обряд оглашення та хрещення, варто звернути увагу на молитви, що супроводжують ці обряди. Слід зазначити, що грецька молитва над людиною, яка проходить обряд оглашення, містить слова про прозріння: відкриються його очі (ἀποκάλυπον τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ)⁸³, що є відповідником до фрази в Пролозі. Відповідно у ПВЛ така фраза відсутня.

Стосовно пожертви Корсуна в якості «віна» за дружину Анну, то такий вчинок можна розглядати під кутом зору обмінів та символічного капіталу, тоді як інше трактування події може розкриватися крізь призму візантійської системи права (Кормча 1284 р.). Шлюбна політика Володимира, виходячи з літописних оповідей про його одруження, виглядає цілком логічною. Чергові одруження супроводжувалися з падінням якогось володіння (Рогніда, Грекиня). Знаючи про підкорення Херсонесу і вимогу одружитися з жінкою з владного дому, літописець міг розписувати попередні випадки шлюбної політики князя, виходячи з достеменно відомого йому факту. Таким чином

⁸¹ *Истрин В.М.* Хроника Григория Амартола в древнем славяно-русском переводе. Т. 1. — Пг., 1920. — С. 331–332.

⁸² *Лосева О.В.* Жития русских святых в составе древнерусских Прологов XII — первой трети XV веков. — М., 2009. — С. 428.

⁸³ Молитва для сотворення язичника оглашенного, див.: *Арранц М.* Избранные сочинения по литургике. Т. III. Евхологион Константинополя в начале XI века. — Рим–Москва, 2003. — С. 294.

творився портрет неблаганного князя-язичника, доки він не перетворився на побожного християнина.

Перелік антилатинських закидів є стислим в ПВЛ. Окрім служби опріснаками/оплатками⁸⁴, згадується уникання суворого посту⁸⁵. Ще один закид, що належить до обрядових переліків: латинники не приклякають перед іконами, а кланяються стоячки, малюють хрест на землі і цілують, а потім стоять ногами⁸⁶. Відгомін такої традиції можна побачити в обрядах Водохреща, коли на льоді зображують чи то вирізьблюють хрестоподібну лунку. Заборона на зображення хреста на землі (бо так роблять «латинники») міститься в одному з руських збірників XVI ст. з церкви св. Миколая у Дубні, про що згадує Дмитро Айналов. За спостереженнями дослідника, заборона на зображення хреста на землі міститься в тексті шостого вселенського собору. Щодо пов'язування цього ритуалу з латинською Церквою, то на Заході побутував звичай, коли за освячення храму єпископ малював на підлозі патерицею грецькі й латинські літери хрестоподібно, про що згадується у *Legenda Aurea* XIII ст. Ще раніше існував звичай поставлення хреста на місці закладки майбутнього храму⁸⁷.

У ПВЛ говориться, що на сьомому соборі був папа Адріан з Риму, Тарасій від Царгороду, Феодор Антиохійський та Политань Александрійський, Ілля Єрусалимський. Після цього собору Петро Гугнівий пішов з іншими до Риму і захопив престол, розбестив віру та відкинув престоли інших патріархів і збурих усю Італію⁸⁸. Пейоративне окреслення Петра Гугнивого, прототипом якого є Петро Монгос, впливає з ролі цього патріарха у дискусіях між монофізитами та прибічниками часів Халцедону, що набуло оформлення в Генотіконі цісаря Зенона і патріарха Акація, де містилася відмова від підтримки Халцедону. Петро Монгос (патріарх 477, 482–489) сприймав Генотікон, але відмовлявся від Халцедону. Папа екс-комунікував патріархів у 484 р. Оповідь про Петра Монгоса-Гугнивого наявна також у тексті хроніки Амартола. Петро Гугнівий, який насправді був коптським папою (патріархом) Александрії, замінив собою постать Карла Великого, з ім'ям якого зазвичай пов'язують зростання потуги «франків» та появу західноєвропейських богословів у Римі. Укладач оповіді про Петра Гугнивого, ймовірно, користувався хронікою Амартола, де ключовою фразою мала бути згадка про видалення його імені з поминальних

⁸⁴ Ипатьевская летопись. — М., 2001. — Стп. 74.

⁸⁵ Там само. — Стп. 72.

⁸⁶ Там само. — Стп. 100.

⁸⁷ *Айналов Д.* Известие о русском обряде // Сборник статей в честь академика А.И. Соболевского, изданный ко дню 70-летия со дня рождения / Ред. В.Н. Перетц. — Ленинград, 1928. — С. 500–501.

⁸⁸ Ипатьевская летопись. — Стп. 101.

диптихів, тобто непоминання під час літургії, екскомунікація, тобто те, що вирізняло еретика⁸⁹:

евѣрмнн кетеръ прозвотеръ н нщепнтатель новаго града, прнлѣжа въ анаплѣ, поставленоу кемоу на кѣпство константна града, коупно с п остановленьемъ, ище не вшедъшо на престолъ, ѿ стѣхъ днптнхъ сътре петрово нма гоугъннваго свонма роукама, потомъ же на кѣпствѣмъ прес толѣ сѣде. съ же гоугъннвын въ александриѣ бѣ кѣпъ н кетнткъ же злы н. кѣрмнн бо ревнтель бѣ простославын вѣры, сего рѣн протнвынн нзг онаше, в нхъже первын бѣ анастаснн, тъгда сын саномъ селентнн, посл ѣдъ же црь бѣ.

Ще один закид з переліку — звинувачення у тому, що латинські священники мають одні одну дружину, а інші до семи⁹⁰. Такий закид впливає зі становлення інституту целібату у західній Церкві, процесу, що відбувався впродовж XI — першої половини XII ст. Запровадження целібату є пізнім явищем, закріпленим остаточно Латеранськими соборами⁹¹. Ще один закид «латинникам», що вони можуть прощати гріхи за дарунки набуло розвитку у наступні століття.

З Корсуня Володимир вирушив з дружиною, Анастасом, мощами св. Климента, церковними начиннями та іконами. На тій горі, що виросла з насипу, поставив церкву Св. Йоана Передтечі. Володимир повернувся до Києва, де повелів знищити «кумири». По знищенню богів відбулося хрещення киян у Дніпрі. На пагорбі, де стояли ідоли, поставили церкву св. Василя. Дітей почали ловити та віддавати для книжного навчання, за ними голосили матері, бо вони ще не ствердилися вірою. Насамкінець Володимир проголошується новим Костянтином, а в агіографічній літературі другим Мойсеєм⁹².

Тексти оповідей про навернення розкриваються у контексті місійної політики, здійснюваної Візантією на хвилі повернення до ортодоксії. Знаковим для них є залучення полемічних закидів, що ґрунтувалися на візії тих розбіжностей, які постали протягом періоду іконоборства. До Києва такі переліки могли потрапити з текстами митрополита Єфрема, тобто з середини XI ст. Щодо «Корсунської легенди», то час її реконструкції за літописними та агіографічними пам'ятками збігається з поживаленням неопокрифічної літератури на початку XX ст. Тоді ж на теренах Російської імперії з'явилися тексти з претензією на історичність, що, однак, викликають сумніви, як-то

⁸⁹ *Амартол Григорий*. Хроника. — С. 409.

⁹⁰ *Ипатьевская летопись*. — Стп. 101.

⁹¹ *Franzee Ch.A.* The Origins of Clerical Celibacy in the Western Church // *Church History*. — Vol. 57. — 1988. — P. 108–126.

⁹² *Зимин А.А.* Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку // *Краткие сообщения Института славяноведения*. — Т. 37. — 1963. — С. 72–74.

«Велесова книга», «Протоколи сіонських мудреців». Схоже, що цей перелік можна продовжити.

Візантійське християнство до Києва прийшло на тому етапі, коли програма оздоблення храмів отримала певну цілість, звертаючись до образів з часів перед іконоборством. Оповіді про навернення містять тексти, авторство яких пов'язане з Михайлом Синкелом, борцем проти іконоклазму, що зайвий раз указує на важливість цього періоду для розуміння візантійської релігійної культури IX–XI ст. Оскільки знання про розкол 1054 р. у самій Візантії мали примарний характер, вже на ранніх етапах у полемічних текстах з'являється постать Петра Гугнивого — вигаданого персонажу, який мав символізувати початки розколу та втілювати уявного папу-розкольника.

Микола Котляр

**З історії боярського землеволодіння
на Русі XII–XIII ст.**

В статті розглядаються причини виникнення, зміст і еволюція землеволодіння і землекористування бояр і старшої дружини на Русі XII–XIII ст. Автор виділяє три шляхи складання боярських маєтностей: 1) спадок племінної знаті, що переросла в боярство; 2) княжі надання; 3) купівля землі боярами в общинників.

Ключові слова: Русь, боярське землеволодіння, бояри

В статье рассматриваются причины возникновения, сущность и эволюция землевладения и землепользования бояр и старшей дружины на Руси XII–XIII в. Автор исследует три пути складывания боярских поместий: 1) наследство племенной знати, которая трансформировалась в боярство; 2) княжеские пожалования; 3) покупка земли боярами у общинников.

Ключевые слова: Русь, боярское землевладение, бояре

In paper has been investigated genesis and evolution of Boyar Landholds in Rus' of the 12th–13th century. The author explores three ways of formation Boyar estates: 1) the legacy of tribal nobility, which was transformed into boyars, 2) princely awards 3) purchases of lands by the boyars in peasants.

Keywords: Rus', Boyar Landholds

Багато років тому Л.В. Черепнін, заторкнувши питання про обставини і час виникнення земельних володінь у боярства і старшої дружини, пов'язаної з боярством, зауважив: «Це питання досі не вирішене істориками через нестачу джерел»¹. Ситуація сьогодні не змінилася, тому що з часу написання цих слів коло необхідних для дослідження писемних джерел залишилось, по суті, колишнім. А берестяні грамоти, що їх із року в рік знаходять у Новгороді, мало можуть допомогти в цьому своєю

¹ Черепнин Л.В. Спорные вопросы феодальной земельной собственности в IX–XV вв. // Новосельцев А.П., Пашуто В.Т., Черепнин Л.В. Пути развития феодализма. — М., 1972. — С. 159.

специфічною інформацією. Неухильне ж накопичення джерел суто археологічних також не дуже допомагає справі вивчення земельних володінь бояр.

Ще в кінці 1940-х рр. у своїй класичній праці «Древности Чернигова» Б.О. Рыбаков упевнено писав про те, що на початок X ст., принаймні, в Чернігівській землі, васалітет, без земельних пожалувань князів боярам і дружинникам, відійшов у минуле². Отже, на його думку, земельні надання князів васалам в IX ст. були буденною справою. Пізніше В.В. Седов твердив, наче час виникнення феодальних укріплених садиб як центрів боярських маєтків прийшовся на кінець XI–XII ст.³ Такі значні суперечності у встановленні часу зародження боярського землеволодіння не можна пояснити самою лише нерівномірністю перебігу процесів феодалізації на обширі Східної Європи (сам по собі фактор в умовах середньовіччя дуже значний) чи різною методикою дослідження згаданих і багатьох інших поважних археологів. Гадаємо, що можна говорити про певну обмеженість можливостей науки археології у вирішенні проблем соціально-економічної історії. Тому доцільним буде звернутись до традиційних для історика писемних джерел, чий свідчення, на наш погляд, використані в недостатній мірі.

За минулі чотири десятиліття з часу написання Л.В. Черепніним своєї класичної праці про дискусійні питання земельної власності феодалів не втратили силу його слова: «Показово, що в Короткій редакції Руської Правди даних щодо боярського землеволодіння немає. І лише в Обширній редакції (що складалася в кінці XI–XII ст.) ми знаходимо свідчення про “тивуне боярське” (ст. 11) “боярське рядовиче” (ст. 14), “боярстих холопех” (ст. 46), “боярстей заднице” (ст. 91)⁴. Але в одній з попередніх праць, спеціально присвяченій Правді Руській, історик писав: «Тривалий процес складання тексту Руської Правди завершився на початок XIII ст. створенням у Новгороді Обширної редакції пам’ятки. Це сталося, як можна думати, після повстання 1209 р.». При цьому Черепнін послався на аналогічну думку іншого знавця пам’ятки М.М. Тихомирова⁵. Створення Обширної редакції на початку XIII ст. загалом визнається сучасною наукою. Тому у випадку з датуванням часу виникнення боярського землеволодіння головний і, по суті, єдиний правовий звід допомогти не може. Правда Руська лише відзначила, що воно існувало на початку XIII ст.

На наш погляд, звертаючись до Правди при студіюванні суспільно-економічних процесів і явищ у Давньоруській державі, дослідники недос-

² Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. — М.—Л., 1949. — С. 51–52.

³ Седов В.В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.) // Материалы и исследования по археологии СССР. — № 92. — М., 1960. — С. 124.

⁴ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 160.

⁵ Черепнин Л.В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская Правда // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 276.

татньо брали до уваги ту безсумнівну обставину, що цей виключно важливий кодекс давньоруського права відбивав не стільки реалії суспільно-політичного життя, скільки норми, яких, згідно із задумом його творців, слід було дотримуватись і яких безумовно мали притримуватися всі його члени. Образно висловлюючись, Правда виявилась прекрасною і нездійсненою мрією про правове суспільство. Тому фіксація тієї або іншої правової норми в Правді Руській зовсім не означала слідування їй в суспільстві. На наш погляд, доведеним використання на практиці тієї чи іншої статті пам'ятки буде вважатися лише при підтвердженні цього іншими писемними джерелами, насамперед літописними.

Тому занадто оптимістичним виглядає висновок Б.О. Рибаківа, начебто Обширна редакція Правди відбиває «не тільки князівські, а й боярські інтереси. Феодальний замок і феодальна вотчина дуже рельєфно виступають в цьому законодавстві»⁶. Та, як нам здається, лише в окремих статтях пам'ятки мимохідь згадуються боярські міністеріали і залежні від бояр люди. Ні про що інше вона, на жаль, не промовляє.

Всупереч апріорним сподіванням багатьох дослідників, звістки про боярське землеволодіння рідко трапляються в літописах. Адже, логічно міркуючи, воно мало б бути поширеним явищем, принаймні, з настанням роздробленості в державі. Поодинокі й досить загальні розповіді Повісті временних літ 1096 р. про те, що син Володимира Мономаха, перервавши війну з Олегом Святославичем, «распусти дружину по селом»⁷, Л.В. Черепнін тлумачив як доказ існування власних сіл у дружинників Мстислава⁸, а В.Т. Пашуто побачив у процитованому тексті хіба що свідоцтво того, що княжих дружинників послали на прокорм до княжих сіл⁹.

«Кормление», як метод експлуатації землі феодалами, було особливо поширене в середині X і в XI ст. Таке пожалування зводилось до надання васалові доходів із села, міста чи навіть волості, притому, що самі вони залишались у князій (державній) власності. Важливо відзначити, що експлуатація права кормління віддавалась тому боярину чи дружинникові, котрий одержував його¹⁰. Висловимо солідарність із думкою В.Т. Пашути щодо сенсу розповіді літопису під 1096 р., бо вона підтверджується контекстом самого повідомлення про розведення дружинників по селах, а також часом події — кінець XI ст., коли справжнє боярське, тим паче дружинне,

⁶ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. — М., 1982. — С. 422.

⁷ Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. Д.С. Лихачева. — СПб., 1999. — С. 109.

⁸ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 160.

⁹ Пашуто В.Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965. — С. 52.

¹⁰ Докладніше про кормління йтиметься далі.

володіння землею навряд чи могло існувати. Воно виникне на півстоліття пізніше.

Не випадково постійні свідчення щодо існування земельних володінь у бояр (і старшої дружини) з'являться в літописах із 40-х рр. XII ст. То був час, коли вступила в права удільна роздробленість, а бояри рішуче і наче раптово вийшли на історичну авансцену. Навряд чи був випадковим збіг у часі цих, здавалось би, різнорідних явищ. Відповідні тексти джерел неодноразово вивчалися дослідниками, що, завдяки нечисленності їх свідчень, було неважко зробити. Дозволю собі зупинитися на деяких із них.

Під час повстання в стольному граді Русі проти князів Ольговичів, братів щойно померлого Всеволода (1146 р.) Ігоря і Святослава, кияни, «разграбиша дружини Игоря и Всеволода, и села и скоты взяша имения много в домех и монастырех»¹¹. А під 1150 р. у тому самому Київському літописі оповідається, як дружинники київського князя Ізяслава Мстиславича покаржились йому на злигодні війни з Юрієм Долгоруким. У відповідь Ізяслав «же рече дружине своей: «Вы есте по мне из Рускые земли вишли *своих сел, и своих жизний* [майна] *лишились*», і пообіцяв або накласти головою, або повернути собі дідину і отчину, і «вашю *всю жизнь*»¹². В статті ж 1177 р. північноруський літописець сповіщає спочатку про те, як військо князя Всеволода Юрійовича у Володимиро-Суздальській землі «села боярьская взяша, и кони, и скот», а далі про те, як рязанський князь Гліб Ростиславич «села пожже боярьская»¹³. Кількість літописних свідчень про існування боярського землеволодіння в XII ст. можна було б збільшити, та ненабагато¹⁴.

Таке, неначе навмисне, умовчання літописців про боярські маєтності властиве й їх розповідям про події першої третини XIII ст., коли, виходячи із розвитку подій і незмірно зрослої ролі бояр у суспільно-політичному й економічному житті країни, їхні земельні володіння залишались значними і продовжували зростати. Джерела XIII ст. мало можуть повідомити чогось нового в цьому питанні. Наведемо хіба що кілька красномовних літописних свідчень.

Почнемо з Новгородського літопису. У 1209 р. городяни збунтувались проти посадника Дмитрія, його приборчників і міністеріалів: «Житье их поимаша, а села их распродаша, и челядь, а сукровища их изискаша...»¹⁵. Новгородські бояри, отже, мали не те що села і феодално залежних від них

¹¹ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 233.

¹² Там же. — С. 284.

¹³ ПСРЛ. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Вып. 2. — Л., 1927. — Стб. 382–383.

¹⁴ Так, у Лаврентіївському літописі під 1169 р. сказано про неподобства єпископа Федорця у Володимиро-Суздальському князівстві: «Много бо пострадаша человеци от него в держань его; и сел. избебывшию и оружья, и конь» (Там же. — Стб. 355).

¹⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н. Насонова. — М.–Л., 1950. — С. 248.

людей, а навіть рабів (челядь). У тому самому Новгородському першому літописі молодшого ізводу під 1230 р. сказано, що під час заворушень у місті був забитий боярин Семен Борисович, і «дом его разграбиша весь, и села его». Потім були розграбовані «Водовиков двор и села»¹⁶.

Південноруське джерело, Галицько-Волинський літопис XIII ст., що зосередив у першій своїй частині (до 1245 р.) увагу на протистоянні князів Данила і Василька Романовичів з могутнім галицьким боярством, докладно оповідає про політичну діяльність бояр, їх змови і заколоти проти князів, але хіба що в окремих випадках, принагідно, згадує про боярське землеволодіння. У 1220-і рр, змагаючись із бунтівними боярами, «Данил же взя двор Судиславль^{*}, якоже вино, и овоща, и кърма, и кьпий, и стрел — пристраньно видети», дивується боярському багатству літописець¹⁷. Важко сумніватися в тому, що все те добро було накопичене завдяки великим земельним володінням і данинам із феодално залежних від Судислава людей, що працювали на цих землях. На жаль, самі володіння Судислава книжник не називає.

Галицькі бояри володіли не лише селами, часами вони загарбували належні верховним сюзеренам волості й міста. Близько 1231 р. «Данил поїде с братом и с Олександром^{**} к Плеснеську, и пришед взя и под Арбузовичи¹⁸, и велик плен прия»¹⁹. Археологи відкрили в Галицькій землі кілька боярських укріплених замків, у яких можна було відсидітися при наближенні княжого війська. У 1241 р., по тому, як орди Батия розорили і розграбували Галицьку землю, знищивши безліч селян і городян, бояри перестали задовольнятися своїми володіннями, а зазіхнули на княжу владу й державні землі. Адже влада Романовичів виявилась підірваною. Вони втратили в боях з монголами безліч дружинників і воїнів.

З гіркотою і сарказмом літописець вигукує: «Бояре же галицьсти Данила князем себе называху, а сами всю землю дръжаху. Доброслав же вькняжилься бе и Судьичь, попов внук, и грабьше всю землю, и вьшед в Бакату^{***}, все Понизье прия, без княжа повеления. Григория же Васильевича себѣ горною страну Премьшльскую мысляше одържати, и бысть мятеж велик в земли и грабежь от них»²⁰. Ці гнівні слова належать до найкращих сторінок давньоруської літератури, їх зміст і форма органічно пов'язані між собою. Лише через чотири роки Данилові Романовичу пощастило викоренити (мабуть, винищивши глав і впливових членів ворожих йому родів)

¹⁶ Там же. — С. 277.

^{*} Глави боярської опозиції Романовичам.

¹⁷ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 92.

^{**} Князем Белза і волості.

¹⁸ Боярський рід, що привласнив належний князеві городок.

¹⁹ Галицько-Волинський літопис. — С. 96.

^{***} Галицький порубіжний град на Дністрі Бакота.

²⁰ Галицько-Волинський літопис. — С. 103.

боярську фронду в Галицькій землі. Далі літопис не згадує про бояр аж до кінця його князювання і життя. Але літописець чомусь не пише й про неминучі конфіскації володінь опальних олігархів на користь держави.

Майже повне умовчання літописів про боярські володіння може бути пояснене соціальною і жанровою специфікою цих джерел. Адже коло діючих на сторінках літописів осіб надзвичайно обмежене, визначаючись здебільшого їх приналежністю до княжого роду. Ярославичі, й тільки вони, цікавлять книжників і постійно виступають у текстах цих пам'яток середньовічної словесності. Всі інші історичні персонажі, навіть великі бояри і придворні чини, згадуються в літописах, як правило, випадково і принагідно, звичайно у зв'язку з діяльністю їх сюзеренів. Це було нормою літописання, яке відбивало події, факти і явища XII–XIII ст. Так само принагідно згадуються й боярські маєтності.

Тому на підставі чисельно обмежених і в більшості випадкових згадок про боярські володіння не варто, гадаємо, приходити до категоричного висновку, ніби воно було нетиповим для Русі часів роздробленості. Тим часом, поважний дослідник В.Б. Кобрин твердив: «Певна річ, ці вотчини були вкрай нечисленними, свого роду острівцями в морі селянських общин»²¹. В його словах йшлося про Русь XII ст. Однак якщо взяти їх на віру, то будуть втрачені можливості скільки-небудь задовільно пояснити суспільно-політичну і економічну могутність бояр, котрі робляться особливо сильними саме з 40–50-х років XII ст., про що красномовно й часом докладно свідчать літописці. Як доведено В.Л. Яніним, видатні й разючі успіхи новгородського боярства у відстоюванні незалежності від княжої влади, починаючи з межі XI і XII ст., ґрунтувались на їх багатющих вотчинах²², бо іншого фундаменту політичної та економічної могутності бояр у Новгороді й Новгородській землі просто не могло існувати. Мовлене стосується, хай у меншій мірі, Пскова і його волості.

Отже, незважаючи на скромність і несистематичність віддзеркалення в писемних пам'ятках боярського землеволодіння на Русі в XII–XIII ст., існують достатні підстави вважати його явищем масовим і таким, що визначало соціально-політичне життя і економіку Русі часів роздробленості. «Всю феодальну Русь ми повинні уявляти як сукупність кількох тисяч дрібних і великих феодальних вотчин: княжих, боярських, монастирських, вотчин “молодшої” дружини». Всі вони жили самостійним економічно незалежним одні від інших життям, являючи собою мікроскопічні держави, мало

²¹ Кобрин В.Б. Власть и собственность в средневековой России. — М., 1985. — С. 40.

²² Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина. — М., 1981; *Его же*. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований // Новгородский исторический сборник. — Вып. 1 (11). — Л., 1982. — С. 90. Висновки вченого є особливо важливими завдяки залученню не лише писемного, а й археологічного матеріалу.

зчеплені одна з одною і певною мірою вільні від контролю держави»²³, — у цих словах великого знавця давньоруського життя у всій його повсякденності все ж таки проглядає недооцінка суспільно-економічних і політичних явищ, що об'єднували всі ці тисячі великих і малих вотчин і пожалувань. Адже вони були скріплені не тільки і не стільки владою, скільки щоденними потребами й нуждами, змушені спілкуватися одні з іншими як всередині князівства, так і за його межами.

Вагомим, хай і літературно-полемічним, аргументом швидкої й невпинної еволюції боярського землеволодіння на Русі в кінці XII — на початку XIII ст. може бути творчість своєрідного давньоруського «дисидента» Даниїла Заточника. Коротка редакція його «Слова» відноситься до кінця XII ст., а наступна, яку вчені для зручності назвали «Посланням», — до перших років XIII ст.²⁴ Але навіть у такий малий проміжок часу в боярському землеволодінні та його структурі сталися значні зміни. Якщо «Слово» XII ст. майже не згадує боярські садиби і господарства, то в «Посланні» XIII ст. боярський двір яскраво виступає в розповіді про життєві нещастя Заточника. Двір боярина, бідкається він, несе людині багатоліке зло²⁵. Звернемо увагу читача на те, що в його «Посланні» боярські двір і масток згадуються як буденні, звичайні речі. В їх поширеності на Русі початку XIII ст. не доводиться сумніватися.

У джерелах XII ст. феодальний прошарок — бояри і старша дружина — виглядає вже багаточисельним, диференційованим в соціальному й майновому сенсі на «бояр думающих» і «мужей храборьствующих». Наприклад, до тих та інших звертається Ігор Святославич, опинившись у важкому становищі під час свого прославленого в «Слові о полку Ігоревім» і нещасливого походу до Половецького степу²⁶. Та якщо така суспільна й професійна диференційованість мала місце серед нечисленної дружини удільного князя, то що вже говорити про незмірно більші соціуми — боярство і велелюдні дружини государів Київської й Новгородської, Володимиро-Суздальської й Галицької земель! Між різними групами бояр і старших дружинників вже тоді існувала значна різниця в майновому і суспільному стані²⁷, про що сповіщають не лише літописи, а й археологічні джерела (знахідки зброї, коштовностей, злиwkів срібла тощо). Все це може свідчити, з одного боку, про тривалість процесів соціальної диференціації, з іншого — про давність генезису й еволюції боярства в цілому.

²³ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. — С. 438.

²⁴ Слово Даниїла Заточника по редакціям XII и XIII вв. и их перделкам / Подг. к печ. Н.Н. Зарубин // Памятники древнерусской литературы. — Вып. 3. — Л., 1932.

²⁵ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. — М.-Л., 1932. — С. 26–27.

²⁶ Летопись по Ипатскому списку. — С. 434.

²⁷ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. — С. 29.

Багаторічні дослідження соціально-економічної й політичної історії Галицько-Волинської Русі XII–XIII ст. дозволяють, думається, пролити світло на обставини формування боярського землеволодіння і землекористування у південно-західному регіоні Давньоруської держави. Фонд писемних і матеріальних джерел в його нинішньому стані не дає підстав для прямої відповіді на ключове питання: коли і яким чином складались боярські земельні володіння в Галицькій і Волинській землях? Вдамося до іншого методу: визначення, бодай приблизного, непрямим шляхом, часу відвертої активізації боярства як вагомої суспільно-політичної сили. Піднесення боярства могло статися лише тоді, коли ці феодали зробились великими землевласниками, накопичили цінності й інші багатства, завели загони озброєних людей, міряючись силами один з одним і навіть із своїми сюзеренами-князями.

Доцільно розглянути свідчення писемних джерел із соціально-політичної історії боярства, переважно галицького, бо і в XII, і особливо в XIII ст. воно набагато активніше від бояр інших південноруських земель брало участь у житті свого князівства, час від часу вступаючи в союзи з волинським та іншим боярством, закликало в галицькі государі князів із інших земель. На наш погляд, така активність може бути пояснена комплексом причин, серед яких головними були, мабуть, особливості походження і формування стану галицьких великих феодалів і пов'язана з цим специфіка виникнення їхнього землеволодіння в поєднанні з традиційною слабкістю княжої влади в Галицькому князівстві.

Київський літопис за 40-і — початок 50-х рр. XII ст., в якому, на думку багатьох вчених, були використані свідчення галицьких інформаторів, а, може бути, й галицькі писемні джерела²⁸, звичайно промовчує щодо якоїсь помітної ролі бояр у політичних подіях у Галицькій землі того часу. Якщо буквально тлумачити його свідчення, то всі питання внутрішнього життя і зовнішньої політики начебто одноосібно вирішував засновник Галицького князівства Володимирко (Володимир) Володаревич (1141–1152 рр.) з династії галицьких Ростиславичів, — адже жодного разу літописець не називає поряд із ним його «мужей» (бояр).

Але зовсім у інших тонах київський книжник описує правління його сина і наступника Ярослава (1152/3–1187 рр.). Якщо слідувати за розповіддю літописця, то галицьке боярство відразу і якимось несподівано з'являється на поверхні соціально-політичного життя князівства. Буквально наступного дня після раптової смерті батька (кінець 1152 — початок 1153 рр.) Ярослав Володимирович повертає з дороги брутально вигнаного Володимирком посла київського князя Ізяслава Петра. Увійшовши до княжої палати, «види

²⁸ Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве». — М., 1972. — С. 147 и сл.

[Петр] Ярослава сидяща на отни месте,... такоже и вси мужи его»²⁹. Ці «мужи галичський», бояри, блискавично захоплюють владу в князівстві й підкоряють собі князя Ярослава.

Вже в наступному, 1153 р., під час нападу київського государя Ізяслава Мстиславича на Галицьке князівство «галичський же мужи почаша молвити князю своєму Ярославу: “Ты еси молод*, а поеди прочь и нас позоруй**”, како ны будеть отець твой кормил и любил, а хочем за отца твоего честь и за твою головы свои сложити!”»³⁰. Ці слова літописця доводять, що на середину XII ст. у Галицькому князівстві сформувалась сильна земельна знать. Іншою вона не могла й бути, її добробут і сила засновувалися, безумовно, на земельній власності. Друга з наведених цитат дозволяє зрозуміти не лише статус, політичну й військову вагу бояр, а й констатувати існування в князівстві відносин сюзеренітету-васалітету (хай навіть своєрідних): виявляється, вже першого галицького князя Володимирка оточували «галичський мужи», яких він, згідно з їх запевненнями, «кормил и любил». Владний Володимирко змушений був рахуватися з боярами, які вже незабаром після початку його десятилітнього правління (в 1145 р.) повстали проти нього.

Кормління. Джерела боярського землеволодіння

Давньоруське слово «кормление» неодноразово ставало предметом дискусій серед істориків. Перше літописне свідчення про надання кормління боярину відноситься до початку X ст. Тоді «дасть же [Ігор] дань деревьскую Свенделду, и имаша по черне куне от дыма»³¹. Історики сходяться на тому, що Ігор передав своєму ближньому воеводі Свенельдові право збирати на власну користь данину з Древлянської землі, не передавши йому ту землю у володіння. То був виключний випадок для IX–X ст., якщо судити з літописних текстів. М.М. Тихомиров тлумачив статус «кормленщикова» як осіб, що одержували землю у власність у вигляді компенсації за службу сюзеренові³². З ним не погодився Л.В. Черепнін, вважаючи, що наведені Тихомировим тексти джерел із згадками «кормления хлебом» (стаття 111 Обширної редакції Правди Руської та ін.) означають не пожалування сюзереном землі васалу, а лише надання йому права на «держание» міст і волостей і одержання з них данин і повинностей³³.

²⁹ Летопись по Ипатскому списку. — С. 319.

* У цих словах відчувається ледве прихована зневага бояр до юного і недосвідченого у військових справах государя.

** На нас подивись!

³⁰ Летопись по Ипатскому списку. — С. 321.

³¹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 109.

³² Тихомиров М.Н. Условное феодальное держание на Руси XII в. // Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия. — М., 1952. — С. 100–104.

³³ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 161.

Більш-менш систематичні згадки про «кормление» починаються в південноруських літописах з XIII ст. На наш погляд, думка Черепніна щодо сенсу цього поняття підтверджується Галицько-Волинським літописом XIII ст. Так, у 30-і роки Данило Романович «прия землю Галицкую и розда города бояром и воеводам, бяше корма у них много»³⁴. Після навали полчищ Батия, завоювання і сплюндрування «тьмочисленным» ворогом Русі князь Данило, що повернувся з еміграції, послав свого стольника Якова до знахабнілого великого боярина Доброслава, котрий захопив було владу в Галицькому князівстві, з велінням: «Чернеговских бояр не велех ти, Доброславе, приимати, но дати волости галицкым»³⁵, бо цей лідер ворожих Данилові бояр підтримував претендента на галицький стіл чернігівського княжича Ростислава Михайловича.

Вивчення виникнення й еволюції, характеру і форм боярського землеволодіння на Русі ускладнюється і бідністю джерел, самою специфікою і неоднозначністю понять феодальних власності і володіння землею в середньовічному світі. Їх розміри і правові рамки бували приблизними й умовними, а відомості джерел про них звичайно є лапідарними і невиразними, залишаючи можливості різного їх тлумачення. Згідно із спостереженнями С.Д. Сказкіна, феодальна земельна власність у середньовіччі могла мати і точні рамки, і конкретні масштаби, але зовсім не обов'язково. Сюзерен часто залишав за собою частину феодальної ренти з володіння, пожалуваного васалу³⁶, а той, у свою чергу, міг одержати як феодал (умовне володіння, «держание») землю з селянами від іншого сеньйора, отож «держал» її одночасно у двох чи більше сеньйорів³⁷.

Виникнення і розвиток великого землеволодіння в давньоруських землях, особливо інтенсивне в Галицькій, Новгородській і Суздальській, викликає природне запитання про його джерела. Думки істориків з цього приводу є суперечливими. Наведу кілька міркувань, що належать відомим дослідникам ХХ ст. М.М. Покровський вбачав один із основних чинників створення таких володінь у пожалуваннях сюзереном заселеної землі васалу у вотчину. Експропріація феодалами общинних земель відіграла, на його погляд, другорядну роль³⁸. Напроти, В.Д. Корольок вважав основним чинником захоплення соціальною верхівкою раніше вільної землі й поневолення общинників феодалами³⁹. На думку В.Л. Яніна, в особливих суспільно-

³⁴ Галицько-Волинський літопис. — С. 96.

³⁵ Там само. — С. 103.

³⁶ Як було у випадку з Ігорем і його боярином Свенельдом.

³⁷ Сказкин С.Д. Очерки по истории западноевропейского крестьянства в средние века. — М., 1968. — С. 125–126.

³⁸ Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. — Т. 1. — М., 1933. — С. 39.

³⁹ До речі, не зафіксовані літописами й іншими джерелами, принаймні, південноруськими. Хоча, міркуючи логічно, це мало відбуватися на Русі (Див.: Корольок В.Д.

економічних умовах Новгородської землі головним шляхом наростання земельної власності боярства була купівля земель у общинників, найбільш поширена в XII і XIII ст.⁴⁰ Думається, що такий метод створення і нарощування феодальної власності не варто поширювати на інші давньоруські землі, особливо на південноруські: Київську, Чернігівську, Галицьку і Волинську. Пам'ятки давньоруського письменства зовсім не згадують земельні купівлі бояр у цих землях, а свавілля, зрадливість, зарозумілість, жадібність і жорстокість бояр в умовах загальної безкарності з боку влади роблять цей шлях дуже сумнівним узагалі. Думаємо, що і в Новгородській землі бояри нерідко силою добували общинні землі.

Існує ще одне пояснення джерел походження феодальної власності на землю. Б.О. Рибаків вважав вотчину первинною ланкою феодального способу виробництва, знаходячи її корені у власності земельної племінної знаті, що в процесі розвитку перетворилась на вотчинників-землевласників. «До цього можна додати, — писав він, — деяку кількість загарбань і бенефіційних пожалувань з боку вищої княжої влади та її дружинників»⁴¹. Ця думка видається найбільш прийнятною і такою, що загалом відповідає дійсному станові речей.

Разом із тим, вважаємо помилковими спроби деяких істориків віднайти універсальну і навіть єдину причину, що викликала до життя феодальне землеволодіння, зокрема, боярське і дружинне. Стосовно ж південноруських земель, особливо Галицької, запропонований Б.О. Рибаківим шлях уявляється не лише ймовірним, а й одним із головних, тому що інакше не бачимо можливості пояснити факти різке швидкого виникнення і неймовірно великого за масштабами Русі посилення прошарку великих феодалів у Галицькому князівстві, та ще й одразу по його створенні: вони могли вийти лише з родоплемінної знаті.

Недаремно вже при першій появі на історичній сцені, в літописних згадках 1152–1153 рр., галицьке боярство виглядає згуртованою і могутньою силою, що може бути доказом, хай навіть непрямым, того, що вони мали міцні корені, земельні та інші володіння і багатства вже в той час, коли Галицьке князівство тільки почало складатися. Спливе ледве десять років по тому, як Галицьке князівство вперше відіб'ється в Київському літописному ізводі, а син його засновника Ярослав Володимирович, повсюдно шанований в середньовічному світі⁴², не зможе без згоди своїх «передних мужей» кроку

Раннефеодальная государственность и формирование феодальной собственности у восточных славян (до середины XI в.) — М., 1970. — С. 7).

⁴⁰ Янин В.Л. Новгородская феодальная вотчина. — М., 1981. — С. 272.

⁴¹ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. — С. 472.

⁴² Пригадаймо присвячені йому піднесені рядки «Слова о полку Ігоревім»: «Галичкы Осмомыслъ Ярославле! / Высоко сѣдиши на своемъ златоконанѣмъ столѣ, / подперъ горы Угорскыи своими желѣзными плѣкы, / заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота, / меча бремены черезъ облакы, суды рядя до Дуная. / Грозы твои по

ступити на власній землі! Спроби ж його сина Володимира позбавитися принизливої боярської опіки призвели до втрати княжого стола, повернути який йому пощастило за допомогою германського імператора, а закріпити — за допомогою могутнього дядечка, великого князя володимиро-суздальського Всеволода Велике Гніздо. Не пощастило подолати боярську фронду в Галицькому князівстві й Роману Мстиславичу, творцеві Галицько-Волинського князівства, котрий змінив Володимира на престолі в 1199 р.⁴³

Вимагає пояснення феномен незвичайно повільного виникнення міст і фортець у Галицькому князівстві другої половини XII ст., тоді коли в інших руських землях особливо інтенсивно народжувались нові й зростали старі міські осередки. Довгий час у Галицькому князівстві взагалі не засновувались міста, що може свідчити про те, що центральна влада повільно освоювала землі створеного Володимирком Володаревичем цього державного утворення⁴⁴. Швидше за все, князю не вистачало засобів на це. Немає підстав не погоджуватися з твердженням Б. Рибаківа, за яким «державність у її чіткій формі виникає лише тоді, коли складеться більш-менш значна кількість подібних (міських — *М.К.*) центрів, що використовувалися для утвердження влади над аморфною масою общинників»⁴⁵, а також сприяли поживленню економіки, ремесел, промислів, землеробства, скотарства і торгівлі.

Відчутна слабкість княжої влади (нагадаємо читачам, що Володимирко зіткнувся з опором галицького боярства незабаром після перенесення свого стола з Перемишля в Галич), пізня і недостатня централізація князівства, чому запеклий опір чинило те саме боярство протягом всього періоду його існування (1141–1199 рр.), відзначена тільки що уповільненість процесів містоутворення — все це стало вагомими причинами запізненого складання державної території Галицької землі. Вона формується лише в другій половині XII ст., а сусідня Волинська — ста роками раніше, притому, що Київська, Новгородська і Чернігівська землі територіально оформились уже на кінець X ст.

Зате нове княже місто Галич — навряд чи воно могло виникнути раніше межі XI і XII ст.⁴⁶ — стрімко розвивалося вже з 40-х років XII ст. Його

землям текуть, отворяеши Киеву врата, / стрѣляеши съ отня злата стола салтъана за землями» (Слово о полку Игореве. Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. — М.–Л., 1950. — С. 22).

⁴³ *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1998. — С. 128–132, 156.

⁴⁴ *Котляр М.Ф.* Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. — К., 1985. — С. 76, 90 и др.

⁴⁵ *Рыбаков Б.А.* Киевская Русь и русские княжества. — С. 95.

⁴⁶ Писемні джерела, насамперед надзвичайно докладний Київський літопис XII ст., що приділяв значну увагу галицьким справам, уперше згадують Галич лише в 1141 р. Не можна пояснити мовчання літописців про Галич до того часу інакше, як відсутністю самого того міста в Галицькій землі.

консолідує вплив на округу, соціальний, владний і економічний, був дуже значним, хоча слабшав на периферії князівства, а також у вотчинах феодалів, фактично непідвладних государю бояр та їхніх васалів (дружинників, міністеріалів тощо). Образно кажучи, самого лише Галича просто не вистачало для створення реально централізованої системи державного управління князівством. Все це заклало умови для того, щоб галицька племінна аристократія в процесі соціально-економічної еволюції змогла перерости на аристократію феодальну, зберігши при тому й усталевши свій високий суспільний статус. Виросли з племінної верхівки бояри примножили земельні володіння за рахунок княжих надань, загарбання общинних земель і можливої їх купівлі. Аналогічна ситуація склалась і на руській Півночі, у Новгородській землі, де також княжа влада була одвічно слабкою, а з часом зробилась і зовсім номінальною. У цій землі міста також виникали повільно, були нечисленними, а племінна аристократія, що переросла в боярство, поступово захопила владу в Новгороді Великому і у всій його землі.

Умовне володіння землею

Необхідно коротко розглянути ще одну проблему боярського землеволодіння: його характер і зміст. Історики неодноразово сперечалися з приводу головного питання — яким воно було, вотчинним чи помісним? Джерела, здається, не в змозі відповісти на це питання. Тому коли в науковій літературі розглядаються земельні надання, то, зазвичай, обходиться питання, як і за що бояри одержували землю. Припускаємо, що компенсацією за надання могла бути в основному військова служба сюзерену, поза залежністю від того, безумовним (алод, вотчина) чи умовним (феод, помістя) було володіння васала.

Правим був Л.В. Черепнін, коли писав: «Напевне, бояри і княжі мужі служили головним чином із-за вотчин. У нас немає відомостей про умовні земельні держання типу пізніших помість»⁴⁷. Однак багато років тому нами було висловлено припущення, що в Галицько-Волинському князівстві Данила Романовича існували справжні поміщики, котрі одержували земельні наділи з обов'язковою умовою відбування військової служби князеві. Одним із доказів цього послужила розповідь Галицько-Волинського літопису за 1241 р. Після того, як військо Батия залишило Галицько-Волинське князівство, Данило повернувся з Мазовії й дізнався, що в його відсутність боярин Доброслав віддав своїм прибічникам Коломийську волость. Слуга Данила Яків від імені государя спитав у Доброслава: «Како можеш без повеления княжа отдати ю сима, як велиции князи дръжать ю, сию Коломью, на роздавание оружником?»⁴⁸ З цитати виходить, що у роз-

⁴⁷ Черепнин Л.В. Спорные вопросы... — С. 161.

⁴⁸ Галицько-Волинський літопис. — С. 103.

ташованій поблизу південного рубежу Галицько-Волинського князівства Коломийській волості нарізались земельні наділи воїнам, зобов'язаним за них збройно служити князеві. Можливо, помісна система у князівстві була в той час досить розвиненою, бо землі давали в умовне володіння («держанье») не лише князі, а й великі бояри, як от Доброслав Судьч.

І все ж таки, утримаємося від спокусливого висновку, ніби умовне, помісне землеволодіння було взагалі поширене в Галицько-Волинській Русі та в інших південноруських землях XIII ст. Більш ймовірною уявляється інша думка: умовне володіння землею виникло в Галицькій землі не завдяки природному соціально-економічному розвитку суспільства, а в екстремальних умовах смертельного протиборства братів Романовичів з надзвичайно сильним і агресивним боярством, що підривало княжу владу і не раз здійснювало замах на своїх сюзеренів. Тоді Романовичі й створили вірну їм військову силу з середнього і дрібного боярства, наділивши їх земельними ділянками з умовою несення служби князям. Певно, ця сила виявилась дієвою протидією боярам та їхнім збройним загонам. Спираючись на умовних землевласників, а також на сформовану в основному з городян регулярну, добре озброєну піхоту («пешцев» літопису⁴⁹), Данило і Василько Романовичі змогли зламати спротив непокірного і відверто ворожого їм великого боярства.

Занадто категоричними і, здається, такими, що не повністю відповідають історичним реальностям домонгольського часу, виглядають слова Б.О. Рыбакова, котрий припускав для XII ст. існування значного прошарку військових людей, які служили з помість: «Рицарствене XII століття висунуло не лише боярство, яке перебувало раніше дещо в тіні, а й різноманітне боярство, що включало в себе і палацових слуг, і воїнів-«детских», і неспокійних вершників торків і печенігів»⁵⁰. Але ці реальності відповідають життю Русі хіба що першої половини XIV–XV ст. Як слушно вважав В.Т. Пашуто, умовне землеволодіння в Давній Русі XII — першої третини XIII ст. просто не могло виникнути хоч би тому, що «на бояр та інших князів Південно-Західної Русі великий князь дивився як на своїх слуг, мало при цьому відрізняючи вотчину від бенефіція»⁵¹.

Інше становище склалося в країнах Західної Європи, де васал користувався особистою свободою і значною незалежністю від сюзерена. Тому не випадково справжнє помісне володіння землею виникло у Східній Європі і поширилось на наступному і вищому витку еволюції феодалізму ближче до середини XIV ст., коли джерела фіксують його побутування в Московській

⁴⁹ Котляр М.Ф. Полководці Давньої Русі. — К., 1996. — С. 36–37.

⁵⁰ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. — С. 478.

⁵¹ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 139.

Русі часів князювання Івана Калити (1325–1341 рр.)⁵². Згідно спостережень М.С. Грушевського над джерелами другої половини XIV ст., служба з наданих великим та іншими князями наділів була звичайним явищем на українських землях, що потрапили в 60-і роки під владу великих князів литовських⁵³.

Вважаємо, що на Русі XII–XIII ст. майже у всіх зафіксованих джерелами випадках боярське землеволодіння було безумовним, алодіальним, вотчинним. У такому його стані, на наш погляд, особливо багато значила традиція, правова пам'ять про часи, коли родоплемінна знать володіла землями й багатствами, будучи мало залежною від верховного вождя або князя. Згідно з давньоруським феодальним правом, князь-сюзерен не мав підстав позбавити васала, боярина чи дружинника землі, — хіба що у випадку скоєного тим злочину, який ставив його поза законами і звичаями суспільства. Бояри міцно і впевнено володіли своїми маєтностями, зокрема, земельними, незалежно від того, яким було походження власності: 1) одержання спадщини, особливо серед виростлих із племінної аристократії; 2) надання князем за службу або на знак особливої прихильності; 3) захоплення чи купівля общинної землі. Ця власність була безумовною, вотчинною. Навіть Данило Галицький, сильний і владний государ, котрий виганяв із князівства сильних великих бояр і навіть позбавляв їх життя, не забирав у них вотчин. У всякому разі, в докладному життєписі Данила Романовича у Галицько-Волинському літописі таких відомостей немає.

⁵² Див. напр.: *Рожков Н.А.* Город и деревня в русской истории. — Пг., 1919. — С. 38.

⁵³ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 5. — Львів, 1905. — С. 41 і далі.

Ярослав Пилипчук

Наддніпрянські кипчаки, Русь та Центрально-Східна Європа

Дана стаття присвячена дослідженню етнімії кипчаків, які переселилися до Угорщини у XIII ст. Дослідник також проаналізував племінну та родову структуру кипчацьких вождівств Нижньої Наддніпряниці.

Ключові слова: кипчаки, Русь, Угорщина, Нижня Наддніпрянина, «не-дикі половці», Центрально-Східна Європа, вождівство, плем'я

Данная статья посвящена изучению этнонимии кыпчаков, которые переселились в Венгрию в XIII ст. Исследователь проанализировал племенную и родовую структуру кыпчакских вожеств Нижнего Поднепровья.

Ключевые слова: кыпчаки, Русь, Венгрия, Нижнее Поднепровье, «не-дикие половцы», Центрально-Восточная Европа, вождество, племя

This article is devoted to the research of ethnonym's Qypchaqian tribes, that moved to Hungary in the XIII century. The researcher analyzed the tribal and clan structure of qypchaqian chiefdoms Lower Dnieper.

Keywords: Qipchaqs, Rus', Hungary, Lower Dnieper region, «the non wild-Polovtsians», Central-Eastern Europe, chiefdom, tribe

Історія кипчаків традиційно є одним з популярних об'єктів дослідження науковців України, Угорщини та Румунії. Зазвичай дослідники розглядають історію відносин кипчаків з Руссю, Візантійською Імперією чи Угорщиною. Деякі статті присвячені етнімії кипчаків у Угорщині. У фокусі данної розвідки перебувають племена Нижньої Наддніпряниці (улаш-огли, бурдж-огли, іт-оба), яких О. Прицак називав «не-дикими половцями». Вони разом з іншими племенами переселились до Угорщини за епохи монгольських завоювань¹. І. Мандокі-Конгур називав з семи племен шість:

¹ Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». — К., 2008. — С. 183–184.

Olás, Csertán, Kór, Borcsol, Iloncsuk та Kőncsög². І. Зімоні міг впевнено ідентифікувати тільки Olás, Csertán, Kór, Borcsol. Він вважав за доцільне вказати у своїй праці тільки ці чотири племені³.

Необхідно здійснити екскурс до історії кипчаків XI ст. На особливу увагу заслуговує історія кипчацьких вождівств на Нижній Наддніпрянщині. Вперше кипчаки були зафіксовані у Північно-Західному Надчорномор'ї у 1071 р., коли атакували торків, які жили поблизу Ростовця та Неятина⁴. У такому випадку, межиріччя Дніпра та Дністра мало бути зайнято кипчаками у 60-ті рр. XI ст. Там невдовзі утворилося вождівство «дунайських кунів». На схід від дунайців знаходились землі так званих «лукоморських половців». Ставка останніх розташовувалась на річці Сутінь (Молочна) у Західному Надазов'ї. Окрім того маємо зазначити, що археологічні дослідження вказують на те, що кам'яні статуї Криму дуже схожі на ті, що були наявні на Нижній Наддніпрянщині⁵.

Стебичі слов'янських літописів відповідають племені ітапа, ісба у ад-Дімашкі, йета (іті) — у ан-Нувайрі, йеті-оба — у Ібн Дукмака, сета (ста) — у Ібн Халдуна, йітоба (іетіоба, атба) — у Абу Хайана, іітаба — у Ахмада ат-Тіні⁶. О. Прицак вважає, що плем'я мало назву іт-огли⁷. Останнє він, поряд з урусоба, улаш-огли та бурджогли, зараховував до «не-диких половців»⁸. Р. Абдуманатов відносив йета (ітогли, стебичі) до власне кипчаків та

² Mándoky Kongur István. A hantós-széki kunok // Székesfehérvár évszázadai—Székesfehérvár, 1972. — 2. Középkor. Веб-публікація з веб-сайту «Terebess Online». Режим доступу <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html>

³ Zimonyi Istvan. History of the Turkic speaking peoples in Europe before Ottomans. Веб-публікація з веб-сайту Uppsala University. Режим доступу. <http://www.Lingfil.uu.se/afro/turkiskasprak/ip2007/Zimonyi I.P. pdf>

⁴ Kurat A. N. IV—XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Türk Kavimleri ve Devletleri. — Ankara, 1972. — S. 78; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — С. 174; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М., 1950. — С. 191; Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — С. 164.

⁵ Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — К., 1991. — С. 99–100.

⁶ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПб., 1884. — Т. I: Извлечения из сочинений арабских (далі — СМІЗО. — Т. 1). — С. 541; Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1990. — Вып. 2. — С. 118; Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. Веб-публікація з веб-сайту «Великая Степь и Святая Земля». Режим доступу. <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml>; Кумеков Б.Е. Об этнонимии кыпчацкой конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века // Известия АН Республики Казахстан. — № 1. — Алматы, 1993.

⁷ Прицак О. Назв. праця — С. 179–181.

⁸ Там само. — С. 183–184.

нащадків сірів-сейяньто⁹. Серед вождів іт-оба літописці згадували Ітларя, Ак-Куша та Тоглия¹⁰. У слов'янських джерелах під кількома назвами згадано племінний союз етебичів¹¹. О. Пріцак, своєю чергою, вважав, що назва племені була похідною від назви собаки — іт, звідки Ітлар, Іт-Огли, Іт-Оба¹². Проте, на нашу думку, більш ймовірним є походження назви племені від тюркського числівника уеті, яке позначає цифру сім. Етебичі — це союз сіми родів.

За припущенням О. Пріцака, іт-огли у XII ст. кочували на території сучасної Вінницької області у басейнах річок Південний Буг та Кодима та Надчорномор'ї¹³. Приблизно у тому ж регіоні знаходились кочів'я племені дурут (тертробичів). До кінця XII ст. дане плем'я не мало помітного впливу на історію кипчацьких степів, оскільки вперше було згадано тільки у оповіді про похід Ігоря Святославича у слов'янських літописах. Тертробичі згадані як союзники Кончака Отроковича у битві на Каялі¹⁴.

Про вождів дурутів нам відомо до розпуки мало. У слов'янських літописців згадується, що найбільш відомим його правителем був Котян, який запам'ятався участю у галицьких справах першої чверті XIII ст.¹⁵ Котян у 1202 р. брав участь в рейді на Галичину на боці князів з династії Ростиславичів¹⁶.

Можна припустити, що на території Дніпровського Правобережжя тертробичі з'явилися ще пізніше, ніж іт-оба. Саме міграція могла бути причиною давньої ворожнечі між племенами дурут та токсоба, про яку писали ан-Нувайрі та Ібн-Халдун¹⁷. Окрім того, їхніми ворогами мали стати іт-огли. Бегбарс був союзником принца Коломана угорського, у той час як Котян був союзником Данила та Василька Романовичів¹⁸. Вплив дурутів настільки збільшився, що їхнього хана Котяна в хроніці Альберика де Труа Фонтене названо не *regule* або *dominus*, а *rex*¹⁹. Дурути мали витіснити іт-огли з частини колишніх територій, і саме цим може пояснюватись той натиск,

⁹ Абдумананов Р.А. Экспансия кыпчакских племен. Веб-публікація з веб-сайту «Центральноазиатский исторический сервер». Режим доступу. <http://www.kyrgyz.ru/?page=89>

¹⁰ Пріцак О. Назв. праця. — С. 180–181.

¹¹ Там само. — С. 33, 35.

¹² Там само. — С. 180, 185, пос. 22.

¹³ Там само. — С. 181.

¹⁴ Плетнева С.А. Половцы. — М., 1990. — С. 163; Ипатьевская летопись. — С. 641.

¹⁵ Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 169.

¹⁶ Там же. — С. 168.

¹⁷ СМИЗО. — Т. 1. — С. 540–542.

¹⁸ Ипатьевская летопись. — С. 761.

¹⁹ *Albrici monachi Triumfontinum Chronicon* / edidit P. Sheffer-Boichorst-1241 // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores—Hannover*, 1874. — Т. XXIII. — S. 946.

який чинили іт-огли у 90-х рр. XII ст. на Русь²⁰. Район між річками Буг, Дністер та Інгулець мав бути зайнятий дурутами. Іт-огли продовжували контролювати Крим та Нижню Наддніпрянщину.

Про постать Котяня (вар. лат. Cutan, Kuthen) відомо, головним чином, із слов'янських джерел, де він згадувався у зв'язку з політикою Романовичів та Ольговичів. Західні хроністи Рогерій та Альберик де Труа Фонтене згадували тільки про те, що він переселився зі своїми людьми в Угорщину²¹. Інформацію про етнічний склад населення Дашт-і Кипчак можна отримати зі слов'янських та арабських хронік. Ан-Нувайрі вказував, що Котян очолював плем'я дурут²². «Дурутів» арабської хроніки можна ототожнити з «тертробичами» східнослов'янських джерел²³. П. Павлов стверджує, що Георгій Тертерій був родичем Котяня²⁴.

В. Бушаков співставляв дурут з ойконімами Дюрте та Іскі-Дюрте в Насивському кадилиці Карасубазарського каймиканства Кримського ханства. Цей етнічний назва можна також співставити з родом тертоул племені Аргин Середнього Жузу казахів, родом тортул племен Найман та Кірей того ж Середнього Жузу, родами тартулі та турт-оул в узбеків, етноойконімом Дортлар та гідронімом Тертерчай у Азербайджані²⁵. Б. Кумєков вказує на рід торт-кара у казахів Молодшого Жузу та рід торт-уїл у казахів-найманів Середнього Жузу²⁶. В арабських джерелах племена дурут та кунун названі окремо²⁷. Ад-Дімашкі та Ахмад ат-Тіні знали про плем'я кумангу (куманку), але не знали про дурутів. Натомість про дурутів знали Ан-Нувайрі та Ібн Халдун, які не знали про плем'я кумангу²⁸. Кумани не є дурутами. Етнічний

²⁰ Прицак О. Назв. праця. — С. 180–181.

²¹ Albrici monachi Triumfontinum Chronicon. — S. 946; Rogerii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum—Hannover, 1892. — Т. XXIX. — S. 549–550, 553, 556.

²² СМІЗО. — Т. 1. — С. 541.

²³ Исхаков Д.М., Измайлов И.Л. Этнополитическая история татар в VI — первой четверти XV в. — Казань, 2000. — С. 48.

²⁴ Бунтари и авантюристы в средневековна България. — Велико Търново, 2000. Електроний вариант книги на сайті веб-видавництва Liternet. Режим доступу. http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/

²⁵ Бушаков В.А. Тюркская этноикономия Крыма. — М., 1991. — С. 136–137.

²⁶ Кумєков Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; Кумєков В. XII–XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'Taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında. Веб-публікація з веб-сайту «Ulasli toplulukları kültür araştırma gelistirme ve bilim derneği». Режим доступу <http://www.ulasli.org/sm/index.php?topic=634.0>

²⁷ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541.

²⁸ Маркварт И. Указ. соч.; Кумєков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI —нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1990. — Вып. 2. — С. 124–125; СМІЗО. —Т. 1. — С. 541.

дурт (або дурут) походить від тюркського слова *dört* або *tört*, яке позначає число чотири. Тобто дурути — це чотири роди або плем'я чотирьох родів²⁹.

Значна кількість антропонімів з назвою Котян (Кутен) виявлена поблизу Белграду. В 1241 р. території навколо цього міста належали Другому Болгарському царству. З даних Рогерія нам відомо, що воїни Котяна після загибелі свого ватажка рушили з Пешта до Срему і перетнули Дунай поблизу Сенмартона³⁰. На території Болгарії більша частина цього племені мала залишитися³¹. Візантійські хроніки зафіксували присутність у цій державі династії Тертертидів. Як відомо, у слов'янських хроніках дурути були відомі як тертробичі. М. Баскаков вважав, що етнонім тертробичі похідний від від *tört* *ugug* *oba*, то це є плем'я чотирьох родів³². Дурути зафіксовані в Угорщині у етнонімі *Törtel*. Один з вбивць короля Ласло IV Куна мав ім'я *Turtel* (*Turtul*, *Turtule*). Більш пізня форма цього імені *Törtély* (*Törtél*). *Törtél*, на думку І. Баскі, форма похідна від *tört* (*türt*) + *-el* (*-il*). *Törtél* — це плем'я чотирьох слів. Дослідник також припускав іншу етимологію цього етноніму — *tört* або *türt* та *ogul* (тобто плем'я чотирьох синів). П. Голден вказує, що тюркській формі числівника *dört* (чотири) відповідає кипчацьке *tört*. Проте Тертер-оба (Тертробичі) дослідник вважає племенем, окремим від дурут. Він вважає цей етнонім похідним від тюркських *teriter* та *terit*, а не від кипчацького *tört*³³. З Угорщини до Болгарії переселився родич Георгія Тертера Алдімір, якого можна співставити з Олдамуром. Він був одним із ініціаторів повстання кипчаків проти «Корони Святого Іштвана» у 1280 чи 1282 рр. На відміну від інших кочових володарів в Угорщині, він не прийняв християнства в його католицькій формі³⁴.

Щодо територій кочів'їв іт-огли у XI ст. то є інформація, що їхні вожді Асадук та Саук допомогли Олегу Святославичу повернути Чернігово-

²⁹ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве». — М., 1985. — С. 79; Golden P.B. *Cumanica IV: The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes* // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. — Vol. IX (1995–1997). — Wiesbaden, 1997. — P. 112.

³⁰ Rogerii Miserabile carmen super destructione regni Hungariae per Tartaros facta — S. 557; Paloczi-Horvath A. *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary*. — Budapest, 1989. — P. 50–51.

³¹ Paloczi-Horvath A. *Op. cit.* — P. 51–53.

³² Прицак О. Назв. праця. — С. 46; Баскаков Н.А. Указ. соч. — М., 1985. — С. 79; Baski I. On the ethnic names of the Cumans of Hungary // *Kinship in the Altaic World / Proceedings of the 48th PIAC*. Edited by Elena V. Boikova and Rostislav B. Rybakov. — Wiesbaden, 2006. — P. 51.

³³ Baski I. On the ethnic names of the Cumans of Hungary. — P. 50–51; Golden P.B. *Cumanica IV: The Cumano-Qıpçaq Clans and Tribes*. — P. 112, 119.

³⁴ Павлов П. *Op. cit.*; *Chronicon Dubnicense: Cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum* // *Historiae Hungaricae fontes domestici*. — Pars prima. — Scriptores; 3. *Quinque-Ecclesiis*, 1884. — S. 106; *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni*. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. — Pars Prima — Vindobonae, MDCCLXVI (1766). — S. 188.

Сіверське князівство. Останній привів на Сіверщину війська Белкетегіна (Більге-тегін, це титул, а не власне ім'я)³⁵. У «Повчанні Володимира Мономаха» згадано про «Ітлареву чадь», тобто плем'я іт-оба (іт-огли) за Голтавом, тобто за містом Лтава, поблизу сучасної Полтави³⁶. У такому випадку в XI ст. це плем'я мало кочувати на Дніпровському Лівобережжі поблизу кордонів Русі, де пізніше, у XII ст. кочувало плем'я бурдж-огли³⁷. Бурдж-огли мали витіснити іт-огли з попередніх кочів'їв.

О. Прицак вважав, що саме етебичи (іт-огли) прийняли участь у походах проти династії Всеслава Полоцького у 1077 та 1083 р. Також вони воювали проти Бориса Вячеславича у 1078 та 1095–1096 рр. Цікаво, що у 1078 р. на боці Олега Святославича воювали війська Белкетегіна, Асадука та Саука. Володимир Мономах у битві на річці Десні полонив Асадука та Саука, а під Новгородом-Сіверським переміг Белкетегіна³⁸. У 1093 р. Тугоркан здобув перемогу над Святополком на річці Стугні. Великий князь з-під Торчеська був вимушений тікати до Трипілля. Кипчаки обложили Торчеськ і тримали його в облозі на протязі чотирьох тижнів. Частина військ Тугоркана підійшла до Києва і перебувала між містом та Вишгородом на річці Жиліні. Після здобуття Торчеська кипчаки повернули з полоном до степів³⁹. Київський князь був змушений у 1094 р. укласти мир та одружитися на доньці Тугоркана⁴⁰. Того ж року Олег з найманцями-кипчаками підійшов до Чернігова і вимусив Володимира Мономаха відступити до Переяслава⁴¹. Тугоркан разом із Боняком брав участь у битві з печенігами під Левуніоном у 1091 р.⁴² Остання згадка про Тугоркана датується 1096 р., коли під час облоги кипчаками Переяслава контрудар Володимира Мономаха призвів до смерті Тугоркана⁴³.

Джерела не вказують на племінну належність Тугоркана-Тогортака, але його діяльність поширювалась на території кочів'я племені етебичів, тобто іт-оба. Володіння іт-оба знаходились найближче до Києва. Вождівство «лукоморців» не було знищене внаслідок походів русів тільки тому, що руси

³⁵ Прицак О. Назв. праця. — С. 33.

³⁶ Там само. — С. 34.

³⁷ Там само. — С. 182–183.

³⁸ Там само. — С. 33.

³⁹ Прицак О. Назв. праця. — С. 36; Kurat A.N. Op. cit. — S. 80; Ипатьевская летопись. — С. 209–215; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 218–225; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 18, 202.

⁴⁰ Прицак О. Назв. праця. — С. 37; Kurat A.N. Op. cit. — S. 80; Ипатьевская летопись. — С. 216; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 226.

⁴¹ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку — С. 226; Ипатьевская летопись. — С. 216.

⁴² Прицак О. Назв. праця. — С. 35–36, 244; Kurat A.N. Op. cit. — S. 79–80.

⁴³ Прицак О. Назв. праця. — С. 37; Kurat A.N. Op. cit. — S. 80–81; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 231–232; Ипатьевская летопись. — С. 219–229.

не доходили до чорноморського узбережжя Криму. У нащадків Урусоби, зокрема, у Кобяка Карлієвича був час, щоб відновити сили. Батько Кобяка Карили мав мирно кочувати у надазовських степах і лише міг найматися на службу до русів та візантіїців. Однак вже його син Кобяк у 1174 р. та 1180 р. здійснив походи на Русь⁴⁴. Під час походу 1180 р. загинули Козл Сотанович та Ельтут Шаруканія. В полон потрапили Бякоба, Кунячок, Чюгай⁴⁵. Після цього вождівство лукоморців очолювалося Колдечі та Кобаном з клану урусоба⁴⁶. Разом з тим необхідно відзначити події 1172 р., коли кипчаки здійснили напад на Київське князівство. Вони здобули Полонний та Семоць, але на зворотньому шляху були переможені берендеями⁴⁷.

У вождівстві лукоморців існувало кілька родів, які претендували на домінування. Навіть під час опису подій 1103 р. ми зустрічаємо вказівку на те, що лукоморці були далеко не монолітним формуванням⁴⁸. Внаслідок поразки Кобяка від русів на перший план вийшов хан Кобан (Кобан Урусобич), який брав участь у війні болгар з угорцями в 1202 р.⁴⁹ Після поразки 1193 р. лукоморці вже самостійно не воювали проти Русі⁵⁰.

Вождь Тогли (іт-огли, швидше етнонім, ніж ім'я) напав на Русь взимку 1190 р. разом із Акушем та Кундивдієм⁵¹. О. Прицак вбачав в іменах Ітлар та Ітогли (Тоглий) етнонім, який позначав плем'я іт-оба (іт-огли, іт-лар)⁵². У 1191 р. Ігор Святославич вирішив здійснити похід на кипчаків, але цей захід радше був схожий на набіг, оскільки війська підійшли до річки Оскол і, коли руси дізналися про те, що кипчаки готові дати відсіч, відступили⁵³. Щодо «лукоморців», то у 1192 р. руси готувались до походу проти них, але не здійснили його, оскільки Рюрик просто підкупив кипчаків, і вони видали бунтівного Кундудвія⁵⁴. У 1193 р. вожді лукоморців атакували Русь у районі Поросся⁵⁵.

Перша поява кипчаків у Криму може бути датована останньою чвертю XI ст. Нам відомо, що псевдо-Роман Діоген перед тим, як зробити спробу

⁴⁴ Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 158; Ипатьевская летопись. — С. 568, 618–623.

⁴⁵ Ипатьевская летопись. — С. 623.

⁴⁶ Там же. — С. 671–673.

⁴⁷ Там же. — С. 555–557.

⁴⁸ Прицак О. Назв. праця. — С. 40; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 56; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 277–279; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 19, 203; Ипатьевская летопись. — С. 252–256.

⁴⁹ Zimonji I. Op. cit.; Павлов П. Op. cit.

⁵⁰ Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 150–151; Ипатьевская летопись. — С. 675–677.

⁵¹ Прицак О. Назв. праця. — С. 180–181; Ипатьевская летопись. — С. 671–673.

⁵² Прицак О. Назв. праця. — С. 180.

⁵³ Ипатьевская летопись. — С. 673.

⁵⁴ Там же. — С. 673–675.

⁵⁵ Прицак О. Назв. праця. — С. 180–181; Ипатьевская летопись. — С. 675–677.

узурпувати владу, перебував у Криму поблизу Херсонеса⁵⁶. Для реалізації своєї мети, самозванець мав домовитися з кипчацькими вождями. Як відомо з хроніки Анни Комнін, допомогу йому надали кипчацькі ватажки⁵⁷. Дослідники приписують кипчакам зруйнування Мангупа та спустошення околиць Херсонеса у XI ст.⁵⁸ Саме в цьому регіоні, оскільки шлях через надчорноморські землі був закритий печенігами, греки могли найняти Маніака та Тогортака (Боняка та Тугоркана)⁵⁹. Для кипчаків була характерна активна взаємодія з правителями кримських міст. Згідно зі свідченнями Ібн Бібі, можна стверджувати про союз між правителями Судака та кипчацькими ватажками. Ібн ал-Асір навіть називав Судак кипчацьким містом⁶⁰. Однак Судак був кипчацьким тільки у значенні головного порту, через який надходили товари з Дашт-і Кипчак. Пагорб Таткара у «Збірнику Літописів» може відповідати ставці якогось кипчацького вождя⁶¹. Цікаво, що одним із кліриків Судака був Іоанн Таткара⁶². У Східному Криму кипчаки з'явилися пізніше, ніж у інших регіонах півострова — у XII ст.⁶³ Поява кочівників у цьому регіоні могла бути зумовлена поразками, яких зазнав Урусоба та його родичі на наддніпрянських просторах. Поразка 1103 р. на ріці Сутінь мала зумовити масовий відтік кочового населення від Дніпровської Луки до Криму⁶⁴. Нова хвиля кипчацьких мігрантів мала прибути на півострів після того, як «не-дикі половці» в черговий раз зазнали поразки від Рюриковичів.

⁵⁶ Анна Комнина. Алексиада / Пер., вступит. стаття, комм. Любарского Я.Н. — М., 1965. — Кн. 10, § 2.

⁵⁷ Анна Комнина. Алексиада. — Кн. 10, § 2–4.

⁵⁸ Айбабин А.И. Города и степи Крыма в XIII–XV вв. по археологическим свидетельствам // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2003. — Вып. X. — С. 80.

⁵⁹ Анна Комнина. Алексиада. — Кн. 10, § 2–4.

⁶⁰ СМІЗО. — Т. 1. — С. 26.

⁶¹ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М.–Л., 1941. — Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В.Г. Тизенгаузенем и обработ. А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. — С. 37; Арсланова А.А. Остались книги от времён былых... — Казань, 2002. — С. 175.

⁶² Байер Х.-Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. — Екатеринбург, 2001. — С. 170.

⁶³ Макарова Т.И. Боспор-Корчев. Крым, в X — первой половине XIII века // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья. — М., 2003. — С. 70.

⁶⁴ Прицак О. Назв. праця. — С. 40; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 56; Ипатьевская летопись. — С. 252–256; Kurat A.N. Op. cit. — S. 82; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 277–279; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 19, 203.

Ібн Бібі вказував, що разом із русами та кипчаками у війні проти турків-сельджуків на допомогу Судаку прийшли саксини⁶⁵. Проте, слід критично ставитись до даних турецького джерела. У випадку звернення кипчаків до своїх союзників була необхідна швидка реакція на події. Саксин знаходився досить далеко від театру бойових дій і навряд чи міг надати дієву допомогу. Найбільш оперативно з кипчацьких володарів могли відреагувати хани «лукоморців».

Події, які стосувалися Судака, мали відбутися ще до так званої «татарської смути», тобто ще до 1222–1223 рр. Ймовірно, конфлікт поблизу Судака відбувся у 1220 або 1221 р., коли монголи були ще далеко від Криму⁶⁶. В. Смірнов припускав, що вторгнення мало місце у 1223 р.⁶⁷ А. Якобсон та В. Гордлевський стверджували, що сельджуки взяли в облогу Судак у 1217 р.⁶⁸ В. Миц підтримує їхню гіпотезу. Н. Богданова, К. Жуков, В. Ченцова стверджують, що сельджуки здійснили похід на Судак та Херсон у 1221–1222 рр. В. Василевський стверджував, що ці події навколо Судака трапились у 1227 р.⁶⁹ А. Гьокбель датував події 1221 р.⁷⁰ О. Туран вважав, що вони мали місце вже після січня 1223 р. О. Мавріна зробила висновок, що похід Чупана не міг відбутися раніше 1219 р. і пізніше 1223 р.⁷¹

Відсутність у галицько-волинському літописі будь-яких згадок про події в Криму дозволяє стверджувати, що у боротьбі за Судак не брали участі Романовичі чи Мстислав Удатний. Логічніше виглядає припущення, що це міг бути якийсь із князів Чернігівщини. Р. Бабенко вважає, що це був Мстислав із роду Ольговичів⁷². Спільний виступ союзників проти турків-сельджуків був невдалим. Однак, навряд чи перемога сельджуків була такою переконливою, як це описував Ібн Бібі. Швидше за все, Хусам ад-Дін Чупан переміг русів та кипчаків і після цього змусив мешканців Судака капі-

⁶⁵ Якубовский А.Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. (Черты из торговой жизни половецких степей) // Византийский Временник. — М., 1927. — Т. XXV. — С. 53–76.

⁶⁶ Якубовский А.Ю. — Указ. соч.

⁶⁷ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII в. // Крымские татары: хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре. — Симферополь, 2005. — С. 447.

⁶⁸ Мавріна О.С. Сельджуки в Криму (до питання про достовірність свідчень мусульманських авторів) // Східний Світ. — К., 2008. — № 2. — С. 99; Гордлевский В. Государство Сельджукидов в Малой Азии. — М.–Л., 1941. — С. 57.

⁶⁹ Мавріна О.С. Назв. праця. — С. 99.

⁷⁰ Gökbel A. Kipchaks and Kumans // The Turks. — Ankara, 2002. — Vol. 1. — P. 649.

⁷¹ Мавріна О.С. Назв. праця. — С. 99.

⁷² Бабенко Р.В. Чернігівське князівство в боротьбі між половцями і турками-сельджуками за контроль над Судаком (1221–1222 рр.) // Література та культура Полісся. Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті. — Ніжин, 2002. — Вип. 17. — С. 57–61.

тулювати⁷³. Проте, вторгнення сельджуків не минуло безслідно. Свідчення Ібн ал-Асіра вказують на тісний зв'язок Судака з Синопом⁷⁴. Експедиція Хусам ад-Діна до Криму, що трактувалася Ібн Бібі як захист торговельних інтересів, може інтепретуватись як продовження цілеспрямованої експансії на грецькі володіння⁷⁵.

Кочів'я урусобичів можна ототожнити з об'єднанням «лукоморських половців» всередині конфедерації «не-диких половців». Фахр ад-Дін Мубаракшах згадував урус-оба, як урус⁷⁶. Ад-Дімашкі міг їх знати як кипчаків ал-арс⁷⁷. Й. Маркварт називав урус-оба іль-арс⁷⁸. П. Голден пов'язав походження цього роду від хорезмійських найманців ал-арсіба на хозарській службі. На його думку, переселення огузів змусили цих хозарських найманців мігрувати до кордонів Русі⁷⁹. Б. Кумеков вважає, що це плем'я ал-арс (ал-ас)⁸⁰. Логічно припустити, що Урусобичі — це клан, який отримав свою назву по імені вождя Урусоби⁸¹. Оскільки етебичі кочували на просторах правобережних придніпровських степів, то урусоба могли складати одне з крил вождівства іт-огли, у якому мали відігравати не останню роль. Отже, можна припустити, що Урусоба міг належати до одного з правлячих кланів іт-оба (іт-огли).

Одним із найбільш відомих кипчацьких племен у надчорноморських степах було плем'я бурдж-огли⁸². Ібн Халдун знав його під назвою бурдж-огла⁸³. Етнонім бурдж-огли згадується як рід берш (берч) у племені алчін Молодшого Жузу та рід борчі (борши) племені аргин Середнього жузу Казахів. У Грузії існувало місто Борчало (Марнеулі). У Ірані згадуються Бур-

⁷³ Якубовский А.Ю. Указ. соч.; Kurat A.N. Op. cit. — S. 89–90.

⁷⁴ СМІЗО. — Т. 1. — С. 26.

⁷⁵ Якубовский А.Ю. Указ. соч.

⁷⁶ Golden P.V. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the MiddleEast. — Wiesbaden, 1992. — P. 230, 278–279.

⁷⁷ Маркварт И. Указ. соч.

⁷⁸ Маркварт И. Указ. соч.

⁷⁹ Golden P.V. Cumanica III: Urusoba // Aspects of Altaic Civilization. — Bloomington, 1990. — Vol. III (Uralic and Altaic Series. Vol. 145.). — P. 33–46.

⁸⁰ Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам — С. 122.

⁸¹ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку — С. 277–279; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — С. 19, 203; Ипатьевская летопись. — С. 252–256.

⁸² СМІЗО. — Т. 1. — С. 541; Маркварт И. Указ. соч.; Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам. — С. 119.

⁸³ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541.

чалу та Борджлу⁸⁴. Азербайджанське плем'я теркавюн має й іншу назву — Борчало⁸⁵.

Перша згадка про бурдж-огли датована 1111 р.⁸⁶ Наступний раз вони згадувалися лише у 1162 р. Їхнім вождем у той час був Беглюк (Белюк), який одружив свою доньку на князі Ростиславі⁸⁷. У 1165 р. на Росі Василько Ярополчич переміг кипчаків, які належали не до лівобережних, а до правобережних кипчаків⁸⁸. Вони ж мали здійснити похід на Рось у 1154 р. та на Юр'їв у 1159 р. У битві загинув воєвода Вібор, проте «Чорні Клобуки» таки перемогли кипчаків та взяли у полон двох синів Сатмаза⁸⁹. Того року бурдж-огли були зайняті кампанією на лівому березі й здійснили набіг 23 липня 1159 р. Вони воювали поблизу Носова (Носівки) та річки Альта. Кипчаки здобули села Котельницю та Шеломницю. Олег Святославич, організувавши похід у відповідь, переміг їх і вбив їхнього вождя Сандуза⁹⁰.

У 1167 р. або 1168 р. Ярослав Всеволодович напав на кочів'я Беглюка, і з того часу почались активні походи бурдж-огли на Русь. У цьому поході князь взяв у полон жінку та дітей Беглюка, а інший Ольгович Олег зробив те ж саме з близькими Гзи Бурновича⁹¹. Формальною причиною цього походу було те, що кипчаки почали заважати торгівлі Русі з Візантією. Початок конфлікту за панування над торговим шляхом датований 1166 р. або 1167 р. Олег Святославич переміг якогось Боняка, а Шварно був оточений біля Переяславля та потрапив до полону⁹².

Кипчаки у 1169 чи у 1171–1172 рр. організували похід і рушили на Русь двома частинами. Перша зупинилась у міста Песочна, а інша поблизу Корсуня. Двоє воєвод русів перемогли кипчаків у двох битвах. Під час цієї кампанії кипчаки зіткнулись з торками та берендеями. Кипчаків, які повертались з полоном, атакували «Чорні Клобуки» воєводи Владислава поблизу річки Південний Буг і завдали їм відчутної поразки⁹³. За свідченнями літописців, кипчаків на зворотньому шляху атакували Гліб та Михалко Юрієвич, які очолювали відділи берендеїв. Спочатку була знищена ворожа сторожа, а основні сили ворога були нездатні відреагувати на раптовий набіг і після

⁸⁴ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 133–134.

⁸⁵ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 137.

⁸⁶ Прицак О. Назв. праця. — С. 182.

⁸⁷ Прицак О. Назв. праця. — С. 182; Ипатьевская летопись. — С. 521–522.

⁸⁸ Ипатьевская летопись. — С. 525.

⁸⁹ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 345; Ипатьевская летопись. — С. 479, 504–509, 517–521.

⁹⁰ Ипатьевская летопись. — С. 505.

⁹¹ Ипатьевская летопись. — С. 532; Прицак О. Назв. праця. — С. 182.

⁹² Ипатьевская летопись. — С. 526–527.

⁹³ Kurat A.N. Op. cit. — S. 85; Gökbek A. Op. cit. — P. 649; Ипатьевская летопись. — С. 562–564; Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 362–363.

нетривалого опору були вимушені рятуватися втечею. Полонених було визволено⁹⁴.

У 1170 р. руси здійснили похід проти бурдж-огли і вийшли на береги річки Самари і дійшли до ставки кипчаків у «Чорному Лісі». Частина кипчаків вирвалася з оточення і врятувалася втечею до річки Оскола⁹⁵. У 1177 р. кипчаки в союзі з князем Юрієм здійснили похід на Київ і здобули шість міст берендеїв. У той же час Святослав здійснив похід проти Ростиславичів і здобув Торчеськ⁹⁶. Наступний похід русів відбувся в 1183 р., коли руси атакували «лукоморців». Кипчаки у той час створили коаліційне військо, в яке входили, окрім самих іт-огли та урус-оба, ще й бурдж-огли та Колобичі⁹⁷. Крім того, до них мали приєднатися улашевичі, які через два роки виступали союзниками бурдж-огли та Кончака під час битви на річці Каялі.

У 1185 р. бурдж-огли разом із Кончаком та іншими кипчацькими вождями воювали проти сіверських князів. Після поразки Ігоря Святослава війська Гзи пограбували поселення на Сеймі, які знаходились поблизу Путивля⁹⁸. За припущенням С. Плетнєвої, Ігор Святославич помстився Гзі, здійснивши проти нього два походи. Проте це не зупинило набіги кипчаків, які в 1193 р. атакували Переяславщину⁹⁹. Тільки після цього бурдж-огли припинили набіги на Русь і знайшли новий об'єкт для нападів. Один з ханів бурдж-огли уклав союз з болгарським царем і одружив на ньому свою доньку¹⁰⁰. Згадка угорського джерела про Губана (Кобана Урусобича) є непрямым доказом того, що Карпато-Дунайський регіон цікавив і Урусобичів¹⁰¹.

О. Прицак вказував на належність бурдж-огли до так званих «не-диких половців»¹⁰². У слов'янських літописах вони були відомі під назвами бурчевичів або бурновичів. Угорці знали бурдж-огли як племя Борчол, яке кочувало поряд з племенем кор¹⁰³. Під 1266 та 1288 був згаданий «*Keuran, Dominus de Cumanis de genere Borcho*»¹⁰⁴.

⁹⁴ Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. — С. 358–361; Ипатьевская летопись. — С. 558–559.

⁹⁵ Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 154; Kurat A.N. Op. cit. — S. 85; Ипатьевская летопись. — С. 538–541.

⁹⁶ Ипатьевская летопись. — С. 603–605.

⁹⁷ Ипатьевская летопись. — С. 632; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 147.

⁹⁸ Ипатьевская летопись. — С. 646; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 165.

⁹⁹ Ипатьевская летопись. — С. 675–679; Плетнева С.А. Указ. соч. — С. 148–150.

¹⁰⁰ Павлов П. Op. cit.

¹⁰¹ Павлов П. Op. cit.; Zimonyi Istvan. Op. cit.

¹⁰² Прицак О. Назв. праця. — С. 181–182.

¹⁰³ Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. — Cluj-Napoca, 2003. — S. 323, Map.

¹⁰⁴ Mándoky Kongur István. A hantós-széki kunok.

Серед племен, які мігрували до Угорщини, ще можна назвати олаш та кор. Ці етноніми достатньо складно дешифрувати. Логічно співставити плем'я олаш з одним із племен наддніпрянського племінного союзу — улаш-огли¹⁰⁵. Угорські документи згадували про Деметрія з племені улаш. Етнонім олаш (улаш) можна співставити з літописними улашевичами¹⁰⁶. Їх володіння знаходились між річками Кереш та Тиса, у комітатах Heves-Újvar та Külső-Szolnok. Пізніше ця територія увійшла до складу Kolbaz-szék. Тепер це територія Надькуншага. У інших регіонах Угорщини були села, названі Olas. Під 1328 р. згадано про «Demetrius ... Iudex Cumanorum de genere Olass». У 1344 р. в угорських військах служив «capitaneus Comanorum generacionis Olas...». В турецьких документах улаш-огли згадані як улашли¹⁰⁷. Улаш називалось село під Анкарою. Улаш був одним з кланів у складі байандурів («берендеїв»)¹⁰⁸.

Анджу-огли (анджігали), згаданні в доробку Ібн Дукмака, були відомі як андж-огли у Ан-Нувайрі¹⁰⁹. У одній з своїх ранніх куманологічних робіт О. Прицак співставив улаш-огли з Unaj-ogli (андж-огли) арабських джерел. Варто зазначити, що написання цього етноніму у арабській графіці робило його схожим на андж-огли. Варто було поставити одну зайву крапку над літерою, як Ula-j-ogli перетворювалось на Unaj-ogli. Пізніше український дослідник дійшов висновку, що етнонім улаш-огли походить від тюркського *ülüş* (*ülüş*) — доля, частина¹¹⁰. Б. Кумеков відносить андж-огли до племен західної частини Дашт-і Кипчак. Він співставляє цей етнонім з родом канджігали Молодшого Жузу казахів¹¹¹. Дослідник підтримав гіпотезу, яка була висловлена М. Арістовим, С. Аманжоловим та Т. Жданко¹¹².

¹⁰⁵ Прицак О. Назв. праця. — С. 183–184.

¹⁰⁶ *Mándoky Kongur István*. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai // *Jász-kunság* — XXII. — Szolnok, 1976. — 1–2. Веб-публікація з веб-сайту «Terebess Online». Режим доступу <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html>

¹⁰⁷ *Mándoky Kongur István*. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai.

¹⁰⁸ *Mándoky Kongur István*. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai; *Baski I*. Op. cit. — P. 46–47.

¹⁰⁹ *Маркварт И.* Указ. соч.; СМІЗО. — Т. 1. — С. 541; *Кумеков Б.Е.* Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам. — С. 120; *Pritsak O.* Non-Wild Polovtsians // *To Honor Roman Jakobson*. Vol. II. The Hague–Paris, 1967. — P. 1623.

¹¹⁰ *Pritsak O.* Non-Wild Polovtsians // *To Honor Roman Jakobson*. Vol. II. The Hague–Paris, 1967. — P. 1623; *Прицак О.* Назв. праця. — С. 186, прим. 41; *Бушаков В.А.* Указ. соч. — С. 131.

¹¹¹ *Кумеков Б.Е.* Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; *Kumekov B.* XII–XIII. *Asrın Başında Batı Deşt-i Kırçak'Taki Kırçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında*.

¹¹² *Кумеков Б.Е.* Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; *Kumekov B.* XII–XIII. *Asrın Başında Batı Deşt-i Kırçak'Taki Kırçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında*.

Також необхідно ідентифікувати племена, що не входили до складу «не-диких половців», але згадувались у угорських документах. Одним з таких племен було кор або кол. Карабарогли, чи калабаали арабських хронік, на думку Б. Кумекова, логічніше ототожнити з племенем колобичів¹¹³. І. Мандокі-Конгур вказував, що плем'я кор мало ще назву кол¹¹⁴. Колобичі згадувались галицько-волинським літописцем¹¹⁵. Ібн Халдун згадував про плем'я калабаали, а Ан-Нувайрі використовував найменування карабарогли¹¹⁶. Б. Кумеков вважає за доцільне ідентифікувати етнонім, згаданий у арабських хроніках, як кулаба-огли¹¹⁷. І. Баскі пов'язує етнонім ког з уйгурським qoqig або qoqur (нікчемний), а кол з загальнотюркським qul (раб). При цьому дослідник вказує, що ці співставлення є гіпотетичними¹¹⁸.

У літописах згадувалось плем'я ельтукове. Вперше, це плем'я згадано під 1146 р. галицько-волинським літописцем¹¹⁹. Можливо, його назва, подібно Урусобичам, походить від імені якогось кочового вождя. Нам відомий Ельтут (брат Кончака)¹²⁰. В. Бушаков співставляє етнонім ельтукове з ойконімом Єльток у Криму та родом ільток Середнього Жуза казахів¹²¹. Етнонім ельтукове достатньо пізно згадувався у літописах.

В угорських джерелах згадано плем'я Ілончук (Ілунчук). П. Голден співставляє його з племенем андж-огли у арабських джерелах¹²². І. Баскі вважає, що етнонім ілончук можливо пов'язати з кипчацькими Ілан та Ілонсі. Степи навколо села Вугас називали illanc-puszta, а саме село Illancs-falu. У Татарстані зафіксоване село Yılançik(ovo). В Башкортостані є село Yılanlı. Місцевість Žılanšik знаходиться у Казахстані. У Казахстані також зафіксована річка Zılan. Одне з башкирських племен мало назву Yılan¹²³. Ілонсук логічно співставити саме з цим племенем.

В. Бушаков співставляє етнонім Köncösög із іменем кипчацького вождя Кончака. В Угорщині є також місцевість Köncösög. Ойконіми Байкончек та Кунчак зафіксовані на півночі Башкирії. У Буджаці є гідронім Кончак.

¹¹³ Кумеков Б.Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // История татар. — Казань, 2006. — Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. — С. 481.

¹¹⁴ Mándoky Kongur István. A hantós-széki kunok.

¹¹⁵ Ипатьевская летопись. — С. 632.

¹¹⁶ СМАЗО. — Т. 1. — С. 541.

¹¹⁷ Кумеков Б.Е. Об этническом составе кыпчаков XI — нач. XIII вв. по арабским источникам. — С. 120; Кумеков Б.Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав. — С. 481.

¹¹⁸ Baski I. On the ethnic names of the Cumans of Hungary. — P. 46.

¹¹⁹ Ипатьевская летопись. — С. 339.

¹²⁰ Там же. — С. 623.

¹²¹ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 138.

¹²² Golden P.B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East. — P. 278–279.

¹²³ Кузеев П.Г. Происхождение башкирского народа. — М., 1974. — С. 362; Baski I. Op. cit. — P. 45–46.

Ойконім Кунджак-Каракісек зафіксований у Самаркандській області Узбекистану¹²⁴. Що стосується угорських етнонімів *Köncsög* та *Kuncheg*, то їх можна співставити безпосередньо з племенем кунун¹²⁵. І. Баскі вважає близькою до форми *Köncsög* етнонім *Küncheg*. Ім'я Кумчег мав вождь клана племені чертан. Клан Кунчег згадувався як клан короля Ласло IV, більш відомого як Ласло Кун. Одне з поселень в Угорщині мало назву *Kenchekezallasa* (поселення Кенчека)¹²⁶. В Угорщині також згадувався подвійний етнонім кун-барач¹²⁷.

Локалізація володінь племені чертан поки що не з'ясована. Ібн Халдун згадував про плем'я «джерсан». Ан-Нувайрі знав його як «джужнан». Ібн Дукмак називав це плем'я «джортан»¹²⁸. Б. Кумеків називає інші форми. Для Ан-Нувайрі — «джзіан», для Ібн Халдуна — «джарсан» та для Ібн Дукмака — «джуртан». У науковій літературі зустрічаються ще форми «джужнан», «джерсан», «джезнан», «джерсак»¹²⁹. Фахр ад-Дін Мубаракшах та Ад-Дімашкі знали його, як плем'я «*Ozur-Şortan*». Б. Кумеків стверджує, що цим етнонімам відповідає плем'я «джортан (щортан)»¹³⁰. Існували ще форми «чуртан» та «шортан». Б. Кумеків вважає це плем'я куманським¹³¹. Для більшості сучасних угорських вчених (А. Палочі-Хорват, І. Зімоні) характерна форма «чертан». П. Голден вважав ймовірними формами «*Chortan*» та «*Chertan*»¹³².

Щодо розселення «*csertan*» в Угорщині, то Ф. Хорват локалізує їхні кочів'я поблизу Пешта та Калоча, вони займали найбільшу територію і простягалися від Калоча до Сегеда, а також розташовувались між містами Кечкемет, Халаш та Ченгеле¹³³. Таким чином, важливим орієнтиром для локалізації їхніх володінь є річки Дунай та Тиса. З цього племені походив

¹²⁴ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 139.

¹²⁵ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541.

¹²⁶ Baski I. Op.cit. — P. 53.

¹²⁷ Бушаков В.А. Указ. соч. — С. 138.

¹²⁸ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541; Маркварт И. Указ. соч.; Golden P.B. *Cumanica IV: The Cumano-Qırçaq Clans and Tribes*. — P. 112.

¹²⁹ Кумеків Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века.

¹³⁰ СМІЗО. — Т. 1. — С. 541; Кумеків Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; Golden P.B. *Cumanica IV: The Cumano-Qırçaq Clans and Tribes*. — P. 112.

¹³¹ Кумеків Б.Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII — начала XIII века; Kumekov B. XII–XIII. Asgın Başında Batı Deşt-i Kırcak'Taki Kırcak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında; Маркварт И. Указ. соч.; Golden P.B. *Cumanica IV: The Cumano-Qırçaq Clans and Tribes*. — P. 112.

¹³² Zimonyi I. Op. cit.; Paloczi-Horvath A. *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary* — Budapest, 1989. — P. 57, Map; Golden P.B. *Cumanica IV: The Cumano-Qırçaq Clans and Tribes*. — P. 112.

¹³³ Horváth F. *A csengelei kunok ura és népe*— Budapest, 2001. — Old. 55; Paloczi-Horvath A. Op. cit. — P. 57, Map.

володар кипчаків Сейхан. Його донька Ержебета вийшла заміж за короля Іштвана та народила Ласло IV Куна¹³⁴. Топоніми з етнічним найменуванням «чертан» зафіксовані у Татарстані та Башкортостані. Доплив річки Великий Узень має назву «Çertanla». Татарське поселення під назвою «Çertanla» було відоме у Саратовській області¹³⁵. Логічно припустити, що до монгольського завоювання це плем'я кочувало поблизу Волзької Булгарії. На користь цього свідчить те, що про нього не знали слов'янські літописці, але було зафіксоване арабськими хроністами. Логічно припустити, що володіння цього племені розташовувались на території сучасних Саратовської та Самарської областей Російської Федерації.

Отже, сім племен, згаданих у угорських документах, можна співставити з племенами, відомими з арабських та слов'янських хронік. *Borcsol* — це бурчевичі (бурдж-огли), плем'я яке очолювало ліве крило «не-диких половців». *Olás* — це улашевичі (улаш-огли — плем'я, котре було вассалом бурджогли). *It-огли* очолювались кланом урус-оба і складали праве крило «не-диких половців». З *it-огли* можна ототожнити вождівство «лукоморських половців». Інші племена, вказані в угорських документах, не кочували на території Нижньої Наддніпрянщини. *Kór* — це колобичі (кулаба-огли). *Poncsuk* — це плем'я ййлан (елан). *Köncsög* можна ототожнити з племенем кунун. Дурут були сьомим кипчацьким племенем, котре мігрувало до Угорщини. *Csertan* — це плем'я чуртан або шортан.

¹³⁴ *Paloczi-Horvath A.* Pechenegs, Cumans, Iasians. *Steppe Peoples in Medieval Hungary* — P. 52, 77–78.

¹³⁵ *Baski I.* Op. cit. — P. 45.

Олександр Головко

**Спішська угода 1214 р. угорського
короля Андрія II і краківського князя
Лешка Бялого та її наслідки**

У статті розглянуто історію укладення угоди між угорським королем Андрієм II і краківським князем Лешком Бялим щодо підкорення Галицької землі та участь у реалізації цієї домовленості римського папи Інокентія III. Водночас доводиться, що невдача Спішського договору обумовлена як протиріччями між суб'єктами його підписання, так і спротивом населення Прикарпаття, а також діями сусідів — давньоруських князів, зокрема, тодішнього новгородського князя Мстислава Мстиславича.

Ключові слова: *Королівство Угорщина, Краківське князівство, римська курія, міждержавна угода, антиокупаційні виступи*

В статье рассмотрена история оформления соглашения между венгерским королем Андреем II и краковским князем Лешко Бялым о подчинении Галицкой земли и участие в реализации этой договоренности римского папы Иннокентия III. Вместе с тем, утверждается, что неудача Спешского договора была вызвана как противоречиями между субъектами его подписания, так и сопротивлением населения Прикарпатья, а также действиями соседей — древнерусских князей, в том числе тогдашнего новгородского князя Мстислава Мстиславича.

Ключевые слова: *Королівство Венгрия, Краковское княжество, римская курія, міжгосударственное соглашение, антиокупаційні виступлення*

In paper has been investigated agreement between the Hungarian king Andrew II and Krakow prince Leshko Bialy about subordination of Galych land. It indicated that fail of Spish agreement depended on misunderstanding between Hungarian king and Krakow prince, resistance of people of Galych land and action of Rus' princes, especially contemporary Novgorod prince Mstyslav Mstyslavovych.

Keywords: *Kingdom of Hungary, Krakow duchy, Roman curia, intergovernmental agreement, anti-occupation actions*

Під 6719 р.¹ Галицько-Волинський літопис повідомляє: «Лєстько (Лєшко Бялий (Білий), краківський князь в 1194–1227 рр. — *О.Г.*) же посла (до угорського короля Андрія (Ендре) II (1205–1236 рр. — *О.Г.*) посла свого Лєсьтича и Пакослава воеводу, рекый: “Не есть лепо боярину княжити в Галичи, но поими дщерь мою за сына своего Коломана и посади и в Галичи”. Улюби же король свето съ Пакославль, и сняся съ Лєстьком во Зьпиши и поя дщерь его за сына свои и послав и я Володислава в Галичи, заточи и. И в том заточеньи умре»².

Нагадаємо, що після трагічної загибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича біля польського міста Завихосту в червні 1205 р. угорський королівський двір докладав значних зусиль для поширення свого впливу на Галичину. Галицько-Волинський літопис рясніє повідомленнями про походи угорської армії на Русь, активну дипломатичну діяльність угорського короля Андрія II, що здійснювалася в рамках проведення східної політики Королівства Угорщина. Проте вивчення цієї інформації свідчить не тільки про активність угорської панівної верхівки, а і про недостатню ефективність намірів королівської адміністрації щодо реалізації цієї політики³. Андрій II надавав допомогу нащадкам Романа Мстиславича — княгині-регентші Анні, її малолітнім синам Данилові та Васильку, вступав у взаємодію з чернігівськими князями Ігоревичами, «пряником і нагаєм» перетягував на свій бік галицьких магнатів, робив спроби встановлення в Галицькій землі прямого окупаційного режиму, проте все це не призводило до бажаного для угорців результату — встановлення стабільного панування Королівства Угорщина в Галичині⁴. Галицька і особливо Волинська землі в цей же час постійно перебували у центрі уваги краківського князя Лєшка і його брата мазовецького князя Конрада, проте якихось значних і стабільних позитивних результатів східна політика польських князівств також не приносила⁵.

¹ Дослідження Галицько-Волинського літопису засвідчує, що події, позначені під 6719 р., насправді мали місце в 1214–1215 рр. Див. *Грушевський М.С.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Вип. 3. — Львів, 1901. — С. 14.

² Полное собрание русских летописей (далее — ПСРЛ). — Т. 2: Ипатьевская летопись. — СПб., 1908. — Стб. 730–731.

³ *Головко О.Б.* Політика королівства Угорщини щодо Південно-Західної Русі в першій половині XIII ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 153–171; *Його ж.* Східна політика угорського короля Андрія II (перша третина XIII ст.) // Україно-угорські етюди. — Вип. 1. — Львів, 2010. — С. 120–141.

⁴ *Головко О.Б.* Боярська «фронда» в Галичі // Пам'ять століть. — 2002. — № 5. — С. 49–60.

⁵ *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. — Warszawa, 1966. — 326 s.

В пропонованій статті автор ставить за мету розглянути історію угорсько-польських відносин у середині другого десятиліття XIII ст., а саме дипломатичних переговорів навколо Південно-Західної Русі, причин виникнення ідеї підписання угоди угорським королем Андрієм (Ендре) II і краківським князем Лешком Бялим у м. Спіші, її реалізації та обставин, що призвели до зриву угорсько-краківської домовленості.

Як відомо, після двох поспіль (у 1211 та 1212 рр.) походів угорців на підтримку нащадків Романа Мстиславича — його вдови Анни та малолітніх синів Данила та Василька, третя військова кампанія короля Андрія II на Галич, що розпочалася влітку 1213 р., проходила за іншим сценарієм. Галицько-Волинський літопис повідомляє про звільнення тоді з-під арешту в Угорщині ворога Романовичів Владислава Кормильчича та підготовку угорської армії до походу на схід («Король же пусти Володислава, и собра много вой и иде на Галичь»⁶).

Звільнення Андрієм II могутнього та амбітного галицького вельможи, вірогідно, слід пояснювати бажанням угорського монарха використати його значний авторитет в Галицькій землі для реалізації своїх планів поширення угорського впливу на Прикарпаття. В.Т. Пашуто вважає, що Владислав в обмін на свободу пообіцяв «наперед триматися угорської політики»⁷. Але з самого початку військова акція угорського короля зіштовхнулася з великими проблемами, які ставили під сумнів можливість її успішного завершення.

На самому початку походу в Угорщині спалахнув бунт проти дружини Андрія II Гертруди Меранської, котра навела до країни своїх чисельних германських родичів. У вересні 1213 р., коли король із військом на шляху на Русь перебував в Лелесовому монастирі (Словаччина), на нього здійснити замах. Після цього Андрій II, отримавши повідомлення про загибель Гертруди, залишив військо та повернувся додому. Далі похід угорських полків на Галич фактично відбувався під керівництвом Владислава Кормильчича, який невдовзі у повній мірі скористався результатами військової виправи.

На той час галицький князь Мстислав Ярославич, довідавшись про наближення суперника («уведав королеву рать велику»), покинув столицю Галичини і повернувся на Волинь до свого міста Пересопниця. А згодом в Галичі сталася нечувана подія: «Володислав же воеха в Галичь, и вокняжися и седе на столе»⁸.

Ще у середині XIX ст. відомий дослідник історії Галичини та Волині княжої доби Д. Зубрицький зазначав, що в історії Русі не було такого факту, за винятком Аскольда та Діра, коли б боярин став князем⁹. «Це було

⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 729.

⁷ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 199.

⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 729.

⁹ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-русского княжества. — Ч. 3. — Львов, 1855. — С. 47.

нечуваним порушенням феодальної ієрархії Давньої Русі, — коментує цю подію М.Ф. Котляр, — за суворими правилами якої князем міг бути лише той, хто ним народився»¹⁰. П. Грицак висловлює цікаву версію, що Володислав Кормильчич під час свого перебування в Угорщині довідався про обставини приходу до влади у Болгарії місцевих вельмож Івана та Петра Асеня, які стали володарями відновленого Болгарського царства, і вирішив використати їх досвід в Галицькій землі¹¹. На нашу думку, якщо буквально не сприймати риторично-оціночні моменти літопису, то цілком вірогідним все ж виглядає позиція київського дослідника М. Дашкевича та польського вченого Л. Дроба. М. Дашкевич писав, що «Владислав управляв Галичем за згодою Андрія і у деякій залежності від нього»¹². Л. Дроба вважав, що Владислав тоді став фактично намісником угорського короля в Галичі, який реально мав всю повноту влади в столиці прикарпатської землі¹³.

Розвиток подій 1213 р. показав княгині Анні та її оточенню примарність всіх їх розрахунків на допомогу Андрія II. На такий висновок, ймовірно, мали вплинути складна політична ситуація в самій Угорщині та постійні загравання її двору з галицьким боярством. Саме тому, за словами літописця, «Данил же отъиде с матерью своею в Ляхи, отпросився от короля»¹⁴. Це повідомлення є дуже цікавим. Перш за все воно фіксує розрив ділових взаємин між Романовичами та угорським королем, а також засвідчує можливий початок активної власної діяльності Данила, який вийшов з-під контролю Андрія II. Молодий Данило відвідав в Польщі Лешка Бялого, де в другій половині 1213 р. домовився про спільну боротьбу проти галицького боярина Владислава та його союзників.

До коаліції Лешка та Данила були залучені також волинські князі Мстислав Ярославич пересопницький, Олександр Всеволодович володимирський з братом Всеволодом белзьким. Літописець відзначає, що кожний з них прийшов «со своими вои», але «бе бо вой Данилов болши и креплейши, бяху бояре велиции отца его вси у него»¹⁵. Є підстави твердити, що ця згадка не є тільки риторичним прийомом галицького книжника. В цей час відбувається значний перелом у взаєминах Романовичів з волинським боярством, без якого навряд чи князі невеликого Кам'янецького князівства, який у той час належав Романовичам, зуміли б вийти на перший план політичного життя Південно-Західної Русі. Саме такий підхід до реалій політичних подій

¹⁰ Котляр М.Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. — К., 2002. — С. 115.

¹¹ Грицак П. Галицько-Волинська держава. — Нью-Йорк, 1958. — С. 66.

¹² Дашкевич Н.П. Княжение Даниила по русским и иностранным известиям. — К., 1873. — С. 47.

¹³ Droba L. Stosunki Leszka Bialego z Rusią i Węgrami. — Kraków, 1881. — S. 39. Див. також: *Ejusd.* Stosunki Leszka Bialego z Rusią i Węgrami // *Rozprawy Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności.* — Т. XIII. — Kraków, 1881. — S. 361–429.

¹⁴ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 729.

¹⁵ Там же. — Стб. 729–730.

середини другого десятиліття XIII ст. на Волині дозволяє зрозуміти причини періодичних коливань малопольського князя Лешка від ворожнечі до приязних кроків у стосунках з Данилом¹⁶.

Весною 1214 р. малопольсько-волинське військо перейшло кордон Галичини, попрямувало до столиці князівства. На річці Бібрка (лівий приток Дністра) відбулася битва. З боку волинсько-малопольської коаліції в ній, крім поляків, взяли участь полки Данила на чолі з воєводою Мирославом та тисяцьким Дем'яном, а також військо Мстислава пересопницького. Знаково, що з останнім йшли галицькі бояри Гліб Зеремеевич та Юрій Прокопович («...а от Мъстислава Глеб Зеремеевичъ и Прокопъича Юрье»). Це свідчить про існування різних таборів галицьких магнатів, серед яких були противники Владислава Кормильчича. На чолі галицького війська, якому допомагали угорські та чеські найманці, стояв сам Владислав Кормильчич. Перемогу на Бібрці святкували поляки та волиняни, але у подальшому їм не вдалося взяти Галич¹⁷.

Невдовзі у Кракові знову розпочалися переговори Романовичів з князем Лешком, під час яких сюди надійшло повідомлення про напад угорського війська на Малу Польщу. Остерігаючись подальших агресивних дій з боку Королівства Угорщина, Лешко за порадою свого наближеного краківського воєводи Пакослава вирішив шукати спільну мову у своїй політиці на сході з угорським королем, для чого надіслав до Угорщини свого посла.

З наведеного на початку нашої статті тексту літопису про це посольство складається враження, що польську дипломатичну місію очолювали дві особи — Лесткович і Пакослав¹⁸, але О. Лихачова висловлює цілком вірогідне припущення, що на чолі дипломатичної місії поляків стояла лише одна персона — краківський воєвода Пакослав Лесткович (Старий)¹⁹. Зазначимо, що цей воєвода з роду Авданців протягом довгого часу був одним з найбільш потужних і авторитетних малопольських вельмож²⁰. Саме йому, вірогідно, і належала ідея вирішити на користь Кракова ситуацію в Галицькій землі.

Пропозиція польських послів, які прибули до Угорщини, знайти спільний знаменник у діях Краківського князівства і Королівства Угорщина на Русі була сприятливо сприйнята королем Андрієм II, оскільки в попередній час всі спроби угорського двору добитися встановлення стабільного і

¹⁶ Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. — К., 1988. — С. 91.

¹⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 730.

¹⁸ Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. — S. 41.

¹⁹ Див.: Лихачева О.П. Комментарий // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — М., 1981. — С. 249, 545.

²⁰ Bieniak J. Pakosław Stary // Polski Słownik Biograficzny. — Kraków, 1980. — Т. 25. — С. 38–42; Bartnicki M. Elita księstwa Krakowsko-Sandomirskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII wieku // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2007. — Вип. 7. — С. 15–19.

сприятливого для королівської адміністрації режиму в Галицькій землі не мали успіху. Позитивні результати місії Пакослава до Угорщини дали підставу для швидкої організації і проведення зустрічі Лешка з угорським королем Андрієм II, яка відбулася орієнтовно восени 1214 р. у словацькому місті Спіші (Сепеші). Під час переговорів сторони обговорили перш за все можливість спільних воєнних дій проти Галичини, щоб позбавити влади Владислава Кормильчича.

Умовою укладання міждержавної угоди, гарантування її виконання мало стати оформлення матримоніального союзу двох володарських родин. Зазначимо, що суб'єктам цього мар'яжу угорському королевичу Коломану на час укладення угоди було п'ять років, а його нареченій, дочці Лешка Бялого Соломії — три. Однозначно, запропонувавши укласти угоду, малопольська адміністрація прагнула скористатися складною ситуацією в Угорщині, що виникла внаслідок внутрішньополітичних конфліктів. За її умовами, краківський князь Лешко мав отримати у володіння галицьке Перемишльське князівство, а його воєвода Пакослав — галицьку Любачевську округу. Королю Андрію II мала відійти більша частина Галицької землі, а в самому Галичі володарем мав стати Коломан. Отже, за Спішською угодою фактично відбувся поділ Галицької землі між Королівством Угорщина і Малопольським князівством.

Галицько-Волинський літопис пише про угоду Андрія і Лешка: «Король посади сына своего в Галичи, а Лестькови да Перемышль, а Пакославу Любачев»²¹. Передача Любачева Пакославу, безумовно, свідчила про особливу роль краківського воєводи у встановленні угорсько-малопольської домовленості. Однак, як це справедливо вважав ще Д. Зубрицький, Пакослав не був повноправним володарем володіння, оскільки, як його власник, підкорявся у васальному відношенні Лешкові²². Передача Західної Галичини Кракову свідчила про значні поступки Андрія II на користь своїх нових союзників.

Невдовзі угорське і краківське війська розпочали війну в Галицькій землі. Під час походу на схід, який проходив наприкінці осені — на початку зими 1214 р., спільна армія перемогла військо боярина і зайняла Галич, де Владислава Кормильчича було арештовано та ув'язнено до темниці, де він згодом і помер²³.

²¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 731.

²² Зубрицький Д. История Древнего Галичско-Русского княжества. — Ч. 3. — С. 59.

²³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 731; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453. — Львов, 1863. — С. 74. Івано-франківський дослідник М.М. Волошук висловлює думку про те, що після переїзду до Угорщини Кормильчич не був убитий, а отримав земельні володіння і певний час тут мешкав (Див.: Волошук М. Незвестные страницы биографии галицкого боярина Володислава Кормильчича (1214–1232 гг.) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — № 3 (41). — 2010. — С. 17–26.

Після інформації про передачу Лешку Перемишля, а Пакославу Любачева галицький літописець повідомляє про важливі події на Волині. Саме тоді, за порадою того ж Пакослава, краківський володар добивається від князя Олександра Всеволодовича передачі міста Володимира Романовичам: «Светом же Пакославим Лестько посла ко Александрови, рекый: “Дай Володимерь Романовичема Данилови и Василькови. Не даси ли, иду на тя и с Романовичема”. Оному же не давшю, Лестько же посади Романовичи в Володимери»²⁴. М. Грушевський вважає, що повернення головного міста Волині — це одна з статей договору між Лешком та Андрієм II. Тим самим, на думку вченого, угорський та малопольський монархи хотіли компенсувати Романовичам втрату ними Галицької землі²⁵. Проте зміст літописного тексту не дає підстав для підтвердження такого погляду.

При оцінці подій 1214 р., зокрема, польської та угорської політики на Русі, дослідники часто перебувають в полоні історіографічного стереотипу. Політична діяльність сусідніх країн розглядається в двох крайніх площинах: або як дружні, або як ворожі дії по відношенню до західноруських князівств. Існують підстави вважати, що такий підхід є спрощенням історичних реалій. Крім агресивного прагнення поширити вплив на сусідню державу, у Польщі були певні кола, зацікавлені у розвитку безконфліктних відносин між східнопольськими князівствами і Південно-Західною Руссю. Ці тенденції в поведінці частини малопольської еліти літописець відбив у риторичному вислові щодо ініціатора Спішської угоди краківського воєводи Пакослава: «Пакослав бо бе приятель и Романовой и детям ея»²⁶. Використання порівняно невеликого кола джерел схиляє люблінського дослідника М. Бартицького до цілком вірогідного висновку про те, що краківський каштелян Пакослав Старий належав до кола краківсько-сандомирських вельмож, які орієнтувалися на мирний розвиток взаємин Малої Польщі з волинськими князями Романовичами²⁷.

Згода на повернення Романовичам міста Володимира Лешком Бялим в умовах значного підсилення позицій Кракова на сході, в контексті ознайомлення з текстом Галицько-Волинського літопису і загального уявлення про протистояння польських князів і Романовичів виглядає як невдача краківської дипломатії. В свій час ми наголошували на тому, що для того, щоб зберегти за собою «Забузькі міста» і закріпитися в Західній Галичині (згідно з угодою в Спіші), Лешко Бялий, котрий не мав достатньо сил для

²⁴ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 731.

²⁵ Грушевський М.С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. — С. 14; Його ж. Історія України-Руси. — Т. 3. — Львів, 1905. — С. 13.

²⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 731.

²⁷ Bartnicki M. Elita księstwa Krakowsko-Sandomirskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII wieku. — S. 16–17.

підкорення собі всієї Волині, був вимушений підтримати Данила та його родичів, які в цей час набували великої ваги на Волині²⁸.

Проте при оцінці цієї події більш вірогідним виглядає дещо інший підхід. На момент підписання Спішської угоди на Волині (по крайній мірі у західній її частині) володарював сильний і досить авторитетний Олександр Всеволодович. Скориставшись підсиленням позицій на Русі внаслідок укладених умов, Лешко рокирвою з володимирським столом хотів обмежити позиції потужного князя Олександра, привівши до влади у Володимирі більш слабку на той момент князівську родину. Нагадаємо, що Романовичі на початку 1214 р. володіли лише Тихомльською та Перемиською волостями. Водночас поляки, вірогідно, підсилили тоді свої позиції у забузьких волостях Волині: Угровеській і Берестейській. У зв'язку з цим ми не можемо погодитися з думкою згаданого вище М. Бартницького, що Лешко під впливом Пакослава вирішив позбавити Володимира «свого тогочасного союзника» Олександра Всеволодовича на користь Романовичів²⁹.

Оскільки процес зміни системи володарювання у Галицькій землі склався з попередніх переговорів краківських та угорських дипломатів, підписання угоди у Спіші, оформлення матримоніального союзу малолітнього Коломана та трирічної доньки Лешка III, згодом коронації Коломана як короля Галицького королівства у складі Королівства Угорщина, важко чітко визначити, коли саме відбувся процес передачі міста Володимира Романовичам. У свій час ми висловили думку, що ця подія сталася ще до укладення угорсько-краківської угоди³⁰. Але, ймовірно, зміна влади у Володимирі відбулася паралельно із зміною системи володарювання в Галицькій землі. Можливо, що місто Володимир було забрано у Олександра під час походу краківського війська до Галицької землі, де воно, об'єднавшись з угорською армією, воювало з полками Владислава Кормільчича.

Можна думати, що передача міста Володимира мала б задовольнити і громадську думку на Русі, оскільки реалізація прагнень на повернення спадщини князя Романа Мстиславича відбувалася в руслі публічних гасел краківського двору, володар якого постійно заявляв про свою підтримку Романовичів. Якщо запропонована версія є правильною, то можна погодитися з думкою німецького історика Г. Роде, який відзначає посилення Польщі на сході саме після цих заходів малопольської адміністрації³¹.

²⁸ Головка О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. — К., 2006. — С. 277.

²⁹ Bartnicki M. Elita księstwa Krakowsko-Sandomirskiego wobec stosunków z księstwami ruskimi w XIII wieku. — S. 16.

³⁰ Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. — С. 94.

³¹ Rhode G. Die Ostgrenze Polens. Politische Entwicklung, kulturelle Bedeutung und geistige Auswirkung. — Bd. 1 — Köln-Graz, 1955. — S. 106–107; поп.: Wilkiewicz-

Ця версія, на наш погляд, може допомогти у пошуках відповіді на питання про витoki нового конфлікту між Краківським князівством і Королівством Угорщина, що стався вже після позбавлення влади у Галичі Владислава Кормильчича. Помітне підсилення позицій Лешка Бялого у Південно-Західній Русі йшло у розріз з політикою тут угорців. Можливо, що Західна Галичина (Перемишльська волость і Любачів) мала б бути повернута Коломану як вено після офіційного оформлення його шлюбу з дочкою Лешка Соломією, однак її батько не виконав цю умову.

До справи реалізації Спішської угоди монархи вимушені були залучити авторитетного ієрарха католицької церкви папу Інокентія III. Саме він мав не тільки дати згоду на здійснення шлюбу неповнолітніх дітей Андрія II і Лешка, а й дозволити провести коронацію Коломана як короля Галичини. Католицький першоієрарх останнім фактично дезавуював всі попередні обіцянки Кракова і Буди щодо підтримки претензій молодого князя Данила Романовича на Галич. За все це Андрій II і Лешко повинні були дати згоду на проведення активної місіонерської діяльності католицького духовенства у Південній Русі.

Ще у 1207 р. папа римський Інокентій III звернувся з посланням до всіх єпископів, кліру та народу Русі із закликом, щоб православні Східної Європи підкорилися курії: «Країна греків і її церква майже повністю повернулася до визнання апостольського престолу й підкорилася його розпорядженням, тому видається оманною, що частина не об'єднується з цілим і що часткове відколосось від загального»³². У тому ж році папа направив на схід католицьку місію на чолі із кардиналом Григорієм, яка повинна була здійснити перехід християн Галицької землі під владу римської курії³³. Як здається, місія Григорія не дала результатів. По крайній мірі, про них ми не маємо інформації, можливо, тому, що тоді до влади у Галичі прийшли православні князі з чернігівської династії Ігоревичів.

Про взаємодію угорського королівського двору з папським престолом із питань одруження та коронації Коломана розповідає лист до Інокентія III короля Андрія II, який, вочевидь, було підготовлено королівською канцелярією під час або відразу ж після укладення договору у Спіші (осінь 1214 р.). В ньому король просить папу, щоб той доручив естергомському архієпископу Іоанну провести коронацію його сина Коломана як короля Галичини: «Хочемо довести до Вашої святості, що володарі та народ Галіції, від імені яких ми ведемо мову, принизливо просять нас, щоб ми сина нашого

Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // Atenium Wileńskie. — 1937. — R. XII. — № 3. — S. 24.

³² *Historica Russiae Monumenta / Ed. A. Turgenew. — T. 1. — Petropoli, 1841. — P. 3–4.*

³³ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Studio et opera G. Fejer. — T. 3. — V. 1. — Budae, 1829. — P. 54–56; Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi. — T. 1. — Lwów, 1904. — S. 101.*

Коломана поставили над ними королем, а також про бажання здійснювати подорож у єднанні з святою Римською церквою і у служінні їй, але щоб їм було дозволено від власних обрядів не відходити. Щоб ця задумка, така важлива як для нас, так і для Вас, не зустріла перепон через відстрочку, що може виникнути через те, що ми будемо довго очікувати легата, призначеного Вами для виконання цієї справи, тому просимо Вашу святість доручити досточтимому у Христі отцю нашому І. (Іоанну. — *Авт.*), Архієпископу Стрігонському (Естергомському. — *Авт.*), повноваження, на підставі яких він зміг помазати нашого сина у королі та взяв з нього клятву щодо підкорення святій Римській церкві»³⁴. Розглядаючи східну політику Королівства Угорщина цього часу, відомий російський історик В.П. Шушарін пише: «Дії угорських королів свідчать про їх прагнення об'єднати Галицьке князівство з Угорщиною особистою унією на підставі визнання її галицьким боярством (як це мало місце в Хорватії)»³⁵.

Іноземна окупація Галицької землі після укладення Спішської угоди викликала велике незадоволення місцевого населення. В Воскресенському літописі під 1214 р. збереглася оригінальна звістка про галицькі події: «Король угорський посади сына в Галичи, а епископа и попы изгна из церкви, а свои приведе латыньскыя на службу»³⁶. Деяко інакше про це пише Ніконовський літопис: «Того же лета Угорский король посади сына своего в Галиче, и церкви претвори в латынскую службу»³⁷. Ці літописні свідчення узгоджуються з повідомленнями сучасних щодо подій іноземних джерел, де відзначається як боротьба населення Галичини проти угорського панування, так і діалог короля Андрія II з курією, яка прагнула поширити на Південно-Західну Русь католицьку релігію.

Невдовзі після укладення Спішської угоди стався (про що вже коротко згадувалось) конфлікт Угорщини та Малої Польщі: «Король отъя Перемысль от Лестька и Любачев»³⁸. М.С. Грушевський та М.Ф. Котляр відносять цю подію на 1216 р.³⁹ Нам здається, що датування — кінець 1214 — початок 1215 р. — має більше підстав, оскільки відповідає змісту джерел. Л. Дроба вважає, що конфлікт монархів був викликаний невдоволенням Андрія II передачею Лешком Володимира Данилові⁴⁰. Проте корені непо-

³⁴ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis... — Т. 3. — V. 1. — P. 163–164; Vetera Monumenta Historica Hungariam sacram Illustrantia / Ed. A. Theiner. — Т. 1. — Romae, 1859. — P. 1.

³⁵ История Венгрии. — Т. 1. — М., 1971. — С. 143.

³⁶ ПСРЛ. — Т. 7: Воскресенская летопись. — СПб., 1856. — С. 117.

³⁷ ПСРЛ. — Т. 10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — СПб., 1885. — С. 66.

³⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 731.

³⁹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. — С. 14; Котляр М.Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. — К., 2002. — С. 107.

⁴⁰ Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. — S. 47.

розуміння володарів слід шукати, як здається, у загальному підсиленні Лешка у Південно-Західній Русі і особливо в Галичині. Для розуміння суті конфлікту та встановлення його хронології велике значення має розгляд наступного листа короля Андрія II до римського папи Інокентія III.

У другому посланні угорський король висловлює вдячність понтифіку за допомогу у проведенні коронації Коломана і докладно розповідає про подальші за нею події в Галичині. Зокрема, Андрій II пише: «Проте останнім часом народ Галіції, відмовившись від присяги на вірність, не тільки відступив від свого Короля, але також, зібравши військо з навколишніх русинів, обложив галицький замок, в якому перебував наш син з невеликим загonom. У зв'язку з цим нам довелося негайно відкласти складання належного пошанування Вашій папській милості за батьківську ласку, бо навіть не могли чекати на повернення свого війська»⁴¹.

В листі угорський монарх звертається до Інокентія III за дипломатичним посередництвом, просить, щоб той вплинув на краківського князя Лешка у плані військової допомоги угорцям у боротьбі з бунтівними галичанами: «А зараз ми просимо, щоб Ваша папська милість відправила свого посла з посланням до нашого родича Л., Князя Польщі, де б схвалювалося наше родичання через шлюб нашого сина з його дочкою і із закликом до нього, щоб він разом з нами виступив проти ворогів на захист Галиції, перш за все проти галичан, котрі не тримаються у покорі своєму королю і не дотримуються присяги святій Римській церкві»⁴². Оскільки Андрій II в листі обіцяв Інокентію III прислати на Вселенський собор католицької церкви, який відбувся у листопаді 1215 р., «Єпископів Рутенів (Episcopos Ruthenorum)»⁴³, можна припустити, враховуючи хронологію подій, що другий лист було написано десь у середині 1215 р.

В джерелах немає інформації про місце та обставини коронації Коломана. Проте можна погодитися з висновком, зробленим польським істориком Г. Лябудою на підставі аналізу означених двох листів Андрія II до папи Інокентія III, що ця подія відбулася в Галичі. Саме цією обставиною можна пояснити прохання Андрія II до папи надіслати Коломанові королівську корону, що підняла б його авторитет в очах підданих⁴⁴.

Є підстави припускати, що під час коронації, яка відбулася на початку 1215 р., королевич Коломан був вінчаний архієпископом Іваном не короною, а діадемою (вінцем): «Окрім цього, просимо Вашу Святість, щоб золоту корону Королівства нашому сину надіслали, відповідну королівському

⁴¹ Codex diplomaticus Arpadianus continuator. Árpádkori új okmánytár. Ed. G. Wenzel. — Budapest, 1867. — № 227. — P. 374.

⁴² Ibid. — P. 374–375.

⁴³ Ibid. — P. 374.

⁴⁴ Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza: Próba rekonstrukcji. — Poznań, 1983. — С. 33–35.

титулові, і через прихильного нашого довіреного переслали в найближчий час, щоб він міг втішитися як помазанням на Короля, одержаним від Апостольського Престолу, так і короною, одержаною завдяки вашій щедрості, і завдяки цьому міг здобути належну почесність своїх підданих, а у сусідів Королівства належне тривале визнання»⁴⁵. Наведений епізод свідчить про велике значення інсигніїв королівської влади в ідеології тодішнього середньовічного, у нашому випадку угорського, суспільства.

Розглядаючи питання про змагання різних монарших родин за галицький стіл, Л.В. Войтович вважає, що претензії на Галич у Арпадів мали більш законні підстави, ніж у Романовичів⁴⁶. Як нам здається, з цим твердженням важко погодитися, оскільки аналіз політичного життя Русі засвідчує, що православне населення її південно-західного регіону зовсім по-різному ставилося до представників династії Рюриковичів і до іноземних династій, які претендували на руські землі.

Для цього варто згадати епізод з історії Галичини 1189 р., коли київський князь Святослав Всеволодович таємно вступив у переговори з угорським королем Белою про спільне володіння Прикарпаттям. Отже, князь Святослав хотів, в обхід овруцького князя Рюрика Ростиславича та волинського князя Романа Мстиславича, шляхом компромісу з іноземцями — угорцями — добитися поширення свого впливу на Прикарпаття. На початку 1189 р. до князя Святослава прийшло посольство від угорців, які запросили до Галича на переговори про подальшу долю Галицької землі його сина Гліба: «Святослав же утаився Рюрика, ухотяся творяше, яко же дадять ему Галич, и посла сына своего Глеба ко королеви»⁴⁷.

Цим планам Бели III створити систему спільного угорсько-київського контролю над Галичиною не судилося здійснитися, бо про таємну дипломатію угорського короля, Святослава та Гліба довідався Рюрик. Овруцький князь звинуватив Святослава Всеволодовича у порушенні спільних угод, а у боротьбі проти створення альянсу київського князя з угорцями Рюрик Ростиславич широко використовує «громадську думку». В справу втрутилася верхівка православної церкви. При цьому ідеологічною підставою стало уявлення про належність всіх східнослов'янських земель представникам династії Рюриковичів, яке було поширене в княжу добу.

Київський митрополит Никифор у зверненні до Святослава і Рюрика заявив, що є неприпустимим, коли «отчину» тримають іноземці, і закликав князів почати боротьбу з ними («Молвяшетъ бо и митрополитъ Святославу и Рюрики: “Се иноплемьници оттяли отчину вашу, а лепо вы бы потру-

⁴⁵ Codex diplomaticus Arpadianus continuator... — P. 375.

⁴⁶ *Войтович Л.В.* Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий міжнародний конгрес українців. — Ч. 1: Історія. — Одеса–К.–Львів, 1999. — С. 82; *Його ж.* Княжа доба на Русі. Портрети еліти. — Львів, 2006. — С. 482.

⁴⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 662.

дитися”, и тако здумавше поидоша к Галичю»)⁴⁸. Звернення митрополита Никифора примусило Святослава Всеволодовича розірвати переговори з угорським королем і шукати компроміс з Рюриком. Що стосується конкретно князя Данила Романовича, то слід тут нагадати, що Данило двічі — у 1205 та у 1211 рр. — возводився на галицький стіл. А тому його претензії на повернення до Галича були у достатній мірі легітимними.

Повертаючись до аналізу другого листа угорського короля Андрія II до Інокентія III, зазначимо, що зміст послання дає підставу вважати, що на момент його написання між Угорщиною і Малою Польщею стався конфлікт (орієнтовно навесні 1215 р.). В.Т. Пашуто висловив думку про те, що саме через небажання краківського двору допомагати угорцям у боротьбі з повсталими галичанами Андрій II вигнав польські гарнізони з Перемишля та Любачева⁴⁹. Проте, якщо йти за логікою джерел, звернення за посередництвом до папи стало наслідком погіршення відносин угорського короля з Лешком Бялим через згаданий конфлікт за західногалицькі території, а вже потім відбулися заворушення в Галичі.

Згадка в листах Андрія II до Інокентія III IV Собору римської церкви дає підставу датувати документи угорської канцелярії до дати його початку. А саме весною 1215 р. між Будою та Краковом виникло напруження у відносинах, весною ж — на початку літа почалися активні виступи галичан проти угорської присутності в Галичі. Г. Лябуда припускає, що коронація Коломана могла відбутися або на Різдво — 25 грудня 1214 р., або на Трійцю — початок літа 1215 р.⁵⁰, проте наведений вище аналіз заперечує обидва датування. Коронація відбулася або наприкінці зими, або весною 1215 р.⁵¹

В літературі виступи галичан проти угорців у Галицькій землі, у тому числі й події 1215 р., традиційно розглядаються як народні рухи або прояви класової боротьби⁵². Але аналіз джерел свідчить, що проти угорців виступали різні верстви населення Галичини, а тому така характеристика антиугорських виступів є недостатньо точною. Це була боротьба галицького громадянства проти іноземних окупантів, що мала соціальний та релігійний контекст.

Звернення короля Андрія не дало результату. Оточення краківського князя Лешка після виникнення конфлікту з угорцями із-за Галицької землі, не маючи змоги вести самостійно боротьбу з колишніми союзниками,

⁴⁸ Там же. — Стб. 663.

⁴⁹ Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 247.

⁵⁰ Labuda G. Zaginiona kronika z pierwszej polowy XIII wieku w Rocznikach Królestwa Polskiego Jana Długosza: Próba rekonstrukcji. — S. 34.

⁵¹ Ibid.

⁵² Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 201; Софроненко К.А. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси XI–XIII вв. — М., 1955. — С. 97; Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII вв. — С. 94; та ін.

вирішило продовжувати активну галицьку політику шляхом пошуку політичних партнерів серед князів Русі. Галицько-Волинський літопис під 6720 (1212/3) роком фіксує намір Лешка Бялого запрошенням до Галича прихильного йому представника династії Рюриковичів вирішити проблему відновлення польського впливу у Прикарпатті: «Лестько же сжалися о срамоте своей и посла к Новугороду по Мьстислава, рекый: “Брат ми еси, пойди и сяди в Галиче”»⁵³.

Краківський князь звернувся за підтримкою до Мстислава Мстиславича Удатного, сина новгородського князя Мстислава Хороброго, внука київського князя Ростислава Мстиславича. В літописах він вперше згадується під 1193 р. як володар Треполя, а під 1207 р. як князь невеличкого Торчеського князівства. В 1209 р. він став князем Торопця. В 1210-1215 рр. та з початку 1216 по осінь 1218 р. Мстислав Мстиславич був князем Новгороду Великого⁵⁴. Вісім років — невеликий строк для князювання в одному місті, але, якщо взяти до уваги, яке в той час було бурхливе політичне життя у Новгороді, де деякі князі не засиджувались часом і декількох місяців, а інколи й тижнів, то це вже свідчить про неабияку політичну вдачу Мстислава. Ця вдача пояснюється значною політичною гнучкістю князя, його здатністю пристосовувати на свою користь будь-яку конкретну ситуацію. Не маючи достатніх власних сил та ресурсів, Мстислав Мстиславич вдало лавірував між новгородськими угрупованнями, що суперничали за верховенство в краї.

Велику роль у відносно довгій політичній кар’єрі Мстислава як князя північноруської землі відіграли і численні ратні успіхи. Зокрема, в 1216 р. він розбив у відомій Липицькій битві суздальських князів Юрія та Ярослава Всеволодовичів. Певною мірою ці ж риси Мстислав проявляв і в період свого десятилітнього перебування на Галичині. Проте, як виявилось, йому далеко не завжди вдавалося вирішувати складні проблеми політичного розвитку Південно-Західної Русі.

Перш ніж говорити про подальші події, слід відзначити, що ситуація в Галицькій землі в середині другого десятиліття XIII ст. не залишалася поза увагою володарів інших давньоруських земель. Так, у 1212 р. Всеволод

⁵³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 731.

⁵⁴ *Костомаров Н.И.* Князь Мстислав Удалой // *Костомаров Н.И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: В 3 т. — Т. 1. — М., 1995. — С. 174–197; *Бузескул В.П.* Князь торопецкий Мстислав Мстиславович // *Журнал Министерства народного просвещения* (далі — ЖМНП). — 1883. — № 4 (апрель). — С. 221–269; 1883. — № 6 (июнь). — С. 240–287; 1883. — № 8 (август). — С. 188–220; *Эммаусский А.В.* Мстислав Удалой. — Киров, 1998; *Головко О.* Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного // *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. — Вип. 7–8 (август). — К., 2007. — С. 71–93; *Ejusd.* Halicki okres działalności księcia Mściśława Mściśławowicza Udałego // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. — Torun, 2008. — № 11. — S. 3–28.

Чермний позбавив синів Рюрика Ростиславича володінь у «Руській землі», звинувативши їх в участі в розправі, що відбулася у Галичі над Ігоревичами (1211 р.): «В то же лето изгони Всеволод Чермный, сын Святославль, правнук Олгов, внуки Ростиславле из Руси, тако рек: “братью мою два князя повесиле вы в Галице, яко злодея, и положили есте укор на всех; и нету вам части в русское земли”»⁵⁵. У тому ж році новгородський князь Мстислав Мстиславич і смоленський князь Мстислав Романович створюють коаліцію прихильних їм князів, яка відвойовує у Всеволода Чермного Київ. Князем у Києві стає Мстислав Романович, а член коаліції Володимир Рюрикович стає володарем Смоленського князівства. Тоді ж він отримав якісь володіння у Київській землі, вірогідно, Овруцьке удільне князівство, яке колись належало його батькові Рюрику Ростиславичу, а Мстислав Мстиславич — Торчеську волость⁵⁶.

Напередодні Липицької битви 1216 р. нащадки Всеволода Юрійовича, як про це пише Ніконовський літопис, фактично прагнули до поділу між собою всіх руських земель: «Таже князь велики Юрьи Всеволодовичь и брат его его князь Ярослав Всеволодович, со всею братьею своею и со всеми боары и мужи своими, вшедше в шатер, начяша делити грады: великому князю Юрью Всеволодовичю Володимерь и Ростов, а Новьгород князю Ярославу Всеволодовичю, а Смоленск князю Святославу Всеволодовичю, а с Киева возмем дань и князя в нем посадим из своих рук, а Галича также дань возмем; и целоваша крест, и написаша грамоты тако быти непреступно»⁵⁷. Отже, тоді галицький стіл цікавив не тільки новгородського князя Мстислава Мстиславича, а і його сусідів — суздальських князів.

Прикметно, що в Софійському першому літописі зміст угоди Юрія і Ярослава з їх союзниками дещо конкретизується, а саме пам'ятка передає текст промови князя Юрія до брата Ярослава: «Мне, брате княже Ярославе, Володимерьская земля и Ростовская, а тебе Новгород, а Смоленск брату — нашему Святославу. А Киев даи Черниговьским князем, а Галич нам же»⁵⁸. Н.С. Арцибашев, а за ним М.С. Грушевський писали, що остання фраза звучала: не «Галич нам же», а «Галич им же», тобто, на думку цих істориків, Юрій Всеволодович з братом хотіли віддати Галич чернігівським князям⁵⁹.

⁵⁵ ПСРЛ. — Т. 7. — С. 117; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Львів, 1905. — Т. 2. — С. 234–235; *Бережков Н.Г.* Хронология русского летописания. — М., 1963. — С. 104.

⁵⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. — М., 1950 (далі — НПЛ). — С. 253; ПСРЛ. — Т. 7. — С. 118; *Грушевський М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С. 277.

⁵⁷ ПСРЛ. — Т. 10. — С. 72.

⁵⁸ ПСРЛ. — Т. 5: Софийская первая летопись. — Вып. 1-й. — Изд. 2-е. — М., 1925. — С. 196.

⁵⁹ *Арцибашев Н.С.* Повествование о России. — Т. I. — Кн. 2. — М., 1838. — С. 294; *Грушевський М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия. — К., 1891. — С. 276.

Однак нам видається, що для такої корективи не має підстав, тим більше, що пряма вказівка Софійського літопису узгоджується з інформацією Ніконовського літопису про бажання Всеволодовичів взяти під контроль Галицьку землю.

Інтерес Мстислава Мстиславича до Галича був невинуватим. Мстислав Мстиславич Удатний мав певні генеалогічні підстави для претензій на Галичину, оскільки його мати була дочкою Ярослава Володимировича Осмомисла⁶⁰. Князь Мстислав був племінником Рюрика Ростиславича та двоюрідним братом його синів Ростислава Рюриковича та Володимира Рюриковича.

Відомий харківський історик В.П. Бузескул, який уславився своїми науковими працями з історії античності та середньовіччя, ще будучи студентом Харківського університету, дослідив життя князя Мстислава Мстиславича. За свою працю у 1879 р. історик отримав золоту медаль, а сама вона була видана у повному обсязі в авторитетному московському журналі⁶¹. Говорячи про причини запрошення краківським князем Лешком саме Мстислава Мстиславича до Галича, історик пояснює вибір польського володаря перш за все великою силою та політичним авторитетом на Русі новгородського князя⁶².

Крім Галицько-Волинського, в інших літописах також розповідається про прагнення Мстислава Мстиславича сісти в Галичі. У Воскресенському літописі під 6722 (1214) р. повідомляється: «Тое же зимы выиде из Новгорода Мстислав Мстиславичъ, а княгиню с сыном остави в Новгороде, и сам иде к королеви в Галичь, просити себе Галича у него»⁶³. Проте вже з наступного, за 6723 (1215) р., запису відомо, що «Мстислав Мстиславич поиде из Руси Новугороду Великого на Ярослава Всеволодовича», якого під час відсутності Мстислава було запрошено до Новгороду⁶⁴. Пізніше під 6726 (1218) р. той же літопис повідомляє: «Того же лета иде Мстислав Мстиславичъ и князь Володимер Рюриковичъ на Галичь на королевича, и выидоша Галичане противу их, и Чахове, и Ляхове, и Морава, и Угри, и сосупившимся им одоле Мстислав, и вниде в Галичь, а королевича исженоу ят, и взяв мир с королем, сына его пусти, а сам седе в Галичи»⁶⁵.

В Новгородському першому літописі під 6726 (1218) р. повідомляється, що тоді «Съзва Мстислав вече на Ярослалъ двор, рече: “Кланяюся святеи

⁶⁰ *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. — S. 64.

⁶¹ *Бузескул В.П.* Князь торопецкий Мстислав Мстиславич // ЖМНП. — 1883. — № 4 (апрель). — С. 221–269; 1883. — № 6 (июнь). — С. 240–287; 1883. — № 8 (август). — С. 188–220.

⁶² Там же. — № 8 (август). — С. 194–195.

⁶³ ПСРЛ. — Т. 7. — С. 119.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Там же. — С. 126.

Софеи и гробу отца моего и вам, хоцю поискати Галица...»⁶⁶. Наступного, 6727 (1219) р., в тій же памяті записано: «Поиде князь Мьстислав, и Володимир (союзник Мстислава Володимир Рюрикович. — *Авт.*) ис Кыева к Галицю на королевиць, и выидоша галицане противу, и Чехове и Ляхове и Морава и Угре, и съступишася полкове; и пособи бог Мьстиславу, и в город Галиць воиде, а королевица руками изима и жену его, и взя мир с королем, а сына его пусти, а сам седе в Галице»⁶⁷.

Про те, що Мстислав у 1217 р. покинув Новгород і направився шукати собі галицький трон, повідомляє і автор «ести відправили руським багато дарів з проханням прийти з військом, щоб розрушити лівонську церкву. Проте великий король Новгорода Мстислав (Mislawe) тоді перебував у поході проти короля Угорщини, боровся за Галицьке (Galacie) королівство, а на своєму престолі в Новгороді залишив нового короля»⁶⁸.

Суперечливість інформації джерел призвела до значних розбіжностей в інтерпретаціях дослідників. Розуміння подій ускладнювалося тим, що завоювання Галича відразу ж викликало тривалі конфлікти, в умовах яких Мстислав його виборював. С.М. Соловйов та М.І. Костомаров вважали, що Мстислав завоював галицький трон у 1215 р.⁶⁹. Проте В.П. Бузескул, який підготував спеціальну розвідку про обставини завоювання Галича Мстиславом, розглянувши всі вищенаведені джерела, висловлюється на користь того, що ця подія сталася після 1218 р.⁷⁰

Більшість дослідників, починаючи з Д. Зубрицького і М. Дашкевича, також вважають, що Мстислав прийшов до Галича в 1219 р.⁷¹ Зазначимо, польські історики Б. Володарський, Д. Домбровський та М. Бартницький на підставі свідчень Генріха Латвійського вважають, що Мстислав Мстиславич

⁶⁶ НПЛ. — С. 260.

⁶⁷ Там же. — С. 260–261.

⁶⁸ Heinrici Chronicon Livoniae, rec. L. Arbusow et A. Bauer // *Scriptores rerum Germanicarum et Monumentis Germaniae Historicis. Separatim editi.* — Hannoverae, 1955. — P. 141–142 (cap. XXI, 2).

⁶⁹ *Костомаров Н.И.* Князь Мстислав Удалой. — С. 178–179; *Соловьев С.М.* Сочинения. — Кн. 1: История России с древнейших времен. — Т. 1–2. — М., 1988. — С. 604.

⁷⁰ *Бузескул В.П.* О занятии Галича Мстиславом Удалым // *ЖМНП.* — 1881. — № 3 (март). — С. 86–92.

⁷¹ *Зубрицкий Д.* История Древнего Галицко-Русского княжества. — Ч. 3. — С. 67; *Дашкевич Н.П.* Княжение Даниила по русским и иностранным известиям. — С. 9–10; *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси. От найдавших времен до року 1453. — С. 75; *Андряшев А.* Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. — К., 1887. — С. 160; *Грушевський М.С.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. — С. 16–17; *Його ж.* Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 513–515; *Насонов А.Н.* История русского летописания XI — начала XVIII вв. — М., 1969. — С. 279; *Александров Д.Н.* Феодальная раздробленность на Руси. — М., 2001. — С. 59–60.

став володарем в Галицькій землі в 1217 р.⁷² Проте, попри всю важливість інформації прибалтійської хроніки про політику Мстислава у Галицькій землі, вона не містить конкретної вказівки про час завоювання князем Галича.

Необхідно зазначити, що ніхто з дослідників історії боротьби Мстислава за Галич не пояснив достатньо аргументовано причин появи декількох, на перший погляд суперечливих одне одному, повідомлень про цю подію⁷³. На нашу думку, таку розбіжність джерельної інформації зводити до простої плутанини у викладі фактів у різних пам'ятках, як це роблять деякі науковці, не можна⁷⁴. З'ясування ж цього питання дозволить дати відповідь, коли розпочалася боротьба Мстислава за Галич, скільки було спроб оволодіння західноруським містом і, нарешті, зрозуміти взагалі перипетії політичного життя Південно-Західної Русі в другій половині 10-х років XIII ст.

Саме такий комплексний розгляд джерел дає підстави не тільки висловитись на користь того, що Мстислав зайняв Галич, вірогідно, десь у грудні 1218 р., а і відтворити весь хід виборювання галицького столу.

М.Г. Бережков, відносячи першу інформацію Воскресенського літопису під 6722 р. («Тое же зимы выиде из Новагорода Мстислав Мстиславичь, а княгиню с сыном остави в Новегороде, и сам иде к королеви в Галичь, просити Галича у него»⁷⁵.) на кінець 1214 — початок 1215 рр., вважає, що взимку Мстислав покинув Новгород, проте, вочевидь, означена подія сталася дещо пізніше, а саме навесні 1215 р. Співставлення цього повідомлення з інформацією Галицько-Волинського літопису під 6720 р. про запрошення краківським князем Лешком Мстислава Мстиславича до Галича, що сталосся взимку або на початку весни 1215 р., з вище наведеними нашими спостереженнями про можливий час конфлікту між Угорщиною та Малою Польщею в «післяспішський» період дає підставу вважати, що, втративши західногалицькі землі, краківський князь Лешко найпізніше наприкінці весни — на початку літа 1215 р. запросив до Галицької землі князя Мстислава Мстиславича, який, за його задумом, мав тут протистояти як угорцям, так і їх союзникам — галицьким боярам.

З тексту Галицько-Волинського літопису відомо, що галицьке боярство не бажало приходу до Галича Мстислава Мстиславича: «Галичани же вси и Судислав послашася по Данила. Данил же не утяже ехати, а Бенедикт Лысы

⁷² *Włodarski B.* Polska i Ruś: 1194–1340. — S. 62; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. — S. 70–71; *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. — Lublin, 2005. — S. 35.

⁷³ *Майоров А.В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб., 2001. — С. 442.

⁷⁴ *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. — S. 35.

⁷⁵ ПСРЛ. — Т. 7. — С. 126.

бежа во Угры со Судиславом, а Мстислав седе в Галичи»⁷⁶, проте це запрошення мало місце приблизно у 1218 р. За свідченням галицького книжника, запрошений боярами до Галича волинський князь Данило Романович, як ми вважаємо, у тому ж 1218 р., не встиг приїхати в Галич раніше Мстислава («Данил же не утяже ехати»). На думку М.Ф. Котляра, ближча відстань до Галича від Володимира, ніж від Новгороду, є доказом надуманості версії книжника, а отже Данило не мав можливості вступати в конфлікт з могутнім суперником, котрий легко вибив з Галича угорський гарнізон⁷⁷.

Але цікавим є сам факт того, що боярин Судислав запрошував до Галича князя Данила Романовича. Дуже непрості відносини цього боярина — фактичного лідера галицьких магнатів — з Данилом протягом тривалого часу не дають підстав вважати, що літописна інформація — плід домислу літописця. Скоріше за все, довідавшись про створення коаліції Мстислава та князя Володимира Романовича і знаючи про велику силу першого, Судислав не мав іншого варіанту, як обирати для себе «менше зло» в особі волинського володаря.

Однак Данило Романович, (що зрозуміло) міг і не скористатися цим запрошенням. І тут треба пам'ятати, що втручання Романовичів у галицькі справи могло призвести не тільки до небажаного зіткнення з Мстиславом і Володимиром, а і стати причиною конфлікту з краківським князем Лешком і його волинським союзником — белзьким князем Олександром Всеволодовичем.

Повертаючись до подій 1215 р., згадаємо, що в розглянутому вище другому листі короля Андрія II до папи Інокентія IV йдеться про військо, яке під час заворушень у Галичі підійшло до укріплень міста («Проте останнім часом народ Галиції, відмовившись від присяги на вірність, не тільки відступив від свого Короля, але також, зібравши військо з навколишніх русинів, обложив галицький замок, в якому перебував наш син з невеликим загonom») ⁷⁸. Є підстави думати, що тут мова йшла про дружину Мстислава Мстиславича, яка на запрошення Лешка орієнтовно влітку 1215 р. прибула у Прикарпаття. Але тоді Мстислав вирішив полюбовно домовитися з Андрієм II про надання йому галицького столу. Невдача цих переговорів змусила Мстислава Мстиславича повернутися до Новгороду на початку 1216 р. Після повернення Мстислав взяв участь у згаданій вище Липецькій битві 1 березня 1216 р. і лише в наступні роки відновив боротьбу за Галицьку землю.

Час чергового виступу Мстислава Мстиславича і його союзника Володимира Рюриковича було обрано дуже вдало. У 1217–1219 рр. відбувся п'ятий хрестовий похід, ідею проведення якого підтримував угорський

⁷⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 731–732.

⁷⁷ Котляр М.Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. — К., 2002. — С. 124.

⁷⁸ Codex diplomaticus Arpadianus continuator... — P. 374.

король Андрій II. На початку військову кампанію хрестоносців очолювали угорський король і австрійський герцог Леопольд. Леопольд прибув на Схід у вересні 1217 р., а Андрій II у листопаді 1217 р. Австрійські, угорські та германські війська спочатку висадилися у Сирії, проте місцеві хрестоносці не були в захваті від ідеї війни з Єгиптом. Держави хрестоносців на Близькому Сході в той час переживали посуху, і тут виникли проблеми із забезпеченням прибульців продовольством. До того ж Ієрусалимське королівство прагнуло підтримувати мирні відносини з Єгиптом, розвивати з ним торговельні зв'язки.

Андрій II і Леопольд згодом в'язалися у дрібні конфлікти в Сирії і Палестині, а також здійснили напади на Дамаск, Наблус и Бейсан, проте не досягли успіху в осаді потужної мусульманської фортеці Мон-Фарон. Після цієї невдачі угорський король у січні 1218 р. покинув Близький Схід і десь у березні-квітні того ж року повернувся додому⁷⁹. Участь у хрестовому поході спустошила державну скарбницю, посилила опозиційні монархові сили, стан королівського війська був дуже важким⁸⁰. Цікаво, що про невідале перебування угорського короля на Сході, його участь у хрестовому поході збереглася інформація в давньоруських пам'ятках. «Того же лѣта ходи король с угры и с Немци в Иерусалим и быся за гроб Господень с Срацины и, не успев ничтоже, возвратився», — пише про це під 6725 р. Типографський літопис⁸¹.

Тому в 1218 р. угорський гарнізон у Галичі на чолі з Бенедиктом Лисим та король-юніор Коломан не могли розраховувати на достатню підтримку з батьківщини. Їм допомагали у боротьбі з Мстиславом та його союзниками лише чеські, моравські й польські найманці. Літописні свідчення наводять на значну роль у подіях на Галичині київського князя Володимира Рюриковича. Водночас існують підстави для припущення, що в Галицько-Волинському літописі воєдино зведено інформацію про дві виправи Мстислава до Галича (1215 та 1218 рр.).

Утвердження Мстислава Мстиславича в Галичі не справдило сподівань краківського князя Лешка, оскільки новий галицький володар не став провідником його політики у Південно-Західній Русі. Саме це і стало причиною відновлення польсько-угорських переговорів. Літопис повідомляє,

⁷⁹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis... — Т. 3. — V. 1. — P. 250–254.

⁸⁰ A history of the crusades. General editor Kenneth M. Setton. — Vol. II: The latest crusades, 1189–1311. — Madison–London, 1969. — P. 387–394.

⁸¹ ПСРЛ. — Т. 24; Летопись по Типографскому списку. — Петроград, 1921. — С. 87; Мудеревич В.І. Хрестоносний рух на Близький Схід і руські землі у кінці XI — першій половині XIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — Чернівці, 2009. — С. 12. О.О. Шахматов відзначає, що створений на початку XVI ст. Типографський літопис зберіг низку унікальних свідчень (Див.: Шахматов А.А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. — М.–Ленинград, 1938. — С. 288).

що тоді, у 1219 р. Лешко заявив угорському королю Андрію: «Не хочу частини в Галичці, але дай його зятю моему»⁸² і запропонував виступити разом проти Мстислава. Ця інформація підтверджує думку, що саме суперечка про те, кому має належати західна частина Галицької землі — Перемишльська волость та місто Любачів, — і була головною причиною зриву Спішської угоди 1214 р. краківського князя Лешка Бялого і угорського короля Андрія ІІ.

⁸² ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 733.

Леонтій Войтович

Лев Данилович: «князь думен и хоробор на рати» чи «безчесний князь»?

У статті на підставі залучення низки нових джерел, в першу чергу латиномовних, здійснено спробу відтворення реалістичного портрета князя Лева Даниловича, пов'язаних з його життям і діяльністю, зокрема, тих, що стосуються його участі в європейській політиці 1253–1300 рр., взаємини з сусідніми володарями та рідними братами.

Ключові слова: Лев Данилович, король Данило, Бела IV, війна за Австрійську спадщину, Пшемисл II Оттокар, Болеслав Сором'язливий, Ласло Кун, Рудольф I Габсбург, битва під Дюрнкуртом

В статтє на основе привлечения ряда новых источников, прежде всего латинских, предпринята попытка создать реалистический портрет князя Льва Даниловича, переоценено отдельные эпизоды его жизни и деятельности, в частности, относительно его участия в европейской политике 1253–1300 рр., взаимоотношений с соседними правителями и родными братьями.

Ключевые слова: Лев Данилович, король Даниил, Бела IV, война за Австрийское наследие, Пшемисл II Оттокар, Болеслав Скромный, Ласло Кун, Рудольф I Габсбург, битва под Дюрнкуртом

This study attempts to reproduce the real portrait of Prince Leo Danylovych, who was depicted in the first part of the Galicia-Volyn' Chronicle as faithful comrade of his father, brave warrior and skilful commander, but in the second part of the Chronicle his image received negative traits of «dishonest prince». Historians only fragmentarily studied Leo's image and never managed to resolve this contradiction. The author of the article involves some other sources, primarily Latin, previously unnoticed by scholars and on the basis of this new data evaluates episodes from the life of Prince Leo, including his role in European politics between 1253–1300 and his relationship with his neighbors and brothers.

Keywords: Leo Danylovych, King Danylo, Bela IV, war for Austrian heritage, Przemysl II Ottokar, Boleslav the Shy, Laslo Kun, Rudolf I Habsburg, battle of Durnkurt

Образ галицького князя Лева Даниловича був дуже популярним серед різних верств українського населення, особливо на землях його колишніх князівств, впродовж XV–XIX століть, про що свідчать як народна традиція, так і численні підробки грамот князя Лева¹. «Винахідник машин для здобування фортець», — писав про нього пізніший львівський хроніст Бартоломей Зіморович². Сам князь Лев Данилович, який майже все своє бурхливе і довге життя провів у сідлі з мечем в руках («князь думен и хоробор на рати, немало бо показа мужьство свое во многих ратех»)³, не потурбувався про власного літописця. Можливо, тому його образ, відтворений на сторінках Галицько-Волинського літопису, такий неоднозначний: в першій половині пам'ятки князь виступає найближчим соратником батька, відважним воїном і вмілим полководцем, в другій половині вимальовується негативний образ «безчесного князя». Чи просто волинські редактори, князі яких дуже неприхильно ставилися до свого старшого брата, перенесли цю неприязнь на сторінки Галицько-Волинського літопису, як вважає польський дослідник Маріуш Бартніцький⁴, чи Лев Данилович пережив різку трансформацію у зрілому віці? Історики, які досліджували життя та діяльність князя Лева Даниловича тільки фрагментарно⁵, на ці запитання відповіді не знайшли.

¹ Мицько І. Феномен грамот князя Лева // Старосамбірщина. — Т. 2. — 2002. — С. 187–194.

² Zimorowicz J.B. Opera guibus res gestae urbis Leopoli illustrantur / Ed. C. Heck. — Leopoli, 1899. — P. 54.

³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 935.

⁴ Bartnicki M. Wizerunek «безчесного князя» w Kronice Halicko-Wołyńskiej // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 20. — Львів, 2011. — С. 93–100.

⁵ Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Лева // Записки НТШ. — Т. 45. — 1902. — С. 1–22; Линниченко И.А. Грамоты Галицького князя Льва и значение подложных документов как исторического источника // Известия Отделения Русского Языка и Словестности. — Т. 9. — Кн. 1. — 1904. — С. 80–102; Генсьорський А.І. З коментарів до Галицько-Волинського літопису (волинсько-галицькі грамоти XIII ст.) // Історичні джерела та їх використання. — Т. 4. — Київ, 1964. — С. 171–184; Маркевич О. Невідома грамота князя Льва Даниловича // Архіви України. — 1968. — № 5. — С. 23–29; Купчинський О.А. Дослідження та публікації грамот Галицько-Волинського князівства у XVIII ст. // Київська Русь: Культура, традиції. — К., 1982. — С. 129–149; Його ж. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. — Львів, 2004. — С. 7–19, 21–24, 26–31, 37, 41, 43, 62–72, 79–82, 94, 103, 119–122, 125–131, 134, 136, 174–176, 208–286, 291–322, 331–366, 381–416, 450–749, 822–875, 903–969, 1013–1094, 1102–1136; Інкін В. Чи є історична основа в фальсифікатах грамот Льва Даниловича? // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 24. З історії стародавності і середньовіччя. — Львів, 1988. — С. 60; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів XII–XVI ст. — Львів, 1996. — С. 89–97; Його ж. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 26, 62, 90, 98, 185, 227, 230, 284–288, 376, 417–418,

На щастя, крім Галицько-Волинського літопису збереглося доволі інших джерел, в першу чергу латиномовних, на які з різних причин дослідники цієї тематики не звертали уваги. Залучення цих джерел дозволяє по іншому оцінити багато епізодів з життя цього князя, особливо з другої половини, які досі залишалися або невідомими, або дискусійними.

Вже дати народження і смерті Лева Даниловича викликають полеміку. Більшість дослідників датують його народження 1225 р.⁶ чи 1228 р.⁷

425, 438, 441–442, 445–446, 450, 454, 457, 467, 499, 514; *Його ж.* Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. 1. — Київ–Львів, 2004. — С. 712–720; *Його ж.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». — № 502: Держава та армія. — 2004. — С. 13–18; *Його ж.* Штрихи до портрету князя Лева Даниловича // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — Вип. 5. — Київ, 2005. — С. 143–156; *Його ж.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 497–501; *Його ж.* Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник національного університету «Львівська політехніка». — № 571: Держава та армія. — Львів, 2006. — С. 89–93; *Його ж.* Князь Лев Данилович — полководець і політик // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича [Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 15]. — Львів, 2006–2007. — С. 115–124; *Його ж.* Улус Ногая і Галицько-Волинське князівство // Україна — Монголія: 800 років у контексті історії. Київ, 2008. — С. 71–78; *Мицько І.* Про початки Святооунуфрївського монастиря у Лаврові // Лавра (Львів). — Т. 6. — 1999. — С. 31–34; *Його ж.* Історія Галицько-Волинської держави у генеалогічних сюжетах // Знак (Львів). — Ч. 20. — 2000. — С. 2–3; *Його ж.* Королевич Лев Данилович та давній Львів (сторінки з книги) // Львівська брама. — 2001. — № 9–10 (81–82). — С. 18–23; *Його ж.* Де ж могила князя Лева? // Старосамбірщина. — Т. 2. — 2002. — С. 46–48; *Його ж.* Найшановніші християнські святі краю // Там само. — С. 86–109; *Його ж.* Край обителей // Там само. — С. 120–144; *Його ж.* Феномен грамот князя Лева // Там само. — С. 187–194; *Роман, ерм.* Могила князя Лева і Лаврський некрополь // Лавра. — Т. 4. — 1999. — С. 44–47; *Домбровський Д.* Матримоніальна політика князя Лева Даниловича // Записки НТШ. — Т. 240. — Львів, 2002. — С. 195–218; *Dąbrowski D.* Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiedzimi zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r. // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. Історичні та культурологічні студії. — Т. 3: До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів, 2001. — С. 42–69; *Ib.,* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. — Poznań-Wrocław, 2002. — S. 101–114; *Ib.,* Romanowicze w rocznikach polskich // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. 1. — Львів, 2004. — С. 487–497; *Ib.,* Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). — Kraków, 2008. — S. 352–357.

⁶ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 3. — Львів, 1905. — С. 568; *Stökl G.* Das Fürstentum Galizien-Wolhynien // Handbuch der Geschichte Russlands. — Т. 1 / Red. M. Hellman. — Stuttgart, 1981. — S. 527; *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинська Русь. — К., 1998. — С. 225.

⁷ *Baumgarten N.* Gènealoges et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle / Orientalia Christiana. — № 35. — Roma, 1927. — P. 47–49; *Dworaczek W.* Genealogia. Tablice. — Warszawa, 1959. — Tabl. 27; *Войтович Л.* Генеалогія династії

Проаналізувавши відомості джерел та версії дослідників, провідний польський генеалог Діаріуш Домбровський, відніс час народження князя до періоду між 1225 та 1229 рр., з чим, напевно, можна погодитися⁸.

Хресне ім'я князя — Онуфрій (про це свідчать патрональні храми і монастирі у Львові та Лаврові; причому у Лаврівському монастирі знаходилася частина мощей св. Онуфрія⁹, вивезена з Візантії матір'ю Лева¹⁰; монастир у Лаврові розбудовувався у XIII ст. і перебував під постійною увагою князя, який вирішив тут закінчити свої дні¹¹). Д. Домбровський не зрозумів мотивацій такої гіпотези, сплутавши хресне ім'я з чернечим (яке залишилося невідомим)¹².

Лев Данилович був другим сином Данила та Анни Мстиславни після Іраклія, який народився між 1221–1225 рр.¹³ і помер до 1240 р.¹⁴ По його смерті Лев Данилович залишився найстаршим серед Романовичів. Восени 1240 р., маючи намір укласти угоду з Угорщиною перед загрозою монгольського наступу і скріпити її шлюбом Лева з дочкою короля Бела IV, Данило Романович з сином виїхав до двору угорського короля: «... преже того фхаль бѣ Данило кнѣзь ко королеви Оугры, хотя имѣти с нѣ любовь сватѣства»¹⁵. Але угорський король недооцінив монгольської загрози і не захотів укласти союз з своїм колишнім васалом: «И не бы любви межи има и воротиса ѿ корола...»¹⁶»

Прибувши у Синевидсько (нині Верхне Синевидне) на початку 1241 р. і зупинившись у монастирі св. Богородиці, Данило Романович зустрівся з потоками біженців, які втікали перед монголами. Не ризикнувши йти далі з малими силами назустріч ворогам, князь повернувся в Угорщину, де залишив Лева Даниловича («... и вставивъ сна своего Оугрѣхъ и выдасть и воу роуцѣ Галичаномъ вѣдаа невѣрствие ихъ про то его не поа с собою»¹⁷).

Рюриковичів. — Київ, 1990. — С. 112, 117; *Його ж.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 227.

⁸ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów. — S. 101–103.

⁹ *Тихомиров М.* Список русских городов дальних и ближних // Исторические записки. — Т. 40. — 1952. — С. 223–224.

¹⁰ *Мицько І.* Найдавніші християнські святині краю // Старосамбірщина. — Т. 2. — 2002. — С. 96.

¹¹ *Мицько І.* Про початки Святоонуфріївського монастиря у Лаврові // Лавра (Львів). — Т. 6. — 1999. — С. 31–34; *Рошко М.* Про деякі оборонні Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині // Лавра (Львів). — Т. 1. — 1999. — С. 42–44; *Вуйцик В.* Храм XIII ст. Спаського монастиря біля Старого Самбора // Там само. — С. 50–55.

¹² *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów. — S. 102.

¹³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 732; *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów. — S. 99–101.

¹⁴ *Войтович Л.* Княжа доба на Русі. — С. 496.

¹⁵ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 787.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же.

Відбувалося це, очевидно, до переходу монголів через Верецький перевал (12 березня 1241 р.), коли перебування в угорських землях ще здавалося безпечнішим. 11 квітня 1241 р. угорське військо було розгромлене на р. Шайо. Лев Данилович, схоже, залишався десь у Закарпатті в комітаті Берег або Спіш. У квітні 1241 р. разом з галицькими боярами він прибув у Володаву поблизу Холму, де зустрівся з батьком¹⁸.

З того часу молодий князь справді вже не злавив з коня. Схоже, що вирушаючи з сином до Угорщини, де планована угода мала бути закріплена шлюбом, Данило Романович надав синові Перемишльське князівство. Бо на початку 1244 р., коли в Перемишльське князівство вторгнувся претендент на галицький престол Ростислав Михайлович, який отримав допомогу від свого тестя угорського короля Бели IV, враховуючи молоді роки та малий бойовий досвід Лева, батько прислав йому на допомогу загони белзького князя Всеволода Олександровича, двірського Андрія та боярина Якова. Ця перша битва, в якій номінально командував Лев Данилович, відбулася на р. Січниці, лівій притоці Вишні, у Перемишльській землі і закінчилася поразкою. Літописець відзначив, що белзький князь «Всевольдъ не поможе имъ и навороти конь свои на бѣгъ»¹⁹. Все ж маневри галицького війська і битва на р. Січниці дали можливість Данилові Романовичу зібрати основні сили і змусити претендента відступити в Угорщину.

У наступному році в знаменитій битві під Ярославом 17 серпня 1245 р. Лев Данилович командував полком лівої руки, який зіграв в цій битві одну з вирішальних ролей. Фрагмент у Галицько-Волинському літописі, присвячений цій битві, безперечно, належить до воїнських повістей, які потрапили до складу цього зведення²⁰, і авторами яких були учасники подій з боярсько-дружинного середовища, які добре розумілися на військовій справі. Через це в нашому розпорядженні фаховий докладний опис битви майже без літературних штампів: «Лвови же дѣтскоу соуцоу пороучи и Василкови храброу соуцоу боѣриноу и крѣпкоу и да и стережуть его во брани»²¹. Так як князь Лев, проходячи лицарської науки, був ще *детеск*, тобто належав до наймолодшої з трьох категорій (детеск, отрок і гридь), батько доручив боярину Васильку Гавриловичу, оберігати князя та утримувати його від поспішних та нерозважних поступків на полі бою.

Претендент на галицький престол князь Ростислав Михайлович, виставивши піхоту для блокади воротної вежі Ярослава, звідки гарнізон міг здійснити вилазку, з основними силами розпочав битву, маючи намір

¹⁸ Там же. — Стб. 789.

¹⁹ Там же. — Стб. 797.

²⁰ Котляр М. Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина. — 1992. — № 1. — С. 75–78; Його ж. Галицько-Волинская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности) // Древнейшие государства Восточной Европы. 1995 г. — М., 1997. — С. 80–165.

²¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 802.

атакувати головний полк і прорвати центр галицько-волинського війська. Але назустріч йому виступив передовий полк двірського Андрія, який, напевно, пройшов в інтервалах між полками Данила і Василька Романовичів. Навально атакуючи, претендент став перемагати передовий полк, одночасно польський полк зв'язав сили волинян князя Василька. Бачачи, що двірський Андрій терпить поразку, Данило Романович почав посилати йому на допомогу частини з головного полку. Але і вони не витримали, і белзький князь Всеволод Олександрович та бояри Василь Глібович і Мстислав стали відступати до Сяну.

Палатин Фільній, який командував угорцями, вирішив, що наступив переломний момент, і ввів в дію головні сили, підтримавши атаку князя Ростислава. Тоді у битву вступив головний полк, і битва розпалася на два зіткнення: Фільнія і Ростислава Михайловича з рештками передового та головним полками і поляків з полком Василька Романовича. Долю битви вирішила атака свіжого полку Лева Даниловича, який ударив у фланг угорців, обійшовши Фільнія. Угорський полководець потрапив в полон, а князь Ростислав став втікати. Тоді і поляки відступили перед волинянами²².

Напевно в цій битві Лев Данилович здобув посвяту в лицарі, бо автор повісті спеціально відзначив його сутичку з угорським полководцем («w того же гордаго Филю Львъ младъ сы изломи копье свое»²³) і наступний тріумф молодого князя («Львъ ста на мѣстѣ воиномъ посредѣ троупья являюща побѣдоу свою»²⁴).

Перемога Данила Романовича у битві під Ярославом і наступне вноرمування стосунків з Золотою Ордою після поїздки до Бату, який признав за Данилом Галицьку і Волинську землі, змусили Белу IV відмовитися від підтримки Ростислава Михайловича і укласти угоду з сусідами, скріплену шлюбом Лева Даниловича з дочкою угорського короля Констанцією. Шлюб цей датують періодом між 1246–1251 рр.²⁵, найвірогідніше, він відбувся десь між другою половиною 1246 та першою половиною 1247 р.²⁶ Констанція померла трохи раніше мужа десь після 1287/1288 р.²⁷ Навколо цього шлюбу, особи самої княгині, числа і долі їх дітей також вистачає легенд і суперечок істориків²⁸, частину з яких можна віднести до звичайних курйозів²⁹.

²² *Войтович Л.* Військове мистецтво Галицько-Волинської держави. — С. 16–17.

²³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 804.

²⁴ Там же. — Стб. 805.

²⁵ *Wertner M.* Az Árpádok czaládi története. — Nagybecskerek, 1892. — 485–488l; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. — Т. 7. — Buda, 1832. — P. 216.

²⁶ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów. — S. 110–114.

²⁷ *Ib.* — S. 114.

²⁸ *Kristó Gy.* Károly Robert első felesége // *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica* — Т. 86. — 1983. — 27–30l; *Id.* Orosz Hercegnő volt e Károly Robert első felesége? // *Aetas*. — 1994. — № 1. — 194–199l; *Sroka S.* Wokół mariażu

Після перемоги під Ярославом та одруження з Констанцією становище та статус Лева Даниловича значно зросли, про що можна судити хоча б на підставі булли папи Інокентія IV від 27 серпня 1247 р.³⁰ Після 1245 р. Лев Данилович отримав до Перемишльського князівства ще й Белзьке князівство. Саме заснування Львова на межі цих князівств є поважним свідченням такого стану речей. На думку Івана Паславського, це відбулося між 1240 та 1256 рр.³¹ Вважаю, що це скоріше сталося після 1245 р., коли після битви під Ярославом Белзьке князівство перейшло до Лева Даниловича, і до 1256 р., коли маємо першу згадку про Львів, як існуюче місто³². Середнє положення Львова між Перемишльським та Белзьким князівствами на пересіченні шляхів з Перемишля та Белза до Галича найкраще відповідало місту, названому в честь князя, який володів обома цими князівствами.

Жодне з джерел не дає підстав вважати засновником Львова Данила Романовича. Навпаки, так звані білорусько-литовські літописи (Археологічного товариства, Рачинського, Ольшевський, Євреїновський та Румянцевський³³), автори XVI–XVIII ст. (Себастьян Мюнстер, Мартин Кромер,

Karola Roberta z Piastówną slaską Marią // Bieletyn Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. — № 11. — 1994. — S. 1–5; *Id.* Genealogia Andegawenów węgierskich. — Kraków, 1999. — S. 21–28; *Войтович Л.* Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? // А се его сребро. Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України М.Ф. Котляра з нагоди його 70-річчя. — К., 2002. — С. 161–164.

²⁹ *Шишка О.* Констанція — дружина чи мачуха Лева? // Галицька брама. — 2001. — № 9–10 (81–82). — С. 17.

³⁰ *Большакова С.А.* Папские послания галицкому князю как исторический источник // Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г. — М., 1976. — С. 126. Сумніви С. Большакової достатньо переконливо спростував Д. Домбровський (*Dąbrowski D.* *Rodowód Romanowiczów.* — S. 111).

³¹ *Паславський І.* Коли і хто заснував Львів? Вірогідні і невірогідні дати заснування столиці Галичини. — Львів, 2010.

³² Денис Зубрицький слідом за Михайлом Арцибашевим подав невірну дату заснування Львова 1237 р. (*Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Переклад з польської І. Сварника, коментар М. Капралія, ред. О. Шишки. — Львів, 2001. — С. 8). До цього більшість істориків слідом за Бартоломеєм Зіморовичем датувала заснування міста 1270 р. (*Historia miasta Lwowa. Przez Bartolomeja Zimorowicza.* — Lwów, 1835. — S. 67–70). Щоправда, ще Целарій у праці, виданій в Амстердамі у 1659 р., зазначив, що князь Лев тільки відновив місто, зруйноване ординцями (*Celarius. Novum descriptionum novissima descripto...* Amsterdami, 1659. — P. 317). У Тверському літописному збірнику Львів згаданий під 1241 р., але Ярослав Книш блискуче довів, що ця згадка є наслідком інтерполяції в літописний текст уривку зі «Списку міст дальніх і ближніх» (*Книш Я.* Заснування Львова // Семінарії «Княжі часи». — Львів, 2002. — С. 7–8). Російський військовий письменник і історик Федір Глінка, який у 1805 р. побував у Львові, де мав змогу оглянути університетську бібліотеку, де цікавився стародруками й рукописами, занотував у своєму щоденнику, що Львів заснований у 1245 р. князем Левом, який був одружений з дочкою угорського короля Бели (*Глінка Ф.М.* Письма русского офицера. — М., 1815. — С. 186–187).

³³ ПСРЛ. — Т. 35. — М., 1980. — С. 94, 150, 178, 198, 219.

Олександр Гваньїні, Бартош Папроцький, Матвій Стрийковський, Мартин Груневег, Йоганн Альнпек, Симеон Окольський, Бартоломій Зіморович), а також один актовий документ кінця XVI ст. вважали засновником міста князя Лева³⁴. На Галицькій брамі міста був латинський напис: «Князь Лев поклав мені підвалини. Нащадки дали ім'я Леонтополіс». Думаю, що немає жодних підстав сумніватися, що Львів був заснований князем Левом Даниловичем на межі належних йому Перемишльського та Белзького князівств³⁵.

У 1249 р. бачимо князя Лева у складі галицько-волинських військ в литовській усобиці на стороні Товтивила. Батько доручив йому самостійний похід на Слонім³⁶. Зимою 1251–1252 рр. він знову разом з пінськими князями виступив у похід проти литовських військ на підтримку Товтивила, взявши участь у битвах на озері Зьяті та р. Щар'ї³⁷.

У 1252–1253 рр. Романовичі взяли участь у боротьбі за «Австрійську спадщину». Незважаючи на те, що війна за «Австрійську спадщину» (1246–1278) має широку наукову літературу, перш за все австрійську³⁸, німецьку³⁹, угорську⁴⁰, чеську⁴¹, польську⁴², українську та російську⁴³, багато її аспектів залишаються дискусійними.

³⁴ Книш Я. Заснування Львова. — С. 7–13.

³⁵ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. — Львів, 1996. — С. 90–91; *Його ж.* Де була столиця Лева Даниловича (Джерелознавчий аспект проблеми) // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Т. 1. — Київ–Львів, 2004. — С. 712–720; *Його ж.* Загадки ранньої історії Львова // Ювілейний збірник на пошану Івана Патера / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 16. — Львів, 2008. — С. 42–51.

³⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 816.

³⁷ Там же. — Стб. 818–819.

³⁸ Див.: *Vanca M.* Geschichte Nieder- und Oberösterreichs. — Gotha, 1905; *Pirchegger H.* Geschichte der Steiermark. — Т. 1 (bis 1283). — Gotha, 1920; *Hantsch H.* Die Geschichte Österreichs. — Т. 1. — Graz–Wien–Köln, 1959; *Zöllner E.* Geschichte Österreichs. — Wien, 1974; *Haider S.* Geschichte Oberösterreichs. — Wien, 1987; *Dopsch H., Brenner K., Weltin M.* Österreichische Geschichte 1122–1278. Die Länd das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. — Wien, 1999.

³⁹ Див.: *Redlich O.* Rudolf von Habsburg — das Deutsche Reich nach dem Untergange des alten Kaisertums. — Innsbruck, 1903; *Meier H.* Gertrud Herzogin von Österreich und Steiermark // Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark. — Graz, 1927; *Hausmann F.* Kaiser Friedrich II. und Österreich. Probleme um Friedrich II // Vorträge und Forschungen. — Bd. 16. — Sigmaringen, 1974; *Kusternig A.* Die Zeit König Ottokars in Österreich (1251–1278). — St. Pölten–Wien, 1978; *Stökl G.* Der russische Staat in Mittelalter und früher Neuzeit. — Wiesbaden, 1981; *Hoensch J. K.* Přemysl Otakar II. von Böhmen. Der goldene König. — Graz–Wien–Köln, 1989; *Krieger K. F.* Rudolf von Habsburg. — Darmstadt, 2003.

⁴⁰ Див.: *Pray G.* Historia rerum Hungariae cum notitiis praeviis. — Т. 1. — Budaë, 1801; *Wertner M.* Die Regierung Béla's des Vierten // Ungarische Revue. — Т. 13. — 1893; *Pauler G.* A Magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. — Т. 2. — Budapest, 1893; *Hóman B.*

Ще Володимир Пашуто звернув увагу на розуміння літописцем важливості цієї війни⁴⁴. Микола Котляр, в цілому негативно оцінюючи боротьбу за спадщину Бабенбергів та її наслідки, вважав, що у Данила Романовича були наміри створити спільну русько-австрійську державу⁴⁵. Слідом за Іваном Крип'якевичем, який допускав, що Данило Романович «захопився планом посадити одного із синів на австрійському престолі, щоб в час загрози від ординців мати тут резерв для князівської сім'ї»⁴⁶, на ординські мотиви змін у політиці галицько-волинського князя вказав Маріуш Бартніцький⁴⁷. Була висунена версія вимушеної участі в цих подіях галицько-волинського князя під впливом і в інтересах угорського короля Бели IV⁴⁸.

Ми звернули увагу на династичні мотиви втручання Данила Романовича в боротьбу за спадщину Бабенбергів⁴⁹: Фрідріх II Бабенберг був сином Леопольда VI та Феодори Ангеліни, дочки візантійського василевса Ісаака II Ангела, або, скоріше, його племінниці, дочки молодшого брата Іоанна⁵⁰.

Magyar történet a rendiség kialakulásának kora. — Т. 2. — Budapest, 1935; *Kristó G.* Magyarország története 895–1301. — Budapest, 2006.

⁴¹ Див.: *Palacký F.* Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. — Т. 1. — Cz. 2. — Praha, 1854; — Т. 1. — Cz. 3. — Praha, 1855; *Šusta J.* Dvě knihy českých dějin. Kniha první — Poslední Přemyslovci a jejich dědictví. — Praha, 1917; *Novotný V.* České dějiny. — Т. 1. — Cz. 3. — Praha, 1928; — Т. 1. — Cz. 4. — Praha, 1937; *Kavka F.* Dějiny Česko-Slovenska do roku 1437. — Praha, 1971; *Vaniček V.* Velké dějiny země Koruny české. — Т. 3 (1250–1310). — Praha–Litomyšl, 2002; *Žemlička J.* Století posledních Přemyslovců. Český stst a společnost ve 13. století. — Praha, 1986.

⁴² Див.: *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. — Lublin, 2005; *Mika N.* Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278. — Racibórz, 2008.

⁴³ Див.: *Войтович Л.* Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов'янознавства. — Вип. 56. — 2006. — С. 263–273; *Майоров А.В.* Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения середины XIII века // Вопросы истории. — 2011. — № 7; *Его же.* Поход русских войск в Моравию и борьба за «Австрийское наследство» в 1252–1253 гг. // Военно-исторический журнал. — Москва, 2011. — № 8.

⁴⁴ *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. — М., 1950. — С. 258.

⁴⁵ *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. — Санкт-Петербург, 2003. — С. 140.

⁴⁶ *Крип'якевич І.* Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999. — С. 117.

⁴⁷ *Bartnicki M.* Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. — Lublin, 2005. — S. 188–189.

⁴⁸ *Dąbrowski D.* Stosunki pomiędzy Romanowiczami a królem Węgier Belą IV i niektórymi książętami polskimi w latach 1235–1240 // Княжа доба: історія і культура. — Вип. 1. — Львів, 2007. — С. 83–87.

⁴⁹ *Войтович Л.* Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. // Проблеми слов'янознавства. — Вип. 56. — 2006. — С. 263–273.

⁵⁰ *Thiele A.* Erzählende genealogische Stammtafeln zur europäischen Geschichte. — Bd. 1. — Frankfurt-am-Main, 1993. — Taf. 116, 204; *Schwennicke D.* Europäische Stammtafeln: Stammtafeln zur Geschichte der Europäischen Staaten. Neue Folge. — Bd. I.1. —

Тобто мати герцога Фрідріха II, як і її сестра чи тітка, друга дружина Романа, довгий час була регентшею і визначала політику Австрії. Саме тут слід шукати витоки галицько-австрійського союзу у 1230-х роках.

Підтримавши цей погляд⁵¹, О. Майоров обґрунтував кілька цікавих версій: австрійсько-галицькі стосунки змінилися у 1237 р., коли Данило Романович відмовився підтримувати Фрідріха II Бабенберга, за що отримав від його противника імператора Фрідріха II Гогенштауфена 500 марок сріблом як компенсацію за похід в Австрію. В цей час мати австрійського герцога була вигнана сином і для захисту своїх прав звернулася до імператора. На думку російського вченого, Данило Романович після пошуків контактів з імператором у 1235 р. був присутнім на з'їзді у Відні у 1237 р. і отримав королівську корону від Фрідріха II Гогенштауфена, яка, зрозуміло, не була визнана папою. Вже на з'їзді у Пожоні (Братіславі) у 1352 р. Данило Романович активно заявив про свої права на «Австрійську спадщину». Тому законність претензій його сина Романа Даниловича визнали Угорщина та Чехія (остання пробувала домовитися з ним про розподіл Австрії), а також австрійська еліта, зокрема, ландріхтер Австрії і герцогський шенк граф Генріх фон Хассбах, його брат Ульріх, брати Бернгард і Генріх Пройселі, Конрад фон Васербург, Оттон фон Майсау, Конрад фон Фалькенберг, Конрад фон Гімберг, Генріх фон Ліхтенштейн, Ульрих фон Гюттендорф, Крафт фон Слеюц і Оттон фон Лейсс, які пізніше звинувачували князя Романа Даниловича у зраді через відмову від подальшої боротьби за престол⁵².

Лев Данилович взяв якнайактивнішу участь в цій війні⁵³. Разом з батьком і краківським князем Болеславом Сором'язливим, одруженим з сестрою Констанції Кунегундою, він вторгнувся в чеські землі на початку літа 1253 р. Біля міста Козлій (нині Козле на березі Одри в Опольським воєводстві) Лев з литовцями князів Товтивіла та Едивіла і полком двірського Андрія відділився від основних сил і став пустошити чеські землі, відволікаючи сили чеського короля від походу в Австрію. Потім він вчасно підійшов під Опаву, обложену Данилом Романовичем та поляками⁵⁴.

Frankfurt-am-Main, 1998. — Taf. 39, 85; *Scheibelreiter G.* Die Babenberger. — Wien-Köln-Weimar, 2010. — S. 278.

⁵¹ *Майоров А.В.* Даниил Галицкий и Фридрих Воинственный: русско-австрийские отношения середины XIII века // Вопросы истории. — 2011. — № 7.

⁵² *Майоров А.В.* Поход русских войск в Моравию и борьба за «Австрийское наследство» в 1252–1253 гг. // Военно-исторический журнал. — Москва, 2011. — № 8.

⁵³ Див.: *Mika N. Walka o spadek po Babenbergach 1246–1278.* — Racibórz, 2008. — S. 41, 43, 58, 75, 77.

⁵⁴ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 827–828.

Зимою 1253–1254 рр. Лев Данилович вже очолював похід у ятвязьку землю проти князя Стекинта. В ході цієї війни з наказу короля Данила він швидким маршем перекинув військо до Бакоти і привів до покори боярина Милія, який став ординським баскаком⁵⁵.

Данило Романович ніколи не забував, що він є представником найстаршої гілки Мономаховичів, які тримали Київ. Не випадково він зайняв Київ у 1240 р., не випадко галицький літописець висловив незадоволення поїздкою свого князя у ставку Бату-хана, де йому надали ярлик на Галицьку і Волинську землі: «w злаа чть Татарськаа его ѿць бѣ црь в Роуской земли иже покори Половевецькоюу землю и воева на иные страны всѣ снѣ того не приа... ѿпущень бы и порочена бы земла его емоу иже бѣахоу с нимъ и приде в землю свою и сrete его брат и снви его и бы плачь wбидѣ его и болташаа же бѣ рать w здравьи его»⁵⁶.

Приймаючи королівську корону з рук папського легата, Данило Романович, безсумнівно, кидав виклик ханові Золотої Орди, який вважав себе єдиним сюзереном Русі⁵⁷. Він не мав права це робити, не порушуючи присягу, складену Бату, не кажучи вже про те, що королівська корона ставила його в один ряд з Бату, який сам був королем при великому каані (імператорі) Монголії Менгу, якому сам допоміг зайняти трон в Каракорумі⁵⁸. Папу римського монголи вважали ворогом. Ставлення до нього було сформоване в посланні великого каана від 3–11 листопада 1246 р. («останні дні джамада-аль-ахар року 644): “Ти сам на чолі королів, всі разом без виключення, прийдіть запропонувати нам службу і покору. З того часу ми будемо вважати вас підкореними. І якщо ви не підете за божим велінням і будете противитися нашим наказам, то ви станете ворогами”»⁵⁹.

Приймаючи титул *короля Русі* (а не *короля Галичини і Володимирії*, як перед тим угорські королі та принц Калман), Данило Романович, поза сумнівами, підкреслював свої претензії на всю Русь, що не могло не бути викликом тій же Золотій Орді⁶⁰. З подібним висновком погоджується ряд

⁵⁵ Там же. — Стб. 828–829.

⁵⁶ Там же. — Стб. 808.

⁵⁷ *Войтович Л.* Король Данило Романович. Загадки і проблеми. — С. 24–29; *Його ж.* Королівство Русі: реальність і міфи. — С. 63–71; *Його ж.* Княжа доба на Русі. — С. 480–487, 492–494; *Його ж.* Королівство Русі: факти і міфи. — С. 4–17.

⁵⁸ *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 2: Извлечения из персидских починений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. — М., 1941. — С. 16.

⁵⁹ Див.: *Pelliot P.* La letter du Grand Khan Güyük a Innocent IV // *Revue de l'Orient Chrétien*. — 3-e serie. — Vol. 23. — Paris, 1922–1923; *Джованни дель Плано Карпини.* История монголов. — Москва, 1957. — Прим. 217.

⁶⁰ *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана. Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. — Львів, 2004. — С. 101–103.

дослідників, зокрема, сербський історик Джура Гарді⁶¹. Таке розуміння титулу короля Русі вважав допустимим і Ярослав Ісаєвич⁶².

Зрозуміло, що такий крок мусив викликати негайну війну з Золотою Ордою, через що Данило Романович довго вагався і прийняв корону лише тоді, коли хан Бату важко захворів і навколо нього розгорнулася боротьба за його спадщину⁶³. І відбулася ця коронація на далекому західному кордоні у Дорогичині, так сам король намагався як можна довше зберегти її в таємниці від монголів. Він переніс свою столицю на той же західний кордон до Холму, гарячково укріплював свої міста і проводив гігантську військову реформу, частково переозброюючи свою армію за монгольськими зразками, вводючи спеціальний захист коней (шкіряні «кояри» повністю захищали круп коня, а «личини» — голову) та насичуючи армію метальною артилерією. Великий комплекс по переробці шкіри, знайдений у Львові, може бути одним із свідчень цієї гігантської роботи з переозброєння армії, який проводив також князь Лев Данилович, як найближчий помічник батька⁶⁴.

В кінці 1254 р. Лев Данилович їздив в Угорщину до свого тестя Бели IV, напевно, для підтвердження союзу⁶⁵. Зимою 1254–1255 рр. князь Лев очолив каральний похід у верхів'я Південного Бугу у Болохівську землю, князі якої як ординські данники підтримали еміра Куремсу (Коренцу, Курумиші)⁶⁶. Наступної зими 1255–1256 рр. здійснив похід до Новгородка на допомогу братові Романові та прийняв участь у війні з ятвягами, у якій літописець відзначив його виняткову мужність⁶⁷.

Поки йшла боротьба за золотоординський престол, Данилові Романовичу вдавалося успішно воювати з ординським еміром Куремсою. Він готувався до походу на Київ. Літом–осінню 1256 р. війська збиралися біля Возв'язя, куди виступив і Лев Данилович. Литовські союзники готувалися виступити

⁶¹ Гарді Д. «Rex Ruscie» olim «rex Gallicie» // Дрогичинь 1253. — Івано-Франківськ, 2008. — С. 37–49.

⁶² Ісаєвич Я.Д. «Королевство Галиции и Володимирии» и «Королевство Руси» // Древнейшие государства на территории СРСР. 1985 г. — М., 1986. — С. 62–63; Його ж. Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків (Замість передмови) // Історичні та культурологічні студії. — Т. 3. Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького. — Львів, 2001. — С. 3–9; Його ж. До історії титулатури володарів у Східній Європі // Княжа доба. — Вип. 2. — Львів, 2008. — С. 3–29.

⁶³ Патканов К.П. История монголов по армянским источникам. — Вып. 1. — Санкт-Петербург, 1874. — С. 87; Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана. — С. 101, 104, 113–114; Його ж. Остання еміграція короля Данила Романовича. — С. 91.

⁶⁴ Войтович Л. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. — С. 89–93.

⁶⁵ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 830.

⁶⁶ Там же. — Стб. 838.

⁶⁷ Там же. — Стб. 831–835.

на допомогу: «прислаша Миндовгъ к Данилоу: пришло к тобѣ Романа и Новогородцѣ а бы пошель ко Възъваглю штоуда и къ Кыевоу»⁶⁸.

У 1258 р. брат Бату — Берке нарешті став повновласним ханом Золотої Орди. Свого часу під час походу Бату на Русь йому допомагали війська огланів (царевичів) з інших орд. У 1256 р. на допомогу Хулагу для завоювання Ірану виступили війська Джучидів, очолені племінниками Бату, огланами Кулі — сином Орду, Балаканом — сином Шибана та Татаром — сином Бувала. Хулагу мав передати Джучидам Азербайджан, але не тільки не зробив цього, але й сам зробив своєю столицею Тебріз. А далі він почав звинувачувати Джучидів у підступах. Берке сподівався уникнути усобиці, але не збирався відмовлятися від належних Джучидам земель⁶⁹. Перш ніж демонструвати свою силу, Берке потрібно було навести порядок у своїх тилах. Тому на Волинь було послано одного з кращих ординських полководців Бурундая. У 1258 р. «приде Боуранда со силою великою»⁷⁰. Як показали пізніші події, ординський воєначальник отримав завдання з мінімальними затратами відновити залежність від Орди галицько-волинських земель. Ординці добре орієнтувалися в політичній ситуації на Заході.

Наступник папи Інокентія IV — Олександр IV був слабким політиком. Його найбільше цікавило запровадження латинського богослужіння. Не вдаючись в тонкощі політичної ситуації, він почав роздмухувати політичні непорозуміння між Данилом Романовичем і королем Литви Міндовгом, підтримуючи останнього⁷¹. Для вчорашнього язичника Міндовга особливості обряду не мали жодного значення, тоді як для Данила Романовича в умовах монгольської загрози зміна богослужіння була просто неможливою. І так його близький соратник митрополит Кирило, невдоволений політикою зближення з Римом, покинув князя. Аж у липні 1258 р., коли вторгнення монголів не тільки в галицько-волинські, але й у польські та литовські землі, стало реальністю, папа Олександр IV звернувся до Тевтонського Ордену⁷².

Берке не мав намірів повторно завойовувати Галицько-Волинську землю. Він готувався до боротьби за Азербайджан і не міг втягуватися у довгу виснажливу боротьбу на протилежному фланзі. Йому потрібен був швидкий успіх. Бурундай виявився ідеальним виконавцем даної операції. Монгольська розвідка діяла бездоганно, а сам полководець проявив непересічні дипломатичні здібності. Підхід його війська застав князів зненацька. Монголь-

⁶⁸ Там же. — Стб. 838.

⁶⁹ *Войтович Л.В.* Нашадки Чингіз-хана. Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. — Львів, 2004. — С. 105–107.

⁷⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 847.

⁷¹ *Паславський І.* Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст. — Львів, 2003. — С. 80–86.

⁷² Preussisches Urkundenbuch. — Т. 1. — S. 55–56. — № 61.

ський полководець демонстрував дружлюбність. Він оголосив через своїх послів: «идоу на Литвоу вже еси мирень поиди со мною»⁷³.

Литва була найбільш реальним і дієвим союзником короля Данила, з її допомогою він воював проти Куремси та його васалів — болохівських князів. Іти з ординцями проти своїх основних союзників було надзвичайно небезпечним кроком. Крім того, Данило Романович та його оточення прекрасно розуміли, що Берке не подарує йому королівської корони та союзу з Римом. Виступити проти Бурундая, оцінивши його силу, князі не ризикнули: «Данилови же сѣдшоу с братомъ со снмъ печалнымъ бывше гадахоутъ вѣдахоутъ бо аще Данильъ поедеть и не боудеть с добромъ»⁷⁴. Але потрібно було виграти час і вберегти свої землі від ординського розорення. Тому до Бурундая приєднався лише князь Василько Романович, але і той, побоюючись репресій, залишив дружину та сина з королем.

Участь галицько-волинських військ у війні з Литвою вирішила долю князя Романа Даниловича, який тримав Новогрудське князівство. «... ыа Вышелгъ сна его Романа»⁷⁵. Литва розцінила участь волинського війська у поході ординців як зраду союзним домовленостям, і розгорнулася справжня війна. Ще не знаючи про остаточну долю сина і сподіваючись якомсь вирішити цей конфлікт, Данило Романович зосередив своє військо біля Мельника, демонструючи готовність вторгнутися в Литву.

Бурундай блискуче виконав першу частину свого завдання. Король Данило позбувся єдиного реального союзника і втратив сина Романа, інші ж його союзники поки-що тільки заявляли про свої наміри. Однак ординці, які поверталися через ятвязькі землі, шукали Данила Романовича («мата быста посла и прапаше гдѣ естъ Данило»⁷⁶). Очевидно, що Бурундай повинен був привезти короля Данила в ставку Берке. Ординці не могли залишити його не покараним.

І справді, Берке не задовольнився результатами першого походу. Тому на початку листопада 1259 р. «приде вѣсть ... вже Боуронда идеть шканыи проклатыи и печална бы брата ш томъ»⁷⁷. На цей раз ординський полководець оголосив: «уже есте мои мирними срътъта ма, а кто не срътитъ мене — тыи ратныи мнѣ»⁷⁸. Цим зверненням ординці ставили короля Данила перед альтернативою: або здатися і чекати на милість Берке, або відверто оголосити себе ворогом.

Бурундай знову зумів приспати пильність князів: вони саме готувалися до весілля Володимира Васильковича з Ольгою, дочкою чернігівського князя

⁷³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 846.

⁷⁴ Там же. — Стб. 848.

⁷⁵ Там же. — Стб. 848.

⁷⁶ Там же. — Стб. 848.

⁷⁷ Там же. — Стб. 849.

⁷⁸ Там же. — Стб. 849.

Андрія Всеволодовича. Зрозуміло, що цим шлюбом теж скріплювався черговий політичний союз, таємна частина якого мала антиординське спрямування. Але тепер король міг розраховувати тільки на допомогу польських князів та Тевтонського Ордену. І знову потрібно було виграти час, поки ця допомога змогла би надійти. Тому Данило знову не ризикнув зустрітися з Бурундаєм, виславши на цю зустріч брата Василька, сина Лева та холмського єпископа Іоанна.

На цей раз вимога ординського еміра була зухвалішою. Бурундай вимагав зруйнувати укріплення основних міст, без яких ці міста з опорних пунктів перетворювалися на гнізда легкої здобичі ординців. Та особливого вибору не було. Князі змушені були прийняти умови, і так були зруйновані укріплення Володимира, Луцька, Крем'янця і Львова⁷⁹. Фактично, зробивши безборонними галицькі та волинські міста, Бурундай вже повністю відновив ординське панування. Після цього він, схоже, оголосив про зміщення короля Данила. Бо після зустрічі з Бурундаєм біля Шумська Василько Романович відіслав холмського єпископа до короля Данила: «... и нача емоу повѣдати ѡ бывшее и шпалоу Боурандаевоу сказа емоу. Данилови же оубоѡавшоуса побѣже в Лахы, а из Лаховѣ побѣже во Оугры»⁸⁰.

Однак король скоріше розпустив чутки про свою втечу, ніж зробив це насправді. І монголи також не повірили в цю втечу, продовживши свій похід на Холм. Король очікував на західну допомогу. У грудні 1259 р. папа рекомендував Тевтонському Ордену боротися з монголами разом з усіма прикордонними християнськими державами⁸¹. Можна навіть припускати якусь участь незначних орденських контингентів в бойових діях (тому король Данило в очікуванні підмоги перебував в околицях Холму в Забужжі⁸²), бо папа у січні 1260 р. оголосив під захистом святого престолу і ті орденські землі, які будуть надані Ордену руськими князями. У випадку відвоювання Орденем у монголів нових територій, їх приєднання могло відбутися тільки за згодою на то їх бувших християнських володарів⁸³.

У березні 1260 р. всі сили Ордену з прибулими волонтерами були зібрані на південних кордонах під командуванням магістра Гартмана фон Грумбаха. Підтягувалися загони тамплієрів та іоаннітів, а також контингент Ордену Калатрава, який воював з маврами у Іспанії. Але чисельність цих сил була невеликою, і вони так і не ризикнули виступити на допомогу королю Данилу⁸⁴. Зусилля папи збільшити це військо були млявими. У вересні 1260 р.

⁷⁹ Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. — Вид. 2. — С. 133–134.

⁸⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 850.

⁸¹ Preussisches Urkundenbuch. — Т. 1. — S. 73–74. — № 82.

⁸² Масан О. Крістбурзький договір 1249 р. — С. 89–96.

⁸³ Preussisches Urkundenbuch. — Т. 1. — S. 80–81. — № 89.

⁸⁴ Sarnowsky J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks // The Military Orders: Fighting for the Faith and Caring for the Sick / Ed. M. Barber. — Aldershot, 1994. — P. 258–260.

папа обмежився попередженням короля Чехії Пшемисла Оттокара II (суперник Данила Романовича та Бели IV в боротьбі за австрійську спадщину) та маркграфа Бранденбургу Югана I, вимагаючи від них не перешкоджати братам жебруючих орденів (схоже, що агітацію проводили ченці домініканці та францисканці) вербувати волонтерів у Прусію та Лівонію⁸⁵.

Однак події розвивалися надто стрімко. Бурундай не задовольнився виглядом палаючих стін Володимира та інших міст. Він змусив князя Василька Романовича взяти участь у поході на Холм. Холм був добре укріплений і його кам'яні вежі і стіни були достатньо потужними. Бурундай чітко виконував поставлене завдання з найменшими втратами для свого війська. За князем Васильком Романовичем слідували ординські достойники «Коуичицъ, Ашика Болюцъ и к томоу толмач розоумѣюща Роусскыи язъ»⁸⁶. Тому князь Василько Романович мусив вимагати здачі міста у бояр Костянтина та Луки Івановича, які його обороняли. Оборонці зрозуміли з поведінки князя, що монголи, певно, не штурмуватимуть Холму. Тому відповідь їх була призначена скоріше для вух ординських достойників: «поѣдъ прочь аже боудеть ти каменемъ в чело, ты оуже не брать еси братоу своему, но ратьныи есь»⁸⁷. Метальна артилерія на стінах Холму також, можливо, переконала ординського воєначальника відступити від міста.

Тепер ординці рушили проти польських князів. Можливо, що їх чудова розвідка вже знала, що в польських землях перебуває сам король Данило або польські князі збираються виступити йому на допомогу. Бурундай спішив завершити похід ефектною перемогою, яка би відбила охоту у польських правителів зачіпатися з ординцями. Монголи твердо знали, що зібрані великим магістром ординські війська не зможуть виступити на допомогу ні польським князям, ні королю Данилові.

Монгольським емісарам вдалося підбурити до виступу пруських нобілів. Пруси, скориставшись проблемами Ордену та його союзників, розгорнули велике повстання під проводом Геркуса Мантаса. Повстання не випадково розпочалося 20 січня 1260 р. 22 січня 1260 р. хрестоносці потерпіли поразку під Кенігсбергом. Незабаром були обложені Торунь, Кенігсберг, Кульм та Ельбінг. У 1262 р. пруси вторгнулися в мазовецькі землі. Геркусу Мантасу вдалося у 1260–1264 рр. нанести хрестоносцям ряд відчутних поразок⁸⁸. Всі війська хрестоносців надовго завязли в цій боротьбі. З 1265 р. вони навіть були змушені звертатися за допомогою до німецьких князів. Тільки у 1274 р.

⁸⁵ Preussisches Urkundenbuch. — Т. 1. — S. 101–102. — № 111–112.

⁸⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 851.

⁸⁷ Там же. — Стб. 852.

⁸⁸ Voigt J. Geschichte Preussens von den aeltesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens. — V. 9. — Hildesheim, 1968 (repr. Koenigsberg, 1827–1839). — S. 174–175; Schumacher B. Geschichte Ost- und Westpreussens. — Wurzburg, 1958. — S. 42–43; Bookmann H. Der Deutsche Orden. Zwölf kapitel aus seiner Geschichte. — München, 1981. — S. 100–101.

хрестоносцям вдалося нарешті приборкати прусів. Зрозуміло, що за таких умов ні про яку допомогу з боку хрестоносців чи союзних мазовецьких князів не могло бути мови.

І Бурундай блискуче завершив всю кампанію. Ординці оточили Сандомир «и вбъстоупиша и со всѣ сторонѣ и вгородиша и коло своимъ городом, и пороки поставиша и пороком же бьющтмъ не ослабно днь и ношъ, а стрѣламъ не дадоущимъ выникноути изъ забороль. И биша по четьрѣ дни. В четвертыи же днь сбиша забороль с города. Татаровѣ же начаша лествицѣ приставливати к городу и тако пользѣоша на горо напередъ же возлѣзоста два Татарина на городъ с хороуговьоу...»⁸⁹. Після прориву зовнішньої лінії оборони рештки захисників кинулися до дитинця, і багато людей загинуло на мосту через рив. Пожежа охопила місто, люди рятувалися в кам'яних церквах, здавалися ординцям і покидали місто. Ординці зігнали полоняників на оболоні, протримали їх там два дні, а потім перебили⁹⁰. Після цього ординське військо спішно покинуло польські землі і, ніде не затримуючись, поспішило на Нижню Волгу. Хан Берке вже прийняв рішення про вторгнення в Азербайджан.

Війна з Золотою Ордою у 1258–1260 рр. завершилася поразкою короля Данила Романовича. Хану Берке вдалося порівняно незначними зусиллями відновити панування ординців у Галицько-Волинській державі, а його полководець Бурундай вдалими заходами підірвав обороноздатність краю та зумів розірвати політичні союзи з найближчими сусідами. Ординці змусили волинських князів разом з ними підступно атакувати литовські землі, розгорнули велике повстання прусів, зв'язавши цим сили Тевтонського Ордену, і жорстоким штурмом та різаниною в Сандомирі стримали польських князів. Ні краківський князь Болеслав Сором'язливий, ні мазовецький князь Земовит не встигли прийти на допомогу Сандомиру. Болеслав Сором'язливий, взагалі залишивши оборону Кракова на краківського воєводу, сховався в Угорщині чи у князя Лешка Чорного в Серадзю⁹¹. Кампанія була блискавичною і угорці навіть не встигли або не ризикнули зібрати війська. Поки до них дійшли відомості, й вони роздумували що робити далі — військо Бурундая вже йшло назад.

Король Данило Романович не встиг прикрити свої південно-східні кордони низкою потужних фортець з кам'яними стінами та метальною артилерією, як було у Холмі. Зіграла свою роль і політична близорукість папи Олександра IV, який не зміг оцінити історичної перспективи укладеного союзу, а свою енергію спрямував на другорядні питання прийняття в руських церквах латинської меси замість літургії св. Іоанна Златоустого⁹².

⁸⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 852–853.

⁹⁰ Там же. — Стб. 854–855.

⁹¹ *Karpiński R. Bolesław Wstydiwy // Poczec krolów i ksąząt polskich.* — Warszawa, 1980. — S. 192.

⁹² *Паславський І.* Коронація Данила Галицького. — С. 80–86.

Самому королю Данилові Романовичу довелося емігрувати в Угорщину. Його головні міста залишалися безборонними, а союзники паралізовані. Від кінця 1259 — початку 1260 р. і до осені 1262 р. король Данило зезає з сторінок Галицько-Волинського літопису, що виглядає дивно на фоні панегіричного характеру цього твору. Цей період король провів у своїй останній еміграції⁹³. Зрозуміло, що змістивши Данила Романовича, ординці надали ярлик на Волинь князю Василькові Романовичу, а на Галич — Левові Даниловичу. Бурундай пройшов через Галицьку землю, повертаючись назад, не зачепивши жодного міста.

Ставши королем Чехії (1253) і утвердившись в Австрії, Пшемисл II Оттокар у 1260 р. розвівся з Маргаритою, що дало привід Белі IV для відновлення боротьби. 12 червня 1260 р. король Данило взяв участь у битві біля Кресенбруна у Штірії, якою завершилася угорсько-чеська війна за «Австрійську спадщину» Бабенбергів. Лицарське військо, очолене штірійським маршалом Ульріхом фон Вільдоном, ще до підходу військ короля Пшемисла II Оттокара розгромило армію короля Бели IV. В цій битві, як довідуємося з листа Пшемисла Оттокара II, «Danielem regem Russiae et filios eius et caeteros Ruthenorum ac Tataros»⁹⁴. Українські історики І. Шараневич⁹⁵, М. Кордуба⁹⁶ та М. Грушевський⁹⁷ звернули увагу на дещо випадковий характер участі короля у цій битві. На той час галицький король вже не був зацікавлений у спадщині за Бабенбергами. І справді, відразу ж після відходу Бурундая, маючи конфронтацію з литовцями, зруйновані міські укріплення і пригнічену атмосферу програної війни, не міг би Данило Романович взяти участь у черговій авантурі свата, якби обставини не закинули його в Угорщину. В Угорщині для утримання двору та дружини він мусив отримати від Бели IV якийсь феодал (подібно до того, як його давній суперник князь Ростислав Михайлович отримав князівство в Мачві⁹⁸), служба з якого і зобов'язала його взяти участь у штірійській кампанії.

М. Грушевський також слушно звернув увагу на помилку Длугоша, який приписав участь в цій битві ще Леву та Роману. Роман на той час вже був

⁹³ *Войтович Л.* Остання еміграція короля Данила Романовича // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. — № 13. — Луцьк, 2009. — С. 89–96.

⁹⁴ «... Данилом королем Русі з своїми синами та підрозділами русі і татар» (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. — Т. IX. — Stuttgart, 1851. — Р. 184).

⁹⁵ *Szaraniewicz I.* Die Hypatios-Chronik als Quellen // Beitrag zur österreichischen Geschichte. — Wien, 1872. — S. 84, 144–145.

⁹⁶ *Кордуба М.* Участь Данила в битві під Кресенбрунн / М. Кордуба // Записки НТШ. — Т. 10. — Львів, 1896. — С. 1–2.

⁹⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 3. — Львів, 1905. — С. 519.

⁹⁸ *Гарді Д.* Чи Ростислав Михайлович був баном Мачви? // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 20. — Львів, 2012. — С. 197–203.

мертвим, а Лев Данилович, який виконав умови Бурундая, не мав потреби вдаватися до еміграції. Він залишився в краї, тримаючи Перемишльське, Галицьке та Белзьке князівства. Під Кресенбруном з Данилом могли бути тільки Мстислав та Шварн Даниловичі.

Угорський джерелознавець Г. Венцель вважав, що Данило в цій битві брав участь з власним військом⁹⁹. Напевно король Данило виїхав в Угорщину через польські землі з дружиною. Цікава згадка джерела про татарський загін. В ході переозброєння своєї армії Данило Романович запозичив деякі зразки більш дешевого і ефективного ординського озброєння. Тому його підрозділи могли бути схожими на ординські. За ординців могли бути прийнятими і половецькі воїни, які також могли бути в дружині короля Данила. Самі ординці брати участь в цій битві не могли. Король Данило для них був емігрантом, який втік від покарання. Монголи не могли йому подарувати самовільне прийняття королівського титулу та ще й з претензіями на всю Русь. Свого часу Бату ясно дав зрозуміти, що монголи не збираються відновлювати державу Русь і будуть з її князями будувати стосунки вибірково на власний розсуд.

Після цієї перемоги було укладено компромісний мир, скріплений 25 жовтня 1261 р. шлюбом Пшемисла II Оттокара з внучкою Бели IV — Кунегундою, дочкою князя Мачви Ростислава Михайловича та Анни Бейлівни¹⁰⁰. Використовуючи сприятливу кон'юктуру після цього миру, Пшемисл II Оттокар приєднав також Штірію, Каринтію, Крайну, Віндійську марку та Фріуль аж до Адріатичного моря.

Тим часом почала змінюватися і ситуація в Монгольській імперії. В умовах, коли у 1260 р. розпочалася боротьба за трон великого каана між Хубілаєм та Арик-Бугою, який спробував прогнати з Самарканду, Бухари та Мавераннахра емірів Берке, золотоординський хан не наважився розпочати війну. Хроніст Рашид ад-Дін згадує про часті посольства Берке до Хулагу. Берке пробував домовитися, він навіть видав оглана Балакана, звинуваченого у чарах проти Хулагу. Однак ільхан стратив Балакана та підступно вбив огланів Кулі і Татара. Берке мусив воювати. Бойові дії розпочалися у 1262 р. і з перервами тривали майже до кінця 60-х років XIV ст. У 1263 р. ціною великих втрат на р. Курі хан Берке наніс поразку Хулагу. За свідченням арабського історика Ібн Василя, стоячи над горами монгольських трупів, Берке з гіркотою сказав: «Якщо б ми діяли спільно, то завоювали б весь світ»¹⁰¹.

Тільки за таких обставин з'явилися сприятливі обставини для повернення короля Данила. Восени 1262 р., розгромивши литовців, Василько Романович

⁹⁹ Codex diplomaticus Arpadianus continuatus / Ed. G. Wenzel. — 7 kötet. — Budapest, 1869. — P. 383.

¹⁰⁰ Wertner M. Az Árpádok czaládi. — Nagybecskerek, 1892. — 527–536 l.

¹⁰¹ Войтович Л. Нашадки Чингіз-хана. — С. 105–106.

послав боярина Бориса Изболка до короля в Угорщину. Данило Романович на той час перебував в Теличі¹⁰² (біля Телицького перевалу у верхів'ях Попраду, нині с. Тиліч Криницької гміни Новосандецького повіту у Польщі)¹⁰³. З тексту літопису видно, що король перебував за межами краю довший час: «король же баше печалоуѡ в братѣпо великоу и в сновцѣ свонмѣ Володимерѣ зане молодѣ баше»¹⁰⁴.

Вже після повернення короля у кінці 1262 р. в Тернаві відбувся княжий снем за участю Данила і Василька Романовичів, Болеслава Сором'язливого, Лева і Шварна Даниловичів та Володимира Васильковича, на якому «положиша радѣ межѣ собою в землю Роускоюу и Ладьскоу оутвердившеся кртмѣ чтнымѣ»¹⁰⁵. Це означало закінчення останньої еміграції Данила Романовича і остаточне повернення до влади, яку визнали всі його васали, а також відновлення стосунків, які були до походу Бурундая.

Схоже, що король Данило Романович все ще зберігав надію в союзі з іншими європейськими християнськими державами відвоювати від монголів землі всієї Русі. Тернавський з'їзд князів також, схоже, торкнувся переділу столів в королівстві, яка привела до наступної конфронтації між синами Данила Романовича. Найближчий соратник короля Данила в його численних походах і старший син Лев Данилович опинився мало не в опозиції до батька, перші місця поряд з яким зайняли Шварн та Мстислав, які були з ним в еміграції і підтримували його політику¹⁰⁶, до якої Лев Данилович, краще поінформований про реальний розвиток ситуації, напевно, ставився з недовірою. З того часу волинські літописці відразу ж починають створювати образ князя Лева як «безчесного князя»¹⁰⁷.

Ризикну припустити, що проти продовження політики звільнення земель Русі з-під ординської опіки виступив також Василько Романович. Король Данило, чий авторитет був незаперечним (повністю погоджуюся з цим висновком Д. Домбровського¹⁰⁸), схоже, відреагував відразу різко. Він відібрав у брата Василька Луцьку землю і передав її своєму синові Мстиславу, а від Лева відібрав Галицьку землю, передавши її Шварну. Чи встиг він реалізувати це своє рішення? Завжди послухний старшому братові Василько

¹⁰² ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 857.

¹⁰³ Літопис Руський / Переклав Л. Махновець. — Київ, 1989. — С. 571.

¹⁰⁴ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 857.

¹⁰⁵ Там же. — Стб. 857.

¹⁰⁶ Див.: *Dąbrowski D. O zgonie Daniela Romanowicza i jego następcach dla Rusi Halicko-Wołyńskiej // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 20. — Львів, 2011. — С. 299–300.*

¹⁰⁷ *Bartnicki M. Wizerunek «безчесного князя» w Kronice Halicko-Wołyńskiej // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 20. — Львів, 2011. — С. 93–100.*

¹⁰⁸ *Dąbrowski D. O zgonie Daniela Romanowicza. — С. 297–298.*

Романович його волю виконав. Мстислава Даниловича бачимо у Луцьку, але наймовірніше, щоби він отримав цей стіл аж після смерті батька, коли союзником держави був Василько Романович чи котрийсь з Даниловичів. Тим більше, що тримаючи всю Волинську землю та маючи можливість передати її у спадщину єдиному синові Володимирі, Василько Романович за жодних умов по смерті старшого брата цього би не зробив. Не віддав би Луцька і Володимир Василькович, якби він його успадкував від батька. А тим більше не передав би пізніше Мстиславу Даниловичу Володимир, якби на користь останнього Лев змусив його віддати Луцьк з Східною Волиною, як це вважає Д. Домбровський¹⁰⁹.

Шварн до смерті батька залишався з ним у Холмі. Чи віддав Лев молодшому братові Галицьке князівство, на яке, безперечно, мав ярлик від Берке? До часу повернення батька з еміграції ресурси цього князя були найбільшими з усіх Романовичів, з монголами у нього було повне порозуміння, а відваги та впертості Леву Даниловичу не потрібно було займати.

Сама дата смерті Данила Романовича теж викликає певну дискусію. Микола Дашкевич відносив смерть короля до часу між весною 1263 р. та весною 1264 р.¹¹⁰ 1264 р. приймали Денис Зубрицький¹¹¹ та Ісидор Шараневич¹¹², 1265 р. — Микола Баумгартен¹¹³. Микола Карамзін¹¹⁴ слідом за польськими джерелами відносив смерть Данила Романовича до 1266 р. Після М. Грушевського¹¹⁵ загальноприйнятою датою стало літо 1264 р. За уточненнями Д. Домбровського, з якими можна повністю погодитися, це сталося весною: в кінці травня — не пізніше початку червня 1264 р.¹¹⁶ Смерті Данила Романовича передувала тяжка хвороба («а король башеть тогда впаль в болесьть великоу»¹¹⁷), тобто можна припускати, що з кінця 1263 р. Данило Романович практично відійшов від активної політичної діяльності. Ця хвороба могла розпочатися і раніше. Зрозуміло, що таку ситуацію намагалось використати оточення короля, зокрема, Шварн Данилович, який не

¹⁰⁹ *Idem.* — С. 304.

¹¹⁰ *Дашкевич М.* Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. — Киев, 1873. — С. 10–11. — Прим. 4.

¹¹¹ *Зубрицкий Д.* История древнего Галичско-Русского княжества. — Ч. 3. — Львов, 1855. — С. 202.

¹¹² *Шараневич И.* История Галицко-Володимирской Руси. — Львов, 1863. — С. 107.

¹¹³ *Баумгартен Н.* Вторая ветвь князей Галицких. Потомство Романа Мстиславича // Летопись Историко-Родословного Общества в Москве. — Т. 5. — 1909. — Вып. 1 (17). — С. 13.

¹¹⁴ *Карамзин Н. М.* История государства Российского. — Т. 4. — Москва, 1992. — С. 68, 225–226.

¹¹⁵ *Грушевський М.* Хронологія подій Галицько-Волинської літописі // Записки НТШ. — Т. 41. — Львів, 1901. — С. 44–45, 69.

¹¹⁶ *Dąbrowski D.* O zgonie Daniela Romanowicza. — С. 293–294.

¹¹⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 862.

покидав батька, використовуючи будь-які можливості, щоб інтригувати проти старшого брата. Можна собі уявити, як реагував на ці події Лев Данилович, який стільки років був вірним соратником батька, воюючи за його інтереси далеко за межами свого уділу, а потім уже звикнувшись з роллю володаря Галицької землі. Волинські літописці, вороже настроєні проти Лева Даниловича, зафіксували, що обидві столиці Холм та Галич належали Шварну Даниловичу¹¹⁸. Можливо, що хворий Данило Романович вдруге підтвердив надання Галича молодшому синові. Але останній не поспішав, маючи відомості про тяжку хворобу батька, виконувати його рішення, а Шварн Данилович не наважувався пробувати силою домогтися його виконання. Він шукав (і не без результату) порозуміння та зближення з Васильком Романовичем.

Мстислав Данилович, схоже, одразу ж взяв від Василька Романовича Луцьке князівство з Східною Волинною. До цих володінь Данило Романович додав ще якусь волость з Галицького князівства з Стожком, бо інакше неможливо пояснити, як це місто могло опинитися у володіннях луцького князя¹¹⁹. Лев Данилович, зацікавлений у порозумінні з Мстиславом Даниловичем, віддав йому Стожок з волостью без опору.

Тепер перемишльський князь спішив зміцнити свій союз з угорським королем Белою IV, якому доводився зятем. Невдовзі по смерті Данила Романовича, 5 жовтня 1264 р., на весіллі сина Бели IV — славонського герцога Бели та Кунігунди, дочки маркграфа бранденбурзького Оттона III, поблизу міста Потенбург, в числі гостей зі сторони угорського короля був присутнім *der kunic von Râzen*¹²⁰, яким, за добре обґрунтованою версією сербського історика Джури Гарді, був саме Лев Данилович¹²¹. Весілля, яке фактично було з'їздом володарів Центрально-Східної Європи, Лев Данилович використав для укріплення своїх зв'язків. Цікаво і те, що австрійський хроніст назвав його королем, що може бути свідченням того, що в Європі трактували Лева Даниловича як легітимного спадкоємця Данила Романовича і сюзерена королівства Русі. Про це свідчить і місце серед гостей, яке він займав на весіллі. Зрозуміло, що Лев Данилович не коронувався, бо коронаційні регалії знаходилися у Холмі. Крім того він не хотів дратувати золотоординського хана Берке, особливо після успішного походу на Константинополь, проведеного у 1264 р. еміром Ногаєм.

¹¹⁸ Там же. — Стб. 870.

¹¹⁹ Там же. — Стб. 912.

¹²⁰ Ottokars österreichische Reimchronik / Ed. von J. Seemüller // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. — Т. 5, pars 1. — Hannover, 1890. — P. 106.

¹²¹ Гарді Д. Хто був *der kunic von Râzen* на весіллі герцога Бели, молодшого сина угорського короля Бели IV і Кунігунди Бранденбурзької, яке відбулося біля міста Pottenburg 1264 року // Княжа доба. — Вип. 5 (у друці). Щиро вдячний сербському історикові за можливість ознайомитися з дослідженням в рукописі.

При дворі Бели IV знаходилася у квітні 1268 р. і дружина галицького князя — Констанція, де вона зустрічалася з своїми сестрами Кунегундою, дружиною Болеслава Сором'язливого, та Йоланою, дружиною калішського князя Болеслава Побожного¹²². Через тестя і дружину Лев Данилович підтримував союзні стосунки з польськими князями. Не випадково ж, якщо ще у 1265 р. Шварн Данилович розглядав Болеслава Всидливого як союзника¹²³, то вже у 1266 р. дійшло до відвертої війни¹²⁴.

Як свідчить Житіє св. Кінги (Кунегунди), дружини Болеслава і сестри Констанції, обидва двори були близькими, і Кінга часто була у Львові¹²⁵. Перша частина цієї пам'ятки створена близько 1320 р., а інформаторами автора були сучасники подій¹²⁶, тож інформації Житія можна довіряти. У 1302 р. в монастирі кларисок в Старому Сончі померла дочка князя Святослава¹²⁷. В цьому монастирі закінчила свої дні її тітка Кінга, яка, напевно, схилила племінницю до чернечого життя. Це теж свідчення близьких стосунків обох родин¹²⁸.

Лев Данилович підтримував добрі стосунки з великим князем литовським Тройденом, коли той конфліктував зі Шварном та Васильком Романовичем. Син Тройдена Римунт навіть якийсь час перебував при дворі Лева у Львові¹²⁹. Тому і литовські війська брали участь у походах Лева Даниловича на підтримку угорського короля.

Ногай, внук Бувала, молодшого брата Бату і Берке, один з головних полководців Берке, який відзначився у війнах в Азербайджані, в середині 1260-х рр. перебрався у свої володіння у Причорномор'ї, розмістивши свою ставку в Ісакчі в дельті Дунаю. Після успішного походу на Константинополь у 1264 р. він став господарем Причорномор'я. До 1280 р. його васалами стали болгарські держави — Тирновське царство, Відинське і Бранічевське князівства¹³⁰. Болгарський цар Георгій I Тертер (1280–1292) спочатку змушений був видати свою дочку за сина Ногая — Джекі, а потім вислати свого сина і співправителя Годора Святослава заложником у Ісакчі. У 1292 р. данником Ногая став і король Сербії, також приславши йому в заложники

¹²² Там само.

¹²³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 864.

¹²⁴ Там же. — Стб. 864, 867.

¹²⁵ Див.: Monumenta Poloniae Historica. — Т. 4. — Lwów, 1884. — S. 672.

¹²⁶ Див.: Войтович Л. Де була столиця Лева Даниловича. — С. 712–720.

¹²⁷ Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. — S. 226–229.

¹²⁸ Домбровський Д. Матримоніальна політика князя Лева Даниловича. — С. 216–217.

¹²⁹ ПСРЛ. — Т. 35. — С. 150, 198, 219.

¹³⁰ Ников П. Татаро-български отношения презъ средните векове съ огледъ къмъ царуваннего на Смилеца // Годишник на Софийската университет. Историко-филологически факултет. — Т. 15/16. — София, 1921. — С. 15.

сина та великих бояр¹³¹. Фактично Візантія знаходилася під впливом Ногая, і спроби ухилитися від цього впливу каралися походами на зразок походу 1297 р., в якому взяли участь болгарські війська. Ногай збирав податки і з Криму¹³². Претендуючи на чільне місце у чорноморській торгівлі, він піддав руйнації генуезькі факторії у Криму в 1299 р.¹³³ Його військо оцінювали у 30 туменів¹³⁴.

Ногай проводив власну політику, не звертаючи уваги на ханів Золотої Орди. Леонід вважав, що Ногай взагалі у 1270 р. відділився від Золотої Орди, утворивши власну державу¹³⁵. Йому заперечував Міхеммеджан Сафаргалієв¹³⁶. І, справді, на перший погляд Ногаєві не було потреби утворювати окрему державу. Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, він ставив на престол ханів, як колись Бату — каанів. Але залишилося надто багато свідчень щодо намагань Ногая відділитися від Золотої Орди і створити власну державу¹³⁷. Одним з головних доказів залишаються монети, які Ногай та його син Джеке карбували з 1285 по 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290-х рр., які карбувалися в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку Олексія Маркова¹³⁸ пробував спростувати Микола Веселовський¹³⁹, то атрибуція монет, карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30 листопада 1296 та 8 серпня 1301 р., є безсумнівною¹⁴⁰. Більше того, з огляду на таку практику, яка стимулювала розвиток цього регіону, Токта, його брат Саси-Бука та їх наступники були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до 1312 р. Свої спроби Ногай не реалізував повністю, напевно, через скрите бажання все ж таки стати ханом Золотої Орди.

¹³¹ Там само. — С. 25.

¹³² *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. Извлечения из сочинений арабских. — Санкт-Петербург, 1884. — С. 111.

¹³³ *Коновалова И.Г., Руссев Н.Д.* О политическом положении региона днестровско-дунайских степей в первой трети XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. — Кишинев, 1988. — С. 33–45.

¹³⁴ *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов. — Т. 2. — С. 71.

¹³⁵ *Леонид, архимандрит.* Хан Ногай и его влияние на Россию и южных славян // Чтения в Московском об-ве истории и древностей российских. — 1863. — Кн. 3. — С. 37.

¹³⁶ *Сафаргалієв М. Г.* Распад Золотой Орды. — Саратов, 1960. — С. 59.

¹³⁷ *Руссев Н.Д.* Молдавия в «темне века»: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // *Stratum plus*. — № 5: Неславянское в славянском мире. — Кишинев, 1999. — С. 379–407.

¹³⁸ *Марков А.К.* О монетах хана Ногая. Оттиск из III тома «Трудов Московского нумизматического общества». — М., 1902. — С. 3

¹³⁹ *Веселовский Н.И.* Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. — Петроград, 1922. — С. 39–51, 54.

¹⁴⁰ *Iliescu O., Simion G.* Le grand tresor des XIII et XIV siecles trouve en Dobroudja // *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*. — 1964. — Т. 2. — № 1–2. — P. 220, 226. — Fig. 38.

Лев Данилович був реалістом в політиці. Після походів Бурундая ординське панування було відновлено, укріплення найбільших міст були зруйновані, а південні галицькі кордони відкриті для ординців. Надії, народжені війною Берке з Хулагу, також швидко згасли. Реально по смерті короля Данила Галицько-Волинська держава розпалася. Василько Романович номінально вважався старшим серед князів, але кожен з них проводив власну політику. Фактично Василько Романович тримав Володимир і Берестя, Лев Данилович — Галицьке, Перемишльське і Белзьке князівства, Мстислав Данилович — Луцьке, а Шварн Данилович — Холмське і Дорогичинське¹⁴¹. Слонімське князівство залишилося в руках Василька Романовича, сина Романа Даниловича¹⁴². Василько Романович та Шварн Данилович виступили на допомогу Войшелкові Міндовговичу в боротьбі за литовський престол. Після перемоги Войшелк уступив цей престол шуринові Шварну¹⁴³, що зробило останнього реально потужним володарем. В результаті Лев Данилович отримав проти себе сильну коаліцію. За таких умов визнання ним зверхності Ногая було розумним політичним кроком. Як показали наступні події, Лев Данилович блискуче розіграв ординську карту, використавши її повною мірою.

Спираючись на підтримку Ногая, союз з угорським королем Белою IV та краківським князем Болеславом Сором'язливим, Лев Данилович вирішив не допустити до утвердження на литовському престолі Шварна Даниловича. Для цього була організована зустріч з Войшелком¹⁴⁴. Дослідники звернули увагу на особливо ретельне редагування в літописі епізодів, пов'язаних з Войшелком¹⁴⁵. Все ж розповідь про загибель Войшелка містить надто багато реалістичних деталей, які видають сучасника, добре знайомого з перебігом подій. Реалізм цієї розповіді подекуди руйнує образ ідеального князя-ченця. Лев убив Войшелка у сварці на бенкеті, коли всі князі розійшлися «со снѣма», а Лев з Войшелком вирішили випити ще по чарці¹⁴⁶.

Думаю, що не просто було змусити Василька Романовича організувати цю зустріч. Він не міг не розуміти, що йдеться про питання литовського престолу. Передача останнього молодшому Шварнові більше влаштувала Василька, ніж передача старшому Левові, який і так володів всією Галиць-

¹⁴¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. — Львів, 1999. — С. 135

¹⁴² Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. — Львів, 1996. — С. 89.

¹⁴³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 868.

¹⁴⁴ Там же.

¹⁴⁵ Вілкул Т.Л. Дублі в літописах XI–XII століть: походження текстів // Записки НТШ. — Т. 252. — Львів, 2006. — С. 7–28; Її ж. Галицько-волинський літопис про постриження литовського князя Войшелка // Укр. іст. журн. — 2007. — № 4. — С. 26–37.

¹⁴⁶ Вілкул Т.Л. Дублі в літописах... — С. 16.

кою землею. Войшелк побоювався Льва Даниловича, зрозуміло, не через свою причетність до загибелі Романа Даниловича (пройшло мало не десять років, і змінилися політичні обставини), а через явне небажання віддавати в руки останнього Литву (Шварн Данилович все-таки був його шурином). І Василько Романович гарантував безпеку Войшелкові, тобто зробив все, аби ця зустріч відбулася. Очевидно, що в обставинах, які склалися, він сам боявся Лева Даниловича і не міг йому відмовити або ухилитися від цієї зустрічі, яку літописець назвав *снемом*, тобто з'їздом князів, на яких звично вирішувалися найважливіші проблеми. Може, Лев пообіцяв Василькові визнання його зверхності в обмін на підтримку в литовському питанні? Це питання залишиться риторичним. Джерела не дозволяють дати на нього однозначну відповідь.

Загибель Войшелка Міндовговича на зустрічі у Володимирі між 18–23 квітня 1267 р.¹⁴⁷, судячи з літописної розповіді, все-таки була випадковою. Надто багато випили обидва дискусанти. Але якщо оцінювати її наслідки, то очевидно виграв від цього все-таки Лев Данилович. Загибель Войшелка позбавила Шварна підтримки значної частини литовської знаті, і він програв протистояння Тройдену¹⁴⁸. Василькові Романовичу та його наступнику Володимиру Васильовичу дісталася довга конфронтація з литовськими князями.

Лев Данилович зумів зберегти і значну частину володінь у Пониззі Дністра та Дунаю. Напевно, що не тільки Білгород (археологічний матеріал незаперечно свідчить про піднесення та інтенсивну забудову міста в кінці XIII ст., характер цього будівництва і знайдені матеріали не полишають сумнівів щодо його схожості з іншими ординським поліетнічними містами¹⁴⁹; щоправда, у місті було присутнє слов'янське населення, і більшість знахідок зброї або її елементів руського походження¹⁵⁰; ординські монети, знайдені у місті, масово починаються з епохи хана Узбека (1313–1339); на портоланах Маріно Сануда (1321)¹⁵¹, Піцігані (початок 1330-х)¹⁵² та Весконте (1327)¹⁵³ місто Маврокастро зображено з прапором, на якому джучидська тамга і півмісяць; можна припускати, що процес переходу міста під пряме ординське панування почався в часи Ногая і завершився при Узбеку), але й

¹⁴⁷ Краўцэвіч А.К. Войшалк (1264–1267). Інтелігент на троне (2008) // www/pawet.net/library/history/bel_history/kraucewicz/29/

¹⁴⁸ Гудавичюс Э. История Литвы с древнейших времен до 1569 года. — Т. 1. — М., 2005. — С. 69.

¹⁴⁹ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. — М., 1985. — С. 79–82; Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). — К., 1986.

¹⁵⁰ Кравченко А.А. Средневековый Белгород. — С. 83–84.

¹⁵¹ Popescu-Spineni M. România in istoria cartografică până la 1600. — Vol. 1. — București, 1938. — P. 74.

¹⁵² Егоров В.Л. Историческая география... — С. 136, 139.

¹⁵³ Nordenskiöld A. E. Periplus. — Stockholm, 1897. — P. 33. — Taf. VII.

інші міста колишньої Дністровсько-Бирладської волості, поступово переходили під пряму ординську зверхність. Можливо, що певний час зберігалася подвійна підпорядкованість, а деякі частини цієї волості залишалися в складі Галицько-Волинської держави до початку XIV ст. Так, таке досить правдиве джерело, як «Flos historiarum Terrae Orientis», відзначило: «Русь — величезна країна, межує з Грецією Болгарією; ця країна ... тепер платить данину татарам, а князем її Лев»¹⁵⁴. Про давню належність цих територій до Галицької землі свідчить і ряд інших аргументів, зокрема топонімічних¹⁵⁵, а також включення вірменських парафій у Сереті, Сочаві (Сучаві) та Молдові до львівської вірменської єпископії у кондаку від 13 серпня 1388 р. католікоса Теодороса II, із згадкою про Львів, як «найблагословеннішу, що охороняється Богом, столицю, славну матір міст християнських королів», що відбиває часи Галицько-Волинської держави¹⁵⁶.

По смерті Шварна Даниловича Лев без проблем опанував Холмське та Дорогичинське князівства. По смерті Василька Романовича він став повноправним сюзереном всієї Галицько-Волинської держави. Свідченням того, що Лев Данилович змусив братів визнати свою зверхність, може служити розповідь про участь галицького війська на чолі з Андрієм Путивличем у поході на ятвягів у 1272 р. та наступні переговори з ятвязькими князями Минтеля, Шюрпа, Мудейко та Пестило, де руські князі перераховані літописцем в порядку старшинства: «ко Львови и Володимерови и Мъстиславоу мира просіче»¹⁵⁷. Волинські князі брали участь у походах Лева Даниловича в інші землі, хоча це їм не завжди подобалося.

Після смерті Бели IV його наступник Стефан V відновив війну проти чеського короля Пшемисла II Оттокара в союзі з Болеславом Сором'язливим та Левом Даниловичом. У 1271 р. краківський князь виступив проти союзника Чехії вроцлавського князя Генріха IV Пробуса. Лев Данилович тут же виступив на допомогу своякові, змусивши братів взяти участь у цьому поході. Луцький князь Мстислав Данилович пішов з військом у Польщу сам, а володимирський князь Володимир Василькович прислав військо з воєводою Желиславом¹⁵⁸. Листи вроцлавського єпископа Томаша дозволяють

¹⁵⁴ Пауцто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — М., 1950. — С. 302.

¹⁵⁵ Ці аргументи були зібрані у доповіді Андріяна Шийчука (Румунія) «До питання південних кордонів Галицької Русі (за матеріалами візантійської історіографії)», виголошеній на П'ятому міжнародному конгресі українців у Чернівцях 28 серпня 2002 р. на засіданні секції «Галицько-Волинське князівство». На жаль, вони залишилися неопублікованими.

¹⁵⁶ Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. — Вип. 1. — Київ-Львів, 1992. — С. 10–11.

¹⁵⁷ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 870–871.

¹⁵⁸ Там же. — Стб. 870.

стверджувати, що у цьому поході взяли участь і половці та литовці¹⁵⁹, безперечно, теж залучені Левом Даниловичем. Ця війна завершилася перемир'ям, підписаним 2 липня 1271 р. в таборі під Пожонню (Братиславою), після чого було укладено мир, підписаний у Празі 14 липня 1271 р. В обидва документи Стефан V включив і «зятя нашого Льва руського князя» («*Leonem generum nostrum Ruthenorum ducem*»), а також його братів¹⁶⁰.

У 1272 р. в Угорщині загострилося протистояння магнатських угрупувань. Бан Славонії барон Йоахім Гуткелед (батько якого Стефан Пектарі теж був баном Славонії у 1248–1264 рр.) 24 червня захопив принца Ласло і відвіз до замку Капронца (Копривниця поблизу Загреба). Стефан V негайно обложив замок, але не зміг витримати потрясіння, викликаного змовою славонського бана, в якій взяла участь королева Єлизавета Половчанка (Ержебет Кун), яка була коханкою бана, і раптово помер 6 серпня 1272 р. Барон Гуткелед і королева поспішили в Секешфегерварі проголосити королем юного Ласло IV 3 вересня 1272 р. Оточення короля Бели IV висунуло претендентом на престол Белу Ростиславича, князя Мачви і внука короля Бели IV. Бела Ростиславич доводився племінником Леву Даниловичу та Болеславу Сором'язливому. Прихильники князя Мачви напали на дім королеви, але були відбиті загоном барона Міклоша Пока. Князь Бела врешті погодився з коронацією двоюрідного брата, але в листопаді 1272 р. на бенкеті він був підступно вбитий соратником Йоахіма Гуткеледа бароном Генріхом Кесегі (Нейметуйварі)¹⁶¹. У відповідь чеський король Пшемисл II Оттокар у 1273 р. вторгнувся в Угорщину, намагаючись помститися за загибель свого свояка Бели Ростиславича, і зайняв Дьор, Мошон та Шопрон. Лев Данилович та Болеслав Сором'язливий не допомогли угорцям, очевидно, підтримавши партію противників клану Гуткелед-Кесегі. Барон Гуткелед у 1273 р. очолив Королівську раду у ранзі королівського надскарбія і братиславського жупана (*magister tauarnicorum et comes de Posonio*¹⁶²) та одружився з Марією, дочкою Романа Даниловича та Гертруди Бабенберг¹⁶³. Марія була спадкоємницею частини Штірії з центром у Юденбурзі. У 1274 р. королева спробувала звільнитися від опіки надмірно амбітного коханця, але

¹⁵⁹ Schlesisches Urkundenbuch. — Т. 4 / Ed. Winfried Irgang. — Köln–Wien, 1988. — № 124–127.

¹⁶⁰ *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia* / Ed. A. Theiner. — V. 1 (1216–1352). — Roma, 1859. — № 80; *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae* / Ed. J. Emier. — V. 2 (1253–1310). — Pragae, 1872. — № 753; *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae* / Ed. J. Šebánek i S. Dušková. — Т. 5/2. — Pragae, 1981. — № 636–637.

¹⁶¹ Див.: *Szabó K. Kun László 1272–1290*. — Budapest, 1886.

¹⁶² *Codex diolomaticus patrius Hungaricus*. — Т. 2. — Győrött–Budapest, 1867. — № 7. — P. 12–14.

¹⁶³ *Kristó G. Magyarország története 895–1301*. — Budapest, 2006. — 263–265 l.

останній знову захопив юного короля Ласло IV, якого звільнив з полону барон Петер Чаки, давній противник клану Гуткелед-Кесеґі.

1 листопада 1273 р. рейхстаг німецьких князів обрав королем графа Рудольфа фон Габсбурга. Останній відразу ж у 1274 р. висунув широку програму повернення самовільно захоплених імперських ленів після 1245 р. (коли низложення Фрідріха II Гогенштауфена привело до безладу в імперії)¹⁶⁴. Такими захопленнями були й приєднання Австрії, Штірії та інших земель чеським королем. Претендуючи на штірійські землі як спадок по дружині, барон Гуткелед у 1274 р. звернувся до німецького короля Рудольфа Габсбурга, який підтвердив йому ці володіння, котрі знаходилися під владою Пшемисла II Оттокара¹⁶⁵.

В кінці 1273 — на початку 1274 р. в Опаві з Пшемислом II Отокаром зустрівся краківський князь Болеслав Сором'язливий, уклавши з чехами союзню угоду¹⁶⁶. До цієї угоди, на думку Даріуша Домбровського, приєднався і Лев Данилович¹⁶⁷. Польський історик звернув увагу на лист чеського короля до краківського князя, написаний між листопадом 1270 та листопадом 1276 р., в якому Пшемисл II Оттокар просить пропустити ординське посольство, яке поверталось з Чехії до Льва Даниловича. Характер цього листа вказує на добрі стосунки між обома правителями¹⁶⁸. Схоже, що з ординськими дипломатами до Львова виїхало і посольство чеського короля. В нових умовах з різних причин відбулося переформування коаліцій, які продовжували боротьбу за «Австрійську спадщину». Тепер Лев Данилович та Болеслав Сором'язливий зблизилися з Пшемислом II Оттокаром.

На Великдень 14 квітня 1275 р. Трид, воєвода великого литовського князя Тройдена, здобув Дорогичин, винищивши його жителів. Такий поступок Тройдена був несподіваним. Лев Данилович негайно звернувся до золотоординського хана Менгу-Тимура, від якого отримав значну ординську допомогу, очолену братом хана огланом Ягурчином (Угачі, Яукаджі). Хан змусив взяти участь у поході брянського князя Романа Михайловича з сином Олегом та смоленського князя Гліба Ростиславича. У поході взяли участь також Володимир Василькович та Мстислав Данилович. Бачачи, що князі-союзники діють без ентузіазму, Лев Данилович здобув околний град Новогрудка з одними татарами, продемонструвавши волинським князям свою зневагу¹⁶⁹.

¹⁶⁴ Див.: Moeller B., Heckel M., Vierhaus R., Freiherr von Aretin K.O. Deutsche Geschichte: Mittelalter. — Goettingen, 1985.

¹⁶⁵ Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. — S. 82–83.

¹⁶⁶ Monumenta Poloniae Historica. — T. 2. — Lwów, 1872. — P. 841–842; T. 3. — Lwów, 1878. — P. 175.

¹⁶⁷ Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi. — S. 47–49.

¹⁶⁸ Id. — S. 61.

¹⁶⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 872–873.

Протистояння з Литвою затягнулося. У 1276 р. Володимир Василькович мусив здійснити похід на Слонім, куди Тройден почав переселяти прусів, які втікали, терплячи поразки у війні з Тевтонським Орденем. У 1277 р. Ногай прислав допомогу проти литовців, і з ординцями виступили знову Володимир Василькович, Мстислав Данилович та Юрій Львович¹⁷⁰, якому батько передав Холмське та Белзьке князівства. Війна проти Литви була жорстокою. Дорогичин повернули вже у 1275 р., а Чорна Русь залишилася за Литвою. В цій війні загинули брати Тройдена Борза, Лесій, Свелкеній¹⁷¹ та Серпутій¹⁷².

У 1275 р. німецький король оголосив Пшемисла II Оттокара зрадником і почав готуватися до вторгнення в його володіння. Угорський король відразу ж опинився в числі союзників Рудольфа Габсбурга, сподіваючись з його допомогою повернути захоплені чехами землі і тим самим підняти власний авторитет.

Вторгнення Рудольфа Габсбурга у 1276 р. застало Пшемисла II Оттокара зненацька. Він не сподівався на те, що недавній володар малесеньких графств Габсбург і Лауфенбург зуміє так швидко зібрати сили проти такого потужного володаря, як він. За Віденським трактатом 25–26 листопада 1276 р. Пшемисл II Оттокар не тільки втратив Австрію, але й погодився повернути захоплені угорські землі, а також і королівські регалії Арпадів. Правда, він не збирався виконувати ці зобов'язання. Повернувши тільки Шопрон, чеський король відмовився повертати інші землі та коронаційні регалії до повноліття Ласло IV¹⁷³.

Барон Йоакім Гуткелед загинув у квітні 1277 р. в боротьбі з славонськими магнатами Бобоничами. Відразу розгорілася боротьба між останніми та кланом Кесегі. Цими обставинами скористалася королева-вдова, яка при підтримці половців, що були оселені в Трансільванії ще Белою IV, та короля Рудольфа Габсбурга проголосила короля Ласло повнолітнім, незважаючи на його 15-річний вік¹⁷⁴. Король відверто сперся на половецьку знать, через що отримав прізвисько *Кун* (Половець). 13 липня 1277 р. було укладено угорсько-німецький союз, а 11 серпня оба королі зустрілися в Хеймбурзі на австрійсько-угорському пограниччі¹⁷⁵. Ласло Кун перетворився на палкого

¹⁷⁰ Там же. — Стб. 876–878.

¹⁷¹ Там же. — Стб. 869, 871.

¹⁷² Там же. — Стб. 869, 874.

¹⁷³ *Continuatio Vindobonensis* / Ed. W. Wattenbach // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. — Т. 9. — Hannoverae, 1851. — P. 709.

¹⁷⁴ Див.: *Simoni de Keza. Gesta Hungarorum* // *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. — V. 1 / Ed. I. Szentpétery. — Budapest, 1937. — P. 141–194.

¹⁷⁵ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* / Ed. G. Fejer. — Т. 5. — V. 2. — Buda, 1829. — P. 388–393.

прихильника Рудольфа Габсбурга, підштовхуючи останнього до відновлення війни з чеським королем.

Тим часом зближення чеського короля з польськими та руськими князями набуло тісніших форм. На думку польського генеалога Казимира Ясінського, між 1275–1278 рр. було заключено угоду, скріплену шлюбом Казимира, старшого сина опольського князя Владислава з Оленою з роду Романовичів¹⁷⁶. Цю версію підтримав Станіслав Срока¹⁷⁷. За Д. Домбровським, Олена була дочкою Лева Даниловича¹⁷⁸. Такий шлюб, з огляду на близькі стосунки опольського князя з Пшемислом II Оттокаром, мав би означати підтвердження і чесько-галицького союзу¹⁷⁹. Літом 1277 р. імперські дипломати вважали руських і польських князів союзниками чеського короля¹⁸⁰. Перед 21 січня 1278 р. до Лева Даниловича приїздив чеський дипломат (*venit de Russia*) Пардус, син Неплаха¹⁸¹.

Рудольф Габсбург теж спробував поборотися за позицію руських князів. 21 серпня 1277 р. він доручив провести переговори з руськими князями ченцю-мінориту Генріху фон Брене, молодшому синові Дітріха фон Веттіна графа фон Брене та Євдокії, дочки князя мазовецького Конрада та Агафії Святославни¹⁸². Але німецький дипломат не встиг виконати свою місію. Галицько-чеський союз, скріплений шлюбом дочки Лева Даниловича із спадкоємцем опольського князя, вже відбувся.

Війна розгорнулася у 1278 р. і завершилася жорстокою битвою під Дюрнкрутом (Сухими Крутами) на Моравському полі поблизу впадіння Морави у Дунай недалеко від Відня 26 серпня 1278 р.¹⁸³ Загибель короля Пшемисла II Оттокара в цій битві нарешті розрубала «австрійський вузол» і перетворила Австрію в довговікову опору династії Габсбургів.

За Рифмованою хронікою Оттокара Штірійського, «післав з допомогою багато добрих воїнів король Лев з Русі» на допомогу союзникові Пшемислу II Оттокару¹⁸⁴. За хронікою абата Іоганна з Віктрінгу, у цій битві на стороні

¹⁷⁶ *Jasiński K. Rodowód Piastów śląskich. — Т. 3. — Wrocław, 1977. — S. 35–38.*

¹⁷⁷ *Sroka S. Z dziejów stosunków polsko-węgierskich w późnym średnowieczu. — Kraków, 1995. — S. 34–36.*

¹⁷⁸ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. — S. 217–225.*

¹⁷⁹ *Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi. — S. 49.*

¹⁸⁰ *Włodarski B. Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i na początkach XIV wieku (1250–1309) // Archiwum towarzystwa Naukowego we Lwowie. — Dz. 2. — Т. 7. — Z. 3. — Lwów, 1931. — S. 78.*

¹⁸¹ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae / Ed. J. Šebánek, S. Dušková. — Т. 5/1. — Prague, 1974. — № 50.*

¹⁸² *Mika N. Walka o spadek po Babenbergach. — S. 95.*

¹⁸³ Див.: *Česko-rakouské vzťahy ve 13. století. Rakusko (včetně Štýrska, Korutan a Kraňska) v projektu velé říše Přemysla Otakara II. Sbornik příspěvků ze symposia konano 26–27. září 1996 ve Znojme / Red. M. Bláhová, I. Hlaváček. — Praha, 1998.*

¹⁸⁴ *Ottokars österreichische Reimmchronik / Ed. J. Seemüller // Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken. — Т. 5/1 — Hannoverae, 1893. — W. 15233–15234.*

чеського короля брав участь *король* Лев Данилович («Leo rex Ruthenorum») ¹⁸⁵. Участь військ Лева Даниловича підтверджують і хроніка Леопольда Стайнреутера, який, правда, міг користуватися працею Оттокара Штірійського ¹⁸⁶, а також пізніші австрійські хроністи ¹⁸⁷. Про участь русинів у битві на стороні чеського короля повідомляють також баварські та східнонімецькі джерела, не уточнюючи, з яких князівств походили ці війська ¹⁸⁸. Участь військ польських князів в цій битві також підтверджують джерела, в т. ч. і перелічені вище ¹⁸⁹.

Закиди окремих дослідників хроністу Оттокару Штірійському, який створив свою працю близько 1330 р., ніби останній дбав більше про поетичну сторону свого твору ніж про історичну правдивість ¹⁹⁰, до інформації про князя Лева навряд чи дотичні. Але польська історіографія піддала сумніву інформацію про військо князя Лева в цій битві, виступаючи з доволі загальних міркувань і залишаючи в стороні питання, для чого австрійським хроністам було вигадувати участь далекого галицького князя, називаючи його по імені ¹⁹¹. А Антоні Берцяк взагалі спробував довести, що в битві під Сухими Крутами брали участь тільки польські найманці, а не війська польських князів ¹⁹². Водночас з чеських джерел випливає, що король чекав на польських князів та їх дружини, на що слушно звернув увагу Норберт Міка ¹⁹³. Поважні дослідники ухиляються від вирішення цих проблем ¹⁹⁴.

¹⁸⁵ *Johannis abbatis Victoriensis Liber centanum historianum* / Ed. F. Schneider // *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*. — Т. 43. — Hannoverae-Lipsiae, 1909. — Р. 231, 277.

¹⁸⁶ *Heiling K.J.* Leopold Stainreuter von Wien der Verfasser der sogenannten Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften // *Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. — Т. 47. — Innsbruck, 1933. — С. 257.

¹⁸⁷ *Anonimi Leobensis chronicon* / Ed. H. Pez // *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini*. — Т. 1. — Lipsiae, 1721. — Р. 848; *Ebendorfer Thomas*. *Chronica Austriae* / Ed. A. Lhotski // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Seriae Nova*. — Т. 13. — Berlin-Zürich, 1967. — Р. 146; *Die Weltchronik des Mönchs Albert 1273/1277-1454/56* / Ed. R. Sprandel // *Id.* — Т. 17. — München, 1994. — Р. 179.

¹⁸⁸ *Eberhardi archidiaconi Ratisbonensis annals* / Ed. Ph. Jaffé // *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. — Т. 17. — Hannoverae, 1861. — Р. 593; *Hermani Altahensis annals* / Ed. Ph. Jaffé // *Ibid.* — Р. 410.

¹⁸⁹ *Mika N.* Walka o spadek po Babenbergach. — С. 90–91.

¹⁹⁰ *Huber A.* Die steiersche Reimchronik und das österreichische Interegnum // *Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. — Т. 4. — 1883. — С. 41–74.

¹⁹¹ *Włodarski B.* Polska i Ruś. — С. 157; *Dąbrowski D.* Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi. — С. 49–50, 62; *Mika N.* Walka o spadek po Babenbergach. — С. 91–93.

¹⁹² *Berciak A.* Polacy w bitwie pod Suchymi Krutami // *Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego*. — № 72: *Prace Historyczne. IV.* — Katowice, 1975. — С. 7–25.

¹⁹³ *Mika N.* Walka o spadek po Babenbergach. — С. 90–91.

Володимир Пашуто помилково вказав на участь Лева Даниловича в цій битві на стороні цісаря Рудольфа Габсбурга¹⁹⁵. Він виходив з інформації продовжувача хроніки пресвітера Магнуса, за якою в числі союзників цісаря поряд з половцями названі русини¹⁹⁶. Але це могли бути дружини з угорського війська Ласло IV Куна, набрані в закарпатських комітатах, значна частина території яких входила до королівського домену¹⁹⁷.

В числі джерел, які згадують про ці події, цікаве повідомлення Томаса з Павії. Відомий теолог і францисканський дипломат Томас Тусці з Павії (бл. 1212–1284) був добре освіченою людиною. В 1245 р. він був учасником Ліонського собору (де виступав Петро Акерович¹⁹⁸), у 1253 р. їздив до Греції, Далмації та Богемії і по інших землях імперії, будучи дотичним до унійних переговорів нікейського патріарха з папою Інокентієм IV, потім викладав теологію у Пармі, Болоньї і Феррарі, а з 1258 р. був пріором тосканської провінції ордену¹⁹⁹. Його «Історія імператорів і понтифіків» свідчить не тільки про ерудицію автора, але й про його добру поінформованість у багатьох дрібницях. Принаймі, про *королівство Русі* він знав не тільки з чуток, переданих через п'ять руки. Унійні переговори з нікейським патріархом відбувалися паралельно з переговорами з Данилом Романовичем і були ланками однієї програми. Томас Тусці записав, що чеському королю вдалося схилити русинів до виступу проти цісаря, але Божим помислом сталася несподівана конфронтація між останніми та волохами (*bruteni et blaci*)²⁰⁰. Цілком вірогідно, що оточенню Ласло Куна вдалося організувати похід половців з волохами у Прутсько-Дністровському межиріччі, який завадив ширшій участі військ Лева Даниловича або і його самого у виправі проти Рудольфа Габсбурга, через що, як записав чеський хроніст Інджіх з Хеймбургу, «Оттокар крім поляків зібрав небагато гостей»²⁰¹.

15 липня 1278 р. Пшемисл II Оттокар зупинився біля Брно, чекаючи на польські та руські війська. 28 серпня 1278 р. під Дюрнкрутом у нього було

¹⁹⁴ Див., наприклад: *Kustemig A.* Bitva na Moravskem poli u Suchych Krut a Jedenspeigen 26 Srpna 1278 // *Česko-rakouske vztahy / Pod red. M. Blahovej i I. Hlavačka.* — Praha, 1998. — S. 163–189.

¹⁹⁵ *Пашуто В.Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 300.

¹⁹⁶ *Chronicon Magni Presbiteri continuation // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* — T. 17. — Hannoverae, 1861. — P. 533.

¹⁹⁷ *Biedermann H.I.* Die ungarischen Ruthenen, ihr Wohngebiet ihr Erwerb und ihre Geschichte. — Innsbruck, 1862. — S. 1–11.

¹⁹⁸ Див.: *Паславський І.* Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. — Львів, 2009.

¹⁹⁹ *Schneidler B.* Italienische Geschichtsschreiber. — Leipzig, 1909. — S. 49–52; *Puano P.* Thomas de Pavie // *Dictionnaire de Spiritualité.* — Paris, 1991. — P. 867–868.

²⁰⁰ *Thome tusci Gesta Imperatorum et Pontificum / Ed. E. Ehrenfeuchter // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores.* — T. 22. — Hannoverae, 1872. — P. 525.

²⁰¹ *Letopis Jindřicha Heimurského / Wyd. J. Emler // Fontes Rerum Bohemicarum.* — T. 3. — Praha, 1882. — S. 316.

близько 6 тисяч воїнів, в т. ч. біля тисячі лицарів. Не менше половини цього війська склали польські дружини. Мало ймовірно, щоби в їх числі не було жодного польського князя з числа тих, яких згадували австрійські хроністи. В цьому війську була також руська дружина і навіть загони з Прибалтики. У війську Рудольфа фон Габсбурга було біля 8500 воїнів, в тому числі всього 300–550 лицарів. Дві третини цього війська складала угорська армія, переважно половці і частини, набрані з королівського домену²⁰². Свояки та союзники Лев Данилович та Болеслав Сором'язливий, хоча особисто і не брали участі в цій битві, безперечно, зазнали значних втрат.

Лев Данилович не пробачив Ласло Кунові цих втрат, а також нападу половців та волохів, продовжив боротьбу з ним і після завершення боротьби за спадщину Бабенбергів. У 1279 р. магнати змусили короля видати акти від 23 червня та 10 серпня, спрямовані проти половців. Схоже, що Лев Данилович не зміг скористатися з цієї усобиці в повній мірі, так як сам повів боротьбу за краківський трон. Тільки у 1281 р. Лев Данилович здійснив похід у жупу Угочу аж до Вишкова, що дозволяє припустити, що князь мав вже територію за Карпатами, скоріше всього жупу Берек.

Були здогадки, що Лев Данилович отримав Закарпаття як віно за дружиною Констанцією і вже з 1251 р. володів, принаймі, Березькою жупою. Подібно до цього перед ним тримав Закарпаття інший зять короля Бели IV — Ростислав Михайлович²⁰³. Але у 1271 р. королем Стефаном V був наданий привілей м. Ломпертсасу (Берегово)²⁰⁴, що було би порушенням прав сюзерена, якби жупа Берек належала Левові Даниловичу. Отже до 1271 р. жупа Берек ще була в числі угорських володінь.

У 1283 та 1285 рр. відбулися походи Льва Даниловича в Ужанську жупу. В другому поході галицький князь разом з ординцями пішов аж у Паннонію, і угорський король ледь відстояв Пешт²⁰⁵. На слушну думку М. Грушевського, галицькому князеві вдалося опанувати частину Закарпаття в ході конфронтації з Ласло IV. Жупу Берек князь опанував протягом 1278–1279 рр. — до початку війни за польську спадщину, бо у 1281 р. вже з цієї території вторгнувся у сусідню жупу Угочу. Герб м. Ломпертсас (Берегово), яке з 1271 р. було центром жупи Берек, повністю співпадає з раннім гербом Львова. Цей герб міг бути наданим князем Левом Даниловичем центру своїх володінь у Закарпатті²⁰⁶. Цікаво також, що в угорському документі з 1277 р. вказувалося, що ліс Кобили південніше м. Бардієва знаходиться «біля засік

²⁰² *Kusternig A.* Bitwa na Moravskim polu (u Suchych Krut a Jedenspeigen) 26 srpna 1278 // *Česko-rakowské vztahy ve 13. století.* — Praha, 1998. — S. 173.

²⁰³ *Komáromy A.* Ugoosa vármegye keletkezése. — Budapest, 1896. — P. 37.

²⁰⁴ Державний архів Закарпатської області. — Ф. 10. — Оп. 8. — Спр. 1493. — Арк. 16–23.

²⁰⁵ Див. фрагмент францисканського аноніма XIV ст.: *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* — V. 1. — P. 472.

²⁰⁶ *Пачовський В.* Срібна земля. — Ужгород, 1993. — С. 41.

нашого королівства і королівств Польщі та Русі»²⁰⁷. А за автором «Польсько-угорської хроніки», біля Солоного граду у Словаччині сходилися кордони «між угорцями, русинами і поляками»²⁰⁸.

Деякі історики схильні вважати, що крім жупи Берег до закарпатських володінь галицьких королів належали і марамороські землі з Хустом²⁰⁹, але для цього немає доказів. Так само бракує доказів стосовно версії Юрія Химинця, ніби територія комітату Спіш приєдналася до Галицько-волинської держави у 1286 р. внаслідок повстання у срібних копальнях, підтриманого місцевими «руськими магнатами», яке було спровоковане будівництвом німецькими колоністами своїх храмів та монастирів²¹⁰. Більш аргументовано виглядає здогадка Михайла Трояна про приєднання внаслідок походу 1283 р. західної частини Закарпаття «від нинішнього Берегова до гори Маковиця»²¹¹, бо з листа короля Карла Роберта випливає, що замок *Mackk* у жупі Шарош до початку 1320-х рр. належав руським князям²¹². Але це могло статися і раніше (судячи з документа 1277 р.), і пізніше (у період боротьби за спадщину Арпадовичів у 1301–1321 рр.) та тривати недовго.

Краківський князь Болеслав Сором'язливий помер після 6 грудня 1279 р.²¹³ З огляду на те, що він дотримався обітниці «шлюбу чистоти» з Кунегундою, дочкою Бели IV, спадкоємців у нього не було. У 1273 р. краківський князь оголосив спадкоємцем двоюрідного племінника — серадського князя Лешка Чорного, що викликало спротив інших князів та знаті, які підтримали претензії опольського князя Владислава²¹⁴. Зрозуміло, що Лев Данилович мав добру інформацію про ситуацію в Польщі. Маючи можливість спертися на допомогу волинських князів, Ногая, частини польської еліти та мазовецьких князів Конрада та Болеслава, синів Земовита, а також свого зятя, битомського і глоговського князя Казимира Владиславовича та його брата, опольського князя Болеслава і чехів, він висунув свої претензії на краківський трон. *По кужелю* як муж Констанції він такі права мав. Володимир Василькович та Мстислав Данилович брали участь у цьому поході під тиском ординців. Це, можливо, і стало однією з причин поразки війська Лева

²⁰⁷ *Wenzel G. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. — Pest, 1811. — P. 166–167.*

²⁰⁸ *Ставровський О. Словацько-польсько-угорське прикордоння до XVIII ст. — Пряшів, 1967. — С. 14, 377.*

²⁰⁹ *Вегеш М. Лев Данилович // Вчені, письменники і політичні діячі про Україну. — Вип. 2. — Ужгород, 1996. — С. 34–39.*

²¹⁰ *Хименець Ю. Закарпаття — земля української держави. — Ужгород, 1991. — С. 17.*

²¹¹ *Троян М. Мукачівський замок. — Ужгород, 1982. — С. 9.*

²¹² *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer. — T. 8. — Vol. 2. — Budae, 1834. — P. 326.*

²¹³ *Balzer O. Genealogia Piastów. — Kraków, 2005. — S. 489–490.*

²¹⁴ *Samsonowicz H. Leszek Czarny // Poczety krolów i ksąząt polskich. — Warszawa, 1980. — S. 198.*

біля міста Копшивниця на березі р. Копшив'янки, лівої притоки Вісли за Сандомиром по дорозі на Краків. Битва відбулася 23 лютого 1280 р.²¹⁵ Військо Лева відступило аж до Львова, а Лешко Чорний у березні 1280 р. здобув і розорив Переворськ²¹⁶. Спроба нападу на Берестя провалилася²¹⁷.

Участь Лева в боротьбі за польський престол не було простою авантюрою. Князь не просто спирався на певні сили, сподіваючись захопити чужі землі: схоже десь в його планах було продовження політики батька, можливість для чого давав би старший польський престол, підстави для успадкування якого у нього були цілком легітимні. У 1282 р. Лешко Чорний підбив молодшого з мазовецьких князів, плоцького князя Болеслава Земовитовича виступити проти старшого брата, черського князя Конрада. Волинські князі, рать яких очолював слонімський князь Василько Романович, та військо Юрія Львовича негайно підтримали останнього²¹⁸. У відповідь у лютому 1285 р., коли Лев з ординцями перебував у поході в Угорщині, Болеслав Земовитович спустошив околиці Щекарева. Повернувшись з Угорщини, Лев Данилович отримав допомогу від брата Володимира Васильовича, яку знову очолив слонімський князь Василько Романович, і вторгнувся в землі плоцького князя, дійшовши до Вишгорода. До продовження цієї війни він залучив і литовців, які спустошили Люблінщину²¹⁹. Броніслав Владарські розглядав події 1285 р. як широкомасштабну війну Лешка Чорного з Романовичами²²⁰.

В той час почала змінюватися ситуація в південних степах. Ногай поставив на престол Туде-Менгу (1282–1287), але останнього усунули царевичі на чолі з Телебугою. Новий хан спробував розпоряджатися улусбеком і його військом.

Наприкінці осені 1287 р. Телебуга, йдучи в Польщу, зажадав участі галицьких і волинських військ. Історики якось недооцінюють значення цього походу. Вперше після Бату в галицько-волинські землі вторгнулися основні сили золотоординського хана, з якими йшли чернігівські та інші руські удільні князі. Телебуга був невдоволений їх поведінкою, а також близькими контактами з Ногаєм. Невдалий похід в Угорщину, де Ногай обдурих Телебугу і на зворотньому шляху ординські війська понесли страшні втрати при переході через гори²²¹, відбувся за участі Лева, який був відпущений раніше і щасливо обминув небезпечні перевали. Тепер князі, вирушаючи на зустріч з Телебугою, побоювалися за свою участь. Але Телебуга обмежився

²¹⁵ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 881–882; Monumenta Poloniae Historica. — Т. 2. — S. 847, 878; — Т. 3. — S. 50–51.

²¹⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 872.

²¹⁷ Там же. — Стб. 889–890.

²¹⁸ Там же. — Стб. 882–887.

²¹⁹ Там же. — Стб. 888–889.

²²⁰ Włodarski B. Polska i Ruś. — S. 202–205.

²²¹ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 894.

оглядом їх війська та поїздкою у Володимир. Польський похід 1287 р. теж закінчився невдало через обман Ногая, який випередив основні сили, пройшовши непомітно до Кракова. Розлючений Телебуга зняв облогу Сандомира і повернув назад²²². В кінці грудня — на початку січня 1288 р. золотоординський хан протримав два тижні в облозі Львів²²³. Напевно, Телебуга підозрював Лева Даниловича у змові з Ногаєм. Відбудовані укріплення Львова були, напевно, потужними, раз хан не рішився їх штурмувати. Після відходу ординських військ Лев Данилович оцінив втрати вбитими, померлими від ран і полоненими у двадцять з половиною тисяч²²⁴.

Телебуга, схоже, вирішив змінити розклад сил у регіоні: галицько-волинські князі стали його прямими васалами, при цьому Лев Данилович втратив статус старшого з князів. Розправлятися з ним хан не захотів, спробувавши тільки наміць його столицю, так як продовжувалася війна з Хулагуїдами за Азербайджан. І Ногай отримав наказ відправити свої тумани на цю війну. Знаменитий емір Бурундай очолив це військо і знайшов там свою смерть в битві на р. Карасу під Дербентом 13 квітня 1290 р.²²⁵

10 грудня 1288 р. помер володимирський князь Володимир Василькович²²⁶. Ще за життя, будучи весь час неприязним до Лева Даниловича, який силою змушував його приймати участь у своїх походах, він заповів Володимирське князівство луцькому князеві Мстиславу Даниловичу. І Лев був змушений з цим погодитися, побоюючись на цей раз Телебуги. Юрій Львович, який зайняв вже Берестя, змушений був повернути його назад²²⁷. За інших обставинах він би так легко не відступив. Боярин Семен Дядькович мав передати холмському князю: «не погоуби земль, брать мои послалъ возводить Татарь»²²⁸.

Краківський князь Лешко Чорний помер 30 вересня 1288 р., і розпочалася боротьба за краківський престол. Основними претендентами виступили вроцлавський князь Генріх IV Пробус і плоцький князь Болеслав II. Незважаючи на протиріччя з молодшим братом, черський князь Конрад II підтримав його претензії. Болеслав II був зятем великого князя литовського Тройдена. Невдовзі і Лев Данилович підтримав мазовецьких князів. В липні 1289 р. князь зі своїм військом вже стояв під стінами Вавеля і пробував його штурмувати²²⁹. В кінці липня 1289 р. його війська спустошили Вроцлавське князівство — домен нового краківського князя²³⁰.

²²² *Войтович Л.* Нашадки Чингізхана. — С. 118–119.

²²³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 894–895.

²²⁴ Там же. — Стб. 895.

²²⁵ *Войтович Л.* Нашадки Чингізхана. — С. 119.

²²⁶ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 918.

²²⁷ Там же. — Стб. 911–913, 928–930.

²²⁸ Там же. — Стб. 930.

²²⁹ Там же. — Стб. 935–936.

²³⁰ Там же. — Стб. 936; Monumenta Poloniae Historica. — Т. 3. — S. 702.

Напевно, з військового табору під Вавелем князь Лев рушив в першій половині серпня 1289 р. в Опаву на зустріч з чеським королем Вацлавом II, де було підтверджено чесько-галицький союз²³¹. На цій зустрічі в числі польських князів, противників Генріха IV Пробуса, знаходився зять Лева Даниловича, битомський князь Казимир Владиславович, а також ленченський, куявський і серадський князь Владислав Локеток²³². Повністю погоджуюся з Д. Домбровським, що в Опаві було домовлено підтримати претензії на краківський трон Владислава Локетка. Лев уклав з молодшим братом свого старого суперника Лешка Чорного окрему угоду, скріплену невдовзі шлюбом Юрія Львовича з сестрою Владислава Локетка²³³. Така переорієнтація галицького князя могла наступити, коли йому стало очевидно, що польська еліта та більшість П'ястів не підтримають молодшого мазовецького князя. А для Лева Даниловича важливим було мати на краківському престолі надійного союзника, який був би зобов'язаний йому своїм положенням. У 1289–1290 рр. галицький князь з союзними ординцями здійснив походи на сілезькі землі домену Генріха IV, в т. ч. і Ратибор²³⁴.

Під кінець серпня 1289 р. Генріху IV вдалося розбити союзників під стінами Вавеля²³⁵, однак він несподівано помер 23 червня 1290 р. Брак джерел не дозволяє остаточно визначити, на стороні кого виступив Лев Данилович у суперництві за краківський престол між чеським королем Вацлавом II та куявським князем Владиславом Локетком. Частина дослідників схиляється до того, що захоплення Левом Даниловичем Люблінської землі²³⁶ відбулося вже після смерті Генріха IV, ближче до 1292 р.²³⁷ Останнє мало би свідчити, що Лев Данилович таки залишився вірним союзові з чеським королем. Побіжним свідченням може бути і приїзд ординських послів до чеського короля у 1293 р. та зустріч у Брно в 1299 р. з королем Вацлавом II, про які інформує Інджіх з Хеймбургу²³⁸. На думку дослідників, зміни в

²³¹ Там же. — Стб. 936; Hlavaček I. *Novy ziomek formule Tobiasze z Bechyne // Československy Časopis Historicky*. — R. 6. — 1958. — Z. 3. — S. 560.

²³² *Tegowski J. Zabiegi księcia kujawskiego Władysława Łokietka o tron krakowski w latach 1288–1293 // Zapiski kujawsko-dobrzyńskie*. — T. 6. *Historia*. — 1987. — S. 48–49, 53–54.

²³³ *Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi*. — S. 55; *Ib., Rodowód Romanowiczów*. — S. 197–216.

²³⁴ *Mika N. Racibórz w obliczu najazdów tatarskich i zagrożenia wałaskiego*. — Racibórz, 2002. — S. 50–62.

²³⁵ *Tegowski J. Zabiegi*. — S. 54–55.

²³⁶ *Monumenta Poloniae Historica*. — T. 2. — P. 853.

²³⁷ *Грушевський М. Історія України-Руси*. — Т. 3. — Львів, 1905. — С. 97–98; *Lowmiański H. Początki Polski*. — Т. 6/2. — Warszawa, 1975. — S. 847.

²³⁸ *Annales Heinrici Heimburgenci // Fontes rerum Bohemicarum*. — T. 3. — Praha, 1882. — P. 320–321.

галицькій політиці наступили лише влітку 1300 р., коли до влади прийшов свояк Владислава Локетка — король Юрій Львович²³⁹.

Однак не варто поспішати з висновками. Лев Данилович завжди залишався прагматиком. Джерела не дозволяють встановити час зайняття Люблінської землі. Це могло статися і під час війни з Генріхом IV. Владислав Локеток виступив союзником Андрія III, і Лев Данилович його відразу ж підтримав. Владиславові Локетку важко було би проголосити себе королем Польщі (вперше у 1296 р.), маючи противниками Чехію і Галицько-Волинську державу. Зустріч з чеським королем Вацлавом II у 1299 р. могла бути спробою примирити двох суперників, з якими галицько-волинського князя пов'язували не тільки давні угоди і матримоніальні зв'язки. Змінилися і політичні реалії. Чеський король опанував Малопольщу, здобув реальну підтримку значної частини польської еліти, за пропозицією і згодою якої готувалася його коронація як короля польського. За таких умов цю зустріч міг ініціювати і сам Вацлав II, будучи зацікавленим у відновленні давнього союзу. Тож похід влітку 1300 р. під Новий Корчин на підтримку Владислава Локетка міг бути здійснений ще за наказом Лева Даниловича.

Точна дата смерті Мстислава Даниловича невідома. Сталося це після 1292 р.²⁴⁰ і до смерті Льва Даниловича, бо Юрій Львович без будь-яких проблем прийняв королівський титул і успадкував об'єднану державу. *Rex Rusiae dux Ladimerie* в титулі короля не означає, що Волинь була прилучена пізніше, як припускає Д. Домбровський²⁴¹, а відбиває унійний характер Галицько-Волинської держави²⁴². Єдиний син Мстислава — Данило помер до 1288 р.²⁴³ Що ж стосується гіпотези про існування молодшого сина Мстислава Даниловича чи його внука — Володимира, то вона, очевидно, помилкова²⁴⁴. Отже, можна стверджувати, що між 1292–1300 рр. Льву Даниловичу вдалося об'єднати всі галицько-волинські землі під своєю безпосередньою владою.

10 червня 1290 р. короля Ласло Куна зарубали в його шатрі половецькі нобілі Арбоц, Тертель і Кеменце, чи то мстячи за антиполовецькі акти, прийняті королем під натиском магнатів, чи то виконуючи замовлення барона Копаса Борші. Папа хотів утвердити на угорському престолі племінника Ласло IV, неаполітанського принца з Анжуйської династії Карла Мартела. Рудольф Габсбург 31 серпня 1290 р. надав Угорщину, як свій лен,

²³⁹ *Dąbrowski D. Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi. — S. 56–57.*

²⁴⁰ *Войтович Л. Княжа доба на Русі. — С. 502.*

²⁴¹ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. — S. 178.*

²⁴² Див.: *Тенговський Я. Обставини вступу князя Болеслава-Юрія Тройденевича на галицько-волинський престол (Невідомі руські документи з XIV століття) // Записки НТШ. — Т. 260. — Кн. 1. — Львів, 2010. — С. 45–56.*

²⁴³ *Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów. — S. 232.*

²⁴⁴ *Войтович Л. Удільні князівства. — С. 84.*

синові Альбрехту I, герцогу Австрії²⁴⁵. Угорська знать підтримала племінника Бели IV — Андрія III, сина герцога Стефана. Війська нового короля Угорщини в червні 1291 р. вторгнулися в Австрію. Їм на допомогу виступили галицькі дружини²⁴⁶. Ця війна завершилася миром у Хайнбурзі 26 серпня 1291 р., за яким Альбрехт I визнав Андрія III королем Угорщини²⁴⁷.

Отже новий король Угорщини Андрій III в обмін на галицьку допомогу це входження закарпатських володінь до складу держави свого свояка визнав. Тим самим угорсько-галицька конфронтація, яка склалася в часи Ласло IV Куна, знову змінилася на угорсько-галицький союз.

Тісні стосунки з Ногаєм дозволили Льву Даниловичу включити десь в кінці XIII ст. до складу Галицько-Волинської держави Київ (можливо, з васальними князями в Овручі — нащадками Володимира Рюриковича). В «Книзі знань», відомій за трьома манускриптами і добре датованій часом біля 1350 р., де описані подорожі кастильського монаха-францісканця, за Польщею поставлене «королівство Лева», до складу якого входив Киев, і подано його знамено — зелене полотнище з червоним хрестом²⁴⁸. У 1300 р. в ході війни хана Тохти проти Ногая Київ отримала путивльська династія в особі князя Володимира-Івана Івановича²⁴⁹. Пік могутності Ногая припадає на період 1292–1298 рр. Змістивши Телебугу, в нагороду за вірність Ногай без проблем міг допомогти Леву Даниловичу опанувати Київщину та Переяславщину. Пороський князь Юрій у 1289 р. згадується, як васал волинського князя Мстислава Даниловича²⁵⁰. Очевидно, волинський князь володів і Болохівською землею, і другими землями поблизу Києва. Тільки опанувавши Волинь, Лев Данилович зміг здійснити давню батьківську мрію стосовно Києва.

²⁴⁵ *Marchali H.H.* Magyarország története az Árpádok korában 1038–1301. — Budapest, 1896. — 576–577 l.

²⁴⁶ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. 3. — Львів, 1905. — С. 98–100.

²⁴⁷ *Codex diplomaticus Hungarie ecclesiasticus ac civilis / Ed. G. Fejer.* — Т. 11. — V. 1. — Buda, 1844. — Р. 180.

²⁴⁸ *Климкевич Р.* Львів і Україна в найдавнішому геральдичному творі // *Хроніка* 2000. — Вип. 35–36. — Київ, 2000. — С. 106; *Гречило А.* Територіальні символи Галицько-Волинської держави (XIII — поч. XIV ст.) // *Король Данило Романович і його місце в українській історії.* — Львів, 2003. — С. 133; *Книш Я.Б.* Львівське королівство // *Поступ (Львів).* — 2003. — № 129; более детально это было отображено в докладе Я. Кныша «Государство Романовичей за короля Юрия и создание Галицкой митрополии» на Международной конференции, посвященной 750-летию коронации короля Данила и 700-летию создания Галицкой митрополии (Львов, 8–9 ноября 2003 г.), материалы которой, к сожалению, не были полностью опубликованы.

²⁴⁹ *Войтович Л.В.* Київські князі з путивльської династії. — Київ, 1991. — № 8. — С. 149–150; *Його ж.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XV ст. — Львів, 1996. — С. 159.

²⁵⁰ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 993–994.

Крім Київської землі, Лев Данилович приєднав, схоже, і Переяславську землю. У пом'яниках згадується ще переяславський князь Іван Дмитрович з сіверської династії, який, схоже, отримав це князівство в 1300 р. під час війни Тохти з Ногаєм, союзником якого залишався Лев Данилович. Наступний переяславський князь Олег загинув у битві на р. Ірпень близько 1323 р., як васал або союзник київського князя. Отож, можливо, що і Переяслав, як і Київ, теж у 1292–1300 рр. входив до складу Галицько-Волинської держави.

Не випадково золотоординський хан Токта, вирушаючи проти Ногая, посадив у 1300 р. в Києві, який контролював до того Лев Данилович, свого васала з Путивльської династії²⁵¹. Руські воїни, які були у війську Ногая, могли бути тільки з війська Лева Даниловича. Вирішальна битва відбулася 15 вересня 1300 р. у місцевості Куқанлик (Куяльник?)²⁵².

Напевно, вже після загибелі Ногая, побоюючись за наслідки цієї поразки для своєї держави, Лев Данилович пішов у монастир, а його син Юрій після того, як Токта і Саси-Бука зв'язали свої сили у боротьбі з нащадками Ногая, надів королівську корону і організував окрему митрополію, куди ввійшли епархії земель, що вже не перебували в ординській залежності.

Час смерті галицько-волинського князя теж залишається дискусійним. Грамоти князя за 1299–1302 рр. визнані фальсифікатами. Д. Домбровський датує смерть князя 1299–1300 рр.²⁵³ Думаю, що все ж в монастир князь пішов вже після загибелі Ногая, тобто після 15 вересня 1300 р. Змусити таку людину відмовитися від влади могли тільки вагомі причини політичного характеру, а саме пряма загроза вторгнення Тохти з усіма ординськими силами для розправи з давнім соратником Ногая. Старий князь вирішив не ризикувати безпекою свого краю. Після цього Лев ще прожив якийсь час у монастирі. Ігор Мицько, на підставі запису у рукописному Євангелії Спаського монастиря від 16 березня 1301 р. «здравь же княже буди» у присвяті князю Леву, датує його смерть часом після 16 березня 1301 — до 1302 р.²⁵⁴ Але автентичність цього запису також викликає сумніви, з чим погоджується нині автор гіпотези. Тому все ще давня гіпотеза Іоганна Християна Енгля (1798) і Миколи Карамзіна, підтримана Денисом Зубрицьким, Ісидором Шараневичем, Володимиром Антоновичем та іншими, які відносили смерть Лева Даниловича до 1301 р., залишається актуальною.

За усною традицією на схилі літ Лев Данилович став ченцем і помер у монастирі св. Онуфрія у Лаврові. Однак каплиця, до якої традиція прив'я-

²⁵¹ *Войтович Л.* Удільні князівства. — С. 159; *Його ж.* Княжа доба на Русі. — С. 415.

²⁵² *Войтович Л.* Нашадки Чингіз-хана. — С. 191.

²⁵³ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów. — S. 113–114.

²⁵⁴ *Мицько І.* Де ж могила князя Лева? // Старосамбірщина. — Т. 2. — 2002. — С. 46.

зувала його могилу, виявилася будовою XVII–XVIII ст.²⁵⁵ Розповідь про віднайдення у 1767 р. багатой гробниці князя, срібло з якої пішло на відновлення монастиря, напевно, відноситься до гробниці молдовського господаря Стефана Петричейку (+ 1675), який разом з дружиною був тут похований, а князя Лева як ченця похоронили у звичайному одязі та звичайній домовині²⁵⁶.

Підводячи підсумки діяльності Лева Даниловича, можна стверджувати, що це був один з найвидатніших не тільки галицько-волинських правителів, а всіх Рюриковичів, чия діяльність припала на XIII століття. Цей розумний політик не тільки підняв міжнародний престиж Галицько-Волинської держави²⁵⁷, але й зумів зібрати і передати її територію синові Юрію. При ньому ця територія займала найбільші розміри²⁵⁸. Безперечно, що в Центрально-Східній Європі у 1264–1300 рр. це була одна з ключових політичних фігур.

²⁵⁵ *Площанский В.* Лавров село и монастырь в Самборском округе // Наук. сб., изд. Литературным об-вом Галицко-Русской матицы. — Львов, 1866; *Малевская М.В.* Архитектурно-археологические исследования в Львовской области // Археологические открытия за 1980 г. — Москва, 1981. — С. 278.

²⁵⁶ *Мицько І.* Де ж могила князя Лева? — С. 46–48.

²⁵⁷ *Dąbrowski D.* Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi. — S. 8.

²⁵⁸ *Войтович Л.* Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії // Записки НТШ. — Т. 252. — 2006. — С. 187–205.

Борис Черкас

**Західні володіння Золотої Орди
в 1380–1399 рр. (політичний аспект)**

У статті розглядається політичне функціонування західних володінь Золотої Орди від часу відновлення її цілісності у 1380 р. до поразки центральних сил у битві на річці Ворсклі у 1399 р. Основну увагу приділено політичній історії Крила Мувала, що охоплювало землі на захід від Дону і Сіверського Дінця, оскільки саме в цій області місцеві еліти вперше продемонстрували сепаратистські настрої. Доведено, що причиною усобиць стало те, що хан не міг зруйнувати вже традиційний уклад життя західної аристократії, яка відстоювала власні інтереси й мало була пов'язана зі столицею.

Ключові слова: Золота Орда, Улус Джучи, Крило Мувала, Солхатська тьма, Орда Мамаю, Велике князівство Литовське, українські удільні князівства, ярлик

В статье рассматривается политическое функционирование западных владений Золотой Орды с момента возобновления ее целостности в 1380 г. до поражения центральных сил в битве на реке Ворскле в 1399 г. Основное внимание уделено политической истории Крыла Мувала, которое охватывало земли к западу от Дона и Северского Донца, поскольку в этой области впервые проявили себя сепаратистские настроения местной элиты. Аргументировано, что причиной междоусобиц стал традиционный уклад жизни западной аристократии, которая руководствовалась местными экономическими интересами и была мало связана со столицей.

Ключевые слова: Золотая Орда, Улус Джучи, Крыло Мувала, Солхатская тьма, Орда Мамаю, Великое княжество Литовское, украинские удельные княжества, ярлык

In the Article has been investigated political history of Western possession of the Golden Horde in the 1380–1399 years. The main attention is paid to the political history of the Wing of Muvala that included the lands west of the Don and the Sivers'ky Donets'.

Keywords: Golden Horde, Jochi Ulus, Wing Muvala, Solhats'ka t'ma, Mamai's Horde, the Grand Duchy of Lithuania, Ukrainian principalities, jarlyk

Історія західних улусів Золотої Орди за часів правління хана Токтамиша є доволі маловідомою. В основному побіжно цієї проблематики торкалися ті вчені, чий дослідницький інтерес спрямовувався передусім на вивчення держави Джучидів¹. Проте розуміння ситуації саме в цих областях значною мірою прояснює причини як остаточного розпаду Золотої Орди в XV ст., так і піднесення могутності Великого князівства Литовського за часів володарювання Вітовта.

Восени 1380 р. припинилася громадянська війна в Золотій Орді, що понад 20 років розколювала державу і була відома в літописах як «Велика замятня». Новий хан Токтамиш спромігся об'єднати весь Улус Джучи. Проте за час кривавих усобиць держава втратила чималу кількість економічно розвинених земель: на сході північний Хорезм, на півдні Азербайджан, на заході українські і молдавські землі, а також Буджак (Улуси Ногая і Курумиши). Відбулося розбалансування влади і в землях, що залишилися. Токтамиш енергійно взявся відновлювати порядок. В першу чергу це стосувалося осілих областей, економічний потенціал яких мав стати основою відновлюючих процесів в імперії.

Токтамиш вдається до низки заходів, спрямованих на стабілізацію відносин з західними сусідами. У стосунках з ВКЛ хан спочатку провів «розвідку боєм», спровокувавши напад на Подільську і Київську землі наприкінці 1380 р.² Вочевидь, Токтамишу цим демаршем вдалося перенести на себе угоди Мамає з литовськими володарями. В Криму Токтамиш намагався порозумітися з генуезцями. Ще 19 листопада 1380 р. було підписано угоду з Кафою. Насамперед Токтамиш повернув кафінцям вісімнадцять сіл під Судаком, раніше захоплених Мамаєм. Однак, як компенсацію за це, хан ввів в Кафу своїх чиновників, передусім наглядача за судом ординських підданих, а також митника для збору податків «по старому»³. 24 лютого 1381 р. цей договір був поновлений. Крім сіл, хан визнавав за генуезцями і Судак. В 1382 р. було ще підписано і «особливу угоду»⁴. Іншою великою військовою операцією Токтамиша став успішний похід на Москву 1382 р.⁵

¹ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. — Саранск, 1960; Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. — М., 1973; Миргалієв И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003; Почекаєв Р.Ю. Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. — СПб., 2010; Черкас Б. Синьоводська битва 1362 р. — К., 2012.

² Черкас Б. Назв. праця. — С. 89.

³ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 144.

⁴ Крамаровский М.Г. Латинская Романия и Золотоордынский Крым. Латинские перстневые находки и печати в Северном Причерноморье. Клад из Ай-Василь // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 258.

⁵ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 144; Похлебкин В.В. Татары и Русь. 360 лет отношений 1238–1598. — М., 2005. — С. 62–64.

Останньою акцією хана стало повернення Хорезму 1383 р.⁶, що мало в деякій мірі компенсувати територіальні втрати українських і молдавських земель.

Покінчивши з військовими діями, хан почав наводити лад у країні. І. Миргалієв визначає передусім три реформи, здійснені Токтамишем протягом 1380–1384 рр.: грошову (третю в історії Улусу Джучи), військову і соціальну. Так, було введено єдину вагу для дирхемів⁷. Військо збільшилося кількісно, впроваджувалася важка кіннота на лицарській зразок. Розвивалася артилерія, як метальна так і вогнепальна. Відновлювалася і класична тактика степовиків, основана на маневрі і охопленні флангі противника⁸. Соціальна реформа звелася до зарахування до складу старої аристократії вихідців з Кок Орди, їх призначення на ключові посади, пожалування великими земельними володіннями. Щоправда, з іншого боку, посилювалася тенденція щодо призначення на вищі посади Чингізидів. Так, в крилі Мувала хан віддав владу своєму родичу Бек-Булату⁹. Турбота щодо кочового господарства, яке сильно залежного від природних умов, проявилася і в відновленні обсерваторії у Сараї¹⁰. Завдяки заходам Токтамиша в державі навіть почалося економічне піднесення, поживалася торгівля¹¹.

Однак, незважаючи на це, реформи золотоординського уряду носили лише тактичний характер. Наприклад, угода з Кафою робила її монополістом на торгівлю між Європою (середземноморський регіон) і Золотою Ордою. Це викликало невдоволення в Солхаті, а фактично — серед аристократії західних (читай — українських) улусів. У Кафі не залишилися поза увагою можливі наслідки цього, невдоволення, і було вжито ряд оборонних заходів. Так, влітку 1382 р. генуезці постановили: якщо виникне загроза з боку Солхата Кафі, зерно завозити з Балкан¹². Не сприяли успішній реалізації реформ і проблеми з відновленням сприятливої торгової атмосфери — заважала піратська війна між Добруджським деспотом і Кафою (1360–80-ті рр.)¹³. Вона припинилася тільки після османського погрому Деспоту в 1388 р.¹⁴

⁶ Почекаев Р.Ю. Указ. соч. — С. 164.

⁷ Миргалеев И.М. Указ. соч. — С. 68–71, 81.

⁸ Миргалеев И.М. Указ. соч. — С. 73–77.

⁹ Ібн Халльдун // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (далі СМІЗО). Извлечения из сочинений арабских, собранные В.Г. Тизенгаузенем. — СПб., 1884. — Т. 1. — С. 392. «Токтамиш виступив йому (Тимуру. — Б.Ч.) на зустріч і з ним був оглан Булат (один) з родичів його» (Миргалеев И.М. Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003. — С. 77–81, 111).

¹⁰ Миргалеев И.М. Указ. соч. — С. 72–73.

¹¹ Там же. — С. 71–72.

¹² Гюзелев В. Очерци върху историята на българския Североизток и черноморието (края на XII — начато на XV век). — София, 1995. — С. 69.

¹³ Там же. — С. 69.

¹⁴ Там же. — С. 80.

Кондомініум лише частково міг компенсувати втрату багатих і економічно розвинутих земель, захоплених ВКЛ і Молдавським князівством.

Токтамиш не міг зруйнувати вже традиційний спосіб життя аристократії, передусім західної. Адже її статки вже давно залежали від місцевих економічних ресурсів, а отже вона мало чим була пов'язана зі столицею. Більше того, введені Токтамишем в Крило Мувала вихідці з Кок Орди дуже швидко ставали частиною місцевого нобілітету. З цього приводу Г. Федоров-Давидов писав: «В Золотій Орді наприкінці XIV ст. не було сил, здатних привести країну до об'єднання навколо центральної влади. Ті кола, які спочатку виступають як прибічники цієї самої влади, самі відмовляються від неї, коли справа доходить до справжньої диктатури»¹⁵. Причому західні еміри «готові були розірвати тіло держави на феодалні напівнезалежні володіння», знать регіону «виявляється, ще менше була здатна становити силу, яка могла б об'єднати країну, ще менше ніж кокординська аристократія»¹⁶. Навіть поширення лицарської амуніції може засвідчувати не лише наявність важкої кінноти, й відображати соціальні аспекти, а саме збереження в структурі війська дружин з власними вожаками, на противагу регулярній армії XIII ст. Тому щодо соціальної реформи слід констатувати, що вона забезпечувала збереження Токтамишу влади, але не відновлювала повноцінної централізації часів перших ханів.

Цей прихований сепаратизм проявився передусім під час грошової реформи. Новий дирхем Токтамиша так і не зміг стати єдиним зразком для всієї імперії. Г. Федоров-Давидов взагалі характеризує реформу, як невдалу. Згідно нього, «в Криму, Азачі, в деяких інших містах дирхем нової ваги був насаджений штучно і не відповідав затвердженим тут місцевим грошовим одиницям... Вже в 90-х роках XIV ст. деякі місцеві монетні двори переходять на чекан по старим місцевим ваговим нормам». Дослідник визначає такі області, як «нумізматичні провінції», що склалися ще в 1360-х рр.¹⁷ Однією з причин було те, що місцеві ринки вже не орієнтувалися на центр, а місцеві «господарі» мали не менше срібла, ніж столиця (як в старій приказці: «там де гроші там і влада»).

Уперше ці приховані проблеми вийшли на поверхню у 1385 р., коли почалася так звана «Солхатська війна». Ординці спробували розірвати монополію генуезців на торгівлю. Причому з боку татар виступала не вся держава, а лише Солхатська тьма. Їх також підтримала і частина прибережного населення Готії. Генуезці провели великі військові приготування: крім ремонту укріплень, збудованих протягом століття, в містах було зібрано достатньо продовольства, зброї, в тому числі вогнепальної та іншого воєнного спорядження, поповнено гарнізони. В нагоді стало і домінування

¹⁵ Федоров-Давидов Г.А. Указ. соч. — С. 156.

¹⁶ Там же. — С. 157.

¹⁷ Там же. — С. 154.

італійського флоту в морі. Саме за допомогою кораблів генуезці здійснювали переправку військ. Війна тривала до 1386 р. і закінчилася перемогою Генуї. Відповідно до мирної угоди від 12 серпня 1387 р. Судак з округою і вся Кримська Готія в цілому залишилися під владою генуезців. Їм також вдалося зберегти і контроль над торгівлею¹⁸.

Саме під час війни стався перший відомий заколот, спрямований проти хана. Його організаторами були вдова Мамаєв Тулунбек-ханум і частина емірів Крила Мувала. Р. Почекаєв висунув гіпотезу, багато в чому оснований на монетах «бердібека» середини 1380-х рр., згідно якої заколотники хотіли змістити Токтамиша і посадити на престол якогось нащадка Бату. Проте хану вчасно вдалося вгамувати заколотників. Тулунбек-ханум було страчено¹⁹.

Токтамишу не вдалося поширити свій вплив на колишні ординські землі, які відійшли в попередні роки до Великого князівства Литовського. Володимир Ольгердович не відновив на своїх монетах тамгу. Вона відсутня на сіверських і подільських грошах. Лише на молдавських монетах продовжувала зберігатися в'язь. Проте М. Руссєв пов'язує цей факт з політикою поглинання Молдовою колишнього ординського населення. Загалом ситуація на західних кордонах Золотої Орди у 1380-х роках ставала все більш загрозливою. Так, Подільське князівство потрапило в орбіту політичних впливів Угорського королівства (водночас стосунки з ВКЛ не були розірвані). Проголошення Ягайла Ольгердовича польським королем і об'єднання під його скіпетром таких двох держав, як Польща і ВКЛ, в перспективі, могло змінити баланс сил в Центральній-Східній Європі. Яскравим прикладом слабкості влади Токтамиша на заході стала втеча з Сараю Василя Дмитровича. Цей князь, син Дмитрія Івановича Донського, з 1384 р. перебував в ординській столиці як заручник²⁰. У 1386 р. Василь, побоюючись за своє життя, залишає Сарай. Так як шлях на батьківщину був небезпечним, князь рушив у західному напрямі: «в Подільську землю, Волохи, до Петра воєводи»²¹. Отже, це засвідчує, що за Дніпро ханська влада не поширювалася.

Одним з чинників, що сприятливо позначився на перемозі Генуї і сталості західного кордону, стало те, що Золота Орда розпочала війну з Маверанахром Тамерлана. Боротьба йшла за два економічно розвинутих регіони —

¹⁸ Крамаровский М.Г. Указ. соч. — С. 258; Гюзелев В. Ibid. — С. 80; Феодосия. — Феодосия, 2008. — С. 37; Бочаров С.Г. Фортификационные сооружения Каффы (конец XIII — вторая половина XV вв.) Причерноморье в средние века, 3, 1998. — <http://annals.xlegio.ru/blacksea/kafa/kaffa.htm>

¹⁹ Почекаев Р.Ю. Указ. соч. — С. 165.

²⁰ Похлебкин В.В. Указ. соч. — С. 64.

²¹ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей (далі ПСРЛ). — Т. 11 / Под ред. С.Ф. Платонова. — СПб., 1897. — С. 90; Фетищев С.А. Московская Русь после Дмитрия Донского 1389–1395 гг. — М., 2003. — С. 77.

Хорезм і Закавказзя, а через них і за Великий Шовковий шлях. Відповідно існувало і два фронти — Середньозазійський і Закавказький. Ця війна коштувала Улусу Джучи великих мобілізаційних зусиль, і, в решті решт, саме це протистояння з іншим нащадком Монгольської імперії Маверанахром (держава постала на основі улусу Чагатая) виявилось фатальним для Золотої Орди. Г. Федоров-Давидов стверджував, що саме аристократія західних улусів виступала головною силою, яка підбурювала сторони конфлікту²². Якщо так, то поясненням цього якраз можуть служити територіальні втрати в Європі, які понесла держава Джучидів в період «Великої замятні». Затиснені з одного боку ВКЛ, а з іншого — Генуезькою республікою, оглани і еміри шукали нових можливостей поновлення прибутків на рівні попередніх років. Взагалі бажання еліти жити за високими стандартами в умовах, коли її статки зменшувалися, було типовим явищем. Однак відсутність попередніх можливостей позначилася на посиленні експлуатації населення і наростанні зовнішньої агресії. Як і на переломі XIII–XIV ст., хвиля завоювань, яка докотилася до крайніх західних меж, зупинилась, а згодом повернула у зворотному напрямі — на Кавказ, трансформувалася у форму громадянської війни.

У 1385–1386 рр. Токтамиш вислав війська на Кавказ²³. Тоді ж, взимку 1386 р., військо Золотої Орди, що складалося з дев'яти туменів під проводом Бек Булата, Іса-бека, Ягли-бія і Казанчи, вторгнулося до Ширвану²⁴. На чолі війська стояв голова Крила Мувала. З західної аристократії походив ще один з командувачів — Ягли-бій²⁵. Як впливає з цього, військо складалося, принаймні, частково, з вояків з українських улусів. Бек Булат після тижневої облоги захопив Тебриз. Тимур вдався до контрзаходів: в Азербайджан було послано корпус, який очолював син «хромця», однак ординці завдали маверанахрцям поразки. Лише наближення головних сил на чолі з Тимуром змусило татар відступити²⁶.

Восени 1387 р. Токтамиш вислав військо до Маверанахру. Серед тих, хто очолював цей похід, був Бек Ярик. Беручи до уваги, що його володіння знаходилися в улусі Манкерман, можна зробити висновок, що у війську знову ж таки були вояки з Мувалового Крила. Золотоординці пройшлися по володіннях Тимура, розорюючи їх. Проте коли той мобілізував основні сили свого війська, ординці відступили. Головною втратою для Золотої Орди

²² Федоров-Давидов Г.А. Указ. соч. — С. 157.

²³ Миргалеев И. Правление Токтамыш-хана // История Татар. — Т. 3. — Казань, 2009. — С. 708.

²⁴ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 151.

²⁵ Федоров-Давидов Г.А. Указ. соч. — С. 159.

²⁶ Миргалеев И. Правление Токтамыш-хана. — С. 708; Сафаргалиев М.Г. Указ. соч. — С. 146.

стало повне знищення Ургенча з навколишніми областями Тимуrom навесні 1388 р.²⁷

Восени того ж року Токтамиш організовує черговий похід на схід. І на цей раз у війську були вояки з Мувалового Крила. Принаймні, Шереф-ад-дин Йезди згадує «[мешканців] Криму з Кафою і Азака»²⁸. Хан почав розорювати ворожі території, проте Тимуру вдалося розгромити авангард ординців. А на початку весни 1389 р. він перейшов у наступ головними силами, що змусило Токтамиша відступити²⁹.

У той же час Бек Булат у 1388 р. знову вторгся до Закавказзя³⁰. На цей раз головні сили на чолі з ханом атакували північні області Маверанахра і навіть досягли деяких успіхів. Проте Тимуру доволі швидко вдалося розгромити авангард ординців³¹. Відповідно Токтамиш не став втягуватися у нові баталії і відступив. Таким чином, час, коли ініціатива була в руках Токтамиша, закінчився для нього програшем³². На два роки в протистоянні двох імперій настало затишшя. Тимур наводив порядок як в своїх постраждалих від війни областях, так і заново завойованих. Що ж до Токтамиша, то він знову зіткнувся з опозицією в середині держави.

І. Міргалієв висунув гіпотезу про те, що в той момент, коли хан перебував у Середній Азії, Бек Булат підняв повстання, і це зіграло не останню роль у відступі Токтамиша³³. При цьому інших доказів виступу в Крилі Мувала у 1389 р. ми не маємо. Наприклад, Пімен під час подорожі Доном у 1389 р., описуючи улуси, в тому числі Бек Булата, не згадує фактів конфронтації серед татар³⁴. Ситуація дійсно сприятливо позначилася на становищі Бек Булата. Маючи військо, він очолював області, які за своїм економічним потенціалом домінували на той момент в Золотій Орді. Велику роль відігравав той факт, що еміри Крила Мувала становили окрему корпорацію. Так, під 1396 р. в «Житті Стефана Пермського» сказано, що Токтамиш оволодів Мамасвою Ордою³⁵. Цей твір написаний Єпифанієм Премудрим в першій чверті XV ст.³⁶ Отже населенням, принаймні, Східної Європи Крило Мувала сприймалося окремою ордою. Те, що тут з самого початку правління Токтамиша продовжували існувати сепаратистські настрої, видно і зі згаданого вже заколоту Тулунбек-ханум³⁷. Вочевидь, аристо-

²⁷ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 147–148.

²⁸ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — М.—Л., 1941. — Т. 2. — С. 156.

²⁹ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 149.

³⁰ Миргалієв І.М. Политическая история... — С. 110.

³¹ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 155.

³² Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч. — С. 155; Почекаев Р.Ю. Указ. соч. — С. 170.

³³ Миргалієв І.М. Политическая история... — С. 110, 111.

³⁴ Кудряшов К.В. Половецкая степь. — М., 1948. — С. 19.

³⁵ Фетищев С.А. Указ. соч. — С. 184.

³⁶ http://krotov.info/acts/14/3/perm_rus.html

³⁷ Почекаев Р.Ю. Указ. соч. — С. 165.

кратія Крила Мувала з Бек Булатом на чолі, користуючись складними обставинами, в які потрапив Токтамиш, могла вимагати від хана додаткової влади. Адже хан на 1389 р., як відзначив І. Міргалієв, втратив «закавказькі території, кок-ординські міста і Хорезм»³⁸. Отже, Крило Мувала набуло ще більшого економічного домінування над центром. За таких умов мова фактично йшла про відновлення тих позицій, які крило мало за часів Ногая. Саме на це, на нашу думку, вказує монетний чекан Бек Булата. І. Міргалієв припустив, що цей, за висловом Г. Федорова-Давидова, «дрібний Чингізид»³⁹ міг заручитися підтримкою Тимура, коли знаходився в Закавказзі⁴⁰. Разом з тим, відсутність повідомлень про великі військові дії всередині країни свідчить про те, що хану і його опоненту доволі швидко вдалося знайти компроміс. Вже у 1391 р. Бек Булат з туменами свого крила виступив на боці Токтамиша.

У лютому 1391 р. Тамерлан, обравши шлях через Яік, рушив на Золоту Орду. Цей похід виявився для Токтамиша цілком неочікуваним. Він лише на початку квітня дізнався про рух противника. Хан оголосив мобілізацію по всіх областях. Паралельно з цим до Тимура було вислано посольство з пропозиціями миру. У воєнному плані Токтамиш сподівався зупинити Тимура на Яіку⁴¹. Проте маверанахрці встигли підійти раніше, ніж зібралися всі сили ординців, і без втрат перейшли річку. Затримка, в першу чергу, стосувалася частини вояків з Крила Мувала. Так Бек Булат, Бек Ярик, Таш Тимур і Актау приєдналися до хана вчасно, принаймні, вони взяли участь в битві⁴². В той же час син Мамаєв, який йшов з під Азова, запізнився. Не знайшовши Токтамиша, він, зіткнувшись з головними силами Тимура, був розгромлений і поранений потрапив у полон⁴³.

Генеральна битва відбулася на р. Кундурче. Вона розпочалася 18 червня 1391 р. і тривалий час її результат був не визначений. Однак зрештою перемогу здобув Тимур. Ординське військо зазнало поразки і було розсіяне. Однією з причин такого розвитку подій міг стати відступ Бек Булата, якого пізніше Токтамиш звинувачував у зраді⁴⁴. Хан з невеликим загоном втік на північ. Що стосується Тимура, то він не став йти на Сарай, а після недовгого переслідування повернув додому⁴⁵.

Поразка на Кундурче відкрила шлях до нової громадянської війни. Згідно з даними Ібн Хальдуна, «еміри відправилися в прикордонні області і

³⁸ *Миргалієв І.М.* Политическая история... — С. 119.

³⁹ *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. — С. 157.

⁴⁰ *Миргалієв І.М.* Политическая история... — С. 113.

⁴¹ Там же. — С. 119; *Сафаргалієв М.Г.* Указ. соч. — С. 152.

⁴² Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 168.

⁴³ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 165; *Сафаргалієв М.Г.* Указ. соч. — С. 152–153.

⁴⁴ *Сафаргалієв М.Г.* Указ. соч. — С. 155.

⁴⁵ *Миргалієв І.М.* Политическая история... — С. 124.

утвердилися там»⁴⁶. Отже, по суті, повторювалася ситуація 1362 р. Бек Булат, який зберіг частину власних сил, виступив проти Токтамиша. Цей оглан захопив Сарай і оголосив себе ханом. Він навіть почав карбувати власну монету, з іменним написом «султан Бек Пулад хан»⁴⁷. Важливим здобутком оглана стало захоплення частини двору хана⁴⁸. Можливо, саме цим слід пояснити втечу до Москви трьох емірів, які вийшли з числа двірських (зокрема, один з них був постільничий)⁴⁹. Проте Токтамиш зміг доволі швидко зібрати військо і вибити Бек Булата зі столиці. Хан не зупинився на цьому, а почав переслідувати суперника. Бек Булат відступив до Криму і закрався в Солхаті. Тоді Токтамиш взяв місто в облогу. Але в цей час інший претендент на престол Тимур-Кутлук, користуючись відсутністю правителя, захопив Сарай. Токтамиш зняв облогу і поспішив визволити столицю (восени 1391 р.)⁵⁰.

Наступного, 1392 р., Токтамиш поновив наступ на Бек Булата і відтіснив суперника до Солхата. Однак на цей раз облога велася успішніше, і укріплення міста впали. На жаль, Ібн Хальдун, будучи головним джерелом в описі цього заключного етапу, не дає подробиць падіння Солхата. Він лише зазначає, що ханське військо «поновило облогу його, поки нарешті не оволоділо ним. Він (Токтамиш. — *Б. Ч.*) взяв верх над Оглан Булатом і вбив його»⁵¹. М. Сафаргалієв, спираючись на ярлик хана кримському еміру Бек-Хаджию від 10 вересня 1392 р., вважав, що Токтамишу масовою видачею ярликів вдалося привернути на свій бік частину кримської аристократії. До 1393 р. дослідник відносить припинення громадянської війни і відновлення (за винятком деяких східних теренів) Токтамишем влади в Золотій Орді⁵². Те, що аристократія Крила Мувала підтримала Токтамиша, засвідчує той факт, що всі місцеві оглани і еміри, згадані в битві при Кундурче: Бек Ярик, Таш Тимур і Актау, після повстання залишилися на своїх землях.

Важко визначити, яку позицію під час повстання Бек Булата зайняли сусіди (ВКЛ, Генуя) Крила Мувала. Щодо Кафи, то вона, на нашу думку, займала нейтральну, або навіть ворожу позицію щодо Бек Булата (не випадково оглан переховувався у Солхаті). З ВКЛ було складніше. Гадаємо, ярлик Токтамиша Ягайлу 1393 р.⁵³ вказує, що повстанці намагалися встановити якісь контакти з Литвою. Про це говорить той факт, що Токтамиш не лише

⁴⁶ Ібн Хальдун // СМІЗО. — Т. 1. — С. 393.

⁴⁷ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII — начало XV в.) // Вестники Одесского музея нумизматики. — Вып. 2. — 2000. — С. 18.

⁴⁸ Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч. — С. 157.

⁴⁹ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ — Т. 11. — СПб., 1897. — С. 139.

⁵⁰ Сафаргаліев М.Г. Указ. соч. — С. 159.

⁵¹ Ібн Хальдун // СМІЗО. — Т. 1. — С. 393.

⁵² Сафаргаліев М.Г. Указ. соч. — С. 159–160.

⁵³ Skarbiec dyplomatyw. Zebrai Daniłowicz. — Wilno, 1860. — Т. I. — S. 297.

повідомив про припинення смути, але й назвав конкретні імена заколотників. Вочевидь, ці імена мали якесь значення для литовського уряду. Іншим доказом, що ВКЛ, або принаймні, його князівства не залишилися нейтральними, слугує грамота подільського князя Федора Коріатовича пану Гринку на Соколець від 20 червня 1391 р. В ній в одному з пунктів було зазначено: «коли будемо новий город рубити в своїй землі чи в ворожій, тоді пан Гринко має нам допомогти і зі своїми людьми того города рубити»⁵⁴. В інших подільських грамотах пункту про ворожі міста немає. Отже, він з'явився у новій ситуації. Соколець був розташований в східній частині князівства, відповідно єдиним сусідом тут були ординські улуси. Вочевидь, подоляни, користуючись відсутністю татарських військ, мали якісь плани щодо своїх східних кордонів. Мова могла йти про Дніпровські переправи. І наостанок ще одне зауваження — якщо еміри втікали до Москви і Тимура, то, очевидно, вони могли це саме робити і в напрямі ВКЛ. Так, влітку 1393 р. Вітовтове військо складалося з «Литви, Ляхів, Русі і Татар»⁵⁵. Цілком ймовірно, що останні могли бути втікачами від Токтамиша.

Після 1393 р. Токтамиш відновлює контакти з цілою низкою країн. Насамперед це були держави, дістатися до яких можна було лише через західні улуси: ВКЛ, Єгипет і Туреччина⁵⁶. Також здійснювалися спроби за рахунок сусідів поповнити бюджет Золотої Орди. Так, Токтамиш звернувся до Ягайла: «Што межі твоее земле суть кня[же]ння, волости давали виходъ Белои Орде, то намъ наше дайте»⁵⁷. Документ залишає відкритим питання щодо волостей, про які йшла мова. Невідомою є реакція Ягайла на ці події. У тому ж році хан за чималу суму грошей відступив низку князівств Василю Дмитровичу Московському⁵⁸. Паралельно з пошуком грошей, Токтамиш сприяв розвитку торгівлі. Наприклад, в листі до Ягайла він писав: «што было межі насъ какъ здавна гостемъ путь чистъ и вашимъ и нашимъ торговцемъ, без приимъ, без пакости всякому ч[е]л[о]в[е]ку, и чорнымъ людемъ промьсль»⁵⁹. Те, що у наступних зіткненнях з Тимуром Токтамиш спромігся виставити чисельне і добре організоване військо, говорить про одне — хану вдалося в цілому відновити нормальне життя у країні. Одним із засобів цього стали політичні поступки, здійснені ханом. Йшлося передусім про Крило Мувала. На сьогодні відомі монети Таш Тимура, карбовані приблизно у 1394–1395 рр. в Криму. Таш Тимур титулується на них, як «султан

⁵⁴ *Kurtyka J.* Repertorium Podolskie dokumenty do 1430 r. // *Rocznik Przemyski*. — Т. XL. — З. 4: Historia. — 2004. — S. 158; *Груша А.* Невядомая грамота Фёдора Карыятавіча за 1391 г.

⁵⁵ *Skarbiec dyplomatyw...* — S. 300.

⁵⁶ *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. — С. 157.

⁵⁷ *Skarbiec dyplomatyw...* — S. 297.

⁵⁸ *Сафаргаліев М.Г.* Указ. соч. — С. 162.

⁵⁹ *Skarbiec dyplomatyw...* — S. 297.

справедливий», «султан Таш Тимур хан да продовжиться його правління»⁶⁰. На нашу думку, тут йдеться не про чергового повсталого Джучида. Беручи до уваги значення Криму в політичному житті країни, цей факт обов'язково мав бути відзначений у джерелах. Вочевидь, хан був змушений делегувати частину влади західній аристократії і погодитися на співправителя в особі Таш Тимура. Адже зрештою та ж перемога над Бек Булатом була здобута в основному за рахунок привернення на свій бік емірів. Але повністю зняти з порядку денного сепаратистські тенденції Токтамиш звісно, не зміг. Так, Тимур в листі до османського правителя Баязида II, написаному весною (березень) 1395 р., вихвалявся, що частина підданих хана, яка почула про наступ Тимура на Грузію у 1394 р., почала шукати захисту в кримських чорноморських містах. Більше того, за інформацією правителя Маверанахру, і сам Токтамиш «збирався перейти річку Узі (Дніпро) і йти в бік укріплених міст на узбережжі моря Кафа (Чорного моря)»⁶¹. Зрозуміло, що Тимур міг перебільшувати реакцію противника щодо своїх намірів. Проте, можливо, в його листі знайшли відображення внутрішні проблеми Золотої Орди. Токтамиш не випадково розпочав перемовини з Тимуром. Хан був просто неготовий до повноцінної війни з Маверанахром. Зрозуміла і паніка, що охопила частину еліти Джучидів. Адже вже після початку наступу Тимура в поволзьких районах у вересні 1394 р. спалахнула чергова кривава усобиця. Літопис так називає фігурантів конфлікту: «в Орді Токтамишеві між великих князів його Татарських». На Волзі відбулася битва, в якій загинуло «багато князів і Татар»⁶². За таких умов видається доволі реальною підготовка Токтамиша до укриття за стінами генуезських міст. Нестабільною залишалася ситуація для Токтамиша на західному кордоні. Йдеться про татар улуса Ногая, які на початку 1390-х років знову зайняли південне Поділля до Дніпра. Причому їх стосунки із Золотою Ордою не були дружніми. Шереф-ад-Дин Йезиди і Низам-ад-дин Шами писали, що тут знаходився улус Хурмадая, який був вороже налаштований до золотоординців⁶³. Щодо причин, які обумовили ці настрої, то допускаємо, що такими могли стати прагнення Джучидів повернути нагаєвих емірів під свою владу. Однак, на нашу думку, головна активність цих емірів була направлена в бік Молдови, Польщі і ВКЛ. Так, 6 січня 1395 р. Стефан I Молдавський підписав угоду з Ягайлом. В ній зазначено, що турки і татари є ворогами Польщі, а Стефан має намір надати проти них допомогу⁶⁴. Заки Валіді Тоган вважав, що у

⁶⁰ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды... — С. 19.

⁶¹ Заки Валиди Тоган. Восточно-европейская политика Тимура // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 3. — Казань, 2010. — С. 211.

⁶² Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — С. 157.

⁶³ Шереф-ад-Дин Йезиди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 176; Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121.

⁶⁴ Заки Валиди Тоган. Указ. соч. — С. 214.

цьому випадку йшлося про Тимур-Кутлука і Едигея⁶⁵. Проте ми не можемо з цим погодитися, оскільки в цей час в Золотій Орді правив лише Токтамиш.

У 1394 р. спалахнула нова військова кампанія між Золотою Ордою і Маверанахром. Бої відбувалися на теренах Грузії, куди вторгнувся Тимур. У відповідь Токтамиш вислав військо, яке змусило маверанахрців відступити. Серед емірів, що командували ординцями, не згадано ні одного з Крила Мувала⁶⁶. Основні сили зійшлися в середині квітня 1395 р. в генеральній битві на р. Терек. Тумени з Крила Мувала, Бек Ярика і Актау, стояли на правому фланзі війська. Саме ці підрозділи здійснили маневр, який ледве не призвів до перемоги ординців. Вони спочатку атакували лівий фланг Тимура. Коли той наніс контрудар, татари відступили до другої лінії, а потім власною контратакою змусили маверанахрців відступити⁶⁷. Щоб уникнути поразки, Тимур встиг прикрити свою ставку табором з гарб, згодом доволі швидко зміг підтягнути резерви і зупинити наступ ординців. Після цього Тимуриди обійшли Актау, наслідком чого став розгром всього правого флангу Токтамиша. Незабаром було розбито й інші частини ординців⁶⁸.

Проте поразка золотоординських військ ще не означала кінець могутності держави. Чимало чамбулів (весь правий фланг), очолених Таш-Тимуром і кількома емірами, відступило до Азова і далі по своїх улусах. Сам Токтамиш також з великими військовими силами пішов до Сарая. Тамерлан, пам'ятаючи 1391 р., коли Джучиди швидко відновили свої сили, вирішив максимально ослабити Золоту Орду. Для цього він піддав її землі нищівному грабунку і розоренню. Та обставина, що ординські міста не мали укріплень, у даних умовах спричинилася до трагічних наслідків для держави. Фактично Тамерлан не мав перешкод, а золотоординське населення рятувалося лише втечею. З іншого боку, ані Токтамиш, ані ординська аристократія, вочевидь, не вірили в можливість Тамерлана опанувати всі золотоординські терени. Це засвідчує той факт, що не було зроблено спроб об'єднати Крила. І хан і його еміри просто відступили у віддалені (по відношенню до Тамерлана) області держави.

Спочатку Тимур з усім військом, переслідуючи Токтамиша, дійшов до Волги, залишаючи за собою згарища (на початку полководець не збирався набирати полон, аби не втрачати швидкості просування). Форсувавши неподалік Увела Волгу, Тимур наздогнав нарешті Токтамиша і остаточно знищив його військо. З опису цих подій видно, що Тамерлану вдалося обійти противника і притиснути його до Волги. Причому широта річки була настільки великою, що джерело називає її морем⁶⁹. Сам Токтамиш вирвався з

⁶⁵ Там же. — С. 214.

⁶⁶ Шереф-ад-Дин Йезиди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 173.

⁶⁷ Там же. — С. 176.

⁶⁸ Там же. — С. 176–178; Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 163.

⁶⁹ Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121.

оточення і втік на північ. Перейшовши на лівий берег, Тимур деякий час переслідував сарайського правителя. Правитель Маверанахру піднявся до Волзької Булгарії і розорив її. Чимала кількість міст, в тому числі столиця Булгар, були захоплені і спалені. Після такого розвитку подій логічно було очікувати, що Тамерлан залишиться в зоні кочівель золотоординського двору, адже вже починалося літо з його посухою в степу. За таких умов Тимуру простіше було залишитися в Булгарії або ж спуститися на південь вздовж Волги до Сарая, чи навіть Маджару. За будь-якого розкладу західні улуси залишалися в безпеці. Єдине, що їм могло загрожувати, так це дії корпусів сина Тамерлана і кількох мурз, яких він залишив на Північному Кавказі чи направив до Азова⁷⁰.

Проте й на цей раз Тимур діяв непередбачувано. Для стратегії цього полководця характерним було прагнення раптово знищити передусім основні військові сили супротивника. Невипадково Тамерлан так наполегливо переслідував Токтамиша, і саме тому наступною метою його походу мала стати найбільш консолідована аристократія правого Крила. Шереф-ад-дин Йезди так описує цей аспект Тимурової стратегії: «Тимур-завойовник, який у будь-якій справі був задоволений, лише коли доводив її до останньої межі»⁷¹. Правитель Маверанахру підібрав провідників і, як пише Шереф-ад-дин Йезди, «відправився в безкрайній степ»⁷². Цією характеристикою сучасник подій, по суті, засвідчив неможливість походу літом з середньої Волги до Дніпра прямим маршрутом, після кількамісячних битв і маршів. Саме цим можна пояснити і відсутність в правому Крилі готового війська.

Вочевидь, поява Тамерлана на Дніпровських берегах була для місцевих князів досить несподіваною. Додатковим доказом того, що Тимура не очікували на кордонах Київщини, може слугувати той факт, що великий князь литовський Вітовт тільки у серпні закінчив мобілізацію війська і на початку вересня був під Смоленськом⁷³. Враховуючи, що сучасники зображують князя як активну людину і правителя, яка чималу увагу приділяла саме мобілізаційним заходам⁷⁴, реально зробити висновок, що і для нього дії Тамерлана були доволі стрімкими. Тамерлан в області Юлуклук-Вазуклук об'єднався з частинами, що були залишені південніше⁷⁵. Ймовірно, що тут мова йшла про річку Бузулук (приток Хопра), яка якраз знаходиться південно-західніше Укека. Якщо наше припущення вірне, то подальший

⁷⁰ Там же. — С. 121.

⁷¹ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 179.

⁷² Там же. — С. 179.

⁷³ Тверская летопись // ПСРЛ. — Т. 15. — 1863. — С. 457; Skarbiec dyplomatyw... — S. 304.

⁷⁴ Конрад Кибург. Дневник посольства 1397 — С. Ягелло-Яков-Владислав и первое соединение Литвы с Польшей // Записки императорского Новороссийского университета. — Т. 2. — Вып. 1–6. — 1868.

⁷⁵ Низам-ад-дин Шами // СМІЗО. — Т. 2. — С. 121.

шлях мав пройти південніше Тихої Сосни, через Оскіл. Сіверський Донець правитель Маверонахра мав перейти у золотоординському місті поблизу сучасного Ізюму. Першим під удар потрапив улус Бек-Ярика. Його володіння були розгромлені, а сам він врятувався втечею. Наступними жертвами Тамерлана стали землі Таш-Тимура і Актаву. Вони теж рятувалися втечею. Причому їх шлях проліг на захід, на правий берег Дніпра до володінь Хурмадая⁷⁶. В обох випадках для золотоординської аристократії київські стіни чомусь не стали надійним захистом. Вочевидь, Тамерлану вдалося відрізати противника від укріплень міста. Те, що Таш-Тимур з Актау втекли на Правобережжя, де правив їхній ворог Хурмадай, пояснюється швидше за все тим, що їх землі знаходилися поблизу Самари і у південніших регіонах (інакше вони б потрапили до Подільського князівства).

Розгромивши придніпровські улуси, Тамерлан рушив до р. Дон. Причому Шереф-ад-дин Йезди пише, що його шлях пролягав у «землі руських». Отже, йшлося про верхню течію Дону. Джерело також говорить про зруйнування міста Карасу, яке більшість вчених ототожнюють з Єльцем. Останній, згідно з літописами, якраз і був спалений Тамерланом. Цікаво, що Шереф-ад-дин Йезди пов'язує цей похід з черговим погромом Бек-Ярика, що сам там переховувався⁷⁷. Тамерлан продовжив свій шлях далі на північ. Поблизу Калуги його чекало військо московського великого князя Василя Дмитровича і його союзників. Проте Тамерлан вирішив повернути назад до Азова. Там він з'єднався з туменами, залишеними «для повторного розорення правого крила», і після короткого відпочинку рушив в землі Черкесів⁷⁸. З генуезьких джерел відомо, що під час погрому правого Крила війська Тамерлана розорили і Крим. Причому сумна доля не минула Кафу, яка на 18 днів була взята в облогу⁷⁹. Щоправда, незрозумілим залишається, чи це здійснив сам Тамерлан після погрому дніпровських улусів, чи війська емірів, що він їх направив на повторне спустошення правого Крила. Зиму Тимур з військом провів в Сараї. Зима видалася не тільки холодною, але й для населення Золотої Орди голодною. Навіть війська Тимура потерпали від нестачі продуктів, чимало кочівників помирали від голоду і хвороб. А вже на початку весни Тамерлан рушив з величезною здобиччю до рідних земель.

Ми не випадково багато уваги приділили руйнуванням, що їх завдав Тамерлан Золотій Орді. Крізь призму його завоювань можна уявити могутність держави Джучидів. Сама по собі поразка ординських військ на полі бою ще не означала крах держави. Навпаки, вже після 1391 р. Токтамишу швидко вдається повернути колишню міць. У 1395 р. ординці, відступаючи

⁷⁶ Там же. — С. 121; Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 179.

⁷⁷ Шереф-ад-дин Йезди // СМІЗО. — Т. 2. — С. 179.

⁷⁸ Там же. — С. 179–180.

⁷⁹ Ібн Ельфурат // СМІЗО. — Т. 1. — С. 364; Золотая Орда в источниках. — Т. 1. — М., 2009. — С. 154.

вглиб країни, з часом змогли б зібрати сили. Для повного розгрому Джучидів треба було пройти по всій території країни: Поволжю, Булгарії, Північному Кавказу, степовому масиву від Дністра до Дону, Криму і російським князівствам. Причому, як показали події, місцеві кочівники доволі вдало уникали ударів ворога, так що Тимуру довелося деякі місцевості нищити кілька разів. Фактично погром Золотої Орди показав, що імперію кочівників у часи середньовіччя могла розгромити тільки інша подібна за устроєм і характером держава. У той же час маршрут Тамерлана, що дугою оминав південний кордон ВКЛ, яскраво продемонстрував успішну оборонну політику попередніх українських князів, що, на жаль, так скупо відбито у джерелах.

Наслідком Тамерланового нашестя стало повне зруйнування внутрішньої інфраструктури Золотої Орди. Те, що Джучиди наполегливо створювали протягом півтора століття, було зруйновано в один момент. З цілої адміністративної структури, з сотень існуючих міст і поселень життя жевріло лише в кількох великих містах. Але перетворення їх на окремі острівки осілости в оточенні кочових народів, після втрати чималої кількості осілих регіонів, чуми, зміни торгових маршрутів, означало для цих міст смертельний вирок. Відсутність ремісничого, землеробського і чиновницько-управлінського населення надавала степу спустошливого вигляду. Відновити заново міську систему можна було лише за умов добре централізованої влади і могутнього вливання людських і матеріальних ресурсів, як це спостерігалось в другій половині XIII ст. Проте ні того, ні другого Золота Орда вже не мала. За такої ситуації улуси ханів і емірів з територіальних областей з містами і селищами перетворюються на архаїчні кочові орди. Раніше хан (чи емір) кочував лише з власним двором. Тепер же він пересувається разом з усіма своїми підданими. Крім того, за відсутності власного осілого населення збільшилася і залежність татар від сусідніх областей з потужними землеробською і ремісничою економіками. Цей процес пришвидшився після 1395 р., і до кінця століття Золота Орда цілковито перетворилася на кочову державу.

З відходом Тимура Токтамиш енергійно почав відновлювати свою владу. Куюрчак не зміг закріпитися надовго і був вбитий, можливо, Тимур-Кутлуком (останній контролював землі поблизу Яіку). Токтамиш 1396 р. займає Сарай і починає наводити лад в країні, він посилає посольства до навколишніх держав. Як єдиного правителя його сприймають і сусіди. Так, Ібн Ельфурат під 1397 роком називає Токтамиша «кан Токтамиш, господар країн “Північного степу”, що сидить на престолі Берке хана в землях Кіпчацьких»⁸⁰. В тому ж році під владу Токтамиша повертається і Крило Мувала. Це видно з уже згадуваного Життя Стефана Пермського, де під 1396

⁸⁰ Ібн Ельфурат // СМІЗО. — Т. 1. — С. 364. І. Миргалеев довів, що дата, вказана Тизенгаузеном, є неточною, а правильною є 17 березня 1397 р. (*Миргалеев И.М. Политическая история... — С. 144*).

роком згадано, що Токтамиш оволодів Мамаєвою Ордою⁸¹. Хоча хану і вдалося взяти під свій контроль «Крим, Середнє і Нижнє Поволжя, руський улус і передкавказькі степи»⁸², проте ситуація залишалася досить складною. Тимур-Кутлук і Едигей постійно загрожували нападом. Вочевидь, протистояння між ними мало форму перманентної війни. Так, на початку 1397 р. динабурзький комтур повідомляв магістра Тевтонського (Інфлянтського) Ордену, що Токтамиш воює з Тимуром (скоріш за все, мався на увазі саме Тимур-Кутлук)⁸³. Ібн Ельфурат писав, що в березні того ж року Токтамиш зібрав військо, підступив під Кафу, розбив місцеві загони і розпочав облогу міста⁸⁴. Отже, генуезці, скориставшись слабкістю Золотої Орди, якщо не почали поширювати свою владу на навколишні терени, то, принаймні, припинили виконувати укладені раніше договори. Ці зміни в політиці генуезців відчули єгипетські послы ще 1395 р. Втікаючи, вони прибули до Кафи з тим, щоб сісти на корабель, проте місцевий консул заборонив подальший шлях, поки єгиптяни не сплатять йому 50 тисяч дирхемів⁸⁵. Цікаво, що єгипетський літописець відмітив, що хан спочатку зібрав військо, а перед містом ще мав польову битву. З цього видно, що сил Токтамиш мав доволі мало. Це не є дивним, бо, по-перше, західні улуси понесли великі втрати від Тимурового війська — полон, нищення економічної бази і приречення на голод, а також еміграцію. Наприклад, темник Актау з цілим туменом залишив межі держави⁸⁶.

Тим часом Тимур-Кутлук, користуючись слабкістю хана та облогою ним Кафи, переходить в рішучий наступ. Він швидко захоплює столицю, а згодом атакує Токтамиша. І. Міргалієв пише, що зустріч противників відбулася на кримських теренах. Причому дослідник висуває гіпотезу, що безпосередньо військом командував Едигей⁸⁷. Відбулася битва, яку літописець характеризував, як «бой велик і сеча зла». До того ж, за літописом, вороги Токтамиша прийшли «внезапу»⁸⁸. Токтамиш програв битву і відступив до ВКЛ. Літописи наголошують, що перед цим він «согласяє з Вітовтом»⁸⁹. Отже, потрібен був час на обмін посольствами чи, принаймні, гінцями. Тобто,

⁸¹ Фетищев С.А. Указ. соч. — С. 184.

⁸² Миргалеев И.М. Политическая история... — С. 144.

⁸³ Skarbicz diplomatu... — S. 308.

⁸⁴ Ібн Ельфурат // СМІЗО. — Т. 1. — С. 364.

⁸⁵ Там же. — С. 363–364.

⁸⁶ Орель Десей. Обоснование Актава из Золотой Орды в Оттоманской империи // Золотоордынская цивилизация. — Вып. 3. — Казань, 2010. — С. 202–209.

⁸⁷ Миргалеев И.М. Политическая история... — С. 145.

⁸⁸ Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — С. 167.

⁸⁹ Там же. — С. 167; Софийская летопись // ПСРЛ. — Т. 6. — С. 130; Продолжение летописи по Воскресеньскому списку // ПСРЛ. — Т. 8. — С. 71.

Токтамиш не був повністю розгромлений, а зберіг за собою контроль над частиною західних, вочевидь, придніпровських, володінь.

Перемовини Токтамиша з Вітовтом і відступ хана до ВКЛ мали відбутися протягом квітня 1397 р. Так, саме в квітні в Тевтонському Ордені стало відомо, що татари зміцнюють литовське військо⁹⁰. Літописи датують цю подію як 1397⁹¹, так і 1398 р.⁹², однак складається враження, що подія подається без щільної прив'язки до хронології. Ця невизначеність прослідковується і у працях істориків, на що звернув увагу Ф. Шабульдо. При цьому дослідник датує подію осінню 1396 р.⁹³. М. Сафаргалієв, навпаки, відносить її на 1397 р.⁹⁴ Деяку ясність у проблему вніс І. Міргалієв. Проаналізувавши повідомлення Ібн Ельфурата, він дійшов висновку, що облога Кафи мала місце 1397 р.⁹⁵ Нумізматичний матеріал теж вказує на 1397 р. як початок правління Тимур-Кутлука в Криму. Причому, як підмітив В. Лебедев, новий хан карбував монети навіть з використанням старих штемпелів Токтамиша⁹⁶. Таким чином, і прихід Токтамиша до Києва слід віднести до весни-літа 1397 р. Хан не просто прийшов до Києва, він фактично сховався у місті від ворогів (у лютому 1397 р. Вітовт посилав сюди додаткові сили)⁹⁷.

Отже, на середину 1397 р. більша територія Золотої Орди контролювалася Тимур-Кутлуком і Едигеєм. Характерно, що Тимур-Кутлук велику частину часу проводив саме в Крилі Мувала. Цей висновок напрошується як з ярлика Мухаммеда, так і з того, що 1399 р. він кочував зі всією своєю ордою на Ворсклі. Токтамиш з власним двором («остаточними своїми... з царицями своїми і два сина з ним») перебував у Київському князівстві⁹⁸. Дискусійним залишається питання щодо Таш-Тимура. Після втечі за Дніпро подальша інформація про нього у літописах відсутня. Згодом на політичну арену виходять його нащадки, передусім засновник роду Гіреїв Хаджи-Гірей. Останній був пов'язаний з ВКЛ, що навіть дало підстави для виникнення легенди про його народження в Литві. Отже, Таш-Тимур мав на якомусь етапі потрапити до ВКЛ. Це могло статися або під час Тимурового погрому, або під час першої виправи Вітовта на Золоту Орду. Ще більш драматично

⁹⁰ Skarbiec dyplomatyw... — S. 310.

⁹¹ Софийская летопись. — С. 130; Продолжение летописи по Воскресенському списку. — С. 71.

⁹² Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью. — С. 167.

⁹³ Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 145–146.

⁹⁴ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 178.

⁹⁵ Миргалієв И.М. Политическая история... — С. 144.

⁹⁶ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды... — С. 19.

⁹⁷ Skarbiec dyplomatyw... — S. 308.

⁹⁸ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью. — С. 167.

склалася доля Актау і його тумена. Не маючи можливості залишитися в степах між Дніпром і Дунаєм, Актау в 1397–1398 рр. запросив дозволу Баязіда I перейти на його території. Отримавши згоду, емір привів своїх підданих на Балкани. При цьому якась група татарських емірів була страчена турками. Більшість татар розселилася по Османській імперії і навіть взяла участь у нещасливій для османів битві під Анкарою 1402 р. проти Тимура⁹⁹.

До сьогоднішнім дискусійним залишається питання скільки походів в степ здійснили Вітовт і Токтамиш до битви на Ворсклі. Наприклад, М. Сафаргалієв вважав, що мав місце лише похід 1398 р.¹⁰⁰, а Ф. Шабульдо звернув увагу на дві військові кампанії¹⁰¹. Длугош під 1397 р. повідомляє, що Вітовт здійснив похід на татар, під час якого литовське військо перейшло навіть Дон і досягло приволзьких степів¹⁰². Щодо маршруту та географії вторгнення, то це, очевидно, є перебільшенням. Адже така масштабна акція мала зацікавити сусідів. Німецькі хроніки, наприклад, містять повідомлення про похід литовців на низ Дніпра у 1398 р. Тоді була збудована кам'яна фортеця (Святого Яна)¹⁰³. Але у такому випадку виникає питання про час виводу Вітовтом з Криму караїмів (1398 і 1399 р. відпадають, тобто залишається лише 1397 р. Припускаємо, що мали місце два походи, перший відбувся 1397 р.). Тоді війська ВКЛ разом з чамбулами Токтамиша дійшли до Криму. Тоді ж мало місце приєднання частини караїмів до Вітовта¹⁰⁴. А наступного року відбувся похід на низ Дніпра з метою побудови фортеці, адже потрібен був час для підготовки будівельних матеріалів. Те, що фортеця була споруджена з цегли, підтверджують сучасні археологічні дослідження. Додатковим доказом того, що в 1398 р. справді спостерігалася активність ординців на Правобережжі Дніпра, може слугувати послання тевтонців від 26 лютого 1398 р., де сказано, що польські урядники мають якісь угоди з татарами¹⁰⁵. Такими урядниками могла виступати саме подільська адміністрація.

Тут слід згадати ярлик на кримські володіння Мухаммеду Тимур-Кутлука від 6 шааба 800 р. Хізри (1397–1398 рр.). О. Григор'єв датував його 24 квітня 1398 р.¹⁰⁶ В той же час М. Сафаргалієв видачу документа відносив на 1397 р.¹⁰⁷ Місцем, де було видано документ, Іностранцев, а за ним

⁹⁹ Орель Десей. Указ. соч.

¹⁰⁰ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 179.

¹⁰¹ Шабульдо Ф.М. Указ. соч. — С. 147–148.

¹⁰² Diugosz J. Dziejyw Polskich. — Т. 3. — Kz. IX, X. — S. 491.

¹⁰³ Шабульдо Ф.М. Указ. соч. — С. 148.

¹⁰⁴ Кропотов В.С. Военные традиции крымских караимов. — Симферополь, 2004. — С. 31.

¹⁰⁵ Skarbiec dyplomatyw... — S. 312.

¹⁰⁶ Григор'єв А.П. Золотоордынские ярлики: поиск и интерпретация // Тюркологический сборник, 2005. — М., 2006. — С. 97.

¹⁰⁷ Сафаргалієв М.Г. Указ. соч. — С. 178.

О. Григор'єв вважають землі неподалік сучасного села Мішурин Ріг¹⁰⁸. Обидва роки обґрунтовуються такою логікою подій. Як у 1397 р. Тимур-Кутлук міг переслідувати Токтамиша і таким чином опинитися на Правобережжі, так і наступного року він міг прекочувати у цей же район, щоб запобігти черговому вторгненню Вітовта і Токтамиша. Відповідно йому потрібно було заручитися підтримкою кримської аристократії, як 1397 р., коли він захопив Крим, так і у 1398 р., щоб мінімізувати втрати від походу ворога. Тим більше, що мав місце перехід частини кримського нобілітету на бік Вітовта і Токтамиша, що видно на прикладі караїмів. Повідомлення про напад татар на литовські терени відсутні. Навряд чи Тимур-Кутлук збирався нападати на ВКЛ. Адже йому треба було закріпитися на завойованих землях, бо як він сам казав: «Боюся своїх, а не лише чужих»¹⁰⁹. Тут важливим є той фактор, що Правобережжя Дніпра, нижче Синіх Вод, ще залишалося зоною кочування ординців.

Повертаючись до питання про походи Вітовта і Токтамиша в степ у 1397–1398 рр., спробуємо реконструювати стратегічні цілі союзників. Описуючи перший похід, Длугош робить наголос на захопленні якоїсь орди поблизу Дону¹¹⁰. Ф. Шабульдо вважає, що метою кампанії було повернення Криму під владу Токтамиша¹¹¹. Ця думка підтверджується нумізматичними знахідками. В. Лебедев відзначає існування дирхема Токтамиша, карбованого у Криму у 1397–1398 рр. (800 р.)¹¹². За умов, коли в західних улусах Золотої Орди володарював союзник ВКЛ, Вітовт отримав можливість взяти під контроль Дніпровський шлях до моря. Те, що мова йшла саме про включення нижнього Подніпров'я до ВКЛ, видно по замку св. Яна (він був збудований з каменя)¹¹³, адже для будівництва такої фортеці потрібно більше зусиль і часу. Проте таке активне просування в степ було перервано черговою поразкою Токтамиша. Він не зміг довго протриматися в Крилі Мувала. В. Лебедев відзначає, що вже згадуваний дирхем чеканки Токтамиша 1397–1398 р. представлений лише 1 екземпляром¹¹⁴. Вочевидь, демографічні втрати Крила Мувала були занадто великими, аби надати Токтамишу достатньо сил для самостійної боротьби з Тимур-Кутлуком. Тим більше, що цей хан прикочовував на захід разом з усією своєю Ордою. Це видно з описів в джерелах битви на Ворсклі 1399 р.

Саме під час перебування Токтамиша у ВКЛ сталася інша важлива подія — видача ханом ярлика Вітовту (ця подія не викликає жодних сумнівів у

¹⁰⁸ Григорьев А.П. Указ. соч. — С. 97.

¹⁰⁹ Ці слова були висловлені ханом у 1399 р. (ПСРЛ. — Т. 11. — С. 172). Мургалеєв И.М. Политическая история... — С. 144.

¹¹⁰ Diugosz J. Dziejyw Polskich. — Т. 3. — S. 491.

¹¹¹ Шабульдо Ф.М. Указ.соч. — С. 147.

¹¹² Лебедев В.П. Указ. соч. — С. 19.

¹¹³ Шабульдо Ф.М. Указ. соч. — С. 148.

¹¹⁴ Лебедев В.П. Указ. соч. — С. 19.

істориків). Важливість цього документа в тому, що згідно з ним Токтамиш, як останній легетимний правитель всього Улусу Джучи, юридично поступався землями на захід від Дніпра і Ворскли на користь ВКЛ, тобто документально підтвердив вже існуючий стан речей. Щодо часу видачі ярлика, то впевнено можна говорити лише про те, що це відбувалося до битви на Ворсклі. На нашу думку, мова може йти про період між другим і третім походами союзників у степ.

На закінчення слід зрозуміти ще один важливий момент: як тлумачити спільні дії Токтамиша і Вітовта? Історик, досліджуючи ці події, потрапляє в тенета наявних джерел, більшість з яких європейські. З них випливає, що саме Вітовт, і відповідно ВКЛ, воює проти Золотої Орди. Причому постать Токтамиша ховається в тінь литовського правителя. Але слід пам'ятати, що Токтамиш залишався формально законним ханом Улусу Джучи. Відповідно спільні дії Вітовта і Токтамиша слід сприймати, як союзні виправи ВКЛ і Золотої Орди проти антиурядових заколотників в державі Джучидів. На нашу думку, саме цим можна пояснити ту кількість добровольців з Польщі, які стали під стяги Вітовта. Справа в тому, що у 1390-х роках литовський правитель ще не набув такої величі, яку він буде мати наступного століття. Відповідно він мав чимось привернути до себе вояків з сусідньої країни. І саме статус Токтамиша і був, вочевидь, цим магнітом.

Віталій Михайловський

**Спитко з Мельштина — володар
Західного Поділля в 1395–1399 рр.**

У статті представлено подільський період біографії краківського воеводи Спитко з Мельштина, одного з головних ініціаторів унії Польського королівства з Великим князівством Литовським. Спитко, отримавши на княжому праві Західне Поділля, на півщабли вище піднявся у тогочасній ієрархії Корони Польської, зазначивши свою претензію на князівський титул. Завдяки цьому, після його смерті у 1399 р., Спиткова вдова Ельжбета та діти уклали вигідні шлюбні союзи з удільними князями з династії П'ястів, що було винятковою для того часу подією.

Ключові слова: Спитко з Мельштина, Польське королівство, Велике князівство Литовське

В статтє представлено подольский период биографии краковского воеводы Спытко из Мельштына, одного из главных инициаторов унии Польского королевства с Великим княжеством Литовским. Спытко, получивши на княжем праве Западное Подолье, высоко поднялся в иерархии тогдашней элиты Короны Польской, заявивши свои претензии на княжеский титул. Благодаря этому, после его смерти в 1399 г., Спыткова вдова Ельжбета и их дети уложили выгодные семейные союзы с удельными князьями с династии Пястов, что было уникальным для того времени явлением.

Ключевые слова: Спытко из Мельштина, Польское королевство, Великое княжество Литовское

The article covers a Podillia period in the biography of Krakow voievode Spytko of Melsztyn who was one of the initiators of the union between the Polish Kingdom and the Grand Duchy of Lithuanian. After having received the ownership of the Western Podillia territory under the principal law, Spytko moved a half level up the social hierarchy of the Polish Kingdom of those times and thus was empowered to claim the title of a prince. Thanks to this upward move, Spytko's widow Elzbieta, after his death in 1399 year, and their children were in the position to marry the appanage princes from the Piast dynasty, the practice of which was an exception at that time.

Keywords: *Spytko from Melshtyn, the Kingdom of Poland, the Grand Duchy of Lithuania*

Постать краківського воєводи Спитка з Мельштина не раз ставала предметом дослідження в історіографії. Найкращим на сьогодні життєписом про цю історичну постать залишається розділ монографії В. Двожачка про малопольських лелівітів¹. Останні чотири роки життя Спитка тісно пов'язані з історією Подільського краю, адже саме він став володарем Західного Поділля після військової акції Вітовта у 1394 р., і залишався ним до своєї загибелі у битві на р. Ворскла у 1399 р.

Ще у XIX ст. про Спитка, як володаря Західного Поділля, писали Н. Молчановський, А. Прохаска, М. Грушевський та ін., тобто всі ті, хто в той час займалися історією цього регіону². Остання з праць, в якій чимало уваги приділено Спиткові, це монографія П. Венцовського³, де автор уперше спробував укласти *itinerarium* краківського воєводи⁴.

Приголомшлива кар'єра сина Яна з Мельштина та Зофії (Офки), ймовірно, з Ксьонжа⁵ була нетиповою для свого часу. 3 липня 1381 р. король Людовік Угорський надав Спитку з Мельштина уряд краківського воєводи⁶. В. Двожачек подає коротку характеристику Я. Длугоша, уміщену під 1383 р., що на час номінації на уряд краківського воєводи молодому урядникові не

¹ Див.: *Dworzaczek W.* Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV. — Warszawa, 1971. — S. 99–138. Біограму Спитка з Мельштина див.: *Strzelecka A.* Melsztyński Spytek // *Polski Słownik Biograficzny* (далі — PSB). — Т. XX. — Wrocław etc., 1975. — S. 412–415.

² *Prochaska A.* Podole lennym korony. 1352–1430. — Kraków, 1895. — S. 5–11; *Молчановський Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. — К., 1885; *Грушевський М.* Барське староство. Історичні нариси (XV–XVIII ст.). — Л., 1996. — С. 21–23 та ін.

³ *Węcowski P.* Działalność publiczna możnowładztwa małopolskiego w późnym średniowieczu. — Warszawa, 1998. — 218 s. У 2005 р. було надруковано статтю одеської дослідниці О. Білецької «Казус Спитка», яка, у силу об'єктивних причин, не внесла нових даних або їх інтерпретацій про цю особу (див.: *Білецька О.* «Казус Спитка»: до історії вивчення середньовічного Поділля (друга половина XIV — перша половина XV ст.) // Київська старовина. — 2005. — № 2. — С. 23–30).

⁴ *Węcowski P.* Działalność publiczna możnowładztwa małopolskiego w późnym średniowieczu. — S. 172–179.

⁵ *Wyrozumska B.* Melsztyński Jan // PSB. — Т. XX. — S. 410–411. Див. також: *Dworzaczek.* Genealogia. — Warszawa, 1959. — Tab. 97.; *Idem.* Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV. — Tab. 1. — S. 301.

⁶ *Urządnicy małopolscy XII–XV wieku.* Spisy / Oprac. J. Kurtyka, T. Nowakowski, F. Sikora, A. Sochacka, P.K. Wojciechowski, B. Wyrozumska. — Wrocław–Warszawa–Kraków, 1990. — S. 128.

було й 18 років, і що він, недосвідчений, тільки входив у світ⁷. Тримання одного з найвищих урядів королівства, а саме уряду краківського воєводи (у часи, коли посідання цього уряду давало не тільки місце в сенаті, як це сталося вже у XVI ст., а, принаймні, дозволяло його посадачеві бути членом королівської ради) протягом 18 років; поєднання його в 1390–1398 рр. з урядом краківського старости зробило Спитка не тільки «господарем» Кракова, а й одним із наймогутніших можновладців свого часу. А якщо додати до цього те, що його стрієчний брат Ян (Ясек) із Тарнова (їхні батьки Ян і Рафал були рідними братами — *В.М.*) був сандомирським воєводою, то можна зрозуміти, що Спитко посідав одне з перших (чи не перше) місць серед малопольської еліти. На підтвердження цього *В. Двожачек* пише: «Щоб зрозуміти, чим були тоді ці два лелівіти (маються на увазі Спитко і Ян — *В.М.*) в Південній Малопольщі, треба згадати, що вся західна частина підлягала Спиткові як краківському воєводі. У самій столиці він мав значну владу як генеральний староста краківський, певний час був ще й судовим старостою в Бечу. Сусіднє Сандомирське воєводство тримав Ян із Тарнова, він як генеральний староста руський був урядником на землях, здобутих за панування Ядвіги від Угорської Корони. Обидва стрієчні брати отримали розлогі надання у здобутих землях: Спитко — Самбірщину (чи не найзаможніший регіон руського королівського домену, а пізніше найбагатшу економію Корони Польської, яка, імовірно, і була одним із головних джерел готівки для Спитка у справі отримання у володіння Західного Поділля — *В.М.*), Ян — Ярославщину. Далі в південно-східному напрямку лежало Поділля, яке було леном Спитка. На заході краківський воєвода тримав замки Кшепіц, Рабштин та Лянцкорону, а в Опольському князівстві на Шльонску (у Сілезії) йому належали значні території з трьома оборонними замками. Так від Шльонску аж по Поділля включно не було й маленького клаптя землі, яка б не підлягала владі Спитка або Яна»⁸. Ця розлога цитата добре ілюструє вплив і заможність не тільки роду лелівітів, а й самого Спитка.

Дружиною Спитка була Ельжбета, імовірно, донька Емерика Бебека з роду Акос, або його сина Емерика Лачкфі⁹, який певний час був намісником угорської корони на руських землях, а саме руським старостою у 1383–1385 рр.¹⁰ Він — єдиний, кого згадав *Я. Длугош* (*milite Hungariae Babak*), описуючи похід Ядвіги на руські землі у 1387 р.¹¹

⁷ *Dworzaczek W.* Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV. — S. 99–100.

⁸ *Ibid.* — S. 115.

⁹ Суперечки істориків щодо питання, хто був дружиною Спитка з Мельштина, підсумувала на 1975 р. *А. Стшелєцька* (див.: *Strzelecka A.* Melsztyński Spyttek (Spytek z Melsztyna) h. Leliwa // *PSB.* — Т. XX. — S. 414).

¹⁰ *Urządniczy województwa ruskiego w XIV–XVIII ww.* Spisy. — S. 149. Тут у *Казімежа Пшибося* помилково вказано том. Замість зазначеного у виданні шостого тому «Aktów

Тут не так важливо, чи його дружиною була донька Емерика Берека, чи його сина Андраша. Імовірно, що завдяки цьому шлюбу Спитко «відкрив очі» на Схід, тобто на руські землі. Адже Емерик був добре обізнаний у руських справах, знав багатьох активних діячів як серед місцевої шляхти, так і мав впливові позиції при дворі в Буді.

У справі посадження малолітньої Ядвіги на польський трон, а також у виборі їй чоловіка Спитко з Мельштина відіграв чи не найголовнішу роль. Свідченням цього може бути участь лелівітів (представників роду) у цих подіях. На підтвердження цього В. Двожачек, посилаючись на Я. Длугоша, наводить такий факт: честь бути хресною матір'ю Ягайла отримала саме Ядвіга з Пільчи, вдова по Отто з Пільчи (який був руським старостою як з руки Казимира III, так і князя Владислава Опольського з перервами протягом 1351–1372 рр.¹²) і очевидно, що це було зроблено не за вшанування заслуг перед Коронаю вже померлого чоловіка, а головним чином через особисту роль брата (Спитка) у справі унії й посадження Ягайла на королівський трон¹³.

grodzkich i ziemskich», цей документ вміщено у сьомому томі. У старостинському документі від 8 травня 1385 р. він виступає з титулатурою «староста Руського королівства (*Regni Russie capitaneus*)» (див.: Akta grodzkie i ziemskie (далі — AGZ). — Lwów, 1878. — Т. VII. — № XVI. — S. 32). А у документі від 1 листопада 1385 р. його титулатура, зазначена як намісника угорської королеви Марії, була «руський староста» (*Russiae Capitaneus*) (див.: Ibid. — № XVIII. — S. 35).

¹¹ Ці події в Я. Длугоша представлено під 1390 р. (див.: Joannis Długossii seu longini canonici cracoviensis historiae polonicae libri XII / Ed. J. Żegota Pauli. — Т. III. — Liber IX–X. — Cracoviae, 1876. — P. 487).

¹² Отто з Пільчи і з Ланьцута (?–1384 рр.), генеральний великопольський староста (1371–1372 рр.), віслицький каштелян (1373–1374 рр.), сандомирський воєвода (1376–1384 рр.) та староста (1376–1383 рр.) (див.: Urzędniczy małopolscy XII–XV wieku. Spisy. — S. 355). Те, що він був кілька разів руським генеральним старостою за Казимира III, могло зіграти на його користь уже за нового королівського намісника на руських землях. Адже документ з датою 24 червня 1372 р., який походить з пізнішого впису до перемишльського земського суду, показує його присутність біля князя Владислава з титулом руського старости (див.: Urzędniczy województwa ruskiego. Spisy. — № 1149 a, № 1151, kom do № 1152). Є. Сперка у своєму дослідженні про оточення князя Владислава Опольського подає лише інформацію про його перебування на боці князя під датою 10 грудня 1372 р. як свідка документа для Яська Мазовіти (див.: *Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą.* — Katowice, 2006. — S. 308). У двох опублікованих списках руських урядників князя, дослідник не подає цієї інформації К. Пшибося (див.: *Sperka J. Urzędniczy Władysława Opolczyka na Rusi (1372–1378) // Społeczeństwo Polski średniowiecznej / Pod red. S.K. Kuczyńskiego.* — Warszawa, 2004. — Т. X. — S. 95; *Idem. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401.* — S. 361).

¹³ *Dworzaczek W. Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV.* — S. 105.

За свідченням Я. Длугоша, Ягайло після своєї коронації при роздачі подарунків можновладцям особливо виділив Спитка, якого обдарував із більшою, ніж інших, щедрістю, давши йому в подарунок свої сандалі (*sandalia illi sua*) та багато золотих прикрас, перл і дорогоцінного каміння, адже власне йому він найбільше завдячував своїм поставленням на королівство та коронацією¹⁴. Те, що хроніст відзначив цей факт через багато років, коли, уже мало хто у Кракові пам'ятав про події середини 1380-х рр., може опосередковано свідчити про роль у них молодого краківського воєводи.

Ще одним штрихом до винятковості постаті Спитка з Мельштина навіть і після його смерті може слугувати той факт, що третьою дружиною Владислава II Ягайла була Ельжбета Грановська, донька його хресної матері Ядвіги та відповідно племінниця Спитка¹⁵. Наскільки це було збігом обставин — сьогодні відповісти важко. Третій шлюб короля (і четвертий Ельжбети, якій на 1417 р. було приблизно 47–48 років) не вкладається у сучасні уявлення про можливість народження спадкоємця трону жінкою в такому віці.

Спитко з Мельштина, як представник тогочасної еліти, відігравав помітну роль у політичному житті королівства. Єжи Сперка, застосувавши дещо модерну термінологію, називає його першим фаворитом Ягайла, аргументуючи це не тільки розлогими маєтностями, які Спитко отримав від короля, а й тим впливом та протекцією, яку він міг і робив для свого оточення¹⁶. Показовою є його присутність як свідка на королівських документах. Згідно з підрахунками І. Сулковської-Курасьової, Спитко фігурує як свідок 87 разів, що за 13 років (1386–1398 рр.) становить приблизно 6,7 рази на рік. А зважаючи на стан збереження джерел із другої половини XIV ст., цей показник у нього є чи не найбільшим за час володарювання Владислава II¹⁷.

¹⁴ Joannis Długossii seu longini canonici cracoviensis historiae polonicae libri XII / Ed. J. Żegota Pauli. — Т. III. — Liber IX–X. — Cracoviae, 1876. — P. 463.

¹⁵ Wdowiszewski Z. Genealogia Jagiellonów i domu Wazów w Polsce. — Kraków, 2005. — S. 69–74; Про Ельжбету Грановську як дружину Владислава II Ягайла див.: Przybyłowicz O.M. Elżbieta Granowska: trzecia żona Władysława Jagiełły. Życie codzienne królowej // Kwartalnik historii kultury materialnej. — R. XLV. — 1997. — № 1. — S. 3–13.

¹⁶ Sperka J. Faworyci Władysława Jagiełły // Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku. — Kraków, 2006. — S. 43.

¹⁷ Sulowska-Kurasiowa I. Doradcy Władysława Jagiełły // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów. — Warszawa, 1986. — Т. II. — S. 190–191, 211. У своїй полемічній щодо статті І. Сулковської-Курасьової розвідці Г. Климецька подає дещо відмінні дані про присутність Спитка як свідка на королівських документах. За її підрахунками, він згадується 78 разів. Особливістю цих підрахунків є те, що вона враховує місце виставлення документа. Левова частка тут належить Малопольщі — 69 актів. Натомість у Великопольщі — 3 документи, на руських землях — 2, в інших провінціях королівства — лише 4 (див.: Klimecka G. Czy rzeczywiście «doradcy

Чому саме Поділля? І до чого тут Спитко? Історики вже понад 150 років дискутують навколо цього дивного, як на перший погляд, прагнення одного з найповажніших вельмож Корони Польської «покинути» рідні місця задля невідомої землі, яка на той час була настільки малознаною у Кракові, що мало хто з сучасників міг пригадати якісь факти за часів панування Казимира і Людовіка щодо Поділля, яке при живих князях Коріатовичах не те що не цікавило основних гравців у цій частині Європи, а, ймовірно, їх інтерес відкладався до «кращих часів». Спиткове зацікавлення Поділлям слід розглядати у двох площинах. Перша — це «рух на Схід» Лелівітів, який розпочався наприкінці 1380-х рр., адже і Спитко, і Ян із Гарнова входили до грона найближчих співпрацівників нового короля. Другою ж були родинні зв'язки краківського воєводи, що, як уже зазначалося вище, був одружений із донькою угорського можновладця (якщо дотримуватися версії, що вона була донькою Емерика Бебека або Лачкфі) і нещодавнього королівського намісника на руських землях.

Отже, 13 червня 1395 р. у Кракові король Владислав II Ягайло надав Спиткові з Мельштина у діличне володіння подільські замки Кам'янець (*Camenez*), Смотрич (*Smotricz*), Червоногород (*Czirwonograd*), Скалу (*Scala*), Бакоту (*Bacotha*), при цьому залишивши у власному володінні Меджибіж (*Medzibosze*), Божськ (*Bozske*) і Вінницю (*Winnicza*), а також вилучивши дві округи — Теребовлю та Стінку (*districtus Trebowliensis et Szenca*)¹⁸. Дивний, на перший погляд, акт короля для одного зі своїх найближчих сановників викликав бурхливі емоції серед малопольського можновладства, котре вдалося тимчасово заспокоїти лише повторним актом надання Спиткові Поділля, а саме 10 липня 1395 р. — уже від імені Ядвіги¹⁹. Цей документ цікавий ще й тим, що поширював королівську юрисдикцію далеко на схід — до Звенигорода (*Wowigrod*) і Черкас (*Cirkass*) на Дніпрі²⁰. Для нас важливо те, що ці акти (практично видані за місячний інтервал) дозволяють реконструювати географію тогочасного Поділля. Отже, Велике Поділля простягалось від Теребовлі на заході й до Черкас — на сході. На підтвердження цих меж

Władysława Jagiełły?» // *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej*. — Warszawa, 1990. — Т. IV. — S. 229).

¹⁸ *Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1376–1430* (далі — CEV) / *Collectus opera A. Prochaska*. — Cracoviae, 1882. — S. 37–39.

¹⁹ Власне для Спитка з Мельштина така практика не була новою. Ще 1 січня 1394 р. він отримав два ідентичні документи від Ядвіги й Владислава II Ягайла на звільнення міста Самбора від будь-яких поборів, головним чином від подимного (див.: AGZ. — Lwów, 1876. — Т. VI. — № IV–V. — S. 6–9). Або спільний документ Ягайла та Ядвіги від 15 липня 1396 р., яким вони засвідчували, що Спитко з Мельштина записав своїй дружині Ельжбеті віно у 1000 гривень празьких грошей на місті Жабно у Самбірському повіті (див.: *Ibid.* — № VI. — S. 10–11).

²⁰ *Zbiór dokumentów małopolskich* (далі — ZDM) / *Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś*. — Wrocław etc., 1974. — Cz. VI: *Dokumenty z lat 1386–1417*. — Т. VI. — S. 465–468.

можемо залучити археологічні знахідки двох монет — т. зв. подільських грошів, з яких один було виявлено біля міста Дунаївці (30 км на північ від Кам'янець-Подільського), а другий, іншого зразка — в околицях села Трушівці Чигиринського району Черкаської області²¹.

У справі отримання Спитком Західного Поділля слухними видаються два твердження В. Двожачка: про те, що Ягайло вважав Поділля ключовою територію для проведення королівської політики на південно-східному напрямі; а також те, що особа, якій він доручав цю справу, мала дати не тільки особисту гарантію лояльності королеві, а й бути відомою Вітовту, та спромогтися запровадити сильне управління на цій території²².

Завдячуючи цьому, Спитко з Мельштина стає в один ряд з удільними князями і дозволяє собі використання у титулатурі виданих від свого імені документів титулу «пан і володар Подільської землі» (*dominus et heres terre Podolie*), «князь Поділля» (*dux Podolie*) тощо²³. Причину, можливо, слід шукати в одній із клаузул документа на Західне Поділля для Спитка — *pleno iure ducali, quo ceteri nostri duces Lithuanie et Russie freui soliti sunt*, отже на княжому праві, такому, яке, зазвичай, існує для князів литовських і руських²⁴. Адже за вже усталеною з часів отримання ним у володіння Самбірського повіту (однієї з найбажаніших руських земель з огляду на її прибутковість для посесора) традицією з його канцелярії виходять документи, де він титулує себе «паном і володарем на Самборі» (*heres et dominus districtus Samboriensis*)²⁵, або «пан і володар князівств Подільського і Самбірського» (*dominus et haeres ducatus Podoliensi et Samboriensi*)²⁶, чи просто «пан на Мельштині, володар Поділля та воєвода краківський» (*haeres Mielstinensis, dominus Podoliae et pallatinus Cracouiensis*)²⁷. Прикладів такої титулатури Спитка багато. Та й королівська канцелярія у 1396 р. називала його «краківським воєводою і володарем Подільської землі» (*pallatinus Cracouiensis et dominus terre Podolie*)²⁸. Удова Спитка — Ельжбета, у 1402 р. видала документ, де в її титулатурі зазначалося: «Ельжбета, удова померлого

²¹ Про подільські монети див.: *Погорілець О., Саввов Р.* Монета подільського князя Костянтина // *Нумізматика. Фалеристика.* — 2004. — № 3. — С. 24–29; *Шостонал А.* Монети XIV ст., карбовані на Поділлі // *Нумізматика. Фалеристика.* — 2007. — № 3. — С. 24–26.

²² *Dworzaczek W. Lelewicy Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV.* — S. 113.

²³ Останнім про це писав Я. Куртика (див.: *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I połowie XV wieku // *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu.* — Т. I. — Kraków, 2000. — С. 32).

²⁴ CEV. — S. 38.

²⁵ AGZ. — Т. VI. — С. 2.

²⁶ ZDM / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. — Wrocław etc., 1969. — Cz. IV: Dokumenty z lat 1211–1400. — S. 292.

²⁷ Ibid. — S. 310.

²⁸ AGZ. — Т. VI. — С. 10.

Спитка, краківського воєводи, володаря і власника князівства Самбірського» (*domini et haeredis ducatus Samboriensis*)²⁹.

І не так важливо, що саме криється за цими словами, адже зрозуміло, що на той час Спитко не міг стати князем — позаяк не народився ним. Проте залишається питання: чому саме для нього було зроблено такий виняток, ще й з таким формулюванням? Імовірно, що тут ми маємо справу з уявленням про тогочасну територію, адже йшлося про передачу Спиткові частини Подільського князівства. І тут, скоріше за все, не так важливою у сприйнятті цієї території є особа Спитка, хоча його першість у тогочасній урядницькій ієрархії Польського королівства залишається незаперечною, а власне її статус, який був князівським. Саме тому він отримав її на княжому праві.

Дивним у цьому є те, що власне князівські претензії краківського воєводи пройшли повз дослідницьку увагу, і що саме володіння Поділлям дозволило дітям Спитка вдало укласти шлюби з представниками династії П'ястів, а, отже, стати на одну сходинку вище в ієрархії тогочасного, насамперед малопольського, можновладства. І це все відбулося вже після смерті батька! Найперше йдеться про Ядвігу, дружину Бернарда, князя на Немодліні³⁰. Власне це одруження, або, імовірніше, це були заручини, як припускає В. Двожачек, відбулися у 1396–1397 рр. — після отримання Спитком не тільки Західного Поділля з його князівським статусом, а й замків на західному кордоні королівства, внаслідок військових дій проти князя Владислава Опольського³¹, а головне — ще за життя самого Спитка з Мельштина.

Його друга донька — Катажина — у першому шлюбі (приблизно в 1408 р.) була одружена з мазовецьким князем Янушем Молодшим. І хоча з боку коронного можновладства був ще один акт родичання з П'ястами та й з іншими князями у першій половині XV ст., а саме великопольської родини Шамотульських (Малгожата з Шамотул, донька Вінцентія, була одружена з князем раціборським Казімежем II; вона, до речі, була родичкою Мельштинських, адже дружиною Спитка з Мельштина, сина володаря Поділля була Беатрича, донька Доброгоста з Шамотул, познанського каштеляна, а отже — двоюрідна сестра Малгожати)³². Та й удова володаря Поділля, Ельжбета,

²⁹ ZDM / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś. — Wrocław, etc. 1970. — Cz. V: Dokumenty z lat 1401–1440. — T. V. — S. 12.

³⁰ Dworzaczek W. Lelewicy Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV. — Tab. 2. — S. 302.

³¹ Про участь Спитка у військових діях проти князя Владислава Опольського у 1391–1392 рр. див.: Laberschek J. Wyprawa zbrojna króla Władysława Jagiełły na krakowsko-wieluńskie posiadłości księcia Władysława Opolczyka w 1391 r. // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów. — Warszawa, 1996. — T. VI. — S. 156–158.

³² Dworzaczek W. Lelewicy Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV. — Tab. 2. — S. 302; *Idem*. Genealogia. — Warszawa, 1959. — Tab. 4: Książęta Mazowieccy z Domu Piastów.

удруге вийшла заміж за Яна, князя зембицького³³. Отже, маємо приклад підвищення статусу родини Мельштинських якщо не до рівня князів, то, принаймні, виокремлення їх серед тогочасного коронного можновладства.

В історіографії існує декілька думок із цього приводу. Насамперед ідеться про боротьбу за вплив у королівській раді. Вочевидь, на десятому році правління Владислав II Ягайло перебував якщо не в пошуку, то, принаймні, прагнув міцно закріпити біля себе Лелівітів, і передусім Спитка з Мельштина, для якого шлях шаблями урядницької ієрархії був майже завершеним. А коли так, то залишається земля (а краще — велика територія) як спосіб винагородження. В отриманні великих земельних надань Спитко не був новачком. У 1385 р. від королеви Ядвіги у заставу за 1500 гривень він отримав Бецьку землю (*terra nostram Beczensem*)³⁴. По-друге, це гроші, які Спитко надав королеві для розрахунку з Вітовтом за його акцію з підкорення Поділля у 1394 р. Сума обчислювалася 5000 гривень у празьких грошах³⁵. Що мав на увазі Ягайло, починаючи всю цю історію з підпорядкуванням Поділля? Можливо, причиною було бажання короля позбутися останніх угорських васалів на руських землях, адже після подій 1387–1388 рр. Львівська, Перемишльська та Галицька землі остаточно ввійшли до складу Польського королівства. Фактом залишається те, що правлінню князів Коріатовичів на Поділлі було покладено край.

Можливо, Ягайло не зміг знайти відповідну кандидатуру серед князівського прошарку, аби замінити Коріатовичів. Серед низки присяг на вірність новому королеві, Ядвізі та Польському Королівству, не маємо у нашому розпорядженні такого документа з боку подільських князів (утім, це не означає, що його не могло бути, хоча подальші події зводять існування такого документа практично до нуля). Чому ж тоді Коріатовичі не склали такої присяги? Адже з високою долею ймовірності можемо стверджувати, що якби така присяга від подільських князів існувала, то згадку про неї у тій чи тій формі фіксували б джерела.

Видається, ще одним з аргументів на користь Спитка, на що свого часу звернув увагу Ян Тенговський, було те, що Коріатовичі вважалися (або сприймалися) при краківському дворі угорськими ленниками. Тому-то Ягайло й не мав наміру залишати за ними Поділля³⁶. Щодо Великого князівства Литовського, то більшість акцій, що були організовані з цього боку, мали на меті передусім забезпечення чисельного клану Гедиміновичів уділами для князювання. Натомість небажання Ягайла посилювати позиції

³³ Ibid. — Tab. 5: Książęta Śląscy z Domu Piastów (Wrocławscy i Swidniccy).

³⁴ ZDM. — T. VI. — S. 457–458.

³⁵ Про суми, які фігурували у цій транзакції, див.: Kurtyka J. Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i I połowie XV wieku. — S. 28–29.

³⁶ Tęgowski J. Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. — T. V. — Kraków, 1997. — S. 160–161.

Вітовта у цьому регіоні, наймовірніше, й стали причиною того, що вибір короля зупинився на краківському старості.

Період володарювання Спитка на Західному Поділлі настільки «темний», що його ніяк не «освітлюють» згадка в люстрації 1615 р. про привілей, виданий ним міщанам магдебурзької юрисдикції, згідно з яким вони мали право на третю частину доходів із замкового млина, що на річці Смотрич (обумовлювалося, що ці кошти йтимуть на потреби оборони міста³⁷), а також глейт, виданий молдавським воєводою Стефаном для проїзду Спитка³⁸, коли він, імовірно, намагався вплинути на господаря, котрий дав притулок Коріатовичам. За припущенням В. Двожачка, Спитко у період свого подільського володарювання, найімовірніше, контролював політику щодо Молдавського та Валаського князівств, які внаслідок вакууму влади в Угорщині прийняли васальну зверхність Корони Польської. Та і його участь у липні 1397 р. в з'їзді у Старій Всі на Спішу, на думку дослідника, не була умовною, зважаючи на подільський фактор³⁹.

Щодо управління отриманою територією, крім згадки з люстрації 1615 р., привертає увагу інформація Я. Длугоша про з'їзд коронних та литовських панів у Парчові в 1451 р., на якому, ймовірно, і було покладено край тривалим, як на середину XV ст., суперечкам за Поділля, наводить розлогу промову кардинала Збігнева Олесницького (свого протектора) про права Корони Польської на Поділля. У патетично переданій Я. Длугошем промові є один цікавий пасаж із згадкою Поваля Слуповського, на який свого часу звернув увагу Я. Куртика⁴⁰. У латинському виданні «Історії Польського королівства» зазначено: «*Scitum enim est, milites Poloniae, Powalam, Slupowski et alios illam gubernasse, deinde Spithkoni de Melsthin*

³⁷ Źródła dziejowe. — T. V: Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich, Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Wyd. A. Jabłonowski. — Warszawa, 1877. — S. 16. («Także przy odprawowaniu lustracyi starostwa tego, mieszczanie kamienieccy prawa lackiego produkowali przed nami przywilej na trzecią miarę we młynie na rzece nazwanej Smotrycz, od Spytka wojewody krakowskiego onym dany i od ś. p. Władysława i Stefana królów polskich, także i od terażniejszego Zygmunta Pana naszego konfirmowany, z którego trzeciej miary powinności do zamku nie odprawują żadnych, ale ten pożytek na obronę i potrzeby miejskie obracać powinni»). Проведений за два роки до цієї акції акт передачі Кам'янецького староства новому королівському намісникові Александрові Калиновському (у 1613 р.) про цей млин подає таку інформацію: «Naprzod młyn Lacki: Z tego młyna na zamek dwie mierze ydą, a mieszczanom trzecia, groszy dwa na potrzeby y poprawe młyna Zamek iako sie wyzey namienilo powinien dawać, a mieszczanie trzeci» (див.: Archiwum główne akt dawnych w Warszawie. — Archiwum Skarbu Koronnego. — Dział LVI. — Sygn. 4-K/I. — K. 47 v).

³⁸ CEV. — S. 43.

³⁹ Dworzaczek W. Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV. — S. 114–115.

⁴⁰ Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy / Opr. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. — Kórnik, 1998. — S. 11. — Przep. 19.

palatino Cracoviensi largitione perpetua»⁴¹. Тут Поваля та Слуповський розділені комою, чого вже немає у тогочасному польському перекладі цієї фрази: «*Wiadomo, że rycerze Polscy, Powala Słupowski i inni tą ziemią zarządzali; że potem Spytkowi z Melsztyna wojwodzie Krakowskiemu dana była dożywociem*»⁴². У новому коментованому латиномовному виданні Я. Длугоша так само — без коми — повторено попередній варіант цього фрагмента: «*Scitum enim est milites Polonie, Powalam Słupowski et elios, illam gubernasse, deinde Spithkoni de Melstin palatino Cracoviensi largicione perpetua*»⁴³. Коментуючи його, упорядники послалися на працю Я. Куртики 2000 р. та перелік подільських урядників, переказавши припущення дослідника про можливе адміністрування цієї території у 1394–1395 рр.⁴⁴

Не викликає сумніву, що хтось мав би бути намісником (старостою) Спитка з Мельштина в Кам'янці. Як і те, що Спитко на це місце мав би поставити довірену особу, йому добре відому. Питання в тому, чи Поваля Слуповський — це одна особа, чи дві різні? У своїй праці В. Двожачек згадує рід Поваль-Огонів (*Powalów-Ogonów*)⁴⁵. Це, принаймні, дозволяє припустити існування двох осіб.

Те, що Слуповські теж були Лелевітами й походили з Малополющі, а також те, що їхні володіння були розташовані поряд із маєтностями Спитка, може свідчити, на думку Я. Куртики, про клієнтарно-патрональний зв'язок між ними⁴⁶. Проблему, що існувала з часів уведення до наукового обігу тексту Я. Длугоша, він спробував розв'язати у своїй розвідці, присвяченій найстарішим документам, виданим ордену францисканців у Кам'янці. Її першу частину автор присвятив ідентифікації подільського старости Рафала, знаного з джерельних згадок 1403 та 1409 рр. Авторським висновком стало те, що можна з певною долею ймовірності ідентифікувати Слуповського та Рафала як одну й ту ж особу, зважаючи ще й на той факт, що Рафал зі Слупова був засвідчений в оточенні Спитка з Мельштина ще у 1395 р.⁴⁷

На цьому варто було б завершити розповідь про Спиткове володіння Поділлям, адже у сучасній українській історіографії вже наводиться чимало

⁴¹ Joannis Długossii seu longini canonici cracoviensis historiae polonicae libri XII / Ed. J. Żegota Pauli. — T. V. — Liber XII (XIII). — Cracoviae, 1878. — P. 96.

⁴² Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polskich ksiąg dwanaście / Przekład Karola Mecherzyńskiego. — T. V. — Ks. XII. — Kraków, 1870. — S. 89.

⁴³ Joannis Długossii. Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae. Liber duodecimus 1445–1461. — Cracoviae, 2003. — P. 115.

⁴⁴ Ibid. — P. 416.

⁴⁵ Dworzaczek W. Lelewici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa Małopolskiego wiek XIV–XV. — S. 59.

⁴⁶ Ibid. — S. 23–25. Тут подано інформацію про малопольських Слуповських герба Леліва. Див. також: Urzędnicy podolscy XIV–XVIII. Spisy. — S. 11. — Przym. 19.

⁴⁷ Kurtyka J. Najstarsze dokumenty dla franciszkanów kamienieckich z lat 1400 i 1402 // Roczniki Historyczne. — 2001. — R. LXVII. — S. 152–153.

прикладів з описанням «величезних» робіт, проведених за ініціативи Спитка з Мельштина щодо уфортифікування Кам'янецького замку⁴⁸. Можливо, заходи з розбудови замку та й самого Кам'янця як столичного міста Поділля і проводилися з ініціативи Спитка, проте, на жаль, усі ці припущення не мають під собою жодного джерельного наповнення.

Єдиним матеріальним слідом представників герба Леліва є його зображення на кахлях, якими була вимощена підлога у кам'янецькій православній (!) Троїцькій церкві (див. ілюстр.)⁴⁹. Характерно, що вони були доповненням до інших кахлів, на яких є зображення орла, а також змія й святого Юрія, що його поборює⁵⁰, герба міста тощо. Усе це може говорити про ідеологічний підтекст композиції — Кам'янець та Поділля під управлінням лелевітів у складі й під владою Корони Польської.

Улітку 1399 р. володар Поділля пристав до військ литовського князя Вітовта, які склалися з литовсько-руських сил, загонів хана Тохтамиша, близько сотні вояків Тевтонського ордену під керівництвом рагнетського комтура Маркварта фон Зальцбаха, а також майже 400 рицарів із теренів Польського королівства, серед яких, за свідченням Я. Длугоша, виділявся краківський воєвода Спитко з Мельштина з численним подільським загonom. Зокрема, разом із ним згадано таких осіб, як Сендзівой з Остророга, Доброгост із Шамотул (донька якого була дружиною сина Спитка), мазовецький воєвода Ян Гловач із Ланзениць, Гануш із Домброви та ін.⁵¹ Чому Спитко таки взяв участь у цій військовій виправі? Адже більшість польських рицарів змушені були, як свідчить Я. Длугош, через заборону королеви Ядвіги, відмовитися від неї. Скоріше за все, причину участі володаря Західного Поділля в поході Вітовта слід убачати у володінні цим краєм, адже

⁴⁸ У черговий раз про це: *Пламеницька О.* Кам'янець-Подільський. — К., 2004. — С. 113–115.

⁴⁹ Там само. — С. 186. — Рис. 134 (тут на фото видно, принаймні, дві кахлі із зображенням герба Леліва).

⁵⁰ Прориси та реконструкцію В. Бевза див.: *Петров М.Б.* Історична топографія Кам'янця-Подільського кінця XVII–XVIII ст. (Історіографія. Джерела). — Кам'янець-Подільський, 2002. — С. 242. — Рис. 144.

⁵¹ *Johanns von Posilge, Officials von Pomesanien. Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419) // Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der Preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft / Herausgereren von T. Hirsch, M. Töppen und E. Strehlke.* — Т. III. — Leipzig, 1866. — P. 230; *Jana Długosza Kanonica Krakowskiego Dziejów Polskich ksiąg dwanaście.* — Т. IV. — Ks. IX–X. — Kraków, 1868. — S. 496. Політичний аспект і значення цієї битви у давнішій літературі див.: *Барбашев А.* Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы (1410 г.). — Санкт-Петербург, 1885. — С. 94–100; *Греков И.Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). — Москва, 1975. — С. 223–236.

Східне Поділля належало Вітовтові, а також у бажанні отримати здобич і славу⁵².

Це була остання військова виправа у житті Спитка — він загинув під час битви на річці Ворскла 16 серпня 1399 р. Про його смерть у Супрасльському літописі зазначалося: «[...] а се имена ізбиєных князеи Литовъскихъ [...] князь Выспытко Краковъскыи»⁵³. Отже, у черговий раз джерела зафіксували (або «згадали») його «князівський» статус.

Нетривале Спиткове володіння Західним Поділлям у 1395–1399 рр. було дуже нетиповим як на свій час прикладом, коли особа некнязівського походження підносила верховним володарем над рештою, і якій надавалися у володіння величезні території саме на княжому праві. Усе це породило певні інспірації щодо особливого статусу серед коронного панства, проявом чого стали шлюби дітей та вдови Спитка з Мельштина з представниками роду П'ястів — на той час абсолютний виняток з існуючого порядку. Такий особливий статус Спитка як одного з ініціаторів вибору Ягайла чоловіком королеві Ядвізі, наймовірніше, був пов'язаний як із його незаперечними заслугами перед новим володарем, так і, не в останню чергу, проугорською політикою подільських князів Коріатовичів, яка в нових реаліях була не тільки архаїчною, але й небезпечною. Непов'язаний династично з молдавськими господарями і цілковито чужий у цій частині Європи, Спитко, враховуючи його заможність та вплив на короля, був чи не найідеальнішою фігурою для реалізації планів Ягайла щодо інкорпорації Подільського князівства до складу особистого домену короля й Корони Польської загалом. Тут Ягайло, імовірно, повторював практику Людовіка Угорського, який, призначивши своїм намісником дієвого князя Владислава Опольського, тісно прив'язав руські землі до свого королівства.

⁵² У Я. Длугоша є доволі патетичний опис участі Спитка у цій битві: Długossii J. *Historiae Polonicae libri XII* / Ed. I. Zegota Pauli. — Cracoviae, 1876. — Т. III. — Libri IX, X // Długosz J. *Opera omnia* / Ed. A. Przewdziecki. — Т. XII. — Р. 528.

⁵³ Супрасльський список // Полное собрание русских летописей. — СПб., 1907. — Т. XVII: Западнорусские летописи. — С. 48.

Андрій Блануца*

**Судові урядники в земельних спорах
у Великому князівстві Литовському
(1529–1566 рр.)**

У статті аналізуються питання компетенції судових урядників в справах про земельні спори у Великому князівстві Литовському у період дії Першого Литовського Статуту.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Перший Литовський Статут, судові урядники, землеволодіння, шляхта

В статье анализируются вопросы компетенции судебных урядников в делах о земельных спорах в Великом княжестве Литовском на протяжении действия Первого Литовского Статута.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Первый Литовский Статут, судебные урядники, землевладение, шляхта

In paper has been investigated the problems competence of judicial constables in land affairs in the Grand Duchy of Lithuania during the duration of the First Lithuanian Statute.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, the First Lithuanian Statute, judicial constables, landowning, nobility

Питання земельної власності та землеволодіння складають ключовий сегмент економічного розвитку Великого князівства Литовського (ВКЛ). У Першому Литовському Статуті (далі — І ЛС)¹ детально прописані усі складові набуття, тримання, володіння та розпорядження шляхетськими маєтками і землями. В артикулах І ЛС коди-

* Стаття підготовлена у рамках виконання наукового проекту № Ф54.5/009 за темою «Соціально-економічні реформи в Білорусі і Україні в XVI–XVIII ст.» за сприяння й фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України.

¹ Первый Литовский Статут (1529 г.) / С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гюдавичюс. — Вильнюс: Margi rastai, 2004. — 522 с. — Библиография в сносках и в конце книги, 77 иллюстр.

фіковано й на правовому рівні узагальнено практику поземельних відносин у ВКЛ, що складалася на основі звичаєвого права, великокнязівських грамот, рішень станово-представницьких з'їздів, постанов Панів-Рад ВКЛ тощо упродовж XIV — першої третини XVI ст.

Окремі спеціальні дослідження щодо судової практики у ВКЛ після запровадження ІЛС належать перу І. Старостіної² та А. Хорошкевич³. У їхніх розвідках розглянуто факти судової діяльності воєвод у ВКЛ після запровадження ІЛС, норми якого відразу ж застосовувалися на практиці не лише в центральних районах держави, а й в її віддалених регіонах. Литовські дослідники С. Лазутка та І. Валіконіте у підготовлених ними до друку судових книгах ЛМ (разом з іншими метрикантами групи по вивченню Литовських Статутів та Литовської метрики Вільнюського університету) на основі документів детально проаналізували судоустрій та судовий процес у ВКЛ⁴. В. Воронін у вступній частині книги № 228 ЛМ навів стислі відомості з службової кар'єри вітебського воєводи М.В. Ключка та відповідно його судової діяльності як воєводи⁵. Характерно, що основна розробка проблематики судочинства у ВКЛ періоду дії ІЛС відбувається у контексті аналізу окремих документів ЛМ або видання книг судових справ ЛМ. Натомість роль судових урядників у системі судочинства ВКЛ періоду чинності ІЛС залишається малодослідженою.

Поточна практика дії «земельних» артикулів ІЛС вимагала ефективного вирішення різного роду маєткових спорів, які постійно виникали у шляхетській корпорації землевласників й землеутримувачів. Як результат уста-

² *Старостіна І.* Применение новеллы Юстиниана в суде Великого княжества Литовского 1538 г. (на основании материалов книги Литовской метрики № 228) // *Z dziejów kultury prawnej: studia ofiarowane Profesorowi Juliuszowi Bardachowi w czterdziestolecie urodzin.* — Warszawa, 2004. — S. 135–147.

³ *Хорошкевич А.Л.* «...У статут угленуше» // *Памяти Лукичева.* — М., 2006. — С. 80–88.

⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga №. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt.* Vilnius, 1995. — P. XXIV–LIX; *Lietuvos Metrika. Knyga № 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė.* Vilnius, 1997. — P. XCVIII–CX; *Lietuvos Metrika. Knyga № 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Lazutka.* Vilnius, 1999. — P. LXXV–LXXIX; *Lietuvos Metrika. Knyga № 230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė.* Vilnius, 2001. — P. XXVIII–XXXII; *Lietuvos Metrika. Knyga № 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė.* — Vilnius, 2003. — P. LIII–LVIII.

⁵ *Воронин В.А.* Матей Войтехович Ключко и его судебная книга // *Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко / 1533–1540 (Литовская Метрика. Книга № 228. Книга судебных дел № 9) / Подготовили В.А. Воронин, А.И. Груша и др.* — М., 2008. — С. 6–12.

лилася процедура вирішення маєткових спорів у судовому порядку, де великий князь литовський відігравав ключову роль. Саме він був останньою інстанцією щодо винесення вироку або призначення розгляду тієї чи іншої справи. Великий князь литовський за ІЛС вважається «вищим інтерпретатором статей Статуту». Так, у разі виявлення складних судових конфліктів, де норми права остаточно не врегульовували усі процесуальні процедури, до господаря звертався за порадою («наукою») й комісарський суд⁶. Утім, низка процесуальних процедур покладалася на великокнязівських суддів, призначуваних господарем для розгляду конкретної справи. Вагому роль відігравали й свідки з числа місцевої шляхти, а також пани радні, які були присутні під час винесення вироку великим князем. Саме діяльність цих урядників й складає об'єкт даного дослідження.

Для ефективного вирішення поземельних спорів господар практикував направляти на місце суперечки своїх підданих — великокнязівських урядників, яких уповноважував розсудити за нормами діючого права той чи інший спір щодо землі чи маєтності. Яскравим прикладом може слугувати судова справа за 1553 р., коли Сигізмунду II Августу скаржився волинський зем'янин Микита Кутровський на справців мит волинської та підляшської комор Олехна та Івана Борзобагатих про те, що митники «через стародавние границы квалтовне земли, поля, дубровы и сеножатыя имения его Кутрова отнимают и ку имения своему Галичаном приворочают». До того ж насильне відібрання Кутровського маєтку супроводжувалося постійними наїздами на прилеглі володіння Микити Кутровського: «и также дей квалтовне частокрот на тые земли его выежджают, врадниковъ, слугъ и людей его кутровскихъ побили и поранили, и многие шкоды и грабежи починили и тепер дей чинят»⁷. Відповідно до норм права Микита Кутровський «их листы нашими позовными перед знаку права позываютъ», прагнучи притягти кривдників до розгляду судової справи на «рок певный». Проте митники на час розгляду справи перебували у Вільносі, тому за другим призначенням року (дата розгляду судової справи) Борзобагаті-Красенські зобов'язувалися вивести своїх суддів. Утім й цього разу митникам завадили «державні» справи й доручення короля («нижли они на он час за некоторыми послугами нашими для потреб замков украинных на то рок за комиссиями зложоных на оный кгрунт земляный, где ся розницы деют, сами выехати и судей своих вывести не могли»)⁸. Зважаючи на вагомі причини, Сигізмунд II Август відстрочив

⁶ Lietuvos Metrika. Knyga № 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. — Vilnius, 2003. — P. 25, 49–51, 52, 72–73, 95, 103–104, 117–118, 131–133 та ін.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі — AGAD). — Archiwum Potockich z Radzyna (далі — APR). — F. 334. — Sygn. 417. — S. 1.

⁸ AGAD. — APR. — F. 334. — Sygn. 417. — S. 2.

розгляд судової справи на іншу дату, яка мала припасти на день «святое нароження панни Марии» 1552 р.

Вислухавши аргументи Микити Кутровського, великий князь литовський дав дозвіл позивачу вивести на спірні землі своїх суддів і разом із судьями Борзобогатих-Красенських вирішити всі суперечки щодо земель. У разі неявки суддів однієї з двох сторін Сигізмунд II Август своїм листом зобов'язував господарського дворянина Федора Бокія, а також суддю Володимирського повіту Волчка Якимовича та волинського зем'янина Григорія Сенютича Ляховицького розглянути справу Микити Кутровського й винести відповідний вирок «водле обычаю и права посполитого статуту земского». До того ж у випадку, якщо хтось із суддів не міг приступити до виконання своїх обов'язків, позиваюча або відповідаюча сторона могла замінити такого («тогда он себе на местко того иного, хто похочет, того мает судею с руки свое взяти, который таковую ж моц будет мети и то справовати»)⁹.

Отже, даний документ дає чітке уявлення про механізм здійснення розгляду судової справи про земельні спори, коли місцевим урядникам (господарський дворянин, володимирський повітовий суддя), а також судьям двох сторін надавались повноваження у межах дії І ЛС виносити відповідні вироки. Тому тут роль «судової бюрократії» була доволі значною, адже, по суті, вона виступала гарантом права й могла виносити вироки у непростих справах.

Вирішення будь-яких межових земельних спорів, як правило, починалося із призначення великим князем або господарським судом межових або дільчих суддів, на яких покладалися вельми важливі обов'язки — на місці розібратися у конфліктній ситуації та точно визначити межі земельних володінь спірних територій. Причому дана процедура усталилася задовго до прийняття І ЛС й без особливих змін була кодифікована в Статуті¹⁰. Своє рішення межові судді представляли на комісарський суд, який вже, опираючись на їхню інформацію та попередній вирок, ставив остаточну крапку у судовій справі.

Для винесення вироку у судовій справі за 1547 р. київських зем'ян Івана Андрійовича Колочана (його інтереси представляв умоцований Венцлав Гладкович Голоб, який доводився Колочану зятем), з однієї сторони, та Василевою Рощиною Андрієвою Костевича — з другої (причому позивачка являлася І.А. Колочану рідною сестрою) київський воевода Фрідріх Глібович Пронський залучив остринського державцю Звіра Львовича та зем'янина Київського повіту Герасима Андрійовича Халецького. Спільно судові уряд-

⁹ Ibidem. — S. 5–6.

¹⁰ Так, низку судових справ, в яких призначалися межові чи дільчі судді, зафіксовано в книзі судових справ № 4 ЛМ (Lietuvos Metrika. Knyga № 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė. — Vilnius, 1997. — P. 41–42, 45–46, 65–66, 73–75, 75–76, 78–79 та ін.

ники (якими названі особи були на момент розгляду скарги) винесли вирок на користь Василевої Роциної, за яким вона отримала у володіння половину материзної частки маєтку Запрудичі у Київському повіті, якою відмовлявся поступатися її брат після смерті їхньої матері¹¹. Як бачимо, воєвода у даній справі потребував допомоги двох осіб шляхетського походження у винесенні судового вироку. При цьому указані шляхтичі виконували функції судових урядників.

Сам київський воєвода також зловживав урядницьким статусом й, як видно з однієї скарги, поданої на нього до господарського суду, насильно відбирав у своїх сусідів земельні угіддя, осаджуючи їх своїми підданими. Це, зокрема, з'ясовується у судовій справі від 5 листопада 1547 р. між мідницьким плебаном князем Мартином та київським воєводою князем Фрідріхом Глібовичем Пронським про перевіз на р. Вілії, землі, сіножаті, ліси, бори та людей костельного маєтку Мідницького, які були забрані до маєтку Миха-лишського¹². Для винесення вироку великий князь, як і в попередніх справах про земельні суперечки, наказав вивести на місце конфлікту комісарських суддів зі сторони мідницького плебана («... и з очевистого мовенья на рокъ от его кролевской милости зложоный, комисарей яко на речъ земленую тамъ выводил») та київського воєводи («А князь воєвода тежъ зъ судьями своими тамъ выеждчаль»). З'їхавшись у призначеному пункті, («онъ (мідницький плебан. — *Авт.*) с тое копы зъ судьями своими зъехалъ»), судді князя Мартина були допущенні до провадження процедури опитування свідків та огляду межових знаків («за слухными знаки граничными от комисарей своих ку доводу былъ припушонъ, а судьи плебанские выслухавъши листовъ и присеги плебанское, и осмьнадцати светьковъ его»)¹³. Провівши розслідування на місці, комісарські судді дійшли згоди й постановили «тотъ перевозъ плебану и зъ землею, и зъ лесомъ, и с тыми людьми его, што было за держанья пана виленского от костела Медницкого отнято, плебану медницкому къ костелу Медницкому присудили и оный весь кгрунтъ при-сужоный ему ограничили»¹⁴.

Комісарське рішення було направлене до господарського суду, де вже на призначений господарем час (5 листопада) мав з'явитися київський воєвода для отримання остаточного вироку. Без сумнівів, великий князь у своєму вердикті опирався на рішення комісарів.

Важливу інформацію про роботу королівських суддів містить, зокрема, комісарське рішення від 6 липня 1543 р. на скаргу господарських підданих

¹¹ AGAD. — APR. — F. 334. — Sygn. 92. — S. 100–101.

¹² Российский государственный архив древних актов (РГАДА). — Ф. 389 (Литовская метрика). — Оп. 1. — Ед. хр. 235. — Л. 44–45. Ця судова справа опублікована Д. Ващуком (*Ващук Д.П.* Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської метрики) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 1. — С. 208–209).

¹³ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 235. — Л. 44.

¹⁴ Там же. — Л. 44.

маєтків Чернчі Городка та Маневичів на дії князя Федора Андрійовича Сангушковича. Сигізмунд I Старий доручив холмському військовому, любомському старості Миколаю Граблю та ковельському, мельницькому, вижовському, милянівському та фалілеїцькому старості Богдану Михайловичу Семашку винести вирок щодо земельних спорів князя з королівськими підданими маєтків господарського домену. Для цього великий князь наказав суддям виїхати до своїх маєтків Чернчі Городка та Миляновичів, де саме й чинив кривди королівським підданим князь Ф.А. Сангушкович. Головною задачею суддів було визначення кордону («границы») між маєтком Карасин князя та Чернчі Городка й Миляновичів короля: «з ыменя его Карасина осмотра и справедливое розознане о кгрунт того имени, маючи Б(о)га и справедливост перед очима своими, вчинити»¹⁵. Приїхавши на місце земельних суперечок, королівські судді відразу звернулися до луцького старости (саме на території Луцького повіту розташовувалися маєтності короля) князя Андрія Михайловича Кошерського, який був урядником королівських маєтків, й той вже супроводив їх до місця знищення межових знаків. Сюди ж прибув і князь Федір Сангушкович, де у його присутності королівські судді розпочали опитувати свідків. Королівські піддані Чернчі Городка й Маневичів свідчили про те, що піддані Ф.А. Сангушковича зіпсували межові знаки й силою відібрали їхній острів Дубровицю. Князь же свідчив, що то був його острів, а чернчгородські й маневицькі піддані короля самі навмисне зіпсували межові знаки й знищили знаки, якими позначалися кордони. Мало того, за словами Сангушковича, королівські піддані нанесли свої знаки на його володіннях. Після опитування свідків судді оглянули кордон й межові знаки, якими розмежовувались володіння. Королівські піддані представили суддям речові докази (грані на деревах), якими ще здійснив розмежування маєтків князь Костянтин Острозький через своїх комісарів панів Михайла Семашковича, Степана Воропайовича та князя Василя Сокольського. Ф.А. Сангушкович наполягав на своєму, переконуючи суддів у тому, що ніяких комісарів не було й відповідно не було здійсненне розмежування за наказом князя К. Острозького. На такі аргументи королівські піддані повідомили суддям, що після розмежування маєтків комісари видали їм межовий лист, який, однак, згорів під час одного з татарських нападів на Волинь. Як доказ цього, королівські піддані склали присягу («шапку ставили»), що за нормами ранньомодерного права й звичаїв слугувала прямим доказом. На дії чернчгородців й милянівців князь Ф. Сангушкович «на сведецтво того заходцы слати не хотел», що й послужило для суддів ключовим аргументом у винесенні рішення на користь королівських підданих: «А так мы, видячи справедливост подданных короля его м(и)л(о)сти и выведавши от обapolних суседов тамошних, маючи Б(о)га и справедливост пред очима своими, а звлаща бачачи на то, иж кн(я)зь староста володи-

¹⁵ AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4803. — K. 1.

мирский самъ сведецство на тых подданных своих выдал, што они не з уряду, але злодейским обычаем тыи границы клали, подданных короля его м(и)л(о)сти при тых гарницах их есмо zostавили, и mezi старыми их гранми новыи границы им есмо казали позначити. А по болотом копцы по грудом казали есмо покопати»¹⁶.

Таким чином, призначені великим князем литовським судді відповідно до його інструкції («маючи науку короля его милости») та норм ІЛС зобов'язувалися вирішити важливу для короля справу. Суддям, окрім досконального знання права, звичаїв, потрібно було здійснювати й заходи щодо збору свідчень шляхом опитування підданих двох сторін, а також перевірки документів та доказів, які часто були суперечливими й тим самим утруднювали винесення вироку. Тому на королівських суддів покладалася вельми відповідальна справа.

Важливу інформативну складову про роботу межових суддів містить судова справа пана Остафія Яциничча з рошським державцею князем Федором Івановичем Заславським, датована 17 листопадом 1533 р. Остафій Яцинич кілька разів звертався зі скаргою до великого князя на безправні дії князя Ф. Заславського, який разом зі своїми підданими відібрав й розорав Яворські лови та пуці скаржника, супроводжуючи це насиллям, збройними нападами та пограбуванням його людей та підданих. Господар призначає межових суддів О. Яциничу — берестейського старосту пана Олександра Івановича Ходкевича та городенського городничого князя Семена Богдановича Одинцевича, які спільно із двома межовими суддями Ф. Заславського, яких той мав взяти самостійно, мають виїхати на місце конфлікту й там встановити границі їхніх володінь. Проте коли в назначений господарем час князь Ф. Заславський та його судді не з'явилися, то судді О. Яциничча, виконуючи наказ великого князя литовського, «пан Остафей и [з] светками своими их доводил, ему держати дали, водле Статуту права земьского»¹⁷. Судді також вписали у реєстр всі кривди, причинені землям О. Яциничча внаслідок нападів, пограбувань та наїздів, й відіслали до господарського суду.

Князь Ф. Заславський не виконує приговору межових (комісарських) суддів, ігнорує й господарський суд, не з'являючись на його засідання. Відтак великий князь повторно надає наказ (науку) комісарським суддям, щоб вони склали реєстр понесених паном О. Яциничем збитків й оцінили їхню вартість: «Котрых жо шкод ихъ комиссары, водле Статуту, осумовали две тисечи и девецот копъ грошей, и тридцат, и польпеты копы, и осмъ грошей. И тую всю суму, на чомъ они присягу вделали, п(а)ну Остафью Яциничу на кн(я)зи Федоре усказали и листъ свій судовый на то ему дали, и

¹⁶ Ibidem. — К. 4–5.

¹⁷ Lietuvos Metrika. Knyga № 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai parengė I. Valikonytė, S. Lazutka. — Vilnius, 1999. — P. 78. Це посилання на 20-ту статтю Розділу VIII ІЛС.

тые п(е)н(я)зи казали ему по рокам платити, подле правъ писаныхъ...»¹⁸. Як виявилось, сума збитків склала 2934 копи і 38 грошів литовських. Така сума була значною й для заможних князів й панів ВКЛ. Як і в попередньому випадку, князь Ф. Заславський проігнорував й це рішення суду. О. Яцинич вкотре звертається до великого князя, щоб той вчинив справедливість у його справі. При цьому позивач активно апелює до рішення призначуваних господарем комісарів: «... ажбы, водле оного суда комисарского и листу их судового, был захован и штобы в тыхъ презыскахъ его от кн(я)зя Федора заплата ся ему стала»¹⁹.

Врешті-решт господарський суд на основі вироку комісарського (межового) суду й керуючись 11-ою статтею Розділу VI ІЛС, виніс новий остаточний вердикт, за яким князь Ф. Заславський зобов'язувався усю суму, указану вище, «... п(а)ну Остафью Яцыничу платити на тьи роки, яко у Статутехъ права земского описуеть — на каждую четверть року по сту копь грошей — перед двораниномъ г(о)с(по)д(а)рскимъ Семеномъ Гринковичом, ничимъ оныхъ роковъ не отволокаючы»²⁰. Як і в більшості судових справ, нам невідомо, чим врешті-решт закінчилася судова тяганина між двома великими землевласниками. Утім, з цієї справи яскраво видно, яку роль відігравали комісарські судді. Саме вирок першої інстанції був основою для винесення остаточного вироку господарського суду.

Низкою своїх вироків великий князь литовський наказував місцевим урядникам «чинити справедливість» згідно зі статутом ВКЛ, що було прямим обов'язком для воєвод, старост, намісників та господарських урядників²¹. Наприклад, вирок від 19 жовтня 1547 р. Сигізмунд II Август доручав новгородському воєводі пану Олександровичу Ходкевичу, який одночасно суміщав уряди берестейського старости, а також віленського, остринського та книшинського державці, винести вирок у справі князя Івана Васильовича Полубенського з берестейськими зем'янами Станіславом Войтеховичем, Мацеєм Стоцьким та Августиним Глебовським Хмілевцями про «земляні шкоди» останніх в маєтку Опілля князя: «переходечи чез

¹⁸ Ibidem. — Р. 78.

¹⁹ Ibidem. — Р. 79. Це посилання на 11-ту статтю VI Розділу ІЛС.

²⁰ Ibidem. — Р. 79.

²¹ Окремі аспекти судової складової діяльності господарських воєвод, старост та намісників висвітлені у праці А. Яковліва (*Яковлів А.* Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. — К., 1907); волинського та київського воєвод — у роботі Д. Вашука (*Вашук Д.* Абыхмо деръжали ихъ подлѣ права ихъ земъли (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). — К., 2009); луцького старости — у статтях В. Поліщука (*Поліщук В.* Князь Богуш Корецький як землевласник та урядник (1510–1576) // Київська старовина. — 2001. — № 3. — С. 56–72; *Його ж.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (на прикладі Луцького замкового уряду 1561–1567 рр.) // Укр. археограф. щорічник. Нова серія. — Київ–Нью-Йорк, 2004. — Вип. 8–9. — С. 266–298).

границу именья его Ополя земли его власные того именья на колкодесит бочок кгвалтовне забрали и розробили, и некоторые дей с них на тых же землях дома поселили»²². А 11 серпня 1546 р. великий князь литовський віддавав розпорядження своїм урядникам князю Андрію Семеновичу Одинцевичу та Лукашу Федоровичу Беззьському розібратися у справі господарського зем'янина Миколи Миколайовича Юшкевича із Юрієм Миколайовичем Будилою про напади останнього на Недрошленський маєток Юшкевича²³. У березні 1547 р. за дорученням господаря віленський воєвода й канцлер ВКЛ пан Ян Юрійович Глебович виніс вирок по скарзі господарської боярині Віленського повіту Петрової Остиковича Ганни на віленського боярина Ольбрахта Сляжаковича про чоловіка Гринеля Дашковича з землею. За результатом розгляду справи вирок віленського воєводи був на користь Петрової Остиковича Ганни, яка склала присягу, а О. Сляжакович не зміг представити письмових свідчень, які б вказували на право володіння чоловіком з землею²⁴. Подібні приклади можна наводити й далі.

У січні 1549 р. Сигізмунд II Август своїм листом інформував королеву Бону, кременецького старосту пана Петра Семашка та Петра Загоровського про затяжний конфлікт навколо спірних володінь князя Федора Михайловича Вишневецького з князями Олександром, Юрієм та Войною Федоровичами Вороницькими, що розташовувалися під Мідинською дубровою. Князь Ф.М. Вишневецький названі землі ще раніше відсудив у родини князів Збаразьких (у листі указано: «дей, первьи сего мел он право за листы нашими комисейными с княгиною Ганною Андреевою Збаразскою и с панами ее князем Николаем, князем Щефаном, князем Юрем, князем Владиславом Збаразскими о земли их посполите и судей с obu сторон на тои земли пенные выводили»²⁵). Конфлікт не було вичерпано після першого разу, коли господар «дав науку» конфліктуючим сторонам вирішити спір шляхом комісарського суду із залученням своїх суддів. У листі повідомлялося, що «за которым, дей, зрученьем их (суддів. — *Авт.*) оное право mezi ними конца приняти не могло и, недоконавши тых границ, оттол зъехали проч»²⁶. Тобто ефекту комісарським судом так і не було досягнуто.

Терплячи великі шкоди й збитки, завчасно зафіксувавши їх у відповідному реєстрі, князь Ф.М. Вишневецький скаржився на князів Вороницьких, просячи у великого князя дозволу взяти своїми судьями осіб, яким було адресовано даний лист господаря (тобто королеву Бону й панів Петра

²² AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. III. — Sygn. 1. — K. 2.

²³ Lietuvos Metrika. Knyga № 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviienė, L. Steponavičienė. — Vilnius, 2009. — P. 38–40.

²⁴ Ibidem. — P. 91–93.

²⁵ Biblioteka Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (далі — Biblioteka PAN i PAU). — Rękopis 6021. — K. 4.

²⁶ Biblioteka PAN i PAU. — Rękopis 6021. — K. 4.

Семашка та Петра Загоровського), а Вороницькі на свій розсуд також могли взяти своїх суддів. Сигізмунд II Август таким чином задовольнив прохання позивача, а також «поклав рок» для розгляду комісарськими суддями даної справи за дванадцять неділь після 22 січня 1549 р. Вердикт господаря варто зачитувати, так як він демонструє стандартну диспозиційну формулу у справах щодо маєткових спорів: «И вы бы с теми судьями их поспол ся згодивши, там на тые земли, которые они менуют быти своими властным, выехали и о бо всех кривдах его, о чом колвек на них будет жаловати, меж ними досмотрели и справедливость тому вчинили, а мы до них писати велели, приказуючи аж бы они на тот рок на тые земли судей своихъ вывели и сами ку праву стали и права были послушни во всем»²⁷. У разі ж ігнорування розпорядження господаря князями Вороницькими, великий князь наказував суддям скаржника винести вирок «водле Статуту права земского»²⁸.

Вердикт такого ж змісту виніс Сигізмунд II Август у справі від 10 вересня 1552 р. шляхтичів Волинської землі господарського дворянина Олександра Богдановича Загоровського та володимирського зем'янина Станіслава Івановича Перевальського. Перший скаржився на володимирського зем'янина, що той землі, поля, сіножаті й дуброви його власні міцно гвалтом від його маєтку Суходол, Дьогтева та Солонева позабирав й чималі шкоди й збитки цим завдав, долучивши до скарги відповідний реєстр збитків, попередньо зафіксувавши його у замкових володимирських книгах²⁹. Для розв'язання конфлікту О. Загоровський межовими суддями взяв князя Матвія Васильовича Четвертенського, господарських дворян Федора Васильовича Бокія та Волчка Якимовича Жасковського. Господар дозволив С. Перевальському вибрати своїх суддів, «кого захочет», а також «поклав тому праву рок» від дати листа за дванадцять неділь, зобов'язавши двох шляхтичів разом зі своїми суддями виїхати на місце конфлікту й «справедливість учинити не отступаючи от Статута права земского». Так як даний лист адресовувався І. Перевальському, великий князь за умови невиконання його указівок «тым судям его науку нашу дали, же бы они его в том водле Статуту права земского заховали»³⁰.

Характерною деталлю у всіх справах про маєткові спори була можливість для всіх конфліктуючих сторін — як позивачів, так і відповідачів — заміни межових суддів у разі якихось непередбачуваних причин³¹.

²⁷ Ibidem. — К. 4.

²⁸ Ibidem. — К. 4.

²⁹ Ibidem. — К. 7.

³⁰ Ibidem. — К. 7.

³¹ Див., наприклад: Biblioteka PAN i PAU. — Rękopis 3375. — К. 11; Rękopis 6021. — К. 7.

Доручення ж розгляду судових справ великокнязівським урядникам було нормою у період дії ІЛС, за яким у ВКЛ функціонували воєводський, комісарський³², маршалківський, вотчинний та інші суди. Литовські метриканти С. Лазутка, І. Валіконіте та С. Віскантайте-Савіщевене, посилаючись на статтю 6 розділу 6 ІЛС, припускають існування у цей час й повітового судді³³. Проте уряд професійних повітових суддів буде сформовано у ВКЛ лише за результатами проведення судової реформи в 60-х роках XVI ст. за польським зразком. Тому урядники господарського двору мали пройти відповідну підготовку й на практиці здійснювати суддівські функції.

Відзначимо, що практика передачі окремих суддівських повноважень місцевим або регіональним урядникам, унормована ІЛС й застосована ним після 1529 р., бере свої витoki ще з удільних часів, коли ще не були сильними владні позиції центрального апарату ВКЛ. Так, до остаточного закріплення великокнязівської влади і контролю над Волинню, тут остаточний судовий вердикт виносив удільний князь. Наприклад, цінну інформацію про судову діяльність володимирського та луцького князя Федора Любартовича надають його документи-вироки від 28 липня 1399 р.³⁴, 19 січня 1428 р.³⁵ та 29 травня 1430 р.³⁶ Для з'ясування усіх обставин маєткових суперечностей своїх підданих кн. Федір Любартович призначав й направляв на місце конфлікту межового суддю («мы есмо выслали нашего старосту зоудечевского п(а)на Ленка»³⁷), який мав вислухати докази уповноважених осіб конфліктуючих сторін (старців) й представити воєводі попереднє рішення. Опираючись на нього, кн. Федір Любартович разом з панами (найближче оточення князя) виносив остаточні вирoki. Отже, наведені приклади вже вкотре підтверджують висновки литуаністів про рецепцію практичних норм судочинства, практиковані удільними князями, у ІЛС.

Варто також торкнутися питання діяльності воєводського суду у межах правового поля ІЛС. Так, важливу інформацію можна почерпнути з матеріалів книги судових справ № 9 ЛМ, яку авторський колектив публікаторів

³² Наприклад, у 1540 р. у ВКЛ функціонував комісарський суд під керівництвом Яна Миколайовича Радзивіла у складі луцького єпископа Юрія Фальчевського, жемайтійського єпископа Венцлава Вербицького і полоцького воєводи Яна Юрійовича Глібовича, а у 1541 р. на чолі з Матеєм Войтеховичем Яновичем у складі (не завжди однаковому) князя Івана Андрійовича Полубенського, господарського кухмістера Яна Нарбути, двірного підскарбія Івана Андрійовича Солтана, гродненського городничого князя Семена Богдановича Одинцевича і господарського маршалка Яна Стецковича (*Lietuvos Metrika. Knyga № 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylą knyga (XVI a. pabaigos kopija)* / Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karavičienė. — Vilnius, 2003. — P. 20–77, 77–176.

³³ *Ibidem.* — P. LIII.

³⁴ *Archiwum Państwowe w Krakowie na Wawelu.* — ADzied. perg III/3.

³⁵ *Ibid.* — ADzied. perg III/5.

³⁶ *Ibid.* — ADzied. perg III/4.

³⁷ *Ibid.* — ADzied. perg III/3.

заглавив як «Судова книга вітебського воєводи, господарського маршалка, волковийського і оболецького державці М.В. Клочка», опираючись на відповідну інформацію з її першого аркушу³⁸.

З-поміж 212 документів книги нас цікавлять судові вироки вітебського воєводи. Характерно, що свої вироки воєвода здійснював відповідно до норм І ЛС, зокрема, у деяких судових справах указано на конкретні статуткові артикули, згідно з якими виносився вирок («и мы казали Статуть отъворыти») ³⁹. При цьому М.В. Клочко опирався на усні свідчення представників сторін позивача й відповідача ⁴⁰, часто підкріплені вже відповідними документами (різного роду транзакційними договорами, духівницями або теста-ментами, великокнязівськими наданнями чи підтвердженнями, судовими вироками інших інстанцій й т. п.) ⁴¹. В окремих випадках у воєводських вироках призначався рок для розгляду відповідної судової справи. Наприклад, це мало місце у справі слуги віленського воєводи О.М. Гаштольда Ждана Богдановича із вітебськими боярами Михайловою Курейшовою Богданою та її дочкою Оленою Молоденовою про маєток Речею (вирок від 29 квітня 1537 р.), а також у справі волковийських бояр Мартина Вислоуховича та його синів Івашка і Славути з бояринею того ж повіту Мневською Ядвігою про маєток, який був у власності Ждана Мартиновича (вирок від 15 липня 1537 р.) ⁴². У обох випадках вітебський воєвода призначив рок земський для подальшого вирішення судової справи.

Важливою складовою у процесі винесення вироку вітебським воєводою було здійснення попереднього розслідування на місці конфлікту, пов'язаного із землею чи маєтностями. Тому воєвода у тих випадках, коли винесення вироку було неможливим без такого попереднього слідства, призначав й направляв на місце конфлікту межових суддів з числа воєводських урядників. Так, щодо цього усталеною формулярною фразою стає вираз «а такъ, мы для певънейшее речы и хотячы ся того достаточъне доведати, высылали есмо тамъ на тые земъли врядника нашего», а у винесенні свого вироку воєвода опирався на те, що «то пакъ тыи суди нашы, тымъ, на тых земъляхъ, бывъшы и кождую речъ на писме написавъшы, намъ дали» ⁴³. Часто межовим суддею міг бути призначений воєводою у конкретній справі виж, як, наприклад, мало місце у справі від 11 вересня 1538 р. Згідно з нею, путні люди, господарські озерищські слуги, Матвій Шостак, Сазон Хотев, Марко

³⁸ РГАДА. — Ф. 389. — Оп. 1. — Ед. хр. 228. — Л. 1; Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко... — С. 58.

³⁹ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Клочко... — С. 241.

⁴⁰ Там же. — С. 302, 323 та ін.

⁴¹ Там же. — С. 140, 141, 148, 243, 327, 330 та ін.

⁴² Там же. — С. 87, 93.

⁴³ Цит. за: Там же. — С. 163.

Васильович, Медвідь Іванович, Гапон Белоусов спільно зі своїми братами скаржилися на озерницького підданого королеви Бони Власа Івановича Парховича з його братами про насильне захоплення їхньої отчизної землі. Воевода, зважаючи на складність справи та чисельність її учасників, «и мы, бачачи то, иж они, обедеве стороне, один на другого жалуютъ, путьные люди поведаютъ, же бы то ихъ земля была, а данъныи кажутъ, же бы ихъ то отъчизна, и мы для вчыненья справедливости мижи них, обеюхъ сторонъ, посылали вижом служебника н(а)шого Федора Валаха (підкреслення наше. — *Авт.*)» й разом із судьями конфлікуючих сторін (старцями) «того межы них справедливее досмотрели, и мне бы тот суд свои отъказали»⁴⁴. Зваживши всі аргументи й особливо вирок межового («сумежного») суду, М.В. Ключко знайшов «того Шостака и его товаришов в томъ правыхъ и при той земли есмо zostавили»⁴⁵. Як бачимо, воевода практикував (й шляхта вповні це підтримувала) залучати до суддівських дій у земельних спорах старців, тобто авторитетних й досвідчених людей з числа місцевої шляхетської корпорації. А роль старців у таких діях не викликала сумнівів, так як даний інститут мав давню традицію у досудових та судових діях, особливо під час копного (вічового) суду⁴⁶.

Уповноважений воеводою межовий суддя практикував брати з собою помічників з числа «людей добрых, бояр і міщан». Так, вітебський намісник Клишко Федкович, направлений вітебським воеводою М.В. Ключком 20 серпня 1539 р. межовим суддею у справі вітебських міщан Бориса, Івана та Мишка Ходорових, Сліжикових дітей, із Мишкою Лучиним разом з його братією Сухорукими про сумісну землю, «там, на тую землю, выездил з людми добрыми, бояры и мешчаны, и того межы нихъ досмотрель, и намъ тотъ суд свои отъказаль»⁴⁷. У результаті воеводський вирок, опертий на межовий суд намісника, був на стороні Сліжикових дітей.

Земельні спори, які виникали між представниками заможних князівських чи панських родів, вимагали участі у їх вирішенні більш широкого кола суддів. Таким конфліктом стало посягання підляського воеводи, господарського маршалка й дорогицького старости пана Івана Богдановича Сапіги на маєток Вейсей господарської маршалкової та писаревої пані Коптевої Васильовича Марії Костянтинівни. Тож вирок «висаженого суда» у даній справі від 24 липня 1540 р. спільно винесли вітебський воевода М.В. Ключко, господарський маршалок й браславський староста Павло Іванович Сапіга та

⁴⁴ Там же. — С. 205.

⁴⁵ Там же. — С. 207.

⁴⁶ Див. детально про копні суди одну з останніх робіт на цю тематику: *Гурбик А.* Трактатування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях великого князівства литовського // *Ukraina Lithuania: студії з історії Великого князівства Литовського.* — 2009. — Т. 1. — С. 11–33.

⁴⁷ Судебная книга витебского воеводы, господарского маршалка, волковыского и оболецкого державцы М.В. Ключко... — С. 251.

князь Іван Андрійович Полубенський. При цьому вони також опиралися на межових суддів, які «на которыи рокъ мають они, обедеве стороне, тамъ на тыи земъли суди вывести, которые маотъ межы нихъ о вьсихъ тыхъ кривьдахъ ихъ досмотрети и справедливость тому вчынити»⁴⁸.

Важливою складовою у винесенні вітебським воєводою (як і для інших судових і владних інстанцій) вироку була процедура публічності, а конкретно — присутність й участь у засіданні суду свідків з числа авторитетних шляхтичів, які водночас обіймали певні владні регіональні уряди. Зокрема, за даними 228-ї книги судових справ ЛМ, «оптимальний» склад свідків вітебського воєводського суду був представлений так: городничий і хорунжий пан Роман Гарасимович, земський ключник Іван Яцькович Зелепуга, господарські бояри Олександр Олехнович, Матвій Молодень, Кміта Ширкович, Іван Павлович Поливка, Богдан Белиницький, Олехно Павлович та «иньшыхъ людеи добрыхъ было досить»⁴⁹.

Господар неодноразово доручав воєводам розглядати конкретні справи про земельні спори з причин своєї зайнятості або відсутності на території ВКЛ⁵⁰. Так, в одній із таких справ Сигізмунд I Старий доручив винести вирок віленському воєводі пану Яну Юрійовичу Радзивілу. Суть земельного конфлікту полягала у тому, що одну й ту ж маєність було надано двом господарським підданам — черкаському міщанину Степану та канівському драбу (через зіпсованість частин документу неможливо встановити ім'я драба та назви спірного селища). Воєвода доручив пану Яну Кміті та князю Богушу Корецькому розглянути надавні документи двох власників селища, а вже сам вирок було винесено 17 серпня 1544 р. під час роботи сейму у Бересті. Перевага була надана тому власнику селища, котрий отримав від великого князя надавчий документ раніше свого конкурента⁵¹.

Підсумовуючи, зазначимо, що більшість судових справ у ВКЛ розглядав особисто великий князь литовський. Утім, він часто залучав для цього своїх підданих з числа господарських бояр, які мали на місці винести попередній вирок, що ставало основою для великокнязівського рішення-вироку. Також, господар виносив вирокі спільно з панами радою ВКЛ⁵². Наприклад,

⁴⁸ Там же. — С. 341, 343.

⁴⁹ Там же. — С. 324, 330 та ін.

⁵⁰ «Про то приказуем, же бы перед нами, а в небытности нашей в Великом князстве Литовском перед урядниками нашими ку праву стал..., и в том их усраедливил на роках судовых, которые от нас наперед зложоны будут» (Biblioteka PAN i PAU. — Rękopis 6021. — К. 8.). Така усталена формула була поширеною у великокнязівських ви роках за відсутності чи можливості такої відсутності особисто господаря під час розгляду судових справ.

⁵¹ Biblioteka PAN i PAU. — Rękopis 6089. — К. 3.

⁵² Про склад, повноваження, функції та діяльність панів радних у XV ст. див. капітальні праці Л. Корчак: *Korczak L. Litewska rada wielkksiążęca w XV wieku.* —

30 жовтня 1529 р. Сигізмунд I Старий спільно з панами радою виніс вирок, за яким було присуджено частину маєтку Зелви пану Ілліничу⁵³. Протягом 1546–1548 рр. спільно з господарем судові вирокі виносили такі члени панів ради ВКЛ: біскуп луцький та берестейський князь Юрій Фальчевський, біскуп жемайтійський князь Венцлав, віленський воєвода Ян Юрійович Глебович, пан троцький, староста жемайтійський, державця плотельський і тельшовський пан Яронім Олександрович Ходкевич та господарський підкоморій, ровенський староста пан Григорій Олександрович Ходкевич. Склад панів радних за дорученням великого князя литовського міг й сам виносити вирокі⁵⁴. Важливим питанням залишається розгляд судової діяльності панів радних щодо української шляхти, що може бути предметом наступної розвідки.

Отже, діяльність великокнязівських урядників у сфері розгляду судових справ про маєткові спори у Великому князівстві Литовському була важливою складовою під час проходження служби при дворі великого князя литовського й при сумлінному виконанні доручень господаря могла закласти фундамент для кар'єрного зростання та / або нарощування земельних володінь. Залучення ж до виконання великокнязівських чи воєводських доручень під час судового розслідування давало гарну можливість службовій шляхті набувати неоціненний досвід правової практики.

Kraków, 1998. — 120 s.; *Korczak L.* Monarcha i poddani. System władzy w Wielkim księstwie Litewskim w okresie wczesnojagiellońskim. — Kraków, 2008. — 207 s.

⁵³ AGAD. — Archiwum Radziwiłłów. — Dz. I Dokumenty pergaminowe (Archiwum Nieświeskie). — Sygn. 7554.

⁵⁴ Lietuvos Metrika. Knyga № 234 (1546–1548): 19-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Parengė I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviënė, L. Steponavičienė. — Vilnius, 2009. — P. 13–173.

Додаток:*

**Мікрофільм: AGAD. — Zbiór Dokumentów
Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4806. — K. 1-7.**

1543. Июля 6. В Чернче Городке. Комиссарское решение по жалобе подданных королевских имений Чернчи городка и Маневич на притеснения князя Федора Андреевича Сангушковича

Мы, Миколай, кграбл войский холмський, староста любомский а | Богдан Михайлович Семашко, староста ковелский, мелницкий, | вижовский, милановский, фалилеицкий, ѡбывамамы тымъ | листом нашим, іако г(о)с(по)д(а)рь корол его м(и)л(о)сть, пан наш м(и)л(о)стивый, ра|чил нам, слугам своим, росказати выехати до имениа его м(и)л(о)сти | г(о)с(по)д(а)рского повѣтѣ Луцкого Чернче городка и Маневич и кри|вдѣ подданных его м(и)л(о)сти того-то имениа Чернче городского и | Маневичского, которыи ѡни менили починены себе быти | ѡт кн(я)за Федора Андрѣевича Санкѣшковича, маршалка | Волынского земли, старосты володимирского, з ымениа его Ка|расина ѡсмотрѣти и справедливое розознанѣ ѡ кгрунт того | имениа, маючи Б(о)га, и справедливост перед ѡчима своими | вчинити, и штобы было кгрунтѣ справедливого его к(о)ролевски | м(и)л(о)сти, иж быхмо то при имениу его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьском зоставили. А штобы было кн(я)за, старосты володимирского, справедливого, | абыхмо его при его справедливости заховали и границѣ пев|ную межи имением его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рским и кн(я)за старостиным имен|ем вчинили.

Мы, слуги его к(о)ролевски м(и)л(о)сти, на росказанѣ | его м(и)л(о)сти на рокѣ, ѡт г(о)с(по)д(а)ра его м(и)л(о)сти зложоный, и ѡт кн(я)за ста|росты володимирского принатый, д(е)нь св(я)того Петра, св(я)та | минѣлого, там до того имениа его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рского Чернче городка | и Маневич приехали, а кн(я)зь Андрей Михайлович Кошєрский, | староста луцкий, стерегѣчи речи г(о)с(по)д(а)рьское іако в|радовник | его м(и)л(о)сти тамошнего замкѣ Луцкого, и нам до того имениа || [2] г(о)с(по)д(а)рьского приехал, где ж и кн(я)зь, староста володимирский, пил|нѣючи тоѣ ѡмовы и року своего, к намъ приехал. Мы, | маючи надкѣ его к(о)ролевски м(и)л(о)сти, и в копеи листѣ кн(я)за, старо|сты володимирского, ѡписан. Так с|а есмо справрвали, | напервей росказали есмо подданным г(о)с(по)д(а)рьским чернчегород|цом и маневичаном, абы ѡни нас привели и нам всказали, | где

* Публікація документу здійснюється згідно з дипломатично-критичним методом та у відповідності із запропонованими В. Німчуком «Правилами видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції» (К., 1995) із деякими змінами.

кривдѣ собе *от* кн(я)зѣ, старосты володимирского, мают. Они нас напервей привели в остров, который менют Дѣбро|вицою, и всказали перед нами веле дерева бортного, скажо|ного и попаленого, поведаючи, *иж* тот остров их влостный, | а кн(я)зь, староста, им то квалтом *от*нимал и тоє дерево по|казити казал. А кн(я)зь, староста, поведал, *иж*бы тот остров его | быть, а тыи люди, корола его м(и)л(о)сти в него квалтом *от*нимали | и новым знаменѣм в тот сѣ остров вписали, тоє дерево *иж*бы | сами *ж* показали, как тоє имѣне его пѣсто было спустошо|но *от* татар, а поведал, *иж* его имѣна и людеѣ, в том остро|ве старшии, знамена были. А люди корола его м(и)л(о)сти пове|дили, *иж* в томъ дереве посажом ихъ были старыи под|писы и знамена, нижли люди его за росказанѣм его показали | и попалили, чого люди корола его м(и)л(о)сти на людеѣ его хо|тели доводчинити и присагати.

Мы, хотачи достаточнѣ | всеє кривды подданных его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рьских доведати и ѡ|смотреть, росказали есмо имъ, абы они всю границѣ | свою, которую они мают с Карасином, намъ ѡказали. Где *ж* || [3] они пове|диди, *иж* мают с Карасиномъ посеред болота, которым | болотом повели к одномѣ островку, на котором была ѡлха, | и в той ѡлсе гран вынали и нам ѡказали, и *от*тол повели | болотом, минуючи остров ц(е)рковный чернчегородский аж до борѣ, | кды на бор вывели, тогда вказали нам колкосот граней | в деревьях нарубиных. Которыеи пове|дили, *иж* имъ положо|ны через комисари *от* кн(я)зѣ Костантина небожчика высланный | пна Михайла Семашковича, а кн(я)зѣ Василя Соколского, а пана | Степана Воропаевича, кн(я)зь староста володимирский вка|зал, подал тых граней людеѣ корола его м(и)л(о)сти свои гра|ни барзо старыи. Который пове|дил, *иж* кды ещо тоє имѣне | его Карасин на предков корола его м(и)л(о)сти кѣ Чернче городку | держано, теды люди карасинскии сами заходачи | злодейским ѡбычаем, тыи границы положили, а не з ѡр|ду тыи границы межи ними положоны были, а ку лю|демъ корола его м(и)л(о)сти мовил, *иж* бы они тыи свои грани | также злодейским ѡбычаем клали. А тыи комисари, | *от* кн(я)зѣ Костантина высланыи, имъ тых границ не клали, | поведаючи, *иж* бы Степан Воропаевич через посѣлы то | зводил, а гарниц не положил. Тыи люди корола его м(и)л(о)сти | мовили, *иж* тыи границы тыи комисари, высланыи *от* кн(я)зѣ | Костантина, имъ положили и листь сѣдовый на тоим | были дали, нижли кды татарове прибыли на Волын||[4]скѣ землю без вести и в тот час и тоє имѣне Чернче горо|док на корен сказили и людеѣ всих выбрали, в тен час и лист | сѣдовый в них згинул. Але пред сѣ ставили шапкѣ на | колкодеслат светков ѡбаполних сѣседов своих, и которыи | тому розездѣ и тым границам якъ их тыи суди кла|ли были сведоми, и иншии и сами на том розездѣ | при тых судахъ были и с тыми светки на том при|сагнути хотели. И к томѣ брали сѣ на самого | того заходѣ, *от* кого кн(я)зь староста тоє имѣне Кає|расин мает на земанина земли Волынское

Леца Баевског(о), | который жив, а они с ним тыи гарницы граничили, | а кн(я)зь староста того заходцы своего на том рокѡ не по|ставил, што был повинень вчинити и до него тыи | люди корола его м(и)л(о)сти слали, и ж по тыи границы | он тыи земли с ними держал, а через них не вступовал. | Кнз староста на сведецство того заходцы слати | не хотел.

А так мы, видачи справедливост под|данных корола его м(и)л(о)сти и выведавши от ѡбапол|них ссѡдѡв тамошних, маючи Б(о)га и справедли|вост пред ѡчима своими, а злща бачачи на то, и ж | кн(я)зь староста володимирский самъ сведецство на | тых подданных своих выдал, што они не з ѡрадѡ, | але злодейским ѡбычаем тыи границы клали, под||[5]данных корола его м(и)л(о)сти при тых гарницах их есмо зоста|вили, и межи старыми их гранми новыи границы им | есмо казали позначити. А по болотом копцы по грѡдом казали есмо покопати. Нижли што сѡ дотычет | того ѡстровка Дѡбровицы, выведали есмо от | корола ж его м(и)л(о)сти подданных их. Тыи подданыи | его карасинцы мали в нем пол своих в заставѡ от | сто лет и далей, и не хотачи есмо нарушити сум|нѡния своего, придали есмо ему в том ѡстровкѡ | кѡ болотѡ земли. А тѡю землю от имени кн(я)зѡ | старостина вѡ сторону подданных корола его м(и)л(о)сти | есмо ѡтехали, ѡграничили и копцы закопали | почон от границы Голѡзейское от болота Водска до Дѡбровицы, и через тот ѡстров Дѡбровицѡ до болота Ѡсом|на тым болотом по половицы против долгого ѡстров|ка до дороги Карасинское, от дороги до нивки врѡчища Берленое против Чернѡгородского ц(е)рковного | ѡстрова Сѡтовищѡ, ѡттол до врѡчища рѡчки Коленца, | от Коленца до Клемного, от Клемного до Красного Борѡ по дорогѡ Боровенскую, от Красного Борѡ до Стол|ских плесѡ, от Столских плес до Белского леса, от Бел||[6]ского леса до Цетани бродѡ по дорогѡ великѡю Пин|скую до границы Червищѡское и Боровенское, | по которымъ врѡчищам граней в деревьях ново | положонных, кромъ старых несказонных три|ста а копцов семнадцат есмо положили, | што ж кн(я)зь староста володимирский и под|даныи корола его м(и)л(о)сти от нас вдачнѡ при|нали, и юж по тыи граници и по тыи копцы | як кн(я)зь староста володимирский, так подда|ныи корола его м(и)л(о)сти спокойнѡ вечнѡ держати | поднали и через ѡныи грани и копцы в тыи | земли ѡступовали, не мают под закладом | на корола его м(и)л(о)сти двумя тислчма | копами грошей. А што сѡ тычет шкод, кото|рыи менили люди корола его м(и)л(о)сти собе по|чинены быти, а кн(я)зѡ старостины подданыи | собе яко ж спор немалый коло того межи собою | мели. А потом сѡ они поѡднали и з ѡбудвѡ сторон тыи шкѡды межи собою ѡпустили.

И на то есмо чернѡгородцом и манѡвичаном || [7] дали сѡс наши лист з нашими печатми. |

П(и)сан в Чернѡ городкѡ, лет(а) Бож(его) нарож(еня) 1543 м(е)с(я)ца июл(я) 6 дѡн, | индикт 1.

Наталія Старченко

**Наїзди та грабежі
в шляхетському соціумі Волині
(1566 р. — початок XVII ст.)**

У статті аналізується побутування в ранньомодерному шляхетському соціумі Волині найпоширеніших правопорушень — наїздів та грабежів, які у межах шляхетської культури ворожості були символічним актом оголошення про помсту, обов'язковим для почтивого шляхтича в боротьбі з недругами, специфічною формою поррахунків за уразу для честі, елементами двобою поміж супротивниками за добру славу у спільноті, особливим лицарським правом, за допомогою якого відновлювалася справедливість.

Ключові слова: *шляхта, Волинь, право, статуту, конституції, наїзд, грабіж, розбій, честь, добра слава, feud, шляхетська культура, повсякдення, уявлення*

В статье анализируется бытование в шляхетском социуме Волыни раннего нового времени наиболее распространенных правонарушений — наездов и грабежей, которые в пределах шляхетской культуры вражды были символическим актом объявления о мести, обязательны для почтивого шляхтича в борьбе с неприятелями, специфической формой расчетов за оскорбление чести, элементами поединка между противниками за добрую славу в сообществе, особенным рыцарским правом, с помощью которого восстанавливалась справедливость.

Ключевые слова: *шляхта, Волинь, право, статуты, конституции, наезд, грабеж, разбой, честь, добрая слава, feud, шляхетская культура, повседневность, представления*

In the present article, I have analyzed assaults and robberies, the two most common crimes in the early modern Volhynian gentry community. While committing such acts was to be strictly punished according to laws, they nonetheless served an important function in the gentry culture of hostility, where honour and the gentrymen's good reputation were the main regulators of behaviour. They served as symbolic declarations of revenge, mandatory for the honourable gentrymen, a compulsory step in fights against enemies, a part of a duel for reputation within the community, a specific knightly law that

helped to restore justice. Therefore, the crimes for committing which a gentryman could lose his life and honour were in fact tolerated by the community. However, these crimes were carried out in a relatively mild manner regulated by the rules that everybody knew, and, had a gentryman decided to break them, it could cost him his honour and prestige.

Keywords: *gentry, Volhynia, law, statutes, constitutions, assaults, robbery, honour, reputation, revenge, feud, gentry culture, the quotidian*

Серед найтяжких кримінальних злочинів Речі Посполитої, що резервувалися за шляхтою майже до кінця XVIII ст., фігурував наїзд. Він маркував шляхетський стиль життя та прислужився до постання чи не найтривалішого і найміцнішого історіографічного штампу — про річпосполитський простір як територію сваволі, всуціль нелегітимних практик та домінування права сильного¹.

¹ Цей штамп поширився чи не від початку складання української історіографії, зокрема, в роботах знакових авторів XIX — початку XX ст. — М. Костомарова, В. Антоновича та М. Грушевського, які загалом тотожні у своєму вираженні шляхетській Речі Посполитій (Див., наприклад: *Костомаров Н.* Богдан Хмельницький. — СПб, 1870. — Т. I. — С. 1–20; *Кулиш П.* Отпадение Малороссии от Польши (1340–1654). — М., 1888. — Т. I. — С. 34; *Антонович В.* Исследования о гайдамачестве // Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С. 373–374; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. — К.–Львів, 1913. — С. 194–195 (нами свідомо обрано саме популярну історію, в якій авторська концепція подається якнайвиразніше, не маскуючись науковою риторикою, до того ж цей текст був досить поширений серед пересічного читача). У польській історіографії праця «Prawem i lewem» пера В. Лозінського більш ніж на століття сформувала уявлення про нічим не стримувану конфліктність ранньомодерного шляхетського соціуму Речі Посполитої, причиною якого була слабкість королівської влади і недовір'я судочинства, зокрема, практична відсутність виконавчих інститутів (Див.: *Łoziński W.* Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku: W 2 t. — Kraków, 1957). Праця витримала 6 перевидань, останнє з яких датується 2005 р. Щоправда, автори двох відомих нам статей про наїзди в окремих регіонах Корони Польської протягом XVII–XVIII ст. зауважують багатофункціональність цього суто шляхетського правопорушення, зокрема, і як регулятора стосунків поміж членами спільноти, своєрідного механізму вирівнювання кривд та відновлення справедливості через застосування ритуалізованого насильства (Див.: *Golec D.* Zajazdy na Kujawach w XVII i XVIII wieku // *Przegląd Historyczny.* — 1982. — Z. 3–4. — S. 283–294; *Pugaciewicz I.* Porządek sąsiedzki przemocą regulowany. O organizacji i funkcjach zajazdu w II poł. XVII i w XVIII wieku // *Białostockie Teki Historyczne.* — 2006. — T. 4. — S. 103–127). М. Камлер, автор щойно виданої книжки про шляхетське насильство у Серадському воеводстві, заперечує такі підходи до аналізу неправових практик, однак його підрахунки різних видів правопорушень — поранень, убивств, крадіжок, грабежів, наїздів, побиття, образ тощо — свідчать на їх користь (Див.: *Kamler M.* Przemoc między szlachcią sieradzką w XVII wieku. — Warszawa, 2011). В українській історіографії продовжується «криміналізація» шляхетського повсякдення (Див.: *Мальченко О.* Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI — першої половини XVII ст. (військовий аспект) // *Київська старовина.* — 1997. — № 3–4. —

Між тим, зміни в підходах до аналізу конфлікту як соціального феномену, який не стільки руйнує суспільний порядок, скільки його конструює², змушують переглянути ставлення до наїздів (і тісно з ними пов'язаних грабежів) не лише як до злочинів, а й як регулятора стосунків у шляхетській спільноті. На сьогодні вже аксіоматично: суперечки, що ведуться різними методами і на різних щаблях, є невід'ємною частиною відносин, вони однопорядкові таким поняттям, як влада, право, володіння. У спільнотах, де влада не була, а чи була лише частково зовнішньою репресивною силою, йшлося про постійну боротьбу за домінування між особами і клієнтарними групами. Позиції здобувалися у постійних сутичках, на різних «майданчиках», залежали від досить мінливої розстановки сил та вміння переграти супротивника — не лише фізичними засобами, а й риторикою. Тобто, насильство було інструментом, до якого вдавалися задля захисту честі³, здобуття престижу (доброї слави) і отримання влади у суспільствах, де слабка центральна влада співіснувала з корпораціями озброєних, засадничо рівних між собою воїнів, які вирізнялися сильними самоврядними традиціями.

Власне, історики говорять про специфічну культуру ворожості, властиву панівним станам середньовіччя та ранньомодерного часу (за нею в західній історіографії закріпилася назва *feud*), де насильство між землевласниками розглядається не як бандитизм, а засадничо врегульований спосіб провадження конфлікту, який проходив за певними правилами⁴. Ознаки культури

С. 94; *Блануца А.* Соціально-станова зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Укр. іст. журн. — 2003. — № 4. — С. 103–111; *Його ж.* Шляхетські наїзди у Великому князівстві Литовському за матеріалами Литовської метрики першої третини XVI ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. — 2008. — Т. 18. — С. 76–77).

² Конфлікт, виводячи на яв претензії поміж особами/групами осіб, підштовхував сторони до порозуміння, тож у тривалому процесі переговорів між ними ставав одним із інструментів досягнення миру (*Gluckman M.* Peace in the Feud // Past and Present — 1955. — Т. 8. — Р. 1–14). Про еволюцію поглядів на конфлікт див.: *Brown W. C., Górecki P.* What Conflict Means: The Making of Medieval Conflict Studies in the United States, 1970–2000 // Conflict in Medieval Europe. Changing perspective on Society and Culture / Ed. by W. C. Brown, P. Górecki. — Farnham-Burlington, 2003. — Р. 1–36.

³ *Старченко Н.* Честь як регулятор шляхетського повсякдення (Волинь отанньої третини XVI — початку XVII ст.) // Укр. іст. журн. — 2012. — № 6. — С. 25–39.

⁴ *Miller W.* Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law and Society in Saga Island. — Chicago University Press, 1990. — Р. 180–181; *Hyams R.* Feud in Medieval England // The Haskings Society Journal Studies in Medieval History / Ed. by R. B. Patterson. — 1991. — Vol. 3. — Р. 1–21; *Smail D. L.* Hatred as a social institution in the late-medieval society // Speculum. — 2001. — Vol. 76. — № 1. — Р. 90–126; *Halsall G.* Violence and society in the early medieval west: an introductory survey // Violence and Society in the Early Medieval West. — Woodbridge: The Boydell Press, 1998. — Р. 21–28; *Vaïm C.* Переосмислити насилля: из двухтысячного тысячелетия в тысячный // Средние века. — 2004. — № 65. — С. 45–60; *Stuart C.* Blood and Violence in Early Modern France. — Oxford Univ. Press, 2006;

ворожості можна охарактеризувати таким чином: чи не будь-яка дія може бути сприйнята як образа, що плямує честь; захистити честь можна лише з допомогою помсти, що описується як відповідь на ворожі дії супротивника, зазвичай тривалі; під час скарги відбувається апеляція до пов'язаних зі скривдженим осіб — родичів, приятелів, патрона тощо, які зобов'язані стати на захист члена своєї групи і продемонструвати силу і солідарність; відповіді в помсті — відносно еквівалентні; вони мають бути публічні й провадитися за певними правилами, що дозволяло їх легітимізувати в очах спільноти та робило честь її виконавцям (на противагу, скажімо, до таємних убивств); взаємообмін насильницькими актами могло припинити замирення через компроміс, а не суд, який чітко визначає ролі «кривдник — жертва» і розподіляє вину і сатисфакцію відповідно до цих позицій; вербальне насильство зазвичай передує застосуванню сили, слова відіграють велику роль в культурі ворожості, адже сторони намагаються легітимізувати свої дії; основні поняття, які озвучуються під час «дебатів», — передовсім честь і сором. Тож конфлікти розгорталися за готовими моделями, а учасники проговорювали свою поведінку за допомогою клішованих формул, які були добре відомі і легко впізнавані⁵.

Помста в межах цієї культури поставала як засіб відновлення справедливості, варіант захисту прав і свобод індивіда. Межа між законом і отриманим через схвалення спільноти правом на насильство у цьому разі була досить умовна, а війна часто сприймалася як варіант Божого суду⁶. Тож злочин поставав передовсім як приватна кривда, яку мав відшкодувати супротивник. У той час звертання до суду не лише не припиняло ворожнечі (особливо за відсутності дієвої виконавчої влади), а й часто призводило до її ескалації, позаяк сприймалося як черговий акт урази для честі. Саме в контексті цих тез і будуть розглядатися наїзди і грабежі у шляхетському середовищі Волині другої половини XVI — початку XVII ст.

Наїздом чи *нахоженєм* називався напад на дім⁷, що зазвичай супроводжувався захопленням чи/і пошкодженням майна, інколи побиттям/пора-

Feud, Violence and Practice. Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White / Ed. by B.S. Tuten and T.L. Billado. — Ashgate Publishing Company, 2010; *Zmora H. The Feud in Early Modern Germany.* — Cambridge University Press, 2011. — P. 162–163.

⁵ *Hyams P.R. Was There Really Such a Thing as Feud in Middle Ages? // Vengeance in the Middle Ages. Emotion, Religion and Feud / Ed. P.R. Hyams, S.A. Throop* — Ashgate Publishing Company, 2010. — P. 151–176.

⁶ *Kaminsky H. The Noble Feud in the Later Middle Ages // Past and Present.* — 2002. — № 177. — P. 59–60.

⁷ У I ЛС — «на домъ шляхетский» (розд. 7, арт. 1), у II ЛС — «домъ а госпуду» (розд. 11, арт. 1), у III ЛС — увесь шляхетський маєток — дім, двір і всі господарчі будівлі (розд. 11, арт. 1). Про еволюцію права на прикладі наїздів див.: *Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV — кінця XVI ст. // Просемінарії. Медієвістика. Історія церкви, науки і культури.* — К., 2003. — Вип. 5. — С. 33–63.

ненням підданих та слуг. Характерна риса наїзду, відповідно до правових приписів (II ЛС, розд. 11, арт. 1), полягала в злочинному намірі нападника позбавити життя господаря дому («хто бы на чий дом а господу умыслне наехал, *хотечи его забити*»). За правовими приписами, вбивство або поранення котрогось із мешканців каралося стратою⁸. За відсутності жертв кривдник мав платити 12 рублів за «квалт» (насильницький акт, що в даному разі означав наїзд), і відшкодовувати заподіяні збитки (II ЛС, розд. 11, арт. 1). За III ЛС поняття «наїзду» означало напад не лише на дім відповідно до припису II ЛС, а й на шляхетський двір і всі господарчі будівлі, що розмивало характеристику цього виду правопорушення як такого, що скоювався з метою убивства господаря дому: з тексту відповідного артикулу були також вилучені слова «наехал, *хотечи забити*» (III ЛС, розд. 11, арт. 1). Водночас відповідальність за вбивство чи поранення під час наїзду поширювалася не лише на ініціатора наїзду, а й на його помічників: у першому випадку на смерть мали каратися всі особи, що брали участь в акції, у другому — головою платив лише «принципал», однак помічники мали сидіти у нижній вежі рік і шість тижнів.

Паралельно з артикулом, присвяченим наїзду на дім, у II ЛС була також норма, що регулювала відповідальність за наїзд на маєток в цілому («на чие именье, на село, на люди») з метою грабежу, де карою для нападника, навіть у випадку поранення підданих, була плата за гвалт і рани, а також відшкодування втрат «з навезкою» — додатковою виплатою понад реальні втрати скривдженого (розд. 11, арт. 21: «Хтобы на чие именье на село и на люди наслал або сам наехавши квалтом, побил, поранил»). Поняття «наїзду» широко вживалося також на означення чи не найпоширеніших правопорушень, пов'язаних із захопленням сусідських ґрунтів, маєтку («квалтовное выбитье держанья») і підданих⁹. Карою за цей переступ теж була плата за «гвалт» та відшкодування втрат з «навезкою» (II ЛС, розд. 4, арт. 69).

Тож законодавці фіксують такі мотиви наїздів: на дім — з метою убивства господаря дому (супутніми обставинами були зазвичай шкоди), на маєток — з метою грабежу, на ґрунт — з метою його захоплення. Попри широке уживання поняття «наїзду» щодо низки правопорушень, пов'язаних з

⁸ За III ЛС поняття наїзду означало напад на територію всього шляхетського маєтку (див. попередню примітку). Разом з тим розмивалася характеристика цього виду правопорушення як такого, що скоювався з метою убивства господаря дому: з тексту відповідного артикулу були вилучені слова «наехал, *хотечи забити*».

⁹ Див., наприклад, розвідку про шістдесятилітню боротьбу за збирання володінь Сенютами і способи досягнення свого у: *Собчук В.* Суперечки Сенют і Ярмолинських за маєтки наприкінці XVI — початку XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2010. — Вип. 9. — С. 136–158. Автор також зауважує погострення боротьби за межі з 50-х рр. XVI ст., що було пов'язане з «інтенсифікацією залюднення володінь та суміжних із ними «нічийних» просторів».

нападом на маєток, вчиненням шкод, пораненням чи вбивством підданих/слуг під час таких актів, у судовій риторичі наїзд як тяжкий злочин, за який шляхтич міг поплатитися головою, відмежовували від інших видів переступу через введення поняття *кримінальний наїзд*. Звернемося до пояснень Дем'яном Гулевичем, що виконував адвокатські функції під час судового процесу між Філіпом Бокієм-Печихвостським і кн. Янушем Заславським, суті цього злочину. За його твердженням, головною ознакою кримінального наїзду є напад на дім з наміром поранити чи вбити господаря: «Так же тежь и в наездехъ домовыхъ, не признаваючи ни в чомь учинку, мает быт таких околичности консидарация¹⁰, [...] коли умыслне для того, жебы ранил албо забиль, наедеть, то тепер криминаль»¹¹.

Аналогічним чином сутність наїзду пояснювали і в іншій справі, де Матей Стемпковський звинуватив Яна Бавора-Пилитовського у наїзді на маєток Вигуричі. Як твердив позивач, нападник з приятелями вчинив стрільбу, шукав його самого з метою заподіяти шкоду, поранив двірника та порозлякував підданих. Однак відповідач твердив, що всі ці дії не можна кваліфікувати як наїзд, бо той передбачає озброєний напад зі злочинним наміром позбавити життя господаря дому, який завершувався пораненням чи убивством його самого, членів родини, слуг або приятелів: «...потреба ведати натуру права посполитого, што за циркумстанцые¹² с права наистья мает мети, [...] жебы было умыслное наистье, жебы в дом шляхецкии збройною рукою, жебы забил албо окрутне раниль господара албо жону, албо сына и слугу, албо товариша, коли тые вси церномстанцые [!] згожаютсе, то доперо артыкул гродский, зачим вина горловая и [о] поцтивост идет»¹³.

Відсутність однієї з перелічених обставин, як наголошував Ян Бавор, міняла і характер злочину на некримінальний. На цьому була вибудована також лінія захисту Івана, Миколая та Василя Єловичів-Букоємських, звинувачених Адамом Сопотком у наїзді на його двір та пораненні слуг з вогнепальної зброї, тобто «про наистье и дому скривавлене». Як твердили відповідачі, відсутність господаря в момент наїзду унеможлиблювала існування наміру його вбити, що забезпечувало некримінальний характер переступу навіть за умови поранення слуг: «Наистье жадное ани наслане не было ани могло быти умыслне, бо и господара самого дома не было, *то юж криминалом быти не може ани се маеть розумити*. А Статуть есть волынский з роздилу одиннадцатого арьтикулу першого, который так опеваеть, ижь кгдыбы хто на чий дом умыслне наехал и забиль, таковый горломъ мает быти каранъ, але ту не было пана дома, а кого ж мял находити

¹⁰ Consideratio — розгляд, оцінювання (лат.).

¹¹ Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі — ЦДІАК). — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 142 зв.–143.

¹² Circumstantia — обставини (лат.).

¹³ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 297 зв.

и забияти, якожь и не забито никого»¹⁴. Утім, довести намір було вкрай важко; як висловлювався один із обвинувачених, «толко самъ пань Богъ [...] сердца и мысли людские ведает»¹⁵.

За правовими приписами факт наїзду постраждалий передовсім мав оповісти *околичним* сусідам-шляхті (а у випадку їх відсутності — сусідським урядникам-шляхтичам чи навіть підданам), потому — заявити про це на гроді та взяти возного для освідчення шкод; і скарга, і визнання возного фіксувалися в актових книгах. На судовому процесі позивач доводив оскарження з допомогою свідчень сусідів, яких він сам на початковому етапі інформував про наїзд, випису з судових книг визнання возного і, найголовніше — присяги. Однак спосіб доведення мав свої особливості залежно від заподіяної під час наїзду шкоди. Так, у випадку вбивства котрогось із мешканців дому позивач мусив підтвердити оскарження через присягу разом з двома свідками-шляхтичами; якби свідків бракувало, могли присягати дружина і дорослі діти, або й слуги. У випадку поранення нападнику загрожувала смертна кара лише у тому разі, якщо постраждалий на підтвердження обвинувачень присягав разом із шістьма свідками; якщо ж такої кількості бракувало, то достатньо було і трьох осіб, проте покарання пом'якшувалося — скарання «на горло» замінювалося на дванадцятитижневе ув'язнення в замку і сплату 12 рублів «за гвалт»¹⁶. Якщо присягав лише сам поранений, оскаржений відшкодовував виключно вартість ран. Коли убитих і поранених не було, позивач теж мав доводити факт наїзду і втрат присягою разом із двома свідками, а винний платив за «гвалт» і заявлені шкоди (розд. 11, арт. 2).

Однак справа зі свідками не була такою простою, як може здатися на позір. «Околичних» сусідів-шляхту (тобто тих, чії землі межували з маєтком скаржника) чи їхніх шляхетних слуг «робила» свідками сама зацікавлена сторона, забезпечуючи їх інформацією про подію. Попри дозвіл брати за свідків, у випадку відсутності шляхти, також осіб нешляхетного стану, довірою у суді користувалися зазвичай лише зізнання шляхти, адже загаль-

¹⁴ Там само. — Арк. 341 зв.–342.

¹⁵ Там само. — Спр. 57. — Арк. 820.

¹⁶ Попри те, що спосіб доведення і кари за наїзд залишилися приблизно такі ж, однак загальна тенденція III ЛС — посилення відповідальності за злочини — зберігалася. Так, за вбивство під час наїзду смертна кара загрожувала не лише його ініціаторові, а й помічникам. За сам факт наїзду, окрім плати за «гвалт», передбачене було додатково 12-тижневе ув'язнення у замку для всіх учасників нападу. У випадку присяги пораненого з двома свідками (а не з шістьма), винуватець, окрім сплати за «гвалт» і шкоди, також мав сидіти 24 тижні на дні вежі. Навіть якщо на доведення обвинувачення присягав лише сам поранений без свідків, то й у цьому разі оскаржений мав платити за рани, однак звільнявся від платні за «гвалт» і шкоди. Також за заподіяння лише самої шкоди, якщо скривджений доводив її через присягу разом з 2 свідками шляхтичами або 3 нешляхтичами, передбачалося не лише їх відшкодування і плата за факт «наїзду», а й ув'язнення на 12 тижнів (III ЛС, розд. 11, арт. 2).

ною настановою було — «плебеюс шляхтича наганяти не може»¹⁷. Таким же чином (чи майже таким) забезпечувалося і вознівське освідчення наїзду: його письмовий варіант зазвичай готувався самим потерпілим, де події і втрати подавалися у найвигіднішому для нього світлі (за III ЛС у випадку убивства труп мали привезти до замку для освідчення).

У наїзді брали участь разом з ініціатором його приятелі та слуги, а часто — лише вони з наслання зацікавленої особи. Напади нерідко відбувалися вночі, за відсутності господаря, тож скривджений мусив присягати, не маючи певності щодо особи свого головного супротивника, а з ним — і свідки, які зазвичай знали ще менше, аніж обвинувач. Як зауважував Анджей Фрич-Моджевський, не існувало в Речі Посполитій звичаю, коли перед присягою свідків запитували б, чи справді вони бачили те, в чому зібралися присягати, а чи лише чули про подію¹⁸. Тож вимога присягати за всіх цих обставин мусила суттєво гальмувати провадження справи¹⁹.

У випадку наїзду слуг скривджений спочатку мав спробувати отримати відшкодування поза судом, за домовленістю з їх паном, і лише за його відмови — позивати пана до суду про наслання²⁰, тобто, у суді позивач мав довести злочинний намір свого супротивника. Для виявлення всіх обставин тяжких кримінальних злочинів від 1578 р. спорадично, а з кінця 80-х років зазвичай практикувалося виведення шкрутинії обома сторонами: «...подаваючи в той мере по себе конституцію варшавскую в року тысяча пьятсот семдесят осмом, в которои пишеть, иж в справах о наиштъе домовое идучих, первой нижли сторона поведовая ку доводи припушчона будеть, ма позванои стороне дано быти на шкрутиниум, просечи, абы при тый конституцыи заховани были»²¹.

Однак у справі, де Филип Бокій-Печихвостський звинуватив кн. Януша Заславського у насланні слуг на маєток Стрільче і спаленні дому, адвокат відповідача твердив, що шкрутинія у цьому випадку — невідповідний спосіб доведення через такі обставини: по-перше, пан не мав відповідати у суді за слуг; по-друге, свідки мусили б підтверджувати, що не чули, як князь наказував наїздити, а це виглядає абсурдно²². Проти шкрутинії обвинувачені заперечували і в іншій справі про наслання на маєток, що дало їм змогу отримати дозвіл на апеляцію до Трибуналу, тим самим затягуючи судове

¹⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 469.

¹⁸ Frycz Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej księgi czwore / Oprac. Mirosław Korolko. — Piotrków Trybunalski, 2003. — S. 281–282.

¹⁹ Старченко Н. Про ефективність судочинства на Волині (на прикладі роботи луцького гродського суду 1598 і 1600 рр.) // Укр. іст. журн. — 2011. — № 5. — С. 6–9.

²⁰ Її ж. Стосунки «пан-слуга» на Волині і Наддніпрянщині в кінці XVI — першій половині XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 111–114.

²¹ ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 22.

²² Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 134 зв.–145 зв.

вирішення²³. Шкрутинія, втім, не відміняла присягу як остаточний спосіб доведення. Так, у справі про вбивство Патрикєм Окорським Прецслава Ястрембського вдова як позивачка вивела шкрутинію, після чого відповідач за судовим декретом присягнув, що на дім не *находив* і Ястрембського не вбивав²⁴. Найчастіше суд надавав право присягати саме оскарженому для доведення своєї невинуватості: «За контрверсиями ихъ, обоюхъ сторонъ, суд кгородский сказаль паном Овлучимскимъ самотретим з шляхтичами, собе ровными, присегу учинити на том, же на дом пана войтовъ и Завадин кгвалтом не находили и в дому пана войтовом никого не ранили, кгвалтом в домех и шкод, при кгвалте помененых, не чинили»²⁵.

В аналогічній справі кн. Станіслав Воронежський позвав Яцка Білостоцького до гродського суду про наїзд і отримав декрет на свою користь, позаяк відповідач на процес не з'явився. У відповідь Білостоцький оскаржив судові рішення, заявивши, що не одержував позову, і своєю чергою розпочав процес проти князя, інкримінуючи йому неправдиве звинувачення, чим «до ославеня его (Білостоцького. — *Н.С.*), яко теж и до невинное трудности приправил». Суд, вислухавши контрверсії сторін, наказав Яцку присягою підтвердити, що не знав про позов, однак той, за дозволом Воронежського, вніс замість присяги певну суму грошей («позваная сторона за позволенемъ поводовое стороны одкупилася копою присяги, которую мела на неведомост одержаного поступьку учинити»). Суд скасував свій попередній декрет і наказав Білостоцькому присягнути в тому, що не наїздив, грабежу не чинив, ран не завдавав. Вимога суду була виконана, тож оскаржений назавжди звільнявся від обвинувачень²⁶.

У випадках, де відповідач через присягу доводив свою непричетність до наїзду, не конче йшлося про помилку позивача щодо особи нападника. Як бачимо, скаргу могли сфальсифікувати, і такі випадки були непоодинокі. Так, Федір Шимкович-Скленський скаржився на свого давнього сусіда і недоброзичливця Яна Циминського, який його, «чоловека невинного и на всем спокойного», обвинуватив у насланні на дім слуг. Ті ж, під'їжджаючи на конях під двір, стріляли і господаря «слова сромотливими» викликали битися. Також у скарзі Циминського згадувалося, що він прислав до Скленського возного Щасного Клепацького, «припоручаючи» йому слуг і просячи про справедливість. Однак, як твердив Федір, він увесь час пере-

²³ Там само. — Спр. 61. — Арк. 296–298 зв.

²⁴ Там само. — Спр. 57. — Арк. 174 зв.–178.

²⁵ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 484 зв.

²⁶ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 223–223 зв. Втім, позивачі теж наголошували на своєму праві присягати задля доведення кривди, що в окремих випадках враховувалося судом: «Яко укривжонные, близшиие естесмы ку доводу, нижли тот, хто ми кгвалтом што взявши, ку отводу» (Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 533 — присяга була призначена позивачеві; у подібній справі теж: Там само. — Арк. 537 зв.–542 зв.).

бував у своєму домі і возного, який був слугою Циминського і чинив те, що йому пан наказував, у себе не бачив. Тож Скленьський заявляв, що, у разі ініціювання проти нього Циминським процесу, він готовий довести свою невинуватість перед будь-яким судом²⁷.

У таких випадках подальший судовий процес був лише засобом у війні з супротивником задля його ославлення, аби «на почтивом был доткнений»²⁸. Так, справі кн. Станіслава Воронєцького з Яцком Білостоцьким передували дві вкрай суперечливі скарги про наїзд, датовані одним днем. В одній з них Василь Білостоцький скаржився на кн. Януша Воронєцького, який «за ведомостю, радою и насланем» дружини Марії Іванівни з Білостоцьких, маючи при собі приятелів і слуг, найшов на його дім в Білому Стоці з метою вбити, «словы неучтивыми соромотил», з луків і рушниць у двір стріляв, в дім добивався, вікна і двері рубаючи, ледь його Кіндрат Смиківський і Яцко Білостоцький оборонили²⁹.

Інша скарга була подана до гроду князем Янушем Воронєцьким на Яцка і Василя Білостоцьких, які вистежили його того ж таки дня, коли він пішов до лазні митися, підійшли з помічниками з «розным оружем, войне належачим», вчинили крик і почали добиватися до середини з метою його вбити. Він, «ледво за Божю помочю ач не рукою оборонною, але яком мог», втік до свого двору. Нападники, «хотечи умыслу своему досыт учинити, а мене невинне на смерть забити, замордовати», «арматно» почали штурм, стріляли з луків і рушниць, одного слугу поранили, а інших, кого зловили, побили. До того ж позабирали з лазні різні речі, а також вивели з двору коней, що їх Яцко Білостоцький «в домъ свой упровадил и на пожитокъ свой обернул»³⁰.

Ці скарги вказують на існування поміж контрагентами давніх суперечок, де наїзд, що представлявся на рівні риторики як спроба остаточного поразунку з супротивником, і суд були лише окремими актами, вмонтованими у шлейф взаємних кривд. Досить часто наїзд був негайною відповіддю на попередній з боку супротивника, тож вони датовані одним днем або наступним, однак зображають різні епізоди протистояння. Наведемо для прикладу ще одну подібну історію, притримуючись версій самих героїв про їхні пригоди, а також максимально точно передаючи їхні мотивації своїх вчинків.

8 грудня 1588 р. Костянтин Колпитовський скаржився на володимирському гроді про те, що його швагер Власій Костношкович-Хоболтовський за змовою з братами Іваном і Федором попередньо із засідки поранили його в руку (у листопаді 1586 р.)³¹, однак не лише не відшкодували «учтиво» йому

²⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 684–685.

²⁸ Там само. — Спр. 54. — Арк. 546 зв.–550.

²⁹ Там само. — Спр. 48. — Арк. 94 зв.–95 зв.

³⁰ Там само. — Арк. 97 зв.–98 зв.

³¹ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 818 зв.–820.

кривду, але й далі погрожують, ображають та чигають на його життя («ми звикли бити головними неприятелми»). Так, 7 грудня Іван, під'їхавши під його двір Хмелево-Болоховичі, залишив помічників у засідці, а сам кінно з двома рушницями «готовими» увірвався до середини з метою забити скаржника. Той, зауваживши його у дворі, закрився з приятелем у світлиці, поки його слуги не прибїгли і не полонили нападника, який «на них одну ручницю выстрелил и за ласкою Божєю хибил, а потом з шаблею на них порвавшись, на них сечи и бити почал». Як особа, що з повагою ставиться до права, Колпитовський мав намір доставити свого кривдника до гроду, однак, «будучи рушоный милосердиємъ хрестияньскимъ, не вживаючи надъ ним ачь ведле выступку его жадного окрutenства, але злецивши то воли Божей и праву посполитому, казалем раны его осмотрети», а також послав до його приятелів повідомити про пригоду. Невдовзі під двором Костянтина Колпитовського з'явився Федір Костюшкович зі слугами і приятелями з наміром відбити брата. За словами господаря, «я ачь бых мог и ему инакший, то есть яко квалтовнику отпор дати, але яко хрестянин, не вживаючи над неприятелми своими жаркого и окрутьного звитежства, не чинечи ему ничего злого, и не противечисе их злости, не казалем его бити, алем толко его упомьнил, абы радчей цело спокоем зо всими своими помочьниками проч от дому моего ехал».

Федір учинив відповідно до слів господаря дому — «отехал прочъ». Потому приїхала Іванова дружина і, розуміючи, що у випадку правових дій Колпитовського її чоловік мусив серйозно поплатитися за вчинене, просила його, «абых се з нимъ таковою остростью правною не обыходилъ, але милосердье оказалъ». У відповідь скаржник, «яко чоловікь доброго и хрестянского сумненя, рушившиися ку нему, хотяж з великим жалемъ моимъ, милосерне, не везучи его до вряду», віддав свого кривдника дружині³².

Того ж таки дня Іван Костюшкович-Хоболтовський, зі свого боку, через свого служебника скаржився на Костянтина Колпитовського, який зі слугами і приятелями, озброєними «рознымъ оружьем, войне належачим», перестрів його в хмелівському гаю; не давши «одповеді», заступив дорогу «обычаемъ розбойнымъ», побив і поранив. А потому Костянтин зі своїми помічниками, ув'язнивши його у дворі своєї дружини, Іванової сестри, відібрав усі його речі («пограбил»), а також роздягнув скаржника, і все те викинув за ворота. Такий жест вказував не на прагматичний інтерес грабунку, а на зганьблення супротивника. Врешті, Івана з двора Колпитовського увечері того ж дня забрала дружина³³. 10 грудня возний Мойсей Дегтевський визнав у гроді оглядання шкод, заподіяних 8 грудня Костянтином Колпитовським і його помічниками у хоболтовському дворі Федора і Власія Костюшковичів-Хоболтовських — поламани ворота, прострелені двері до світлиці, порубаний

³² Там само. — Спр. 21. — Арк. 996 зв.–999.

³³ Там само. — Арк. 999–1000 зв.

вхід до лазні, а також освідчення побиття Іванового слуги Миколая Чернолоського, у якого виявилися рани на руках. Як оповів Чернолоський, його витягли з пекарні, де він спав, побили і, вивівши за ворота, відпустили³⁴.

Як бачимо, попри намагання представити насильницькі акти супротивника як наїзд з метою вбити, в одному випадку, чи напад без попередження на вільній дорозі — в іншому, що відповідно до правових приписів трактувалося як злочини, де нападникам загрожувала смертна кара і позбавлення честі, йшлося радше про конкуренцію в рамках судової риторики, аніж про реальний обмін насильницькими актами. Для Костянтина Колпитовського важливо було переграти свого супротивника, привласнюючи безумовні християнські цінності, ідеальні настанови — милосердя, відмову від жорстокості, прощення своєму ворогові образ і кривд, врешті — непротивлення злу, та протиставляючи їх поведінці супротивника, невластивій доброму шляхтичеві. Тут, ніде правди діти, за рівнем розбудови мотивацій він був поза конкуренцією. В рамках цієї моделі перебувають і деякі жести, засвідчені самим супротивником: пограбували майно, але викинули його за ворота; поранили недруга, однак повідомили родичів про його ув'язнення і віддали дружині; увірвалися у двір, стріляли, але збитки виявилися мінімальні; захопили слугу, побили, але, не заподіявши поважних ушкоджень, вивели за межі двору і відпустили.

Задавнена ворожнеча не виходила за рамки контрольованого насильства³⁵, де супротивникам важливо було не лише завдати реальних втрат ворогові, а й очорнити його в очах спільноти, водночас представивши себе з якнайкращого боку. Конфлікт, таким чином, попри низку насильницьких актів, що представлялися формально як кримінальні, слугував засобом боротьби за символічний капітал, складовою якого виступала добра слава шляхтича.

Втім, траплялися справи і з поважнішими наслідками, однак доволі нечасто. Прикладом може бути розгалужена історія, де кожна зі сторін подавала свій варіант події: одна — як наїзд на дім, під час якого в результаті захисних дій господарів загинуло кілька нападників, друга — як сплановану засідку з метою убити. 18 березня 1614 р. у володимирському гродському суді розглядалася справа по звинуваченню Полонією з Сосницьких Яцковою

³⁴ Там само. — Арк. 1000 зв.–1001.

³⁵ І. Пугачевич, досліджуючи наїзди на коронних матеріалах, теж зауважує відсутність надуживань насильством у випадках наїздів, адже «обабіч зброї йшла честь» (*Pugaciewicz I. Porządek sąsiedzki przemocą regulowany. O organizacji i funkcjach zajazdu w II poł. XVII i w XVIII wieku // Białostockie Teki Historyczne*. — 2006. — Т. 4. — S. 127). А Д. Голец, аналізуючи киявські джерела, підкреслює — шляхетське насильство існує лише там, де порушується почуття честі, тож метою наїздів зазвичай є психологічний тиск на супротивника (*Golec D. Zajazdy na Kujawach w XVII i XVIII wieku // Przegląd Historyczny*. — 1982. — Z. 3–4. — S. 293).

Марковською Яна Павловича про наїзд на дім. Як оповідала позивачка, він, «взявши перед себе злий умысль на замордоване сынов ее и на знищене их в убогой маетности», попередньо багато разів наїздив на їх двір, бив підданих та чинив грабежі. А 14 червня 1613 року, запросивши до себе жовнірів, Яна і Юрія Ракуських і Данієля Богуслава, які мали *лежу* в Луцьку, а також братів Яроша і Миколая Павловичів та приятелів, вибіг з двора перед її двір до церкви, відтяв дзвін, «аж на землю упал», гроб небіжчика Романа Марковського порубав і поколов, а потому разом з тими запрошеними приятелями «з окриком немалым» вломився у двір, де вони запалили хлів і стодолу, добивалися в дім, стріляли у вікна, двері сікли, «словы вшетечными лаючи и сынов ее вызываючи». Тож сином Полонії Марковської ледь вдалося втечею зберегти собі здоров'я і життя. На те відповідач твердив, що наїзд, про який ідеться, — «мниманий», натомість саме з двору Марковських «мордь и забойство окрутное деялосе, где колко шляхтичовъ з хлевовъ и з заплотя постреляно и на смерть позабияно», а також пожежа трапилася через стрілянину самих Марковських. Тож суть справи, за твердженням Павловича, не мала кримінального харатеру і не підлягала юрисдикції гродського суду³⁶.

На тих же рочках розглядалася справа по звинуваченню Миколаєм Вандаловським братів Миколая і Василя Марковських у вбивстві Яна і Юрія Ракуських та його двоюрідного брата Матіяша Вандаловського³⁷. У скарзі йшлося про те, що відповідачам стало відомо про гостину у дворі Павловича його приятелів, які мали звідтіля їхати повз двір Марковських до Володимира. Тож вони, «по хливах своих и за плотом по двору своего челяд, помочники свое, з стрелбою засадивши», очікували на виїзд Павловичевих гостей. Перед самим виїздом Матіяш Вандаловський вийшов на дорогу і попрямував, не сподіваючись на підступ, до церкви, де його Марковські з засідки застрелили і, притягнувши у двір, «над ним се непристойне и нехрестиянско паствили и оное тело зо всих шат аж до тела голого обрали и обнажили».

На те адвокат Марковських заявив, що позивачем не були вчасно проведені передбачені правом процедури освідчення убивства, натомість його клієнти вивели шкрутинію на доведення підпалу Яном Павловичем 14 червня їх двора. Вандаловський відповів, що мешкає далеко від Волині, про смерть брата довідався нещодавно і просить у суді дозволу на виведення шкрутинії. Представник оскаржених зауважив, що так звані жертви були нападниками і загинули під час наїзду, відповідно, не мусить ітися не лише про кримінальний процес, а й про цивільний: «Акция и актер иньком-петенсь, бо не может быти дана акция никому о забите кого, коли его при

³⁶ ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 148–150 зв.

³⁷ Там само. — Арк. 97 зв.–98 зв. (протестація Миколая Вандаловського); 101–104 (перебіг справи).

настю дому заб'ють, не тьлько жебы креминалитес, але и цивилитер, бо того право боронит».

Цікаво, що до книг було вписано одразу два декрети у цій справі, що істотно різнилися між собою: за першим — гродський суд не дозволив відповідачам апеляції до Трибуналу, натомість надав можливість позивачеві вивести шкрутинію, за другим — Марковським надали можливість перенести справу на Трибунал³⁸. Схоже, що судові урядники розділилися у своєму баченні події, а точніше — їх розділила належність до різних груп підтримки контрагентів. Маємо ще один запис, що походить із тих же засідань, — перебіг судового процесу по звинуваченню Яном Павловичем Миколая і Василя Марковських у пораненні й убивстві слуг. У позові скаржник теж зауважує давні образи на відповідачів, які 26 березня 1613 року влаштували стрільбу по слугах і підданих Павловича, що йшли повз двір Марковських. Частина їх була поранена, а шляхетний Василь Телятицький убитий: його, коли він упав на землю, «окрутне а нелицотиве, тиранске [...] рубали и стреляли есте и ранъ до килку десят задали есте, и [...] тым барзий тиранске над нимъ паствятичсе, з оными ранами з улици до двору своего за ноги поволокли есте и оного по хлевах ховали есте, а потом обдартого и зо всего злупленого, крваве змордованого, з двора своего выволокли». Справу теж було перенесено на розгляд Трибуналу³⁹.

Як бачимо, тривала війна між сусідами, де сторони, схоже, постійно мінялися позиціями «нападник — скривджений», у певний момент перейшла на етап судових суперечок, що, втім, не відміняло і повсякденного, ситуативного протистояння. У деяких випадках акції готувалися, а подеколи вони могли мати й випадковий характер.

Спробуємо проаналізувати характерні елементи наїзду на прикладі нападу, в якому був звинувачений Миколай Боговитин-Шумбарський, на двір кременецького гродського писаря Григорія Дедеркала у Шумбарах, що завершився, на відміну від багатьох інших випадків, смертю господаря і його родича. Тож початково до луцького гроду 13 грудня 1594 р. була внесена скарга від слуги Дедеркала Миколая Ульхимовського, в якій він оповідав, що Миколай Боговитин, зібравши кількясот осіб, озброєних вогнепальною зброєю, упродовж двох днів — 5 і 6 грудня — наїздив на маєток Шумбари з метою заподіяти шкоду здоров'ю господаря, добивався до двора, зчиняв стрільбу та в результаті понищив майно і поранив слуг та підданих. Потому оточив маєток своїми людьми і 7 грудня надвечір, під час наїзду на дім, поранив Григорія Дедеркала пострілом у спину, також життям поплатилося двоє його шляхетних слуг. Далі Боговитин повіз писаря до свого маєтку, де усіяко знущався над ним; тіла ж убитих невідь-де подів. І хоч матері і

³⁸ Там само. — Арк. 104–105.

³⁹ Там само. — Арк. 123 зв.–125.

дружині Дедеркала вдалося тієї ж ночі визволити його з ув'язнення, однак десь за годину потому він помер у своєму домі від ран.

Слуга, очевидно, знав про справу зі слів інших, про що свідчить досить схематичний виклад історії, а також вказівка на отриману про те «відомість». 9 січня наступного року до актових книг була внесена скарга дружини Григорія Дедеркала, сповнена вкрай цікавих подробиць, де, зокрема, повідомлялося про те, що напередодні наїзду, 4 грудня, Миколай Боговитин прислав до писаря лист, званий «одповідю», з образливими словами і погрозами: «Хотечи тым болшую ведомост, што бы ся въ его дому дияло, взят, претекстом якоес отповеди, картелиус ущипливый с погрозою на здорове небожчика малжонка моего до двора шумбарского прислал»⁴⁰.

Потому нападники почали окопуватися навколо маєтку, використовуючи господарські будівлі як шанці, а також стріляючи з рушниць у двір, внаслідок чого було поранено підданих і слуг, одного з них було вбито. Остаточно коло замкнулося в ніч з 6 на 7, тож наступного дня Дедеркало, не маючи надії на допомогу, разом зі слугами і братом Сасином Лудвиським спробував вирватися з маєтку, однак операція не вдалася. Під час втечі вони були оточені нападниками, в результаті чого Дедеркала поранили пострілом із рушниці в спину, а Лудвиського — в голову, також вбито було двох слуг. У тексті скарги йшлося про особисту участь Боговитина у розправі.

Однак справа про вбивство, розпочата у кременецькому гродському суді за ініціативи сестер Григорія Дедеркала, мала несподіваний поворот⁴¹. 4 липня 1596 р. Миколай Боговитин, у відповідь на неправдиве, за його словами, звинувачення в убивстві, виводив шквуринію перед сестрами небіжчика. За твердженням оскарженого, на момент убивства він перебував у своєму маєтку, більше того — Дедеркало отримав рани раніше, під час наїзду на його, Боговитина, маєток Горбівці, про що він був поінформований своїми горбівецькими підданими. А потому разом з шістьма шляхтичами відповідач присягнув, що «на дом зошлого Григоря Дедеркала не наездчал, облеженем не добывал, въ везене не брал, при забитю его не был, шкод жадных и грабежов не чынил и во всем том обжалованю водлуг протестацыи и позовов их не ест винен». Ці додаткові обставини дозволяють подивитися на справу не як на одиничний акт, що вирізнявся серед інших подібних особливою жорстокістю, а як на епізод у за давненому конфлікті поміж сусідами⁴². Якщо наїзд Дедеркала на Горбівці таки відбувся, що цілком

⁴⁰ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 21.

⁴¹ Там само. — Ф. 21. — Оп. 1. — Спр. 32. — Арк. 30–32 зв.

⁴² Маєток Шумбари був родовою власністю Боговитинів, половину якого тримав Миколай за розподілом його батька Миколая з братом Павлом. Тож присутність у ньому Григорія Дедеркала, що на якийсь спосіб отримав частину Шумбар (найімовірніше, через шлюб з Луцією Любешовською, вдовою по Федору Войничу Боговитину), зазвичай, сприймалася негативно. (Див.: *Собчук В.* Боговитинівичі: генеалогія і маєтки // До

можливо, то це трапилося або перед отриманням «одповіді», яка й стала реакцією на цей акт, або одразу потому, що, в такому разі, дозволяє розглядати горбовецький епізод як спробу писаря отримати реванш у відповідь на образливі слова в листі. У кожному варіанті це засвідчує тривалість конфлікту та існування взаємних кривд.

Довівши через присягу свою невинуватість, Миколай Боговитин був звільнений від оскаржень на вічні часи. Зауважимо, що справа розглядалася у кременецькому гродському суді, писарем якого був Григорій Дедеркало, відповідно — і слугою старости та очільника суду кн. Януша Збараського. Ця обставина, за логікою шляхетського співжиття, мала б слугувати не на користь обвинуваченого.

В історії з наїздом на двір Григорія Дедеркала принципово важливими для нас є кілька моментів: маркування наїзду як лицарського акту через письмове оголошення про помсту («под претекстом якоес отповеди, картелиушь усчипливый с похвалкою на здоровье брата их до двора их шумбарского прислалъ»); наїзд як насильницька дія, до якої вдавалися в разі за давності образ; сконструйованість скарг і неповнота джерельної бази, через які історик легко потрапляє в пастку зазвичай пропонованої однією зі сторін версії. У контексті конструювання наведемо приклад пародії на скаргу про напад, що її записав до житомирських замкових книг один з писарчуків: «Зобравъши купу немалуоу людей своеволныхъ чоловіка до двоухъ»⁴³.

Тож зупинимось на тих функціях наїзду, які підважували його характер як кримінального злочину та спричинялися до поширення цього переступу у спільноті. У контексті шляхетської культури наїзд був передовсім звичним актом помсти в боротьбі за підтримання своєї честі. Саме так Юрій Лясота пояснював акти насильства, вчинені Яном Огоновським (а з ним і рештою представників шляхетського загалу в аналогічних ситуаціях): «...яко себе от мене кривду менят, мене на маетност кгвалтовне наежчали, кгвалты, бои и шькоды починили»⁴⁴. Тобто, наїзди і супровідні їм дії були відповіддю ображеної сторони на *кривду* недоброзичливців: «Того всего вашей милости терпити и далее занехат, и того леда якос мимо себе пустить не хочет и овшем яко кгруньтов, звышь помененных, боронити, такъ и деспектов, через вас ему неоднокротъ выраженных, а поготову *кгвалтови кгвалтом отпирати* и о то такъ правом, яко и *рукою чинити хочет и будетъ*»⁴⁵.

А що шляхтичеві передовсім ішлося не про фізичне знищення супротивника, а про відновлення рівноваги через порахунок актів кривди і сатис-

джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — Київ–Львів, 2004. — С. 509).

⁴³ Яковенко Н. Пародії і жарти в актових книгах Житомира та Луцька першої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1993. — Вип. 2. — Т. 5. — С. 175.

⁴⁴ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр.43. — Арк. 284.

⁴⁵ Там само. — Спр. 21. — Арк. 693 зв.

факції, то й наїзд, метою якого, за правовими приписами, було вбивство господаря, закінчувався традиційно пошкодженням і захопленням майна, а також побиттям і пораненням підданих і слуг як заміщувальних об'єктів щодо свого власника. Якщо додати до цього демонстративність, публічність як обов'язкову умову наїзду, втягування до ворожнечі великого числа родичів і приятелів, то спадає на думку певна заданість такого сценарію, добра обізнаність з ним учасників акції: «Пань войский Гулевичъ, на которого ся светчимо, [...] учинилъ на насъ, меновите такъ на мене, Станислава Ольдаковского, яко и Станислава Трачевьского, *пофальки явные при много приятел зацныхъ*, котории на тотъ час были при той угоде нашей сполной, чынилъ так на горла наши, *яко и на маетьности, обецуючи ся зомъстити*, же псы вашу кровь не долго будутъ хлелпати в Бранехъ»⁴⁶.

Обов'язковим елементом цього спектаклю було оголошення про помсту, а також традиційний початок наїзду, коли на підступах до маєтку нападники зчиняли крик, стріляли, били в бубни чи сурмили. З одного боку, ці обставини присутні у скаргах потерпілих як ознака свавілля, а, з іншого — їх відсутність викликала обурення з приводу невластивої для шляхтича поведінки супротивника: «...взявши васнь и нехут якуюс скрытую против тому то поводи, без всякое вины и даня до того причины его, не давши ему перед тым знати о нехути и о неприязни своеи, ани ему, яко се рыцарского стану човекови годило, отповедивши [наслал приятеля]»⁴⁷. А Єсиф Немирич скаржився на Григорія Бутовича, який наїхав на його маєток без звичної атрибутики, «вкрадшиися потаемене, што *доброму а цнотливому не пристало*»⁴⁸. Іван Букоємський, своєю чергою, інкримінував Остафієві Свищовському напад уночі, без попередження: «Якъ оден заграничны окърутъный неприятел, зъехавъши ночью, *безъ вести, неотповедне*»⁴⁹.

У багатьох випадках і сам наїзд був символічним оголошенням про помсту, де сторона, під'їжджаючи під двір, випускала пар, осипаючи супротивника лайливими словами та завдаючи йому мінімальних шкод. Так, Марина Гаврилова Яковицька з Янчинських, з великим почтом під'їхавши під двір Василя Семеновича Яковицького, «опившисе ледве жива, словами

⁴⁶ Там само. — Спр. 53. — Арк. 50.

⁴⁷ Там само. — Спр. 61. — Арк. 290 зв.–294 (справа про наслання Матеєм Стемповським свого приятеля і слуг на маєток Григоровичі Яна Бавора-Пилитовського).

⁴⁸ Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9.

⁴⁹ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 41 зв. Див. також аналогічну скаргу: напали «не чинечи крику жадного, потаемене, зрадливе и не отповедне вночи» (Там само. — Спр. 46. — Арк. 267 зв.). Показова також скарга Дем'яна Романовича Гулевича на Федора Ласка: «Пань Федор Ласко, наполнившиися злого умыслу своего противку мене, зобравшиися з слугами, бояры и праве зо всеми поддаными своими курозьвоньскими, *не давъши мні о таковомъ умысле своемъ зънати, такъ якобы доброму пристояло*, порвавъшиися на мене, мене самого ударил и слугъ моихъ, почътивыхъ шляхътичов [...], *позъбиваль*» (Там само. — Спр. 459. — Арк. 75 зв.–76).

неуцтивими торгала на господаря, казала на двор з ручниц стреляти и соромотити, лаят». Тож за її наказом слуги і приятелі ворота порубали і розламали, а син Іван разом з дяком, як оповідав господар дому, «мене зсоромотили и лаяли и бится вызывали»⁵⁰. Стріляння по двору з луків та вогнепальної зброї було звичним актом при наїзді і виконувало радше психологічну функцію застрашування, аніж завдавало реальних шкод: «припадши праве в двор мой, з лука колко раз стрелил, окна и двери посець и повыбиял»⁵¹.

Доволі часто під час наїздів нападник посеред образ господаря дому викликав його на поєдинок, що маркувало наїзд як лицарський вчинок, варіант двобою, і легалізувало його в очах спільноти, однак не передбачало негайної відповіді з боку скривдженого. Так, Андрій Война скаржився на Павла Вишетравку, який у його відсутність наїхав на дім, «злыми а неуцтивыми словы а *шъкодливыми учтивости моее* мене лаял, *соромотил и на руку вызывал*, називаючи мене неуцтвие матки сыном, и, якь ся ему одно хотело, соромотил»⁵². Досить мальовничо описує у своїй скарзі Доброгост Охенковський наїзд на його дім Івана Билецького зі слугами і приятелями, а також виклик його на поєдинок: «З розным оружьемъ, войне належачимъ, то ест полгаками, сагайдаками, з шаблями, на дом мой шляхетский в Былчу, покоем посполитым обварованый, не постерегаючи жаден з них стану своего шляхетского и срокгости на таковыхъ, в праве посполитом описаное, наехавши мощно, кгвалтомъ, мене, человека спокойного, никому, а имъ тежь поготову ни в чимъ не виньного, *на поединокъ вызываючи*, словы неуцтивыми соромотили, отповеди и пофальки не здоровье мое чинили». Дії скаржника на насильство, згідно скарги, не відступили від конвенційної моделі описування наїздів: «Я, яко человекъ спокойный, хоча же будучи такового деспекту от нихъ жалосны, не противечисе имъ, *заховалемъ се в дому своемъ спокоине*»⁵³. А слуги князя Михайла Вишневецького, найшовши на масток Остафія Воловича Несвеч, «з аркабузы, з луки, и з иньшимъ розьнымъ оружьемъ, урядника пана нашего несвецкого пана Валентого Тваровьского словы неуцтивыми насоромотили, *вызываючи его на руку, жебы до нихъ вышол и з ними ся бил*, хотечи его о горло приправити»⁵⁴.

⁵⁰ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 7а. — Арк. 343–344 зв.

⁵¹ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 363.

⁵² Там само. — Ф. 11. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 126–128. Інший герой, прийшовши під двір, «з добитою шаблею ходячи, *волат, визиваючи на поединокъ, мовечи: «Вийд такий овакий матки сыну, а бийсе зо мною»*. А потом, видечи, иж се ниhto з двору протестуючого не одезвал, на такий галас его не вишедл, теды онъ лжит, сромотит и лаєт такъ протестанта самого, яко и жону его словами непристойными, гонорови его шляхецкому шкодячими, почал» (Там само. — Спр. 11. — Арк. 901 зв.–902 зв.).

⁵³ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 49. — Арк. 183 зв.–184.

⁵⁴ Там само. — Спр. 11. — Арк. 96 зв.–97.

У наїздів була ще одна, вкрай специфічна функція, якою, за словами Анджея Фрича-Моджевського, виправдовувалася шляхта, — вправління у військовому ремеслі. Лише «домашні воєнні виправки не дозволяють скніти в бездіяльності ані куняти в розкошах», вчать їздити верхи та вправно володіти зброєю. Тож завдяки такій школі військового мистецтва шляхетська молодь готується стати при потребі на герць з ворогом⁵⁵. Лише люди, що мстяться своїх кривд, завжди мають доброго коня і готову до використання зброю: «Вони завжди ніби на сторожі: не засиджуються на учтах, не зловживають вином, не сплять на м'яких ложах, але, як на війні, завжди чутливі. Хай тільки хтось швидше пробіжить повз дім, хай сильніше застукає до брами, хай крикне трохи гучніше — вже вони на всякий випадок готові. Кінь стоїть осідланий до битви, сам вершник завжди взутий, при шаблі і в броні»⁵⁶. Саме таке розуміння наїзду — як лицарських воєнних акцій, спрямованих на недоброзичливців з метою помсти, пояснює широке використання в них «знаков воєнних» — бубнів, труб⁵⁷, прапорів, хоругов⁵⁸, гаківниць, возів та іших «воєнних приправ»⁵⁹, «розмаитой брони, войне належачой»⁶⁰.

Однак помста не фігурувала у судовому процесі як виправдання убивства чи наїзду. Натомість була у цьому переступі практично стала деталь, яка дозволяла нападникові у судовому процесі перекваліфікувати кримінальну справу на некримінальну. На ній акцентував увагу і Дем'ян Гулевич у своїй вищенаведеній дефініції наїзду. Він зауважував звичність нападів на маєток чи ґрунт поміж шляхтичами-сусідами, головною метою яких був грабіж майна: «Трафится то може ся в суседстве, один другого на кґрунте, на имене наедеть албо нашлеть, для того, жебы грабежь албо што тому подобного учинить могль, при которыхь грабежахь будь бы тежь и кого раниль, теды пред ся *криминаломъ то быти названо не може*, бо не для того тоть ехаль, жебы ранили мел, одно — жебы грабежь учиниль».

Попри те, що завдана під час наїзду шкода сприймалася законодавцями не як мета наїзду, а як супутня йому обставина, у скаргах домінувала саме ця складова правопорушення — пошкодження і привласнення чужого майна. Погрози вбити, що часто лунали в шляхетському середовищі, поєднувалися з

⁵⁵ Frycz Modrzewski Andrzej. *Dziela wszystkie*: W 6 t. — Warszawa, 1954. — Tom II: *Mowy*. — S. 72.

⁵⁶ *Ibidem*. — S. 71.

⁵⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 277 зв.

⁵⁸ Див., скажімо, скаргу Станіслава Вориського на слуг і локацьких підданих князя Романа Сангушка, «околкосот чоловіков», які наїхали на його маєток Ворище «з розьнымъ оружемъ, войне належачим, з стрелбою, гаковницями, ручницями, сагайдаки, ошепы, в панцырахъ, в зброях, яко одень посторонньный неприятелъ» (ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 160 зв.) чи, скажімо, обставини наїзду за участі трубачів (Там само. — Спр. 12. — Арк. 260 зв.)

⁵⁹ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 21. — Арк. 639–639 зв.

⁶⁰ Там само. — Спр. 46. — Арк. 359 зв.

обіцянкою заподіяти шкоду майну — спалити, знищити, захопити: «Не толко забити, але з домом спалити и маетност забрати мел»⁶¹. Зазвичай реалізувалася друга їх частина. Тож саме на цій обставині — відсутності жертв під час нападу, вибудовували лінію захисту адвокати, намагаючись пере-кваліфікувати наїзд як кримінальний злочин у інший тип правопорушення зі значно м'якшими покараннями. Звернімо увагу на справу, розпочату у луцькому гродському суді Миколаєм Дорогостайським проти кн. Костянтина Острозького, з наказу якого, за словами обвинувача, був здійснений наїзд і захоплення Чернчицького монастиря. Уповноважений князя стверджував, що оскільки під час наїзду обійшлося без жертв, а були заподіяні лише шкоди, то справа не мала кримінального характеру. На цій підставі гродський суд припинив провадження процесу: «З выпису оповеданья вradoвого не показало, абы тамъ кого было збито, зранено, одно за тымъ насланемъ живность [...], тамъ зготованую, и иньшую маетность побрано, где иж *не идетъ о квалтъ, одно о шкоды*»⁶².

У справі Адама Сопотка з панами Букоємськими про наїзд на дім, під час якого були поранені слуги та захоплене майно, обвинувачені теж наголошували на майновій стороні завданих шкод, що передбачало лише штрафні санкції: «Статуть Волянський в разделе одиннадцатом артикуле двадцатом и другий в двадцать перьвом о наяздах, насланиях на села *толко пиняжною виною и плаценом шкод карати позволяеть* в таковых справах, а не горломъ, яко то подобно сторона хочеть мети»⁶³.

Звернімо увагу в цьому контексті на трибунальський декрет, де було зауважено: у випадку відмови відповідача присягою підтвердити, що не наїдив на позивача і грабунку не чинив, і тим самим звільнитися від обвинувачень, кривдник мав заплатити лише за шкоди скаржника з «навезкою правною», тобто понад реальну суму втрат⁶⁴. Отже, існування грабежу не заперечувалося, а от його характер як наїзду потрібно було доводити. До того ж вартість заявлених шкод могла суттєво перевищувати реальні втрати. Про це свідчить зменшення обвинувачами своїх майнових претензій, коли їх доводилося підтверджувати через присягу: присягнув «на шкодах, в позвеменовите написаных, отступивши никоторых толко з реестру, перед нами читаного», тобто відмовившись від частини претензій, реєстр яких був поданий до суду⁶⁵.

У залежності від перебігу наїздів і вчинених шкод Марцін Камлер пропонує розподіляти їх на три групи⁶⁶. До першої можна зарахувати ті випадки,

⁶¹ Там само. — Спр. 46. — Арк. 314.

⁶² Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 304–305 зв.

⁶³ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 337–343.

⁶⁴ Там само. — Спр. 54. — Арк. 667.

⁶⁵ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 561 зв.

⁶⁶ *Kamler M. Przemoc między szlachtą sieradzką w XVII wieku.* — Warszawa, 2011. — S. 132–133.

коли нападники вдиралися до двору, заподіювали шкоду майну, забирали частину його з собою, били і завдавали ран підданім і слугам. Прикладами можуть слугувати кілька наведених вище справ. Автори робіт про наїзди однастайні в тому, що за слабкої судової системи вони були своєрідним регулятором кривд між шляхтою, вирівнюючи на такий спосіб втрати сторін (матеріальні, психологічні, символічні).

До другої належали нечасті випадки захоплення маєтку («*вибиттє з держання*»), які хоч і трапляються, однак досить рідко. Зазвичай вони мали своїм підґрунтям право нападника на володіння цією нерухомістю, що з якихось причин було порушене (або поважні претензії на нього). Й Івона Пугачевич, і Домінік Голец підкреслюють умовно легальний характер багатьох наїздів, адже слабкість виконавчої влади робила досить проблематичним реалізацію декрету, якщо йому опиралася сторона, яка програла процес. Тож скривджений мусив брати ініціативу на себе. Власник маєтку, відданого в оренду чи заставленого, незадоволений господарюванням на його нерухомості, теж міг без звертання до суду вдатися до покарання недбальця (чи, радше, особи, що намагалася максимально використати чужу власність). Адже повільність доведення справедливості через суд та немала його вартість могли остаточно довести маєток скривдженого до згуби. З правової позиції такі акти були незаконні, порушували попередньо укладені домовленості, однак для власника вони мали справедливий характер. Часто і протилежна сторона розуміла обґрунтованість таких дій. Щоправда, у деяких відомих скаргах звучить такий мотив обов'язкового звертання до суду, навіть якщо правопорушник мав підстави для захоплення майна супротивника: «Прето не брат было квалтом и не отыймоват села Белашова, а позват, за чим пан Риминский держить»⁶⁷; «Если розумьяль якую воньтъпливость, не наездзати было, але правемь ся коньтенътовати»⁶⁸. Через наїзд інколи регулювалися відносини власності між паном і слугою (патроном і клієнтом), якщо пан, незадоволений службою свого «партнера», за яку платилося нерухомістю, вирішував розірвати стосунки. При цьому до актових книг потрапляли зазвичай лише скарги, де їх ініціаторові невігідно було декларувати істинні причини наїзду, натомість ішлося про максимальне очорнення супротивника.

Третю групу складали випадки, де метою нападника було застрашування супротивника. Під час таких актів обмежувалися криками «бий, забий», різноманітними погрозами, інколи викликами на поєдинок і стрілянням по двору. Тобто такі наїзди водночас можна кваліфікувати як *одповіді*. Втім, перший і третій варіанти, які виділяє Марцін Камлер, насправді дуже тісно пов'язані між собою; йдеться хіба про певні модифікації, які практично не надаються для розмежування. Шкоди, що не були зарані плановані, могли

⁶⁷ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 660–666.

⁶⁸ Там само. — Спр. 61. — Арк. 340 зв.

залежати від ситуації, скажімо, від розстановки сил, укріплення маєтку, потенціалу захисників, запалу нападників. Вони могли виникнути під час наїздів, які мали від початку метою лише психологічний тиск чи оголошення про помсту, однак у випадку силової відповіді господаря змінювали свій характер. За таких обставин могли бути жертви з обох боків, однак вони зазвичай не були метою нападу, навпаки — жорстокість загалом контролювалася. Врешті, і сам Марцін Камлер твердить, що підрахувати кількості наїздів практично неможливо, бо за описами в джерелах тяжко сказати напевно — йшлося про питомий наїзд чи лише про варіант погрози супротивникові⁶⁹.

Поняття «наїзду» уживалося і на означення чи не найпоширенішого виду шляхетських правопорушень — наїзду на сусідній ґрунт та його захоплення (II ЛС, розд. 11, арт. 21), що був звичним способом провадження конфлікту. Спільні межі між маєтками — стала причина ворожості, що практично не надавалася до ліквідації. Такі конфлікти зазвичай втягували у ворожнечу велику кількість осіб. Звернімо увагу на слова підданих кн. Андрія Курбського, який вів справжню тривалу війну з кн. Андрієм Вишневецьким за спірні межі: «Не ведаемъ, што с тыми кгвалты деяти, же так часто нас на них гонит, волили быхмо, дей, князей Вишневецких и вас всех за первымъ разомъ позабивати, ачей бы, дей, тые кгвалты унелисе»⁷⁰.

Добрим прикладом може також бути конфлікт значно менших осіб у волинській ієрархії Яна Циминського і Федора Шимковича-Скленського, сусідів по маєтку Склен, котрі, однак, в межах своїх ресурсів, вели упродовж 90-х років не менш затяту війну⁷¹. Описування такого переступу, а дуже ймовірно, що і його реалізація, відбувалося за традиційною для наїзду схемою: наїхали на ґрунт «конно, збройно, з оружемъ, войне належачим»⁷². Суперечки за межі поміж сусідами тягнулися роками, а то й десятиліттями, упродовж кількох поколінь власників, де періоди відносного замирення чергувалися з моментами жорсткої конфронтації. До ворожих актів могли підштовхувати панів і самі піддані, що, своєю чергою, не проти були заокруглити свої землі за рахунок сусідів. Так, коли несвецькі піддані Миколая Сапеги розорали город Льва Несвецького, скривджений послав свого

⁶⁹ Kamler M. *Przemoc między szlachcą sieradzka w XVII wieku*. — S. 26.

⁷⁰ ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 236.

⁷¹ Численні взаємні шкоди матеріального характеру розглядалися переважно луцьким гродським судом, хоч справи періодично доходили й до трибуналу. Так, у справі про крадіжку Яном Циминським трьох вепрів і барана Федір Шимкович-Скленський апелював до трибуналу (Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 50. — Арк. 330). Одним із епізодів конфлікту став також письмовий виклик на поєдинок Яном Циминським Федора Шимковича-Шкленського (Там само. — Спр. 46. — Арк. 49 зв., 290 зв.–291; Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 549 зв.–554).

⁷² ЦДІАК. — Ф. 25. — оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 230 зв.–231 зв.

слугу до Сапежиного урядника, питаючи, чи то з його наказу діялося, а чи «того сами подданные домыслили»⁷³.

Кожен із супротивників уважав спірний ґрунт своїм, тож заявляв про свої претензії не лише у суді, а й всіма можливими засобами. Різниця між нападом на маєток чи ґрунт (*наїзд/нахоженє*) і його захопленням (*вибиття*), хоч і зауважувалася в окремих випадках⁷⁴, однак сприймалася шляхетським загалом як досить умовна. Так, низка судових процесів, зніційованих наїздом на ґрунт чи його захопленням, містить адвокатські репліки про те, що йшлося насправді про межові претензії, де важко визначити власника, тож ці справи мають кваліфікуватися як суперечки про володіння. Так, під час розгляду скарги Семена Ласка-Чернчицького на кн. Януша Збаразького про захоплення ґрунтів адвокат князя пояснював, що прецедент створено навколо землі при межі, на яку претендує кожен із власників: «Сторона мнимая поводовая выбитемъ то называла, [...] бо иж, дей, менуеть быти собе кгрунт отнятый, перешедши границу, tedy ся оттол значить, же тот кгрунт, при границы [...] лежачий, есть пенный. А где кгрунт есть пенный, же тот мовит «мое», а други зас мовить «мое», tedy тамъ спокойное держанье быти не може»⁷⁵.

З цими двома правопорушеннями — *наїздом* і *вибиттям* — тісно пов'язаний і *ґрабіж* як позасудове відновлення порушених майнових прав, відшкодування збитків, боргів чи образ через явне, неприховуване захоплення рухомого майна кривдника (під поняття *ґрабіж* потрапляло і правове відібрання майна за судовою ухвалою уповноваженими до того особами у відповідності з усталеними процедурами)⁷⁶. Далеко не всі такі правопорушення доходили до суду, адже контрагенти часто розуміли справедливість дій супротивника, мотивуючи їх таким чином: «Пани твоя Яковицкая пограбила подданого князя, пана нашого, а *мы грабежъ за грабежъ учинили*»⁷⁷, або: «...вряднику своему казалъ грабити и за росказанемъ моимъ пограбилъ, и которого *грабежу не верну, але и еще грабит кажю, бо, дей, властный кгрунт мой* киселинский, а не холопицкий, которого, дей, кгрунту бороню и

⁷³ Там само. — Спр. 19. — Арк. 236–236 зв.

⁷⁴ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 19. — Арк. 488–491. Іван Бобрикович, адвокат владики Феодосія у справі за скаргою кн. Катерини Загоровської з Чорторійських про наїзд на її ґрунт, заявив, що оскільки була лише нанесена шкода, а побиття не було, то й справа належить земському судові.

⁷⁵ Там само. — Арк. 524–530 зв.

⁷⁶ *Малиновский И.* Учение о преступлении по Литовскому Статуту. — К., 1894. — С. 138; *Бутейко В.* Відображення форм іллегітного та легітного насильства у приватних поняттях Великого князівства Литовського (на матеріалі Литовських Статутів 1529; 1566; 1588 років) // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 3. — С. 62–63, 75.

⁷⁷ ЦДІАК. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 13. — Арк. 211–211 зв.

боронити буду»⁷⁸. Грабіж при цьому розумівся як повернення того, що належало, тобто відновлення справедливості.

Попри широке поняття «грабежу» як відкритого нелегітимного захоплення будь-якого рухомого майна, відповідач інколи намагався звести його виключно до відбирання коней, худоби, інших домашніх тварин і птахів, або ж до «грабежу» у певних місцях — «при костели, церкви, на торгу, на добровольной дорозе або на поли». Таке трактування спиралося на статутові приписи, які зберігали у своїх формулюваннях сліди прецеденту⁷⁹. Так, Федір Гулевич скаржився на кн. Михайла Заславського про наїзд на нього самого, слуг і приятелів на бабанському полі і грабіж речей, зброї та коней. Умоцований князя твердив, що той акт не можна назвати «грабежем», бо, поперше, «грабеж бывает на торгу, при костели, на дорози», а там «местце пустое было»; по-друге, поняття *грабежу* передбачало існування у нападника наміру, а в даному разі первинною була бійка, під час якої Гулевич з приятелями покидали свою власність («грабеж розумен быти мает, *кто бы его кому умыслне уделалъ*, але то тамъ трафило се не з умыслу, але мели межі собою поторжку, и в оной поторжке князь Жаславский их не грабил, але они сами коней и речей своих на становиску отбегли») ⁸⁰.

В іншій справі відповідач, захопивши майно при наїзді, твердив, що йдеться не про «грабіж», бо «то грабежемъ мається розумити и право само означило — конь, воль, корова, свинья, гус, анималия анимата⁸¹, але не жито, ани пшеница»⁸². На це відповідач зауважив, що «при наистью домовым пограбили и на пожитокъ свой оберънули», тож повинні відповідати, бо багато таких є, які б, «забравши што кому, а коня не беручи, вылизнути, поведаючи, же то не грабеж, хотили»⁸³. Попри маніпулятивний характер таких аргументів, це часто давало можливість відповідачеві затягнути провадження процесу, домігшись від суду права на апеляцію до Трибуналу.

Зазвичай грабіж уважався переступом, типовим для конфліктних сусідських взаємин: «естли бы се стало *суседови от суседа*»⁸⁴, однак оскарження у грабежі, як і в наїзді, могло бути представлене як образа для шляхтича. Так,

⁷⁸ Там само. — Спр. 7а. — Арк. 73 зв.

⁷⁹ Про відповідальність за «грабіж» див.: П ЛС, розд. 13 («О грабежах и навезках»), арт. 1–4, 6. В артикулах уживається стала формула — грабіж «на торгу, при церкви, на добровольной дорозе», тобто малюся на увазі будь-яке місце. Однак саме цю деталь використовували адвокати, наголошуючи на тому, що про власне грабіж можна говорити лише у тому випадку, якщо захоплення речей мало місце саме у цих місцях.

⁸⁰ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 31. — Арк. 717 зв.–720.

⁸¹ *Animalia animata* — жива худоба (лат.).

⁸² У 6 артикулі 13 розділу говорилося про відшкодування грабежу — «коня конем, вола волон, корову коровою», тобто малюся на увазі симетрична віддача, однак адвокати намагалися на цій підставі здефініювати грабіж як захоплення лише тварин.

⁸³ ЦДІАК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 301–302.

⁸⁴ Там само. — Спр. 31. — Арк. 718.

Ісак Дьоготь перед приятелями у домі Якуба Крушинського оскаржив Федора Загоровського у грабежі на дорозі коней. Ті послали листа до обвинуваченого, щоб довідатися, чи насправді він наказував своїм слугам грабити. Загоровський стверджував, що й на думці того не мав, а коней його слуги захопили на власному ґрунті оскарженого, відповідно, мали всі підстави так чинити. Тоді Крушинський з іншими присутніми Дьогтя «словами згромили, же не тылко словами вициплыми о пану Загоровскомъ мовить, але его невинне славить, жебы его мель грабит»⁸⁵.

В іншій справі шляхтич Томко Ошовський був звинувачений євреєм-корчмарем Масром Абрамовичем у тому, що він за змовою з дружиною прийшов до орендованої Масром господи, його самого побив і поранив, а також *пограбив* майно. У відповідь Ошовський вимагав припинення процесу, поміж іншого, на тій підставі, що позваний до гроду «за таковою протестацією шпетною и позвом, который повенъ слов криминальных». Він зауважував, що готовий відповідати на ці неправдиві звинувачення у тому випадку, якщо з позову будуть *вымазані* образливі слова, адже, «кгда бы шляхтич доброй славы былъ през кого таковыми протестаціями на доброй славе помазаний, южь бы за тым был инъфамис», тобто позбавлений шляхетської честі⁸⁶.

Важливим критерієм відмінності поміж кримінальними злочинами і так званою «кривдою простою» був намір зловмисника — убити чи поранити, свідомо заподіяти шкоду супротивникові тощо. Саме намірами відрізнялися наїзд і грабіж від зовні подібного до них *розбою* — нападу на особу на добровільній дорозі з корисливою метою, часто — із засідки, що вважався невідповідним шляхетському стану, таким, що ганьбить честь шляхтича. Звичайно, на дорозі траплялися і «лицарські» сутички між шляхтою, і *грабіж*, однак саме розбій, суттю якого було привласнення чужого майна (*лун*) з метою збагачення, що часто поєднувалося із замахом на особу, мав каратися смертю.

Власне, існувала категорія злочинів, які вважалися невластиві для шляхтича, тож звинувачення у їх скоєнні автоматично сприймалися як образливі для шляхетської честі. До таких належали ті, що діялися таємно і мали корисливу мету, передовсім — розбій, крадіжка, фальшування, за які карою була втрата «горла» і честі. Так, Януш Угриновський жалівся на Яцка та Івана Білостоцьких, які, «не уваживши пристойности своее, торгнувшисе на мене, человека почтивого, на доброй славе моей змазали, обелжили», оскаржили його у фальшивому зізнанні про певну суму грошей і рухомі речі на користь сестри, що «за собою постегает страченъе доброе славы и горла»⁸⁷.

⁸⁵ Там само. — Ф. 28. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 177 зв.–178 зв.

⁸⁶ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 466–470.

⁸⁷ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 742 зв.–743. Див. також справу про звинувачення у фальшуванні свідчень — «фалшу, которые есте на его, чоловіка

Справу Гаврилової Яковицької Марини з Янчинських, звинуваченої Войтехом Паєвським у крадіжці його майна, яке він переховував у Володимирі під час загрози татарського нападу, володимирський гродський суд переніс на розсуд короля, оскільки йшлося „о великую реч, а злща о почтивост”⁸⁸. Звернімо увагу також на фрагмент скарги, де опротестовувався позов на тій підставі, що в нього були вписані образливі для честі шляхтича слова: «В томъ позве усчипливые слова сут написаны, а то есть якобы пан Гуляльницький ночным обычаем сеножати косити и дрова рубати мель»⁸⁹.

Звинувачення шляхтича у крадіжці і фальшуванні вкрай рідкісні, натомість — у вині розбойній і лупі досить поширені, що однозначно сприймалися шляхтою як образливі. Так, Дем’ян Гулевич скаржився на володимирського і берестейського єпископа Мелетія Хребтовича Богуринського про неправдиве звинувачення у розбої, що ображало його добру славу: «...учинил на мене оповеданье во вряду тутошнего водлугь давного народу и звыклости дому своего потварное о ниякийсь, от нихъ змышльеный розбой, в чомъ непристойне, фалшиве, лживе мене, чоловіка от себе цнотълившого, ошкалевали»⁹⁰. А на доведення скарги Миколая Хрінницького на Гнівоша, Фарисана і Матвія Кошок про «неотповедний і зрадливий» напад «обычаем лупу и розбою» суд дозволив шкрутинію, яка вводилася для розслідування найтяжчих кримінальних злочинів, скажімо, убивства⁹¹.

Показовою є також риторика у справі по звинуваченню кн. Андрієм Курбським Андрія Монтовта в наїзді зі слугами і помічниками «розбойнымъ обычаемъ» на скуминський ґрунт князя, спаленні буди та побитті і пораненні будників на добровільній дорозі. Адвокат Монтовта Михайло Линевський у розлогій репліці передовсім задекларував невідповідність звинувачення особі його підзахисного, відомого знаменитими предками, добрим вихованням і особистою доброю славою: «Панъ Монтолтъ, будучи чоловікомъ почтивым, в дому учтивом с крови шляхетское от зацных родичовъ, которыхъ продькове бывали радами панскими, урожоный и учтиве от нихъ вхованый, и до всех цнотъ выпвичоный, яко се так спросных учиньковъ от продковъ своих не навчалъ, так теж и самъ ими се брыдить, але живучи учтиве, во всемъ бачне, доброе славы своее постерегае». До того ж, як твердив далі адвокат, кн. Курбський багатьох добрих шляхтичів попередньо звинувачував у такому злочині, однак скарги довести не зміг. Тим самим князь був ображений навзаєм, адже недоведена вина передбачала ославлення обвинувача, що й зауважив адвокат Курбського: «На его милост князя Курпского, такъ зацную

доброго, шляхтича учтывого, непристойне вели и его тым славили» (Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 347 зв.)

⁸⁸ Там само. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 4. — Арк. 27 зв.–28.

⁸⁹ Там само. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 429.

⁹⁰ Там само. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 406 зв.–407.

⁹¹ Там само. — Спр. 54. — Арк. 257–258.

особу, слова неучтивими а образливими доброї слави його милости тут перед судом вашої милости торгнувся». За це він просив покарати кривдника відповідно до арт. 39, розд. 4 («Хто би на кого перед правом словом або рукою сегнул, попхнул, або ранил») шістьма тижнями ув'язнення в замку. Андрій Монтовт через адвоката заявив, що не мав на меті образити князя, а лише намагався відстояти своє право («ничого напротивко его милости князю Курпському ку оображеню доброї слави его милости не мовлю, толко тое показую, что праву моему належит»), а Курбський, своєю чергою, відмовився від своїх вимог щодо ув'язнення Монтовта. У результаті суд кваліфікував висунуті проти відповідача головні звинувачення не як розбій, а як наїзд на будув і її спалення, а побиття будників — як «кривду посполиту», і тим самим «пана Монтолта от розбою волнымъ учинилъ». Однак той не відступився від обраної адвокатом стратегії і вимагав апеляції, оскільки висунуте Курбським оскарження ображало шляхетську честь. Суд визнав слушність заяви і апеляцію дозволив⁹².

Процедура доведення розбою за II ЛС була, як і у випадку наїзду, досить складна. Постраждалий мусив присягнути для підтвердження кривди разом з шістьма свідками-шляхтичами, після чого винуватець карався «на горло»; а якби присягати не хотів, то право доведення невинуватості з шістьма свідками отримував оскаржений. У випадку його відмови право до присяги переходило знову до позивача, однак при цьому дозволялося мати лише двох свідків. Відсутність *луну* під час розбою відміняла смертну кару для оскарженого, він лише мав заплатити за рани постраждалого (розд. 11, арт. 23). Тобто, відсутність грабунку як корисливої мети нападу на дорозі одразу міняла характер правопорушення і кари за нього. За III ЛС у випадку звинувачення шляхтича у розбої мала виводитися шкврутинія, і, якщо слідство підтверджувало, що «не розбой, але звада подорожная стала», тоді оскаржений мав присягнути і тим самим назавжди очиститися від звинувачень (III ЛС, розд. 11, арт. 30). Врешті, образливе для честі шляхтича обвинувачення, внесене до суду, зазвичай переслідувало мету не стільки довести справу до засудження контрагента на смертну кару, скільки зашкодити його добрій славі.

Отож маємо справу з досить розмитими поняттями про конкретні правопорушення, які маркувалися як шляхетські не лише у сфері судової риторики, де відповідачі звично намагалися перекваліфікувати тяжкі злочини у переступи, прийнятні спільнотою з огляду на шляхетський стиль життя, а й на рівні правових приписів. Врешті, як зауважував Олівер Вендел Холмс, «право спиралося не на логіку, а на досвід», не на категоризацію, а на вибір⁹³. Тож розрив між правовими нормами і тим, як їх розуміли, створював

⁹² Там само. — Спр. 19. — Арк. 191–197.

⁹³ *Holmes O.W. The Common Law.* — Cambridge, 1963. — P. 5

простір для маніпуляцій⁹⁴. Наїзд — найпоширеніше, суто шляхетське правопорушення, за скоєння якого між тим можна було поплатитися честю і головою, — намагалися представити як злочин проти майна, за який передбачалася грошова компенсація. Захоплення маєтку і/чи ґрунтів шляхта вважала суперечками за спірне майно, а грабіж — як супутню їм обставину. Всі ці дії хоч і були нелегітимними, однак вкладалися в логіку шляхетських уявлень про добро і зло, де головним регулятором була шляхетська честь і добра слава. Тож, крім матеріального підґрунтя, вони були специфічною формою поррахунків за уразу для честі, актами двобою поміж супротивниками за добру славу у спільноті, особливим *лицарським* правом, за допомогою якого відновлювалася справедливість.

⁹⁴ *Herrup C.B.* The Common Peace. Participation and the Criminal Law in Seventeenth-Century England. — Cambridge University Press. — P. 193.

Олександр Пономарьов

Український аспект валасько-російських відносин 1688–1700 рр.

На основі опублікованих, а також архівних матеріалів розглянуто валасько-російські взаємини під час війни з Туреччиною у 1688–1700 рр. Зокрема, значну увагу приділено проблемі пошуку правителями Валахії нового протектора. Особливо виділено посередницьку роль гетьмана Івана Мазепи у таємному листуванні між Москвою та Бухарестом.

Ключові слова: антиосманська боротьба, зовнішня політика, військова співпраця, ногайська загроза, Буджак, Петро I, Бринковяну, Мазепа, Леопольд I

На основе опубликованных, а также архивных материалов рассмотрено валашско-русские отношения во время войны с Турцией в 1688–1700 годах. В частности, значительное внимание уделено проблеме поиска правителями Валахии нового протектора. Отдельно выделено посредническую роль гетьмана Ивана Мазепы в тайной переписке между Москвой и Бухарестом.

Ключевые слова: антиосманская борьба, внешняя политика, вооруженное сотрудничество, ногайская угроза, Буджак, Петр I, Брынковяну, Мазепа, Леопольд I

Topic of the Wallachian-Russian relations during the war with Turkey in 1688–1700 is actualized on the basis of published and unpublished archival materials. We pay attention to the problem of searching the new protector for Wallachia by rulers of this country. They were trying to find a defender who would be able to release the country from Ottoman domination and to insure its safety from the infringements of Austria. At the same time Wallachian territorial integrity, Orthodox religion, certain rights and freedoms had to be saved. Internal and external factors that influenced the policy of Wallachian proprietors Sherban Kantakuzino and Constantin Brancoveanu are identified in this research.

Keywords: struggle against Turkey, foreign policy, military cooperation, Nogay threat, Budzhak, Peter I, Brancoveanu, Mazepa, Leopold I

Зовнішньополітична діяльність Дунайських князівств — Молдови та Валахії простежена переважно в румунській та російській історіографії. Українська історична наука також має певні надбання у дослідженні дипломатичної діяльності Молдови у ранньомодерну добу. Натомість Валахія, яка знаходилася в аналогічних умовах, і де відбувалися процеси, типологічно споріднені з молдовськими, до сьогодні виявляється обділеною увагою вітчизняних вчених. Утім, актуальність пропонованого нами напряму очевидна.

Державні утворення, що перебували у частковій залежності від Османської імперії, прагнули якщо не остаточно визволитися від турецького панування, то хоча б зберегти свій існуючий статус, не підпавши під вплив інших експансіоністських держав. У цьому контексті ставлення Дунайських князівств до антиосманської боротьби є складним явищем, де, з одного боку, Порто та її ногайсько-татарські васали не припиняли економічний та військовий тиск на східних романців, а з іншого — Австрія та Річ Посполита намагалися поширити свій вплив відповідно на Валахію та Молдову, аж до їх повної інкорпорації. Тому звернення господарів до Російської держави, яка являла собою в очах християн надійного захисника, давали сподівання валаським правителям зберегти свою владу і територіальну цілісність князівств при недопущенні збільшення австрійсько-польсько-османського впливу.

Піднесення антиосманських настроїв у Європі наприкінці XVII ст. було пов'язане з діяльністю «Священної ліги» (1684–1699 рр.), до якої входили Австрія, Венеція, Річ Посполита та Росія. З боку імперії Габсбургів зустрічалися спроби залучити до цього союзу і Дунайські князівства. Однак, зокрема, Валахія віддавала перевагу не відкритій боротьбі, а пошуку більш сильних покровителів у протистоянні з Портою, а відтак, номінальних претендентів на «володіння» валаськими землями, під яким країна зберегла б максимум прав і свобод¹. Звернення валаських правителів до Москви, які спорадично мали місце і раніше, активізувалися з утворенням «Священної ліги», що припадало на кінець періоду правління Ш. Кантакузіно. Цей господар був рішуче налаштований щодо розширення прав князівства перед Портою і зменшення економічного тиску з її боку, але не всі великі бояри вірили в таку можливість, будучи не зацікавленими у сильній князівській владі.

Так, Кантакузіно, після приєднання до «Священної ліги» Російської держави у 1686 р., кілька разів відправляв послів до царевичів. Незважаючи на невдалі спроби передати свої звернення до Москви, у 1688 р. архімандриту

¹ Така політика господарів князівств проводилася в річищі теорії полівасалітету, коли господар був сюзереном кількох правителів, що давало змогу не поглинути князівство жодній з держав-протекторів, а самому господарю втримувати певний час владу. В Україні Б. Хмельницький і П. Дорошенко активно проводили політику, спрямовану на дотримання полівасалітету.

Ісаї зрештою вдалося доставити усне повідомлення спадкоємцям царського престолу. Через нього Кантакузіно просив визволити Валахію з-під влади Порти, пославши «войска на Буджаки, а иныя судами рекою Дунаѣм»², й прийняти у підданство до московського царя. Архімандрит Ісаї 13 вересня 1688 р., як видно з його «распросных речей», записаних в Посольському приказі, засвідчив, що ситуація для військового походу є сприятливою: фортець і міст турецьких у князівстві немає, що дозволить російському війську дійти до «Царьграда бес помешки», а сербів і болгар збереться близько 300 тис. (цифра є явно завищеною. — *О.П.*) вояків, «да и турки-де, которые между ими живут, им, великим государем, поддадутся лутче, нежели немцом (австрійцям. — *О.П.*), понеже все рождены от сербов и болгар, и от иных греческих народов»³.

Господар планував приєднатися до надісланого царевичами війська у Буджаку, разом із 70-тисячною армією, а частину російсько-козацьких підрозділів, на його думку, слід було залишити на Запорозькій Січі для затримки кримських татар, які могли вдарити з тилу⁴.

Князя В. Голіцина, який готувався до другого Кримського походу, зацікавила пропозиція валаського господаря, чому і було негайно відправлено (8 жовтня 1688 р.) грека Дементія Фоміна з повідомленням Кантакузіно, щоб той готувався до спільного походу на Крим і ні з ким більше не укладав угод, наголошуючи на небезпеці кримсько-ногайських загонів, які для Порти «...лутчая надежда и оборона»⁵.

Паралельно з цим за дорученням Москви активну розвідувальну роботу проводив Іван Мазепа. Влітку 1688 р. гетьманом було відправлено до Константинополя, Львова та Бухаресту своїх посланців з метою з'ясувати поточну обстановку в Османській імперії. З Валахії очікували відомостей, які будуть надіслані самим господарем. Проте, щоб не марнувати час і співставити інформацію від Кантакузіно, Мазепа послав людину, яка, «проведава о тамошних поведениях писать ко мне (до Мазепа. — *О.П.*) чрез... казака батуринаского будет, да и казак тот, что очима своими увидит, приехал к нам в Батурин о всем скажет»⁶.

Зрозуміло, що рівень поінформованості купців та козаків відрізнявся від тих відомостей, які міг надати валаський господар, але, зіставивши їх, Мазепа вже міг скласти уявлення про тенденції зовнішньої політики Порти. Без усякого перебільшення, Мазепа володів усією необхідною інформацією

² Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа в документах / Упоряд. С.О. Павленко. — К., 2009. — С. 117.

³ Исторические связи народов СССР с Румынией. — Т. 3. — М., 1970. — С. 87.

⁴ Там само.

⁵ Там же. — С. 95.

⁶ Листи Івана Мазепа. 1687–1691 / Упоряд. В. Станіславський. — Т. 1. — К., 2002. — С. 231.

для прийняття важливих рішень та надання порад царському оточенню, зокрема, щодо Валахії.

Регентша Софія та її фаворит В. Голіцин у жовтні 1688 р. відправили до Батурина боярина Ф. Шакловитого з метою вироблення подальшої стратегії щодо співпраці з валаським господарем. Мазепі було запропоновано прозвонувати обстановку напередодні можливого виступу, а у зв'язку з цим з'ясувати низку питань: чи варто вирушати у похід на Буджак, а якщо йти, то чи залишати на Запорозжжі частину війська для стримання кримських татар? Чи не краще діяти спільно з поляками проти ногайців, або, знайшовши інший шлях на Буджак, об'єднати свої зусилля з валахами, виступивши єдиним фронтом? Або ж йти на Крим, а підкоривши його, вирушати на Буджак⁷?

Мазепа відповів Шакловитому, що розраховувати на похід на Буджак недоцільно. Водним шляхом дістатися фортеці було неможливо через наявність турецьких містечок, сухоходом ж долати цю відстань небезпечно через відсутність питної води, а головне — цей похід потребував виступу значного за чисельністю війська⁸. Також Мазепа зазначав, що Кантакузіно є вже підданим австрійського імператора (тут Мазепа помилявся, але австрійська влада вже вела певну роботу в цьому напрямі), через що допомога валаському господарю може ускладнити відносини царівни Софії з Леопольдом І.

Однак головним, на нашу думку, аргументом не на користь господаря, який висунув гетьман, було бажання Кантакузіно відновити візантійську спадщину своїх предків, що загрожувало не тільки правам султана⁹, а й позбавляло московських царів статусу покровителя православних християн Сходу. Мазепа припускав, «что тот Шербан, происходя от греческих цесарей Кантакузенев, просит помощи у великих государей не только для избавления своего от турецкого ига, но желает тою помощию достать себе по наследию греческое цесарство»¹⁰.

Тим часом австрійський імператор, натхненний успіхом завоювання Белграду (06 вересня 1688 р.), настільки посилив тиск на Кантакузіно, що на

⁷ *Востоков А.А.* Посольство Шакловитого к Мазепе в 1688 году // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX. — Май. — С. 205–206.

⁸ «если на Буджаки будет послано ратей не особенно большое число, то такая посылка не только не учинит помощи Шербану и всему христианству, но и самим как вернуться домой, Бог весть!... Если же послать рати многие, то следует опасаться хана крымского», який негайно, за словами Мазепи нападе на Україну і Польщу // Там же. — С. 207.

⁹ Щоб довести права та їх тяглість на християнську райю, ще султан Мехмед II був висвячений на царство константинопольським патріархом за православною традицією (*Чухліб Т.* Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років. — К., 2010. — С. 44–45).

¹⁰ *Востоков А.А.* Указ. соч. // Киевская старина. — 1890. — Т. XXIX. — Май. — С. 207.

господарській нараді було вирішено відправити посольство до Відня, яке мало обговорити участь Валахії у «Священній лізі» і одночасно скласти присягу імператору від імені господаря. Місія у складі 360 осіб на чолі із великим спафарієм І. Кантакузіно, великим комісом Ш. Вледеску та великим агою К. Белечану 2 жовтня 1688 р. таємно виїхала з Бухаресту¹¹. Господар Валахії Ш. Кантакузіно, будучи хворим (або ж сказавшись таким), лишився у князівстві.

Перед тим Австрія погодилася визнати спадковість влади Ш. Кантакузіно в межах князівства, причому за умови сюзеренітету господаря, чому власне і вимагалось, щоб він склав присягу Леопольду І. Це питання зберегло актуальність протягом усього 1688 р., загострившись восени, коли до Валахії увійшли австрійські війська. Тому Ш. Кантакузіно був змушений 2 жовтня, не чекаючи відповіді з Москви, відправити делегацію до Відня¹².

Поки численна делегація обговорювала у Відні перспективи залучення Валахії до антиосманської боротьби, відносини валаського правителя з австрійською стороною були перервані раптовою смертю Кантакузіно, яка наступила 29 жовтня 1688 р. Цей факт, в свою чергу, скасовував плановану військову співпрацю між Російською державою і Валахією.

Саме готовність Кантакузіно виступити спільним фронтом разом з московсько-козацьким військом проти татар та ногайців викликала невдоволення оточення господаря, яке не поділяло цих планів. Так, восени 1688 р., плануючи заходи на наступне літо, валаський господар відзначав, що розіб'є свій табір під Адріаноподем, куди прийде і 200-тисячне (!) козацьке військо, «яке буде само собою творити війну»¹³. Натомість брат господаря стольник К. Кантакузіно та великий логофет (і майбутній господар) К. Бринковяну відмовляли його від таких небезпечних кроків. Посилаючися на італійську хроніку Антоніо Марія дель Кьяро¹⁴, історик Г.-З. Байєр зазначав, що оточення, знаючи рішучість господаря, отруїло його¹⁵. Теза про отруєння пев-

¹¹ *Cernovodeanu P.* Din corespondența politică și diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu // *Idem.* In vâltoarea primejdiiilor. Politica externă și diplomația promovate de Constantin Brâncoveanu (1688–1714). — București, 1997. — P. 9.

¹² *Семенова Л.Е.* Молдавия и Валахия в контексте международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе во второй половине XVII в. // *Семенова Л.Е.* Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). — М., 2006. — С. 251–253.

¹³ *Байєр Г.-З.* История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира. — М., 1783. — С. 173–174. Вказана кількість війська є явно нереальною, а завищені цифри також далі будуть зустрічатися в листуванні господарів.

¹⁴ Згадана особа працювала тривалий час в господарській канцелярії в часи Кантакузіно і Бринковяну, й, можливо, була очевидцем багатьох подій. Хроніку було вперше опубліковано у Венеції у 1718 р., а зважаючи на значущість для румунської історії, вона була перевидана Н. Йоргою мовою оригіналу. Див.: *Del Chiaro A.M.* Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia. — Vălenii-de-Munte, 1913.

¹⁵ *Байєр Г.-З.* История о жизни и делах... — С. 173–174.

ною мірою була підхоплена петровською історіографією післяпрутського періоду, зважаючи на те, що влітку 1711 р. під час походу в Молдавію військо царя не отримало обіцяної валаським господарем допомоги. Підозри щодо причетності Бринковяну до загадкової смерті свого попередника так і не були спростовані, але деякі факти могли бути інтерпретовані пізніше, щоб довершити негативний портрет ненадійного союзника царя. Один з антагоністів Бринковяну — молдавський господар Д. Кантемір¹⁶ в «Кратком сказании об изкоренении Бранковановой и Кантакузиных фамилии» також відстоює тезу про отруєння Кантакузіно¹⁷.

Вже отримавши господарські інсигнії, Бринковяну писав молдавському правителю К. Кантеміру¹⁸, що він «при самому вже вступі [на господарський престол] зберіг від остаточної поразки валахів. Оскільки якщо князь Шербан ще хоча б три місяці прожив, утворив би зраду, і собі без усякої вигоди і всій Валахії на загальну біду»¹⁹. Без усякого сумніву, оточення Кантакузіно не бажало відкритого виступу проти Порти.

Можна припустити, що саме Бринковяну, який обіймав найвищу в господарському уряді посаду великого логофета і мав усі шанси посісти престол у разі передчасної смерті Кантакузіно, був зацікавлений в отруєнні рідного дядька по материнській лінії. Побічно про це свідчить і вищенаведений лист до молдавського правителя. З іншого боку, Бринковяну міг бути причетним до замаху на життя Кантакузіно, щоб не допустити складання господарем присяги австрійському імператору Леопольду I.

Не можна відкидати і зацікавленість в цьому питанні австрійської влади, яку не влаштував спільний виступ російсько-валаських сил під Адріанополь. Адже активна участь Московської держави у «Священній лізі» за підтримки Валахії означала б для Австрії не тільки значне посилення позицій «третього Риму», а й втрату румунських земель, що для Відня було небажаним. Ця гіпотеза також має право на існування, особливо зважаючи на те, що на початку правління Бринковяну користувався довірою австрійської влади²⁰.

¹⁶ Д. Кантемір (тут і далі) — Дмитрій Кантемір, господар Молдови у 1693, 1710–1711 рр.

¹⁷ *Scantemir D. Opere complete.* — V. 6. — Т. 2. — București, 1996. — Р. 76–78.

¹⁸ К. Кантемір (тут і далі) — Константин Кантемір, господар Молдови у 1685–1693 рр.

¹⁹ *Байер Г.-З.* История о жизни и делах... — С. 177. Важко однозначно сказати, що мав на увазі новозведений господар, однак за вказаними ним строками (три місяці) присяга австрійському імператору Леопольду I вже мала б відбутися, а виступ на Буджак спільно з Російською державою і Гетьманщиною ще ні. Однак на той час, на думку Бринковяну, будь який крок проти Порти закінчився б поразкою.

²⁰ *Cernovodeanu P.* Din corespondența politică și diplomatică a lui Constantin Brâncoveanu... — Р. 10.

Більшість дослідників зазначає, що зовнішня політика Бринковяну особливо у перші роки правління, була невизначеною і навіть проавстрійською. Але, виходячи з документів, видно, що Бринковяну з самого початку свого правління звертає увагу на можливості царського тріумвірату воювати з Портою на чужій території, тобто Валахії, сподіваючись при цьому, що наявність московсько-козацьких залог у князівстві стане своєрідною гарантією на шляху експансіоністських планів Польщі та Австрії. Вбачаючи очевидну загрозу князівству з боку габсбургської армії, Бринковяну повідомляє царевичів про транзит австрійських військ через Валахію до Трансильванії, очікуючи на реакцію Москви²¹.

Пізніше, у серпні 1689 р., Бринковяну, змушений маневрувати, у листі до Леопольда I підкреслював свою вірність дому Габсбургів, висловлюючи бажання бути під покровительством австрійського імператора, за умови, що його князівство уникне руйнувань і людських втрат²². А вже 17 вересня 1689 р. австрійський імператор нагадував валаському господарю щодо присяги, яку той мав скласти²³.

У Відні були дещо розчаровані подібними заявами, і вже у грудні 1689 р. цісарське військо під орудою генерала Д. Хейслера увійшло до Валахії. Ця акція була до певної міри інспірована діями К. Белечану, який претендував на регентство при малолітньому синові Ш. Кантакузіно і підштовхував австрійську владу до контролю над К. Бринковяну. Д. Хейслер спочатку зайняв міста Кимпулунг, Пітешть і Тирговіште, а згодом й Бухарест, де австрійський генерал визначив місце свого штабу на зиму 1689–1690 рр.²⁴

Для Бринковяну, від якого турки вимагали опору австрійцям, настав час вибрати. Наявність певних прав і свобод під пануванням Порти, яка не втручалася в релігійні справи і не тримала війська в князівстві, спонукала Бринковяну залишитись сюзереном султана. 20 серпня 1690 р. валасько-турецько-татарське військо за підтримки угорських куруців розбиває під Брашовом цісарську армію²⁵, тому питання про австрійське підданство на деякий час було відкладено.

²¹ Австрійці «являясь нам образом христианским, не так яко неприятели, но яко христиане, пришли в господарство наше, так же желая, дабы путь им дали вольной через наше господарство в Седмиградскую землю, понеже великое попечение им было сохранить то государство, и тако проехали в Седмиградскую землю, которую землю еще прошлого году зимою завладели и по всем и по всем крепчайшим и избраннейшим городам залого свои воинские посадили» (Исторические связи народов... — Т. 3. — С. 104).

²² *Schwarz I., Spevak S., Večeva E.* Hoffnung auf Befreiung: Dokumente aus Österreichischen archiven zur geschichte Bulgariens (1687–1690). — Wien, 2004. — S. 193–194.

²³ *Ibid.* — S. 197.

²⁴ *Cernovodeanu P.* In văltoarea primejdilor... — P. 12.

²⁵ Про цю битву докладніше див.: *Rezachevici C.* Constantin Brâncoveanu-Zărnești. 1690. — București, 1989.

Час, коли правив Бринковяну, відзначався суперництвом між імперією Габсбургів, Високою Портою та Річчю Посполитою, кожна з яких прагнула збільшити свій вплив на Валахію. Росія ж була віддалена від цього князівства Гетьманщиною, територією Війська Запорозького, землями Буджацької орди і Кримського ханства, а також історично і етнічно близьким Молдовським князівством, де правителі змінювалися доволі часто, що в цілому ускладнювало російським правителям процес встановлення контактів з Валахією.

Територіально ближчі до Дунайських князівств Австрія і Польща несли перманентну загрозу відносній незалежності цих державних утворень (нагадаємо, що князівства мали статус неінкорпорованої території, перебуваючи під загальною юрисдикцією Османської імперії). Так, ще наприкінці XIV ст. угорський протекторат Молдови змінився на васальну залежність від польських королів. Вже пізніше військові походи проти Порти Яна III Собеського (1684–1686, 1691 рр.) і Августа II (1698 р.) так чи інакше стосувалися Валахії, оскільки розгорталися на території сусіднього Молдовського князівства. Ці виправи мали на меті не стільки визволення обох князівств від турецького панування, скільки підкорення їх своїм інтересам. В оточенні Собеського говорили про створення унії з Молдовою та Валахією, для чого король планував посадити на єдиний для цих князівств престол свого сина Якуба. Спільна перемога над турками під Віднем 1683 р. австрійських і коронних військ призвела до посилення експансіоністських настроїв в середовищі войовничо налаштованої шляхти²⁶.

Ще у серпні 1684 р. король ставив на меті, зайнявши Валахію і Молдову, вийти до дунайських гирл, одночасно блокувавши Кам'янець. Проте все обмежалося невдалою облогою кам'янецької фортеці. Укладене у квітні 1686 р. Андрусівське перемир'я зобов'язало Росію добиватися повернення Речі Посполитій Поділля, однак у подібних претензіях щодо Дунайських князівств полякам було відмовлено.

Новий похід на Молдову у серпні 1686 р. став для Собеського прикрою невдачею. Захоплення Ясс, проникнення окремих польських загонів до Галацу й Ізмаїла спонукали молдовського господаря до використання тактики «випаленої землі», що спричинилося до масового дезертирства і зрештою звело зусилля короля нанівець.

Однією з перешкод на шляху реалізації планів польського короля щодо карпато-дунайського регіону була відсутність необхідної військової сили. Так, запланований на 1692 р. похід мав відбутися за двома напрямками: особисто Собеський очолив би військо до Молдови, Валахії та Трансільванії, а холмський каштелян С. Друшкевич виступив на Буджак. Проте такі наміри

²⁶ Артамонов В.А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683–1699 гг.) // Отношения стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы с Османской империей (80–90-е гг. 17 в.). — Ч. 2. — М., 2001. — С. 297.

суперечили планам української сторони, оскільки військова присутність посилювала позиції Варшави у цьому регіоні. У зв'язку з цим польський представник Є. Довмонт на зустрічі з О. Українцевим восени 1691 р. зазначав, що Мазепа забороняє «вільним козакам і запорожцям» переходити до поляків і перешкоджає С. Друшкевичу здійснювати набір війська²⁷.

Неоднозначною була і реакція молдовського господаря К. Кантеміра на пропозицію польського короля перейти під його зверхність. Після облоги і захоплення однієї з ключових фортець Північної Молдови — Нямц²⁸ становище господаря стало непевним. У жовтні 1691 р. у листі до Я. Собеського він зазначав, що бажає звільнитися від турків, але, зважаючи на те, що його сина й дітей інших бояр було взято до Стамбулу як заручників, то він на цей крок піти не може. Розміщення польських гарнізонів у містах Ясси та Роман, стосовно чого Собеський тиснув на господаря, на думку К. Кантеміра, не дасть повного визволення, а навпаки, «з того б остання згуба і руїна тієї загиблої країни (Молдови. — *О.П.*) вийшла»²⁹.

У 1692 р. поляки вже розташувалися в містах Сучава, Нямц, Сорока³⁰, прагнучи блокувати доставку провізії до Кам'янця, а також захопити Роман і вийти до Дунаю. У відповідь на такі заходи Собеського активізувалися військові приготування у Туреччині³¹.

З королем Польщі у 1693 р. намагався домовитися про мирне співіснування хоча б до кінця війни з Портою і наступний молдовський господар К. Дука³². Невпевненість щодо відсутності загрози з боку Варшави змушувала його шукати підтримки у господаря Валахії. В свою чергу Бринковяну почав відправляти до столиці Молдови маленькі загони (до 15 осіб), з часом сконцентрувавши там достатню кількість вояків. А вже восени 1695 р. комендант польського гарнізону міста Нямц доповідав коронному гетьману Ст. Яблоновському, що господар К. Дука перервав постачання провіанту на вимогу свого свекра Бринковяну, який за допомогою військових блокував Ясси³³. Так загроза збільшення чисельності польського війська у Молдові

²⁷ Станіславський В.В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. — К., 2004. — С. 147.

²⁸ Щодо облоги фортеці Нямц польським військом докладніше див.: *Rezachevici C. Asediul cetății Neamțului lui Jan Sobieski (1691) // Revista de istorie a Moldovei. — 1994. — № 3–4. — P. 17–25.*

²⁹ *Corfus I. Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolele al XVII-lea. — București, 1983. — P. 331.*

³⁰ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах... — С. 185.

³¹ Інститут рукопису НБУВ. — Ф. V. — Од. зб. 3803. — Арк. 1: Ферман Ахмеда II про захист турецьких володінь з молдавським воеводою від нападу поляків і козаків. [1691–1695 pp.]

³² *Велічко С.В. Літопис. — К., 1991. — Т. 2. — С. 417.* К. Дука (тут і далі) — Константин Дука. Докладніше див. наступні примітки.

³³ *Corfus I. Documente privitoare... — P. 335.*

спричинилася до утворення тимчасових альянсів між румунськими правителями.

У липні 1696 р. політичним спадкоємцем Яна III Собеського став Август II, який також прагнув захопити Дунайські князівства і навіть очолити похід «Священної ліги» на Константинополь. Завоювання Молдови і Валахії мали б для короля подвійний ефект: встановлення спадкової монархії закріпило б його права на князівства й полегшило економічну експансію Саксонії на Схід³⁴.

Спільний похід польсько-саксонського війська влітку 1698 р. завершився Східною Галичиною, де саксонці вдалися до мародерства, а польський загін було атаковано кримськими татарами. У цей час Бринковяну прекрасно усвідомлював небезпеку планів Августа II для свого князівства. Так, коли польська делегація, направлена до Бухаресту восени 1698 р., просила дозволу перезимувати коронному війську у Валахії, господар категорично заперечив проти цього і не надав відповідну інформацію Петру I³⁵.

Перші більш-менш реалістичні спроби Бринковяну залучити до військової співпраці Російську державу, зміцнити позиції Валахії відносяться до 1692 р.³⁶ Не маючи змоги відправити посольство до царя, він передавав свої листи з викладом чіткого плану і конкретними пропозиціями через представників Єрусалимського патріарха Досифея. В жовтні 1692 р. до Москви прибув посланник Досифея архимандрит Хрисанф. Від імені патріарха він передав цареві прохання Бринковяну захопити дніпровські містечка, «дабы и Белгородскую орду разорить; тогда те два государства (Молдова і Валахія. — *О.П.*) поддадутся царскому величеству без всякого замедления»³⁷. Для здійснення цього плану Бринковяну пропонував послати загін козаків у 60 тис. шабель. Після завоювання турецьких фортець на Дніпрі³⁸ і розорення ногайців господар обіцяв негайно приєднатися, передавши цареві на підтвердження своїх намірів креслення плану Білгородської (Буджацької) орди³⁹.

³⁴ *Ciobanu V. Relațiile politice româno-polone între 1699 și 1848.* — București, 1980. — P. 31.

³⁵ *Ibid.* — P. 33.

³⁶ Попередній лист, датований груднем 1688 р., як і наступні, ми розцінюємо лише як спробу встановлення контактів з Москвою і зондування обстановки.

³⁷ *Кантерева Н.* Сношения Иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством (1669–1707 г.). — М., 1891. — С. 244.

³⁸ Щодо упокорення Порти на українських землях аналогічних думок дотримувався і гетьман І. Мазепа, який у лютому 1693 р. замість зведення Кам'яного Затону пропонував зосередити зусилля на взятті дніпровських містечок. Однак питання про широкомасштабні дії на Дніпрі в той час не було реалізовано. (Див.: *Станіславський В.В.* Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686–1699. — К., 2004. — С. 167)

³⁹ *Кантерева Н.* Сношения Иерусалимского патриарха... — С. 244.

В той же час Мазепа за завданням царя у 1691–1692 рр. за допомогою своїх резидентів в Яссах та Львові провадив роботу «для проведывания тамошнего поведения», про що гетьман отримував листи «от нѣкоторых желателных особ», які пересилалися до Москви⁴⁰. Вивчивши ситуацію в Буджаку (ще з часів посольства Шакловитого), Мазепа постійно слідкував за тамтешніми ордами, наявність яких в регіоні перешкоджала вільному розвитку Гетьманщини.

У другій половині XVII ст. Буджак мав доволі велику щільність населення. Виходячи з того, що, за одними даними, ногайське військо становило від 30 до 40 тис. вояків, а за іншими — близько 50 тис., сучасні дослідники вираховують загальну кількість населення регіону в цей час від 150 до 200 тис. осіб⁴¹. Водночас, зважаючи на те, що прямі заклики до боротьби з кочовиками Буджаку не могли бути реалізовані на той момент, валаський господар для зміцнення своїх позицій вирішив використати слабкість внутрішньополітичної ситуації у Молдові і спрямувати свої дії на підкорення сусіднього князівства. Для цього Бринковяну пропонує Мазепі захопити молдовського господаря К. Кантеміра.

Агент гетьмана Мазепа канцелярист Самійло Пулверинський, повернувшись з Валахії, наприкінці квітня 1693 р. переказував через Марка Костантинова, що «владелец мултянский великую имеет неприязнь, и явную... вражду от владетеля волоского, который против всего христианства будучи неприятелем, великое туркам объявляет желательство, и ево мултянского владетеля многократно туркам обносит и в беду приводит», тому Бринковяну просив гетьмана спіймати молдовського господаря⁴².

Згодом у листі до царського сановника Л. Нарішкіна⁴³ Мазепа писав, що Бринковяну, маючи «великую и неуврачеванную вражду от владетеля волоского, приказывал ко мне чрез человека своего... чтоб учинить тщание о взятии того владетеля волоского, а если людем регименту моего, того учинить невозможно», то валаський господар через українського гетьмана хотів дізнатися, чи можливо здійснити цю акцію силами фастівського полковника Семена Палія⁴⁴. Для цього Мазепа просив Л. Нарішкіна клопотати стосовно видачі царського указу, як «поступить против прошения того владетеля мутьянского, о чем в моем листу к великим государем

⁴⁰ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа... — С. 147.

⁴¹ Гизер С. Ногайцы на территории Одесщины в 16–18 веках // Юго-Запад. Одессика. Историко-краеведческий альманах. — Вып. 1. — Одесса, 2006. — С. 26.

⁴² Листи Івана Мазепа. 1691–1700 / Упоряд. В. Станіславський. — Т. 2. — К., 2010. — С. 377; У березні 1692 р. цар писав Мазепі, що С. Пулверинський має розвідати стан справ Порти, інформацію щодо чого очікували в Москві. (Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа... — С. 146)

⁴³ Лист без місця й дати, очевидно припадає на травень–червень 1693 р., оскільки Мазепа на попередній лист відповіді не отримав.

⁴⁴ Листи Івана Мазепа... — Т. 2. — С. 382–383.

писанном, не докладываю. Разсуждая что на Москве всякие обретаютца... и волоские суть люди, и чтоб ис приказы такая тайна не вышла, и не дошла в волоскую землю, и тем бы мутьянскому владетелю крайняя нанесена была беда»⁴⁵.

Аналогічно діяв і молдавський господар К. Кантемір, який у січні 1693 р. скаржився суверенові на Бринковяну, що той нібито веде секретні перемовини з австрійським генералом Д. Хейслером. На це візир мудро відповів, що Кантемір заслуговує не меншого покарання, ніж Бринковяну⁴⁶. Проте, саме перед цим Кантемір, виступивши посередником в організації сепаратних переговорів між Стамбулом і Москвою, отримав звільнення від сплати податі на кілька років. Заслуги господаря, спрямовані на виведення росіян з війни, були так високо оцінені Портою, що йому було обіцяно валаський престол у випадку доведення провини Бринковяну⁴⁷.

Вже пізніше, після 1709 р., однією з акцій Д. Кантеміра (за наказом султана) мало стати захоплення Бринковяну у полон і доправлення його до Стамбулу⁴⁸. Отже, обидва господарі, прагнучи збільшити свої владні повноваження у випадку об'єднання князівств, не гидували нагодою викрадення і передачі своєму суверену «винуватця».

Слід зазначити, що смерть К. Кантеміра у березні 1693 р. «де факто» анулювала прохання правителя Валахії. Зрозуміло, що протурецькі симпатії того чи іншого молдавського господаря слугували приводом до подібних звернень Бринковяну, причина ж полягала у його бажанні стати на чолі обох румунських князівств. Подібні об'єднаничі тенденції були втілені перед цим валаським господарем М. Вітязулом (1600 р.) та виявлялися протягом усього правління молдавського правителя В. Лупу (1634–1653 рр.).

Мазепа, будучи досвідченим політиком, не хотів втручатися в валасько-молдавські суперечки. Хоча гетьман намагався стояти осторонь конфлікту, з усього було видно, що він більше тримався сторони Бринковяну, який був на той час цінним фігурантом у зовнішньополітичних проектах Росії. З огляду на це український правитель дає пораду царському сановнику, що «видется дело пристойное, дабы Семену Палею тот промысел по желанию владетеля мультянского был позволен и вручен, естли он... сам на то дело позволится»⁴⁹. Для цього Мазепа міг вступити в перемовини з Палієм. Але, очевидно, цар дозволу на таке втручання в молдавські справи не дав, оскільки в цих роках військових виправ до Молдови не робилося.

⁴⁵ Там само. — С. 383.

⁴⁶ *Власова Л.В.* Молдавско-польские политические связи в последней четверти XVII — начала XVIII в. — Кишинев, 1980. — С. 121.

⁴⁷ Там само. — С. 83.

⁴⁸ *Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV — начало XIX в.).* — Кишинев, 1987. — С. 245.

⁴⁹ *Листи Івана Мазепи...* — Т. 2. — С. 383.

У 1693 р. розпочався новий виток антиосманської боротьби, у ході якої австрійці захопили частину сербських земель, підійшовши впритул до Белграду. Це змусило турків на деякий час розглянути мирні пропозиції представників «Священної ліги». Вони були детально викладені у листі Єрусалимського патріарха Досифея.

Габсбурги прагнули оволодіти усіма сербськими і частково румунськими землями. Для цього Дунай мав стати кордоном між Портою і Австрією, а Трансільванія також на вимогу австрійців залишалась би під владою Відня. Водночас пропонувалося будувати міста і фортеці по обидва боки Дунаю, для зміцнення австро-османських рубежів⁵⁰.

Річ Посполита висунула умови повернути полякам Кам'янець⁵¹; забронити туркам висувати будь-які територіальні претензії до Поділля або України; віддати полякам землі Білгородської орди, переселивши ногайців на інше місце, а також Валахію і Молдову; заборонити перебування татарських загонів в Польщі або в підлеглих Порті державах⁵². Австрійці, коментував їхні вимоги Досифей, не пропонують, щоб Україна була за Москвою, але коли вони, визначивши за кордон Дунай, захоплять сербські, угорські землі і Трансільванію, а поляки візьмуть Україну, Поділля, Молдову, Валахію і Білгородську орду, «тогда они будут первые и крайние неприятели Москве и всегда война будет с ними; а когда болгары, сербы, волохи, мултяне и седмиградчане будут под ними, тогда станут всех принуждать во Унию»⁵³.

Далі патріарх свідчив про осаду австрійцями Белграду, висловлюючи занепокоєння, що їхня експансія може поширитися і на Валахію. А якщо поляки захоплять Молдову, а грецькі землі — Австрія разом з Венеціанською республікою, то православні зазнають нових утисків. Через це Досифей знову закликав Петра I до боротьби з турками, розмірковуючи, що якщо царські війська розорять татар, «тогда волохи и мултяне не имея страха от татар»⁵⁴, легко бы противилися немцом (австрійцям. — *О.П.*); так же сербы и

⁵⁰ *Туманский Ф.* Собрание разных записок и сочинений, служащих к доставлению полного сведения о жизни и деяниях Государя императора Петра Великого. — Ч. 10. — СПб., 1788. — С. 101.

⁵¹ Пізніше, у 1699 р. з усіх вимог польській стороні вдалося задовільнити лише цю. На Карловицькому мирному конгресі польський представник познанський воевода Ст. Малаховський рішуче висловився проти застосування принципу «володійте тим, що завоювали», заявивши що Річ Посполита готова продовжувати війну далі. Але наміри поляків особливо щодо володіння молдовськими землями не були підтримані австрійцями // *Historia dyplomacji polskiej X–XX w. / pod red. G. Labudy, W. Mihowicza.* — W., 2002. — S. 203.

⁵² *Туманский Ф.* Собрание разных записок... — Ч. 10. — С. 102.

⁵³ Там само. — С. 103–104.

⁵⁴ Цей вислів був далеко не фігурою мовлення. Ще у грудні 1688 р. анонімне джерело зі Львова повідомляло австрійському імператору, що новозведений господар Бринковяну сплатив кримському хану 10 тис.талерів, проте той все одно має бажання вдертися до Валахії // *Schwarzc I., Spevak S., Večeva E. Hoffnung auf Befreiung:*

болгары всеб были за одно с мултяны, а козаком как была бы воля легкоб поляков выучили и не токмо отомстили им...»⁵⁵

Цей лист дійшов до Москви у жовтні, саме тоді, коли Мазепа повідомляв царю, що чауш з Ясс усно переказав про те, що молдовський⁵⁶ і валаський господарі докладають усіх зусиль, аби зробити турецьку сторону прихильнішою до Петра I. Далі Мазепа зазначав, що «має дбале старання виправити невдовзі спеціальну людину до мултянського володаря, оскільки сподівався, що той знає про всілякі події і наміри [Порти]»⁵⁷.

Ці усні повідомлення, як і листи, були джерелом важливої інформації про боротьбу з османською експансією у Європі. У вищезгаданому епістолярії Мазепа зазначає про вдалу облогу австрійцями Белграду, внаслідок якої турецько-татарське військо доклало чималих зусиль, щоб зняти її. Своєчасні звістки про походи турків до Південно-Східної Європи давали можливість Петру I і Мазепі прогнозувати подальші дії щодо Порти. Тривалі облоги балканських фортець, здійснювані австрійцями, відволікали увагу турецької сторони від Північного Причорномор'я і пониззя Дніпра.

Через три роки (26 листопада 1696 р.) прибувший до Мазепа колишній намісник молдовського господаря Г. Дуки⁵⁸ у Немирові I. Драгинич повідомляв, що влітку султан був під Белградом, але, не встоявши, залишив обоз і втік. Драгинич також детально описав бій австрійського генерала Ветерані з турецькими військами під Тимішоарою (вересень 1696 р.), наслідки якого змусили султана відійти, не чекаючи остаточної поразки. Ветерані, побачивши перевагу австрійської зброї, вирішив продовжити наступ. Для цього австрійці половиною дванадцятитисячного війська «на табор ночным временем ударили, в котором такое замешание и междуусобие учинили, что и до самого намету салтанского и бунчуков ево пришли». Ще шість тис. австрійців, «хотя вслед к табору турецькому пришла однако за возами таборскими и иною препоною к ночи на помощь своим в табор турской», допомогти не змогла⁵⁹. Резидент волоського господаря, який у цей час перебував з дору-

Dokumente aus Österreichischen archiven... — S. 166. А на час звернення патріарха Досифея у лютому того ж 1693 р. валаський господар відправив кримському хану 5 тис. левків // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепа... — С. 201.

⁵⁵ *Туманский Ф.* Собрание разных записок и сочинений... — С. 105.

⁵⁶ Константин Дука — зять К. Бринковяну, двічі обіймав господарський престол Молдови (квітень 1693 — грудень 1695, вересень 1700 — липень 1703 рр.) за його допомогою. Намагався проводити політику, узгоджену з Бухарестом, в 1695 р. змушений був поступитись посадою А. Кантеміру, в 1703 р. був усунутий за наполяганням самого К. Бринковяну.

⁵⁷ *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003. — С. 213.

⁵⁸ Георгій Дука — господар Молдови (1665–1666, 1668–1672, 1678–1683 рр.), Валахії (1674–1678 рр.), гетьман Ханської України (1680 р.). Батько К. Дуки.

⁵⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). — КМФ-15. — Оп. 1. — № 1459.

ченням у султана, «твердил о таком салтанском бегстве ис поля военного сильного побеге самовидцом был, о том же и почтари волоские из войска турецкого... словом в слово сказивали»⁶⁰. Австрійські війська, незважаючи на перемогу в нічному бою, втратили близько п'яти тис. вояків, зокрема, і одного генерала.

А головне, як писав гетьман зі слів І. Драгинича, що Порта разом з татарсько-ногайським військом готує похід «на нинішню зиму у Вашу, царської величності, богохраниму державу Малу Росію»⁶¹. Крім того султан планував збирати до 40 тис. яничар⁶². Цю інформацію Мазепа негайно передав до Москви через батуринаського сотника Дмитра Нестеренка.

Однак наступного, 1697 р., похід османських військ не відбувся через заколоти всередині країни й нестачу фінансів. У квітні повідомлялося, що «салтан турецкой к Азову и в Ачаков и Крым нынешнего лета сам не пойдет и везиря не пошлет, а пошлет дервиш-пашу с ыными многими пашами водяным путем... а войск с ними будут анатолские, а сколько числом о том не ведомо». Але не тільки на кінець березня, а й на кінець квітня до тієї виправи навряд чи буде все готове, — йшлося в донесенні, — оскільки «суды не готовы, да и войску дать... денег нет»⁶³.

Навесні того ж року Згур Стілев повідомляв гетьмана, що «мултяня с войски московскими соединятся тогда, когда будет Белгородчина (Буджацька орда. — *О.П.*) вся разорена, а хотя де войска московские не разоряя Белгородчины придут и на Дунай, тогда им с ними соединитись невозможно, потому что они живут между бусурманы и иными неприятели и не видя совершенно их бусурман в Белгородчине искоренения, отнюдь невозможно им с теми войски московскими соединитися и войны на них [бусурман на]чат»⁶⁴.

У 1697–1699 рр. Бринковяну відправив чимало місій до європейських держав, щоб заручитися підтримкою Валаського князівства у протистоянні Порті. Навесні 1697 р. Господар відправляє до Москви з особливою місією Георгія Кастріота⁶⁵, який у вересні того ж року прибув до Батурина. Посольства Дунайських князівств, а також ієрархи Східної церкви зупинялися у Батурині чи Києві, доки гетьман Мазепа інформував про їх прибуття царя. Якщо особа посланця не викликала підозри, гетьман надавав

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Листи Івана Мазепи... — Т. 2. — С. 486; *Величко С.В.* Літопис. — Т. 2. — С. 542; *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба. — С. 214; ЦДІАК України. — КМФ-15. — Оп. 1. — № 1459.

⁶² ЦДІАК України. — КМФ-15. — Оп. 1. — № 1459.

⁶³ ЦДІАК України. — КМФ-15. — Оп. 1. — № 1470.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Кастріот прибув до Києва або Батурина 16 вересня 1697 р., а згодом виїхав до Москви, де пробув (за виключенням кількох від'їздів) до 27 листопада 1700 р.

дозвіл для подальшу подорож, а в Москві у Посольському приказі посланцеві вчиняли «расспросные речи». Важливі усні повідомлення, якщо посланець мав на словах переказати таке, що небезпечно було викладати у листі, записувалися і в Батурині. По тому цю інформацію надсилали в Малоросійський приказ. Гетьман окремо повідомляв царю про отримані відомості, акцентуючи увагу на найважливіших аспектах.

Румунський дослідник Г. Безвіконі, зазначав, що місія Кастріота відбувалася саме в той час, коли Московське царство не мало свого постійного дипломатичного представника в Османській імперії⁶⁶. А це означало відносно надійний зв'язок з П. Возніциним та О. Українцевим, які у 1699–1700 рр. перебували у Константинополі й вели офіційне листування з Москвою через людей Бринковяну чи патріарха Досифея. Останній, вже пізніше, у березні 1704 р., коли царський посол в Константинополі П. Толстой переїхав разом з султанським оточенням до Адріанополя, де фактично перебував під наглядом турків, заспокоював російського дипломата: «... не скучайте о человеке, с кем письма послать, зане есть люди, что за неделю дважды ходят яко орлы, и мы пошлем с ними и пойдут в скорости и целости, и вы не поспешите токмо напишите дела свои и нужные потребности довольно, едино по единому... дойдут и в скорости и в целости... да подпишите отдати в руки Мазепе»⁶⁷. Цей пасаж яскраво свідчить про характер відносин між Росією, Валахією та Східною церквою наприкінці XVII — початку XVIII ст.

Поштовий зв'язок між Константинополем і Російською державою було важко підтримувати і контролювати навіть таким можновладцям, як Бринковяну. Так, комунікація на відстані Константинополь — Бухарест (чи Тирговіште) і далі до кордону з Молдовою забезпечувалася валаським господарем, при перетині сусіднього князівства ситуація ставала більш складною⁶⁸, а вже за Дністром листи приймали довірені особи гетьмана. Залежно від обставин листи пересилалися через спеціальних чаушів або оказією разом з паломниками.

Активно сприяв організації поштового зв'язку між Бухарестом і Москвою і гетьман Мазепа. Ніжинське купецтво, яке постійно вело торгівлю з Дунайськими князівствами і Портою, найкраще підходило для цієї цілі, викликаючи меншу підозру, ніж діячі церкви. Неодноразово в документах

⁶⁶ *Bezviconi Gh. Contribuții la istorie relațiilor româno-ruse. — București, 1962. — P. 116.*

⁶⁷ *Кантеев Н. Сношения Иерусалимского патриарха... — С. 227.*

⁶⁸ Ситуація в Молдові змінилася на краще для Бринковяну, коли його зять молдовський господар К. Дука на певний час став союзником Москви і Батурина проти Порти. Архімандрит Арсеній, запропонував Мазепі, аби той тримав пошту в Сороках, для безпечного листування з Бринковяну і Дукою. Ця думка гетьману «зело понравилась» // *Исторические связи народов... — Т. 3. — С. 157.*

згадується про те, що разом з торговими людьми відправлялись і батуринські сотники, судячи з усього, для охорони.

Між тим, Бринковяну, який відправив наприкінці березня 1697 р. до Петра I чауша Кастріота, за вісім місяців отримав від нього лише одного листа, що викликало занепокоєння правителя князівства. Господар у листі до гетьмана зазначав, що «между тем по всему свету носятся слухи о пресветлом монархе Петре, от добрых добрые, от злых злые»⁶⁹, делікатно натякаючи на те, чи живий ще його посланець.

Очевидно, в своєму єдиному листі Кастріот повідомляв Бринковяну про від'їзд Петра I, який дійсно з березня 1697 до серпня 1698 рр. очолював «велике посольство» до країн Європи, чому таласький чауш і був «приречений» на довге очікування, (спочатку у Києві, а згодом у Москві) відповіді на звернення свого господаря.

Водночас на півдні України в травні-жовтні 1697 р. козацько-російське військо здійснило другий Дніпровський похід з метою захисту Кизикермені й Тавані та можливого підкорення Очакова⁷⁰. Однак поразка під час оборони Ісламкермену та залишення фортеці Шингірей завадили Я. Долгорукому й Мазепі продовжити похід на Очаків. Ця невдача дає всі підстави вважати, що Російська держава була ще не готова до більш масштабних заходів проти Порту. Не готові морально були й запорожці. Тому заклики балканських правителів в цей час і не отримували належної підтримки.

Наприкінці грудня 1697 р. Кастріот був вже в Москві, де мав бесіду в Посольському приказі щодо мети його місії. Сам же лист потрапив цареві, за однією версією, в червні⁷¹, або не пізніше квітня 1698 р. Так, біограф царя М. Устрялов зазначає, що вже 6 січня Мазепа через канцеляриста Василя Чуйкевича передав Льву Нарішкіну копії таємних листів для Петра I⁷². Серед них, очевидно, був і лист Бринковяну, адже царю, який перебував з дипломатичною місією у Європі, пересилалася вся важлива кореспонденція. Варто зупинитися на цьому важливому епістолярії детальніше.

Лист складався з 10 статей, де викладалися усі прохання Бринковяну. Зокрема, він пропонував цареві надіслати військо для захоплення Буджаку, а перед тим направити дві тис. піхотинців і одну тис. кінноти для захоплення

⁶⁹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С.О. Павленко. — К., 2007. — С. 663.

⁷⁰ Похід планували завершити під стінами Очакова, який мали блокувати з моря і лиману, для чого зиму-весну 1697 р. московсько-козацьке військо провело в підготовці, а Мазепа на власні кошти побудував 50 суден (Див.: Заруба В. Українське козацьке військо в боротьбі з турецько-татарською агресією останньої чверті XVII ст. — Дніпропетровськ, 2003).

⁷¹ Ця дата не підтверджується, оскільки у квітні 1698 р. Кастріот отримав відповідь про позитивну реакцію царя на лист, що умовно датується березнем 1697 р.

⁷² Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 3. — СПб., 1858. — С. 477–478.

Молдови. При цьому молдовські бояри, що мешкають у Валахії під покровительством Бринковяну, мали долучитися до царського представника⁷³. Однак валаський господар уникає гарантій щодо чисельності військового корпусу, що мав бути відправлений ним у Молдову, повідомляючи, що війська «скільки бог даст приготувит». Також обережний Бринковяну зазначав, що для уникнення подальших проблем з османським сувереном, він бажав би мати звернення Петра I щодо добровільного переходу князівства в російське підданство, щоб уникнути загрози захоплення Валахії.

У той же час Бринковяну усвідомлював, що цар може не погодитися взяти на себе тягар відповідальності за подальшу долю князівства, значно більш віддаленого від Росії, аніж Річ Посполита чи Молдова. То того ж оборона нових підданих від турків потребувала б значних коштів. Тому Бринковяну виявляє всю майстерність, щоб Петро I сприйняв його проект як необхідний і цілком реальний, зазначаючи що князівство буде форпостом російських інтересів на Дунаї. Бринковяну красномовно говорить, що «только ныне просим однажды нас избавити, а потом мы... будем сохранять не токмо дунайские береги, но будем ступати и наперед, потому что имеем способников болгаров и серблян и македонян... и буде бог благословит и наставит самодержавного вашего величества итить и до Царяграда ... и богом свидетельствуемся, что мы будем итить пред войск ваших и не яко люди, но яко львы имеем братися о отчизне своей и роде, а наипаче о матери нашей восточней... церкви»⁷⁴. Подібні заяви господаря мали б, на його думку, позитивно вплинути на 24-річного царя. Однак активізувати воєнні дії з Туреччиною в Петра I на той час не було особливих підстав.

Разом з тим, на Бринковяну продовжували тиснути австрійські владні кола⁷⁵. Відень був одним з центрів валаської опозиції, зокрема, там перебували невдоволені представники роду Кантакузіно, які постійно підбурювали Габсбургів до усунення Бринковяну. У Брашові (Трансільванія) також осіло чимало валаських бояр, які чекали зведення на господарський престол малолітнього Георгія — сина попереднього правителя Ш. Кантакузіно. Нагадаємо, що обіцянка Бринковяну перейти під зверхність імператора була дана ще у 1689 р. 30 січня 1695 р. валаський господар прийняв наданий йому Леопольдом I титул князя Священної Римської імперії⁷⁶.

⁷³ Исторические связи народов... — Т. 3. — С. 116.

⁷⁴ Там же. — С. 117.

⁷⁵ Бринковяну мусив постійно виправдовуватися перед Леопольдом I щодо своєї лояльності до Габсбургів. Влітку 1689 р. Бринковяну відкидав чутки, що поширював представник опозиції валашський боярин і колишній великий ага К. Белечану, звинувачуючи Бринковяну у зв'язках з Портою. Про це, а також про несправдливе ставлення до вдови та сина Ш. Кантакузіно зауважував у листі до Бринковяну і сам Леопольд I // Schwarcz I., Spevak S., Veceva E. Hoffnung auf Befreiung: Dokumente aus Österreichischen archiven... — S. 193–194; Ibid. — S. 197.

⁷⁶ Семенова Л.Е. Молдавия и Валахия в контексте международных отношений ... — С. 257.

Після переможних битв австрійців із турками (Саланкамен — 1691 р., Зента — 1697 р.) для Валахії загроза поглинання Австрією ставала все більш очевидною. Це і було причиною посилення орієнтації Бринковяну на Москву, щоб використати її як важіль проти Відня. У листуванні з Московією в господарській канцелярії активно експлуатовалася тема католицької загрози православному світові, що для Валахії набувало особливої актуальності після того, як Трансильванія була змушена піти на укладення релігійної унії з Віднем⁷⁷

Спроби австрійців встановити контроль над Валахією змушували звернутися у бік Москви і молдовських господарів. У листопаді 1690 р., коли зовнішньополітична обстановка навколо князівства ставала напруженішою, до царя був відправлений чауш І. Белевича. У квітні 1698 р. до Москви прибуло посольство від молдовського господаря А. Кантеміра⁷⁸. Але, очевидно, для царя ці звернення не були сигналом до дій, бо, як зазначав Г. Безвіконі, Молдова, через наявність турецьких пашаликів, не стала для Москви центром інформації з Балкан⁷⁹. Більше того, турецькі фортеці з їх гарнізонами в цілому ставали значною завадою для залучення князівства до антиосманської боротьби.

Тим часом, приблизно у січні 1698 р., Кастріот, отримавши листа від братів Кантакузіно, повідомляє гетьмана Мазепу, що Валаське князівство на краю загибелі, що турки, з одного боку, погрожують віддати його татарам на поталу, а, з іншого, австрійці примушують піддатися під зверхність цесаря, посилаючись на те, що «сила турецкая сокрушилась от оружия их»⁸⁰.

Вже пізніше, 22 квітня, Кастріоту було повідомлено, що лист господаря Бринковяну⁸¹ прийнятий царем прихильно, «а чтоб в том его предложении (перейти у російське підданство. — *О.П.*) отказать, и того отнюдь не будет. Да не токмо отказать, но и здравия своего он, великий государь, жалеть имяни ради божия и единые веры христианские не хоцет, в чем надобно несумненную имети надежду, что избавит их господь от насилия агарянского»⁸². Цього листа Кастріот доручив доправити до Бринковяну у Тирговіште члену його посольства логофету Федору Корбя. Восени того ж року він привіз відповідь Бринковяну, яка являла собою більш деталізовані пропозиції щодо спільного плану дій. 10 вересня її було передано російському

⁷⁷ Протягом 1697 р. в Трансильванії йшла активна агітація за греко-католицьку унію, яка і була проголошена в Алба-Юлії у жовтні 1698 р. В 1701 р. Леопольд I обіцяв, що уніати будуть урівняні в правах з іншими верствами князівства католицького віросповідання, але це лишилося тільки на папері.

⁷⁸ *Bezviconi Gh. Contribuții la istorie...* — P. 122.

⁷⁹ *Ibid.* — P. 116.

⁸⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи... — С. 664.

⁸¹ Сам лист див.: *Исторические связи народов...* — Т. 3. — С. 116–117.

⁸² Там же. — С. 135.

уряду. В своєму листі Бринковяну, не без підказки з боку Мазепи⁸³, акцентує увагу царя на стратегічному значенні Очакова⁸⁴, називаючи його ключем до Чорного моря і більш важливим для Петра I, аніж Азов⁸⁵.

На стратегічному значенні Очакова постійно наголошував і партнер Бринковяну у справі протистояння турецькій агресії Єрусалимський патріарх Досифей. Взяття Очакова, а згодом Криму, на його думку, відкрило б Російській державі шлях на Балкани⁸⁶.

Після отримання листа від Бринковяну Петро I вирішив провести рекогносцировку місцевості на випадок ведення бойових дій у Нижньому Подунав'ї та Північному Причорномор'ї і наказав гетьману Мазепі зайнятися цим питанням. Мазепа у відповідь писав 23 вересня 1698 р. з Батурина, що відправив розвідника в князівства з метою дослідження чорноморського узбережжя, який «положение краев тамошних досмотревшихся, возвратился назад и оповедал мне, где суть от гирла Дунайского до устья реки Днестра, от того устья до реки Бугу и до самого Днепрового лиману, также и земным путем чрез весь Буджак к Волоской и Мунтянской землям, где обретаются выгодные станы и ночлеги»⁸⁷.

Сучасний російський дослідник В. Артамонов пов'язує розвідувальні дії Петра I з небезпекою втілення планів польського короля Августа II, який розглядав можливість якщо не захоплення Дунайських князівств, то, принаймні, включення їх до сфери свого впливу з метою встановлення контролю за торгівлею у Дунайсько-Чорноморському регіоні⁸⁸. Порта теж мала деяку інформацію щодо планів Петра I, оскільки 15 лютого 1698 р. в Адріанополі відбулося засідання дивану, на якому султан і великий візир у присутності кримського хана радилися, як стримати натиск Росії. Для того було вирішено відправити до Петра I посольство на чолі з Константинопольським патріар-

⁸³ Не варто забувати, що саме Мазепа під час своєї першої зустрічі з царем 1686 р. привернув увагу і сподобався тим, що наголошував на можливості включити Причорномор'я до складу Росії.

⁸⁴ У 1706 р. посол у Константинополі П. Толстой в «Списке с описания Черного моря...», складеному на завдання царя зазначав, що «Очаков міцне місто з великим і безпечним портом, де стає численний флот» // Цит. за вид.: Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 4. — СПб., 1858. — С. 339.

⁸⁵ Исторические связи народов... — Т. 3. — С. 123–124.

⁸⁶ «А если когда царское величество изволит воевать с ним (турецким султаном. — О.П.) войну, и тогда надобно прежде взять Очаков, понеже у неприятеля Очаков левой рог, а правой рог был Таган Рог. А взяв Очаков, то надобно Крым взять, а взявши Крым то будет дорога на Черное море свободная. И тогда пристанут сербы, и волохи, и мультяны, и болгары» // Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. — Т. 5. — М., 1948. — С. 264.

⁸⁷ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 3. — С. 478.

⁸⁸ Артамонов В.А. Страны Восточной Европы в войне с Османской империей (1683–1699 гг.) // Отношения стран Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы с Османской империей (80–90-е гг. 17 в.). — Ч. 2. — М., 2001. — С. 317–318.

хом Діонісієм з дарами, серед яких мала бути корона візантійського імператора Константина і ключі від Єрусалиму⁸⁹.

Прямих свідчень про плани Петра I щодо «Орієнтального цесарства»⁹⁰ у ці роки не зустрічається, однак побічні дані натякають саме на це. У тому ж 1698 р. російський представник у Константинополі П. Возніцин радив цареві направити військо у Нижнє Подунав'є, де «не токмо тисячи, тьмы нашего народу, нашего языка, нашей веры и все миру (з Портою. — *О.П.*) не желают»⁹¹. А вже пізніше, весною 1711 р. фельдмаршал Б. Шереметєв наказував «иметь вожей, которые бы знали путь за Днепр до Дуная и далее»⁹².

Навесні 1698 р. в Батурині до Мазепи прибув посланець молдавського господаря А. Кантеміра⁹³ Сава Константинов, який заявив, що «владетель волоской (молдовський. — *О.П.*), по примеру владетеля мултянского (валаського. — *О.П.*), желает быти со всем народом... под обороной его великого государя», оскільки поширився сильний розголос, що російський цар має скоро йти війною на Буджак⁹⁴. Про правдивість свідчень і намірів посланця молдавського господаря в Посольському приказі вирішили розпитати у Кастріота. Останній засвідчив, що внаслідок різних утисків з боку Польщі до Валахії перейшло 63 молдовських боярина, які напередодні відправки Кастріота до Москви просили клопотати і про перехід Молдови під протекцію царя. А. Кантемір мотивував свої звернення тим, що якщо прохання Бринковяну відносно переходу в російське підданство буде задоволене, «а он время удобное к тому пропустит, и тогда ему и земле... вьщее будет разорение, и приклонитца будет не к кому»⁹⁵. Втім, підозрюючи, що

⁸⁹ *Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 790. Зауважимо, що проблема володіння ключами від Єрусалиму мала в своїй основі давній спір православних з католиками за право контролювати Храм Гробу Господнього, що мало елемент конфесійного і політичного престижу.

⁹⁰ Чутки щодо можливого утворення «Орієнтального цесарства» поповзли Європою влітку 1710 р., однак численні звернення балканських правителів, які перехоплювалися турецькою, австрійською і польською владою, давали підстави вважати, що цар вже в 1698–1700 рр. міг мати такі плани, які не можна відносити лише на рахунок імперського експансіонізму, а які певною мірою були спровоковані згаданими зверненнями. Ідеологема про визволення Константинополя з-під влади турок (без чого було неможливо існування «Орієнтального цесарства») була витлумачена молдовським вченим і суспільним діячем Н. Мілеску-Спафарієм, який 1673 р. хотів подарувати царю Олексію Михайловичу збірник пророцтв «Хрисмологіон», де йшлося про неодмінне падіння турецької влади і утворення грецького царства. Згодом книгу було подаровано Спафарієм у 1690-х рр. Петру I (*Крымский А.* История Турции и ее литературы // Крымский А. Выбранные сходящиеся работы в 5 т. Т. 2. — К., 2007. — С. 126).

⁹¹ Письма и бумаги Петра Великого. — Т. 1. — СПб., 1887. — С. 746.

⁹² Цит. за: *Артамонов В.А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). — М., 1990. — С. 82.

⁹³ *А. Кантемір* (тут і далі) — Антіох Кантемір, господар Молдови у 1695–1700 рр.

⁹⁴ Исторические связи народов... — Т. 3. — С. 132.

⁹⁵ Там само. — С. 132.

С. Константинов може збирати розвідувальні дані для турків щодо того, чи мають намір московські війська йти на Крим і Очаків, чи тільки на Тавань і Кизикермень, Г. Кастріот радив лишити свого колегу у Москві, пославши до Ясс представника Мазепи⁹⁶.

У царській грамоті від 16 травня гетьману було наказано відправити С. Константинова до Москви⁹⁷, де його прийняли в Посольському приказі лише в січні 1699 р. Мазепа ж отримав розпорядження відправити довірену особу до Ясс, щоб дізнатися про щирість прохань щодо підданства і ймовірності розвідувальної місії на користь турків. У разі, якщо А. Кантемір почне розпитувати гетьманського посланця відносно «готовности войск наших и о походе их, куда нынешнего лета пойдут», наказувалася відповідати в залежності від обставин⁹⁸. Було видно, що Петро I ухиляється від співпраці з Молдовою.

На початку серпня 1698 р. Мазепа відправив до Ясс ніжинського мешканця Михайла Степанова, якому господар А. Кантемір ні усно, ні листом нічого з того, про що казав С. Константинов, не повідомив. У зв'язку з цим Мазепа збирався послати до молдовської столиці іншу людину.

Свого часу дослідниця Л. Власова пояснювала нерішучість політики А. Кантеміра, який 1698 р. все ж таки відправив посольства до Варшави та Москви, тим, що він остерігався викриття з боку Бринковяну⁹⁹. Про недовіру до молдовського господаря з боку Петра I свідчить і австрійський дипломат І.Г. Корб, пояснюючи це тісною співпрацею А. Кантеміра з турками.

Під час третього Дніпровського походу молдовського посланця, який влітку прибув до російсько-українського табору (ймовірно, під Очаків) начебто під приводом привітання князя Я. Долгорукого, було затримано. Далі І.Г. Корб, посилаючись на думного дяка Посольського приказу О. Українцеву, зазначав, що взагалі «московіти ніколи не довіряли молдаванам». Тоді ж Петро I зборонив своїм указом всілякі зносини з мешканцями Молдови¹⁰⁰. Таке ставлення до молдовських князів з боку Росії тривало аж до листопада 1710 р., коли господарський престол обійняв Д. Кантемір.

Протистояння між Бринковяну і молдовськими господарями тривало практично весь період його правління. Валаський господар, знаючи про подвійну гру тодішнього молдовського очільника М. Раковіци, посилав через нього листи Мазепі і цареві, із другорядною несуттєвою інформацією. Незичливість Бринковяну корінилася не скільки у антипатії до деяких молдовських правителів, скільки живилася його бажанням обійняти престоли

⁹⁶ Там само. — С. 133.

⁹⁷ Там само. — С. 132–134.

⁹⁸ Полное собрание законов Российской империи с 1647 г. — Собр. 1-е. — Т. III. — СПб., 1830. — С. 452.

⁹⁹ Власова Л.В. Молдавско-польские политические связи... — С. 127.

¹⁰⁰ Корб И.Г. Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699 г.). — СПб., 1906. — С. 78.

обох князівств або посадовити в Яссах підконтрольну йому особу, як це було у випадку з К. Дукою. Натомість мотивації Єрусалимського патріарха Досифея щодо нищівної критики молдовських господарів пояснюються тим, що, крім щирого спротиву полоно- та туркофільству офіційних Ясс, східний ієрарх перебував ще у певній залежності від Бринковяну. Так, не маючи своєї резиденції¹⁰¹, Досифей останні роки життя провів у Валахії, будучи в недружніх відносинах з Константинопольським патріархом Калініком і великим драгоманом Порти О. Маврокордатом.

Російська держава все ще очікувала від валаського господаря конкретної відповіді щодо його готовності вступити у війну, а також настроїв у князівстві. У лютому 1700 р. стало відомо, що Бринковяну утримався від декларування чіткої позиції, переказавши на словах, що в князівстві більше чекають на продовження воєнних дій¹⁰². Тоді ж він скаржився на збитки, яких зазнав через те, що тривалий час тримає наготові 10-тисячне військо, натякаючи тим самим на нерішучість Російської держави щодо продовження війни¹⁰³. Щодо війська Бринковяну не перебільшував, однак в той же час лукавив. Румунська хроніка XVIII ст. говорить, що взимку 1699–1700 рр. Бринковяну виставив своє військо разом з кримським ханом проти ногайців Буджаку, але це було зроблено на вимогу султана¹⁰⁴.

Військовий конфлікт міг перетворитися на реальність, але вже за ініціативи Порти, оскільки, за повідомленнями Бринковяну, в березні 1700 р. султан розпочав приготування в армії і на флоті для проведення широкомасштабних операцій проти Росії¹⁰⁵. Це цілком узгоджувалося з інформацією російських дипломатів, отриманою ще у жовтні 1699 р., коли О. Українцев писав Петру I, що турки швидкими темпами будують нові військові судна, побоюючись¹⁰⁶, що царський флот може блокувати постачання продовольства до турецької столиці¹⁰⁷. Також в Константинополі ширилися чутки, що

¹⁰¹ В Константинополі Досифей міг мешкати лише на підконтрольному йому подвір'ї Храму Гробу Господнього, що однак потребувало значних коштів, тоді як у Валахії патріарх знаходився на утриманні господаря.

¹⁰² Листи Івана Мазепи... — Т. 2. — С. 591.

¹⁰³ Там само. — С. 593.

¹⁰⁴ *Greceanu R. (Radu logofătul Greceanu). Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voivod (1688–1714). — București, 1970. — P. 131.*

¹⁰⁵ Листи Івана Мазепи... — Т. 2. — С. 602–603.

¹⁰⁶ На те, що турки побоювалися не тільки війни з Росією, а й остерігалися відносин між Московією і Бухарестом, налагоджених за посередництва гетьмана Мазепи, вказував ще російський історик С. Соловйов // *Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. — Кн. 7. — Т. 13–14. — М., 1997. — С. 685.*

¹⁰⁷ «...здесь от того зело боятся все говорят, как-де Царское Величество Черное море запрет, то в Царьграде будет голодно; потому, что хлеб, масло, лес, дрова привозят с Черного моря из-под Дунайских городов Браилова, Измаила, Галации, Килии, Белгороднены, Очакова и проч...» (*Устрялов Н. История царствования Петра Великого. — Т. 3. — С. 519.*)

нібито цар разом з флотоводцем Ф. Головіним виходили у Чорне море на 10 військових кораблях і 40 шлюпах, дійшовши аж до Трабзона і Синопу¹⁰⁸. Зі свого боку турецька сторона, очікуючи кінця переговорів, в разі неукладення мирного договору планувала обмежити прохід російських суден з Азовського моря до Чорного, що було б великим ускладненням для Росії¹⁰⁹.

У 1699–1701 рр. стосунки Бринковяну з Москвою поступово ставали непрозорими, на що прямо вказує листування Мазепи з російськими можновладцями. Так, 10 квітня 1700 р. український гетьман, отримавши разом з листами О. Українцева листа і від валаського господаря, зауважує Ф. Головіну, що Бринковяну нічого конкретного не пропонує, очевидно, зважаючи на те, що переговори між Росією і Портою не закінчилися. Однак для Мазепи здалося підозрілим, що кореспонденція від О. Українцева, яку пересилав валашський господар разом із своїм листуванням, датована 18 лютого, а від самого Бринковяну — 19 березня¹¹⁰, тоді як від Константинополя до Бухареста була відстань не більше ніж 3 дні¹¹¹. Це насторожувало на підозри щодо навмисної затримки листування валаським господарем, який, втім, виправдовувався, що не міг, не маючи певних відомостей, відправляти посланця¹¹². У наступному листі до Ф. Головіна від 8 травня того ж року Мазепа знову зазначає, що Бринковяну більше не інформував про внутрішньополітичне становище Порти, посилаючись на те, що всі відомості містяться в листах від О. Українцева¹¹³.

Вже напередодні укладення Константинопольського мирного договору (3 липня 1700 р.) український гетьман у листі до царя від 11 червня 1700 р. повідомляв, що Бринковяну на попередні запити щодо того, яку кількість

¹⁰⁸ Там само. — С. 519.

¹⁰⁹ Так Порта мала наміри, «если с великим государем мирного договору не учинится, то хочет чтоб на Черное море ход кораблям из Азовского моря в Черное море где есть проток за Керчею в ближних местех заметать каменем, загрузя судами разными и для того делают великие два корабля и теми кораблями в том протоке от проходу великого государя ратных людей учинить заставу, чтоб тем протоком в их турецкие жилища з государственой стороны вперед кораблями и иными никакими судами проходу не было» // ЦДІАК України. — КМФ-15. — Оп. 1. — № 1568.

¹¹⁰ Листи Івана Мазепи... — Т. 2. — С. 618.

¹¹¹ Підраховано автором відповідно до даних: *Русов А.* Русские тракты в конце XVII и начале XVIII века. — Киев, 1876. — С. 85, 87.

¹¹² Бринковяну тоді, зокрема, писав, «...что не без причины Петра задержал. Первое для того, что не хотел ево отпустить без дела и без всякой ведомости. Второе, что от думного Емельяна [Украинцева] имел есмь ведомость дабы готовых имел посланцов для пересылки листов ево, когда оные до меня пришлет, которые листы... недавно от помянутого посла получивши тот час оные другого дня отпустил и как уже десять дней минуло и оные вручил не чрез Петра, но чрез Стефана с той причины, что он сведом дороги Седмиградской, что тамошним местам пересыласть принужден был, а инако никаким [образом] меры не смею» (ЦДІАК України. — КМФ-15. — Оп. 1. — № 1568).

¹¹³ Листи Івана Мазепи... — Т. 2. — С. 628.

військ і як швидко він може надати, лише зазначив, що ці питання потребують зваженого підходу. Мазепа ж волів знати детальну інформація щодо того, чи слід розраховувати на нього на момент прибуття російсько-козацьких військ до Дністра, або коли вони вже підійдуть до Дунаю¹¹⁴. Того ж дня гетьман відправив листа і на адресу Ф. Головіна, де свідчив про нещирість обіцянок валаського господаря, у якого вступати у війну «нет ныне на то готовности и охоты, знатно тогда они к помочествованию той войны охотны были, когда немецкая (австрійська. — *О.П.*) близ их будучая война на них налегала, и оружие неприятельское на плечах их висело, а ныне когда мирными оградились договорами, мало подобно им таковое стало намерение... когда по таких многих обещаниях и соответствованиях, еще емлет то дело на далекую разсудность и расположение...»¹¹⁵. Отже, ставало очевидним, що Валахія не буде вступати у відкриту боротьбу з Портою.

Між тим, Бринковяну, зважаючи на кардинальну зміну міжнародної ситуації, напередодні підписання Константинопольського мирного договору вирішив вжити запобіжних заходів. Він писав цареві, що не має жодного надійного місця для укриття у разі небезпеки, і прохав від Петра I грамоту, яка б дала йому можливість укритися в Україні¹¹⁶. Зважаючи на необхідність подальшої співпраці, Петро I не став виказувати свого невдоволення щодо нечіткої позиції Бринковяну і не пізніше 29 січня 1701 р. підписав валаському господарю відповідну охоронну грамоту¹¹⁷. Практично це не давало

¹¹⁴ Там само. — С. 640.

¹¹⁵ Там само. — С. 641.

¹¹⁶ «И понеже противитися не может для того, что разорят государство, потому что нет ни крепости, ни иного какова места, где б мог ухоронитися. И как он такую нужду увидит, хотя ныне такого и нет опасения, потому что ныне поганцы ево слушают и волю ево творят, однако ж буде что случитца, к турком не пойдет, а пойдет в Седмиградскую землю, которая блиско. Но и там не станет жить, но только хочет приютить на Украину под власть великого государя и для православия... Сего ради прилежно молит, чтоб великий государь пожаловал ево своею государскою грамотою, которая была б в руках у него. Буде ему случится какое несчастье, чтоб великий государь принял ево под свою милость...» (Исторические связи народов... — Т. 3. — С. 158).

¹¹⁷ «...объявляем сею нашего царского величества грамотою, кому где о том ведати належати будет, что служил нам, великому государю нашему царскому величеству, Мултянские земли владетель Костянтин в посылке писем наших к пребывающим у Порты Оттоманской посланником нашем неколикое время. И мы. Великий государь наше царское величество, ево, мултянского господаря, пожаловали во свидетельство верной ево вышеупомянутой службы, повелели ему дать сию нашу грамоту, дабы он и впредь нам, великому государю нашему царскому величеству, служил. А наша государская милость отъемлема от него не будет.

И буде случится ему, мултянскому владетелю, какое несчастье, и поищет он наше государские к себе милости, и выедет из отечества своего под нашу великого государя высокодержавную руку в малороссийские города на Украину, и мы великий государь наше царское величество, в малороссийские наши города на Украину приняты тебя

на той час ніяких переваг для Бринковяну, проте слугувало формальною підставою для молдовського господаря підозрювати того у переході під протекторат, або ж повне підданство до московського царя.

10 березня 1701 р. до Батурина прибув піддядчий Посольського приказу Кирило Ковиршин разом з Єрусалимським архімандритом Хрисанфом, які мали при собі дві жалувані грамоти до Бринковяну та братів Константина і Михайла Кантакузино. Мазепа, на доручення царя, мав з'ясувати чи не містять ці документи будь чого, що суперечить змісту укладеного мирного договору з Портою, поінформувавши потім Москву щодо доцільності відсилки грамот до валаського господаря.

Мазепа, хоча й не побачив в грамотах ніяких неузгоджень з положеннями мирного договору, все ж таки вирішив не поспішати з їх відправкою, зважаючи на те, що архімандрит не виявляв бажання приєднатися до російського дипломата П. Толстого, який 9 березня вирушив з Києва до Константинополя. До того ж, гетьману було важливо переконатися, чи залишається валаський господар вірним своїм намірам щодо зобов'язань та обіцянок Петру I¹¹⁸.

Як зазначалося вище, прихильність до Бринковяну з боку царя, незважаючи на його зволікання пристати на пропозицію виступити єдиним фронтом проти Порти та її васалів, залишалася незмінною. Господар і надалі виручатиме російського монарха, позичаючи гроші послу в Константинополі П. Толстому, переправляючи кореспонденцію від резидентів царя, посилаючи корабельних майстрів до Москви, а також через свої дипломатичні місії надаючи цінну інформацію про внутрішньополітичну обстановку в Порті.

Визнанням заслуг Бринковяну було те, що він, незважаючи на постійне охолодження у відносинах, став одним з перших кавалерів ордена Андрія Первозванного¹¹⁹. Зі свого боку і турецький султан Мустафа II обіцяв йому пожиттєве правління за лояльність, а точніше — за пасивну роль у російсько-турецькій війні, що дало змогу туркам укласти Карловицький мир зі «Священною лігою», а згодом і Константинопольський договір з Росією.

повелим и учнем жаловать нашою государскою милостию» (Исторические связи народов... — Т. 3. — С. 162).

¹¹⁸ «...а когда он архимандрит похочет выбиратись отселе во свои страны, в то время поразумев по речам и по верности вам великому государю владетеля мултянского, естли непременно во своем намерении христианском, пошлю те ваши государские грамоты с ним архимандритом іерусалимским к нему» (*Эварницкий Д.* Источники для истории запорожских казаков. — Т. 1. — Владимир, 1903. — С. 899).

¹¹⁹ Згідно досліджень Л. Семенової, це сталося 1700 р., а відтак Бринковяну був нагороджений в один рік з Мазепою, кавалером ордена № 2. Не виключено, що Мазепа доклав зусиль до нагородження орденом Бринковяну (*Семенова Л.Е.* Русско-валашские отношения в начале XVIII в. // *Семенова Л.Е.* Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV — начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). — М., 2006. — С. 267).

Складна міжнародна ситуація і бажання отримати гарантії в пошуках протекції іноді штовхали господаря до необдуманих кроків, які розцінювалися царем як зрада ідеї боротьби проти Порту. Проте Петро I, усвідомлюючи всю важливість використання Валахії в своїх інтересах, «дивився крізь пальці» на коливання господаря, сподіваючись в кінцевому рахунку приєднати Дунайські князівства до «Рах Ortodoxa» під своєю орудою, втілюючи таким чином задум щодо «Орієнтального цесарства».

Росія, крім політичних планів щодо Балкан, переслідувала й інші цілі, спрямовані на розширення територіального простору. Після взяття у липні 1696 р. Азова російська сторона намагалася розвинути успіх і домогтися від турків поступки Єні-Кале. Це питання обговорювалося Петром I під час «великого посольства» з Леопольдом I, який, втім, не надав політичної підтримки, а пропонував цареві захопити фортецю силою¹²⁰. На зворотньому шляху до Москви, цар, який не був до кінця впевнений у доцільності війни з Портою за басейн Азовського моря, при зустрічі з польським королем Августом II домовився з ним про спільні дії проти Швеції. Отже, на певний час балканський вектор російської політики став другорядним. Відразу після укладення Константинопольського мирного договору царські війська вирушили до шведського кордону, — розпочалася Північна війна.

Бринковяну у 1692–1700 рр. виношував план щодо відвернення уваги Москви від Азова, натомість намагаючись спрямувати її на завоювання Очакова та Буджаку. Такий поворот у разі успіху був би вигідний Російській державі, Валахії та Гетьманщині.

Однак Петро I, незважаючи на амбітність і молодий вік, добре усвідомлював неможливість захоплення турецьких фортець Нижнього Подніпров'я і Північного Причорномор'я. До того ж, це все одно не вирішило б проблеми контролю над кордоном з Кримом та Буджаком.

Отже, валасько-російські відносини протягом 1688–1700 рр., незважаючи на їх позірну активізацію, в цілому були позбавлені перспективи щодо успішного налагодження військово-політичної співпраці. Передумови для більш тісної і плідної взаємодії Валахії з Росією могла б відкритися у випадку об'єднання Дунайських князівств під орудою валаського господаря.

¹²⁰ Таким чином Австрія показала прихильність принципу «*uti possidetis ita possidete*» (лат.) — володійте тим, що завоювали. Таке ставлення Відень демонстрував і щодо Речі Посполитої, успіх якої у війні «Священної ліги» зводився до захоплення міст Північної Молдови, що в цілому викликало невдоволення Варшави.

Василь Кононенко

**Політико-правові витоки
«Договорів та постанов» 1710 р.**

У статті розглядається питання витоків «Договорів та постанов» 1710 р. Окреслено основні напрями пошуку джерел появи цього політико-правового проекту. Звернено особливу увагу на традицію ранньомодерного конституціоналізму, яка формувалася у середовищі інтелектуальної та політичної еліти Гетьманщини, та наведено аргументи на користь появи на її основі «Договорів та постанов».

Ключові слова: «Договори та постанови» 1710 р., ранньомодерний конституціоналізм, Гетьманщина

В статье рассматривается вопрос истоков «Договоров и постановлений» 1710 г. Очерчено основные направления поиска источников этого политико-правового проекта. Уделено особое внимание традиции конституционализма раннего нового времени, формирующейся в среде интеллектуальной и политической элиты Гетманщины, и приведены аргументы в пользу появления на ее основе «Договоров и постановлений».

Ключевые слова: «Договора и постановления» 1710 р., конституционализм раннего нового времени, Гетманщина

In paper have been indicated historiographical studies of investigations of «Treaties and Covenants» of 1710 year and analyzed problems of origins the political project. The traditions of Constitutionalism of political and intellectual elites have been deeply studied as background of «Treaties and Covenants» of 1710 year.

Keywords: «Treaties and Covenants» of 1710 year, Early Modern Constitutionalism, Hetmanate

Питання щодо з'ясування джерел, на основі яких було написано пам'ятку, найбільш відому під назвою «Конституція 1710 р.», продовжує залишатися актуальним, незважаючи на те, що її наукове вивчення має вікову традицію. Метою даної розвідки є висвітлення джерел українського конституціоналізму, на основі яких стала можливою

поява 5 (16) квітня 1710 р.¹ «Договорів та постанов». Першу частину статті присвячено витокам українського конституціоналізму з різних культурних та інтелектуальних традицій. Їх схематичне окреслення, на нашу думку, дає можливість простежити важливість різних цивілізаційних впливів на суспільно-політичне життя Гетьманщини, які сприяли швидкій трансформації мілітаризованої політичної системи Війська Запорозького, якою вона була на 1648 р., в оформлену державну структуру, переведену на кінець XVII — початок XVIII ст. «на мирні рейки»² з правовим регулюванням відносин як станів (поспільства, козацтва, козацької старшини), так і політичних інституцій (полковницького, старшинських та навіть гетьманського урядів). Оскільки взорування на політико-правові документи Гетьманщини стало, на нашу думку, визначальним для авторів «Договорів та постанов, то їм відведено найбільше уваги в останній частині розвідки.

Стосовно теоретичного та методологічного аспекту дослідження витоків «Договорів та постанов», то їх, на нашу думку, потрібно розглядати у рамках концепції модернізації української адміністрації Лівобережної Гетьманщини протягом 1680–1700-х рр. На нашу думку, модернізаційні проекти означеного періоду полягали у наступному: 1) розбудові центрального уряду та гетьманського двору, які ініціювали нові реформи задля посилення держави, захисту її кордонів та завоювання чи приєднання нових територій; 2) формуванні бюрократичних інституцій та збільшенні чисельності їхніх працівників; 3) створенні ефективної фіскальної системи і розвитку регулярної армії (що було взаємопов'язаним процесом); 4) розвитку судової системи; 5) проведенні культурної та церковної політики, покликаної зміцнювати престиж держави; 6) секуляризації свідомості еліти.

Відомо, що модернізація змінила життя традиційних суспільств Західної Європи, в яких почали співіснувати старі цінності з новими, та, відповідно, усталені соціальні групи з новоствореними. На периферії ранньокapіталістичної економіки, тобто в Центральній та Східній Європі, у цей час ці процеси проходили ще складніше. По-перше, модернізація на Сході мала місце у формі пристосування до Заходу (вестернізація). По-друге, вона здійснювалася у двох основних форматах: радикальному (реформи Петра I, Фрідріха Вільгельма I) та поміркованому (реформи Олексія Михайловича, польських королів з династії Сасів, І. Мазепи), які конкурували між собою. По-третє, модернізація периферії ранньокapіталістичної економіки відбувалася на двох основних рівнях: в якості змін на рівні виробництва та як трансформація свідомості; саме в останньому вона на українському ґрунті

¹ Дати другої половини XVII — початку XVIII ст. подано за старим стилем, у дужках подано новий.

² Складність цього процесу полягала у тому, що І. Мазепа намагався проводити зміни у Гетьманщині за умови постійних війн з Османською імперією та Кримським ханством й Шведським королівством.

мала більш показові результати. Тому модернізація Гетьманщини краще представлена у проектах (найяскравіший з яких — «Договори та постанови»), ніж у реалізованих реформах³.

В останній частині розвідки використано методику аналізу термінів та понять за допомогою складення конкордансів (4 з яких уміщено у додатках). Авторські висновки зведено у таблицю, яка наочно показує, що більшість пунктів пам'ятки мали прецеденти у статтях, договорах та інших політико-правових документах Гетьманщини другої половини XVII — початку XVIII ст.⁴

Річпосполитські впливи. М. Василенко один із перших звернув увагу на подібність українських «Договорів та постанов» (за формою присяги та викладом змісту) до *pacta conventa*, що укладалися між новообраним королем та шляхтою Речі Посполитої⁵. Традиція розгляду витоків пам'ятки початку XVIII ст. через призму впливів річпосполитської спадщини знайшла своє продовження і в працях окремих сучасних істориків, створених протягом останніх двох десятиліть⁶. Справді, якщо прийняти за основу твердження про початок раннього нового часу (й одночасно певних модернізаційних змін) в українських спільнотах з часу Люблінської унії 1569 р., стане очевидним, що до 1648 р. територія Гетьманщини перебувала у складі Польсько-Литовської держави 79 років. Це значить, що три покоління української еліти жило у новій країні, а тому закономірно, що їхня свідомість на середину XVII ст. мала багато рис річпосполитської політичної традиції.

³ Наші теоретичні засади бачення модернізації Гетьманщини побудовані на дослідженнях: *Constitution and Reform in Eighteenth-Century Poland. The Constitution of 3 May 1791* / Ed. by S. Fiszman. — Bloomington and Indianapolis, 1997; *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych* / Red. M. Dugo, S. Gawlas, H. Grala. — Warszawa, 1999; *The Fiscal-Military State in Eighteenth-century Europe: essays in honour of P. G. M. Dickson* / Ed. by C. Stortons. — Dundee, 2009 та ін.

⁴ Більшість аспектів визначення витоків «Договорів та постанов» потребують поглибленої та окремої уваги, що планується здійснити у подальшому.

⁵ *Василенко Н.* Конституція Филиппа Орлика // «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. Смолій; упор. М. Трофимук, Т. Чухліб. — Львів, 2011. — С. 377.

⁶ Див.: *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — С. 61; *Яковенко Н.* Передмова // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.»; ред.-упор. Н. Яковенко. — К., 2011. — 295 с. С. 7; *Її ж.* «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // *Mazepa e il suo tempo / Mazepa and his time: History, Culture, Society* / Ed. G. Siedina. — Alessandria, 2004. — P. 9–11; *Горобець В.* Устроєва модель Гетьманату за конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 235.

У Речі Посполитій у роки міжкоролів'я (1573–1574) склалася політична традиція, що проіснувала до кінця XVIII ст. Відтоді кожен новообраний монарх мав підтверджувати «Генрикові артикули» (1573 р.) та укладати особисті домовленості (*pacta conventa*) з шляхтою, в яких остання представляла свої інтереси. Перший такий документ передбачав вільні вибори короля; обмеження королівської влади інституцією сенаторів-резидентів (16 чол., призначалися сеймом по 4 на кожні півроку); скликання раз на два роки вального сейму, без згоди якого король не мав права збирати посполите рушення, вводити нові податки; також без погоджень з сенатом король не міг проводити зовнішню політику, оголошувати війну чи укладати мир; цим документом гарантувалася віротерпимість, а на королівське утримання передавалося кварцяне військо. При недотриманні цих умов шляхта мала право виявляти королю непокору. Отож, «Генриковими артикулами» відкрилася нова епоха у політичному житті Речі Посполитої, для якої були характерними дві взаємовиключні тенденції — перетворення країни у шляхетську республіку або в абсолютистську державу. Протягом XVII ст. в історії Речі Посполитої були моменти, коли, здавалося б, перемагають або шляхетські, або монархічні табори. Знаковим для річпосполитської політичної історії XVII ст. стало те, що боротьба двох політичних таборів за досягнення своїх інтересів не трансформувалася у розвиток представницьких інституцій. Наприклад, на думку Е. Опалінського, радикальні прихильники Зебжидовського у 1607 р. вірили в примат рокошу над парламентом⁷. З іншого боку, М. Нагельський, порівнявши дві конфедерації Зебжидовського та Любомирського, дійшов висновку, що роялісти у свою чергу прагнули ліквідувати опозицію, але при цьому не використовували парламентську боротьбу⁸.

Важливо, що поряд з шляхетсько-республіканською та абсолютистсько-монархічною течіями існувала ще й третя, конституційна, спрямована на примирення обох політичних сил. Однак конституціоналістам Речі Посполитої протягом другої половини XVII — та майже усього XVIII ст. не вдалося створити цілісного документа, в якому б ліквідовувалися старі правові норми, що перешкождали розвитку країни, й приймалися нові, які узгоджували інтереси різних верств суспільства⁹.

⁷ *Opaliński E.* Zjazd rokoszowy w Jędrzejowie w roku 1607 // *Król a prawo stanów do oporu / Materiały konferencji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski na Wawelu, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Historii Uniwersytetu Śląskiego w dniach 4–6 października 2006 / Pod red. M. Markiewicza, E. Opalińskiego i R. Skowrona.* — Kraków, 2006. — S. 236.

⁸ *Nagielski M.* Inter majestatem ac libertatem. Rzeczpospolita w dobie rokoszy doby panowania Wazów (1606–1666) // *Król a prawo stanów do oporu...* — S. 206–207.

⁹ Потрібно зазначити, що, незважаючи на це, світськими та духовними інтелектуалами Речі Посполитої було створено велику кількість проектів щодо реформування тих чи інших аспектів суспільного та державного життя (з останніх праць див.:

«Договори та постанови» 1710 р. були подібними до «Генрикових артикулів» 1573 р. і меншою мірою до проектів, які хотіли впровадити у життя конституціоналісти Речі Посполитої протягом XVII ст. Це підтверджується двома основними тенденціями суспільно-політичного життя. По-перше, якщо спроби врегулювання відносин між королем та елітою у Речі Посполитій до кінця XVIII ст. не вилилися у конституційний проект, то українському гетьману і генеральній старшині це вдалося зробити у складних умовах еміграції. По-друге, українська конституція 1710 р., попри її фактичну нереалізованість на практиці, багато в чому, подібно до «Генрикових артикулів», окреслила напрям розвитку української політичної думки та характер суспільно-політичних проектів протягом 1710–1760-х рр. Отож, український політико-правовий документ став радше окремим сегментом центральноєвропейської традиції ранньомодерного конституціоналізму, ніж прямим запозиченням з річпосполитської спадщини.

Західноєвропейські впливи. Крім наслідування ідей і практик, загальноприйнятих в Речі Посполитій, творці «Договорів та постанов» послуговувалися й запозиченнями західноєвропейського конституціоналізму. В українській історіографії прийнято вважати, що І. Мазепа та його прибічники під час виступу 1708–1709 рр. в сфері ідеології керувалися ідеями європейської інтелектуальної спадщини та брали за взірць поширену в Західній і Центральній Європі політичну традицію виступу проти володаря-тирана. Отож, «Договори та постанови» опиралися на розроблене у багатьох політичних трактатах й узаконене політико-правовими документами XIII–XVII ст. «право на опір» васалів своїм володарям¹⁰. Вже, як відзначив Т. Чухліб, з XII ст. в середньовічному європейському інтелектуальному середовищі почали з'являтися перші праці, зокрема, твори Джона з Солсбері та Ф. Аквінського, які розвивали античні вчення про право на опір тиранам. На XVI — першу половину XVII ст. вчення «тираноборців» набуло довшеної форми¹¹. Свідченням популярності цієї політичної концепції стало 74-разове перевидання праці Ю. Ліпсія «Шість книг політиків або громадського вчення» — тодішнього бестселера, в якому викладалися її основні постулати. Прикметно, що описи бібліотек киево-могилянських професорів репрезентують наявність цього твору навіть в кількох екземплярах, зокрема, 5 таких

Wyszomirska M. Między obroną wolności a naprawą państwa. Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763). — Warszawa, 2010; *Kuras K.* Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich. — Kraków, 2010).

¹⁰ Див. доповідь Т. Чухліба «Ідеї українських тираномахів та міжнародно-ідеологічний контекст антимосковського повстання гетьмана І. Мазепи» на 5-му семінарі з інтелектуальної історії: <http://intellectual-history.blogspot.com/2012/04/c.html> [Дата доступу 05.10.12]. Також див. збірник статей: *Król a prawo stanów do oporu.* — Kraków, 2006.

¹¹ Див. доповідь Т. Чухліба «Ідеї українських тираномахів...»

книжок було у Ф. Прокоповича, 2 — у Г. Вишневського¹². Інтелектуали Гетьманщини були також знайомими з іншими творами західноєвропейських мислителів, а саме: Р. Декарта, Ж. Бодена, Т. Гоббса, Й. Альтузія, Г. Гроція, Х. Томазія, Дж. Локка, С. Пуфендорфа, Ж. Кленка та ін.¹³ Однак важко виявити прямі запозичення в українських політичних проектах з західноєвропейської суспільно-політичної літератури другої половини XVII ст. На нашу думку, у Гетьманщині була дещо подібна ситуація до англійської. Для прикладу, політичні ідеї, викладені Дж. Локком у кінці 1680 — початку 1690-х рр., впливали з творів попереднього часу та не були оригінальними на кінець XVII ст.¹⁴ Ідеї авторів «Договорів та постанов» 1710 р. також багато у чому ґрунтувалися на українських концепціях та проектах середини XVII ст. та наступних десятиліть, однак не мали прямих запозичень з західноєвропейської теорії конституціоналізму кінця XVII ст. і, можливо, тому одногосно були прийняті на Бендерській раді¹⁵. Справді, ідея «права на опір тиранам» стала складовою частиною української політичної традиції ще з часів Б. Хмельницького та І. Виговського¹⁶. Тому її використання в українських реаліях на початку XVIII ст. можна розглядати, як закономірне явище, а самі «Договори та постанови» належали до типових європейських, за словами Г. Маркера, «середньовічних конституцій», відомих з часів Ренесансу¹⁷.

¹² Дзюба О. Юстус Ліпсій у бібліотеках могилянських професорів (до питання про джерела формування політичних поглядів Пилипа Орлика) // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 103–107.

¹³ Бадяк В., Розович М. Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії XVII–XVIII ст. // Державність. — 1994. — № 1–2. — С. 12–13; Захара І. Ідеї суспільного прогресу // Філософія відродження в Україні — К., 1990. — С. 291–292. Однак, як доводить С. Багро, згідно з сучасними відомостями про тодішні бібліотеки, не можна довести наявності значної кількості праць «тираноборців» в книгозбірнях інтелектуалів України раннього нового часу (Див.: Багро С. Коментар Джованні Маніскалко Базіле до конституції Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 282–287).

¹⁴ Рассел Б. Історія західної філософії / Пер. з англ. Ю. Лісняка і П. Тарашука. — К., 1995. — С. 521.

¹⁵ Про те, що пункти «Договорів та постанов» були зрозумілі як інтелектуальній еліті, так і рядовим козакам, див.: Кононенко В. Верифікація методологічних підходів інтелектуальної історії (на прикладі староукраїнського тексту оригіналу «Договорів та постанов» 1710 р.) (у друці).

¹⁶ Показовим документом, в якому представлено це вчення, є «Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою» (жовтень 1658 р.).

¹⁷ Американський дослідник Г. Маркер, звернувшись до латинського тексту пам'ятки, дійшов висновку, що в ній основну увагу звернено на політико-правові прецеденти українського минулого. Зокрема, з його розвідки випливає, що латинська термінологія, яку П. Орлик використовував (*pacta, constitution, gens, patria*), та значення, яке він вкладав у ці терміни, були характерними для політичної мови до 1710 р. (Див.:

Таким чином, європейські вчення «тираноборців» та споріднені з ним концепції природного права, договірнього характеру походження держави, поділу влади та обмеження абсолютистської форми правління були відомими в інтелектуальному середовищі Гетьманщини. Водночас впливи новітніх західноєвропейських ідей важко простежуються на конкретному історичному матеріалі, хоча можна припускати, що вони могли надихнути політиків та інтелектуалів Гетьманщини й Запорозжя до прописання окремих пунктів «Договорів та постанов» 1710 р.

Вплив договірних та заповітних традицій. Новоутворена українська спільнота у 1648 р. завоювала собі силою зброї автономний статус, але постала перед проблемами легітимації здобутого¹⁸. Це стало основою для розвитку української державності раннього нового часу у рамках договору автономної політичної одиниці з яким-небудь монархом Центрально-Східної Європи, який би легітимізував Військо Запорозьке як державу. Тому не дивно, що Зборівський договір (угода, пакти, статті) від 8 (18) серпня 1649 р. ліг в основу усіх майбутніх політичних проєктів і домагань й уявлень та ідей. Навіть у найгірші часи, в оточеному таборі після Берестецької поразки, козаки погоджувалися на мир лише на Зборівських умовах¹⁹. Відтак, можна зробити висновок, що для еліти Війська Запорозького конституцією²⁰, у ранньомодерному розумінні терміну, став Зборівський договір.

Marker G. Constitutio medievalis: the politics of language and the language of politics in the 1710 constitution // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 250). При проведенні такого дослідження слід брати до уваги, що латинський текст був перекладений з староукраїнського (Див.: *Німчук В.* «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 27–30).

¹⁸ Див.: *Величенко С.* Володарі та козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. I. — К., 1992. — С. 117–121; *Плохий С.* Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей.* — Т. III. — К., 1994. — С. 86–110.

¹⁹ 9 (19) липня 1651 р. каштелян краківський, навіть не прочитавши козацький лист, розірвав його зі словами: «Ідіть, хлопи! Скоро ви дізнаєтеся, що таке зборівський договір!» (Див.: *Дневник Станислава Освецима* // *Киевская старина.* — 1882. — № 4. — С. 336). Зборівська угода також лягла в основу уявної географії представників нової держави та суспільства (Див.: *Козут З.* Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // *Укр. іст. журн.* — 2011. — № 3. — С. 50–73).

²⁰ Термін «конституція» на території сучасних українських земель почав вживатися ще в середині XVI ст. Є. Славинецький у своєму латинсько-церковнослов'янському словнику 1642 р. «constitutio» переклав як «законоположеніє, устав». Також важливо, що ключові терміни староукраїнського тексту конституції 1710 р. — «Договори та постанови» перекладалися на латину як «Pacta et Constitutiones» (Див.: *Німчук В.* «Договори і

Могутні династії Османів та Романових, з якими українська еліта прагнула укласти договори, закономірно стали потенційними претендентами на місце нещодавнього протектора Війська Запорозького — короля Речі Посполитої. Перехід у підданство Б. Хмельницького, як володаря Гетьманщини, саме до московського царя на 1654 р. також був логічним зовнішньополітичним кроком. Зміною протекції український гетьман зміцнював міжнародне становище держави й одночасно легітимізував новостворений суспільно-політичний лад, у тому числі цим договором було визнано верховенство козацького права. Українські політики наступними сумнозвісними змінами протекцій намагалися досягти кращого юридичного статусу Війська Запорозького й утвердити його як державу на політичній мапі Центрально-Східної Європи²¹.

Саме така юридична та геополітична складова договірної традиції логічно вилилися у те, що у конституції 1710 р. король Швеції виступив як протектор Війська Запорозького (п. 2), крім цього, постулювалися союзницькі відносини з сусіднім Кримським ханством (п. 4). Це свідчить, що «Договори та постанови» передбачали гарантії і визнання інших держав, а відтак традиції протекції іноземного володаря належали до важливих джерел цієї пам'ятки. Прикметно, що саме у цей час у середовищі української інтелектуальної еліти розвивається думка про те, що Військо Запорозьке є гравцем в європейській системі «балансу сил». Одним з проєктів, де ця геополітична концепція яскраво представлена, стала пропозиція П. Орлика королю Речі Посполитої Августу II (1720 р.)²². Цікаво, що сприймання козацтва як «гравця» в європейській політичній системі протипа, що пропагували українські емігранти, зберігалось у ворожо налаштованих до Російської імперії європейських дипломатів протягом майже усього XVIII ст.²³

Також важливим став аспект «заповітної» традиції, що мав певне відношення до появи «Договорів та постанов». «Заповітні» корені пам'ятки

постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 27–30).

²¹ Детальніше про концепцію української полівасалітетної політики див.: Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький — Дорошенко — Мазепа. — К., 2011; *Його ж.* Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К., 2005; *Його ж.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713). — К., 2004; *Його ж.* Гадяч 1658 року та ідея його втілення в українсько-польських відносинах. — К., 2008.

²² Hetmana Filipa Orlika plan sojuszu polsko-kozackiego z 1720 roku / Wstęp i oprac. H. Głębocki, tłum. P. Zaremba // Arcana: Kultura — Historia — Polityka. — № 26/2. — 1999. — S. 55.

²³ *Дмитришин І.* «Спільна справа», або мазепинці на французькій службі: невідомі Миревич і Нахімовський // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 206.

уміщуються у концепцію трьох «культурних основ націй» Е. Сміта²⁴. Заповітні основи ранньомодерних націй полягали у тому, що нове реформаційне сприймання Святого Письма, зокрема, Старого Заповіту, підштовхувало інтелектуалів географічної та культурно-релігійної Північної Європи до ідеї особливого «заповіту», укладеного між Богом і його народом²⁵. Важливо, що православна спільнота Речі Посполитої також пережила свою Реформацію та Контрреформацію, яскравим виявом якої стали рішення Берестейських соборів у 1595–1596 рр. Цікаво, що більшими реформаторами потенційно були князі, шляхта та миряни-братчики (це нагадувало ситуацію у Північній Європі), однак реальну зміну догматів православної віри здійснили саме єпископи²⁶. Такий екскурс важливий для того, щоб зрозуміти ідею Дж. Маніскалко Базіле про те, що однією з договірних сторін у конституційному проекті 1710 р. виступали Бог, шведський король, гетьман, генеральна старшина Гетьманщини й старшина Війська Запорозького Низового²⁷. З такої перспективи прочитання «Договорів та постанов» відкривається поле для досліджень пам'ятки як проекту «заповіту» між Богом й українською елітою²⁸. Вже тільки те, що апелювання до Бога у «Договорах та постановах» зустрічається 17 разів (не набагато менше від вживання ключового терміну — «Вітчизни»), свідчить про актуальність вивчення цього аспекту витоків пам'ятки²⁹.

Таким чином, «Договори та постанови» 1710 р. перегукуються з договірними й заповітними суспільно-політичними традиціями, які існували у Центральній-Східній Європі раннього нового часу. Головна договірна

²⁴ *Сміт Е.* Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. — К., 2009. — С. 159, 164, 173.

²⁵ Згідно з Е. Смітом, модерний республіканський націоналізм не став цілковитим запереченням ієрархічним та заповітним основам націй. «Культ нації», що ґрунтувався на античних образах, було створено у XVIII ст., проте уявлення про республіканську націю також виростили з попередньої історичної форми національної спільноти, що спиралася на біблійну традицію (Див.: *Сміт Е.* Культурні основи націй. — К., 2009. — С. 173–176).

²⁶ Див.: *Дмитриев М.* Брестская уния 1596 г. как форма контрреформационного движения в славянских странах // Материалы школы молодых славистов и балканистов. Звенигород, сентябрь 1988 г. — М., 1990. — С. 76–86.

²⁷ С. Багро, звернувшись до аналізу концепції Дж. Маніскалко Базіле, заперечує вплив на пам'ятку протестантських «тираноборців» (Див.: *Багро С.* Коментар Джованні Маніскалко Базіле до конституції Пилипа Орлика // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 282–287). Однак, на нашу думку, при дослідженні «Договорів та постанов» 1710 р. слід звернути увагу на традиційні для тодішнього українського суспільства джерела «заповіту» між Богом та елітою.

²⁸ *Маніскалко Базіле Дж.* «Pacta et constitutiones» між гетьманом Пилипом Орликом і Військом Запорозьким, 5 квітня, 1710: юридичний аналіз // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 287–288.

²⁹ Причому Бог згадується 5 разів у преамбулі та 2 — у присязі. Термін «Вітчизна» вжито 27 разів.

традиція, яка стала основою для розвитку українського ранньомодерного конституціоналізму, полягала у більш чи менш успішному захисті інтересів Війська Запорозького та його еліти перед тим чи іншим монархом у формі договорів (статей, угод, пактів), що породжувало регламентування відносин у самій українській спільноті.

Поствізантійські впливи. Цікавим й одночасно малодослідженим джерелом «Договорів та постанов» є рецепція ідей і практик, які отримали в історіографії назву «Візантія після Візантії» (*Byzance après Byzance*)³⁰. Л. Білас спробував визначити візантійську політичну традицію як джерело (одне поряд з іншими) формування української державності часів Б. Хмельницького та І. Виговського³¹. На жаль, його розвідка не знайшла належного відгуку в українській історіографії, попри те, що з неї випливає цікава перспектива бачення Гетьманщини як регіону, що належав до поствізантійських впливів.

Варто зауважити, що Візантійська імперія у своєму розвитку пройшла на століття раніше подібні до західноєвропейських етапи: мала свій Ренесанс, Реформацію, Контрреформацію. Також у візантійській політичній традиції «право опору» тирану-імператору було добре розробленим, хоча й відрізнялося від західноєвропейського варіанту тим, що аргументувалося не так юридичними нормами, як апелюванням до Божественного провидіння. «Ромеї», як і західноєвропейські спільноти, для боротьби з тираном-еретиком мали на озброєнні політичну філософію, що була тісно переплетена з богословськими доктринами. На нашу думку, представники політичної та інтелектуальної еліти Гетьманщини не могли уникнути цих впливів при формуванні відносин із своїми реґіментарями й іноземними володарями.

Поширення поствізантійських впливів на еліти православних спільнот, зокрема, й Гетьманщини, як показав о. Й. Мейєндорф у своїх дослідженнях, відбувалося через богослужіння³². Щодо одного з безпосередніх шляхів візантійських впливів на характер «Договорів та постанов», то ним стала традиція співпраці представників Православної Церкви й руської/української шляхти³³. Наприклад, для митрополита Петра Могили тогочасні сеймові конституції стали прецедентами у боротьбі за відвоювання належного місця Православної Церкви у суспільно-політичній ієрархії Речі Посполитої. Теж саме повторювали автори «Договорів та постанов», які, укладаючи текст, взувалися на прецеденти-«конституції», що мали місце у попередній

³⁰ Мейєндорф І. Візантійське насліддя в Православній Церкві. — К., 2007. — С. 336.

³¹ Білас Л. В'ячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії. — Т. 3. — Філадельфія, 1991. — С. XXXI–XXXV.

³² Мейєндорф І. Візантійське насліддя в Православній Церкві; *Його ж.* Візантійське богослов'я. Исторические тенденции и доктринальные темы. — Минск, 2001.

³³ На практиці це далеко не завжди давало бажані для обох сторін результати.

світській і церковній практиці³⁴. Це найбільш наочно представлено у першому пункті пам'ятки щодо захисту Православ'я та інших її частинах (преамбула), які презентували особливу (можна стверджувати — навіть месіанську) роль народу, еліта якого уклала «Договори та постанови».

Таким чином, українська політична та інтелектуальна еліта перебувала у полі поствізантійських впливів, які опосередковано відбилися на характері конституційного проекту 1710 р.

Степовий вплив. Цікаві результати може дати аналіз пам'ятки з перспективи степових політичних традицій, який запропонував О. Галенко. Дослідник, перерахувавши те, що єднало українську козачину зі степовими спільнотами (виникнення козацтва на території Степу, наявність серед козаків, включно до XVI ст., мусульман, сусідство з Кримським ханством, Османською імперією, буджацькими татарами, ногайцями і калмиками, подібність козацьких рад до з'їздів знаті з одноголосними виборами), дійшов висновку про те, що пункти «Договорів та постанов» відповідали практикам регулювання відносин між степовим володарем й елітою. О. Галенко наголосив, що збереження у тексті документа назви «Військо Запорозьке», впорядкування постійних з'їздів знаті, тимчасове пожалування козацької старшини маєтками, наявність інститутів генеральних радників гетьмана у полках мали аналоги в державній організації степових спільнот (або тих, що зазнали степового впливу)³⁵. Однак подібний підхід, без врахування традиції договорів між елітою Війська Запорозького і монархами Центрально-Східної Європи (від Зборівської угоди й всіх наступних) створює дещо деформоване уявлення щодо впливу степових спільнот на українську пам'ятку 1710 р.³⁶

Традиція конституціоналізму в інтелектуальному середовищі Лівобережної Гетьманщини. Досліджуючи український ранньомодерний конституціоналізм, потрібно відштовхуватися від того, що це явище було складовою частиною більш ширшого процесу модернізації, вияви якого в Європі спостерігалися ще у пізньому середньовіччі. Сегменти цього процесу були наявними не тільки на географічному Заході континенту, але й у центральній частині та на Сході. Однак модернізація європейського Центру та Сходу

³⁴ Marker G. *Constitutio medievalis: the politics of language and the language of politics in the 1710 constitution* // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 253.

³⁵ Галенко О. Конституційні ідеї Пилипа Орлика з перспективи степових витоків політичної традиції українського козацтва // Пилип Орлик: життя, політика, тексти... — С. 232–233.

³⁶ Розвідки Т. Чухліба та О. Галенка з цього питання свідчать, що впливи Кримського ханства й Османської імперії на Військо Запорозьке продовжують залишатися маловідомими (Див.: Чухліб Т. *Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 років*. — К., 2010; Галенко О. *Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу* // *Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей*. — Т. V. — К., 1998. — С. 93–110).

гальмувалася через низьку щільність населення, невисокі темпи урбанізації, слабкі процеси протоіндустріалізації, повільну централізацію держав, домінування у політичному житті інституцій нобілітету³⁷. Саме цими факторами було обумовлене більш інтенсивне формування станів, ніж розвиток централізованої держави у Королівстві Польському (згодом Речі Посполитій)³⁸. Незважаючи на початкову відмінність політичних систем Гетьманщини та Речі Посполитої³⁹, в українській спільноті з часом також тенденція перетворення козацької старшини у привілейований стан почала домінувати над процесом оформлення державних інституцій. Однак, з іншого боку, з причин запізненого розвитку станів та повільного формування державних структур еліті Війська Запорозького було легше пропонувати суспільству, яке тільки складалося, нові варіанти організації політичного життя.

Першим проектом, на основі якого будувалися усі інші, як вже зазначалося, стала Зборівська угода. Наступні Московсько-Переяславський договір та Гадяцька унія стали основою як для існування Війська Запорозького на певних умовах під протекцією московського царя й короля Речі Посполитої, так і самого внутрішнього ладу нової держави. Це засвідчується очевидним фактом, що якщо на Лівобережжі українська еліта виступала за реалізацію договору 1654 р., то на Правобережжі — унії 1658 р. (звичайно, що козацька старшина дещо по-іншому, ніж сторона-протектор, трактувала ці документи). Іншими словами, ці політико-правові пакти стали конституціями⁴⁰ у ранньомодерному сенсі для українських лівобережних та правобережних еліт, оскільки останні сприймали їх як «основні закони» щодо реалізації зовнішньої та внутрішньої політики.

Після поділу єдиної Гетьманщини на лівобережну та правобережну частини фактично з 1660 р., а юридично з 1663 р., живучішою, як показала практика, виявилася політична структура під протекцією московського царя.

³⁷ Див.: *Gawlas S. Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej — możliwości i granice modernizacji władzy // Modernizacja struktur władzy... — S. 5–34.*

³⁸ У Московській державі через ряд обставин процес централізації державного організму в XV–XVI ст. проходив швидше, ніж формування станів (Див.: *Флоря Б. Централизиция и модернизация Русского государства во второй половине XV — первой половине XVI в. // Modernizacja struktur władzy... — С. 66*). У Великому князівстві Литовському спостерігалися дві суперечливі тенденції: централізація державної влади та децентралістичні явища.

³⁹ Див.: *Смолій В., Степанков В. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття. — К., 2008. — С. 73.*

⁴⁰ «Конституцією» називався Гадяцький договір представниками української правобережної еліти (Див.: *Чухліб Т. Гадяч 1658 року та ідея його відновлення в українсько-польських стосунках (1660-ті — початок 1680-х рр.). — К., 2008. — С. 26*). Власне, для ранньомодерного конституціоналізму ключовим був зміст проекту, що регулював відносини між монархом, станами, Церквою та, як виняток, нижчими верствами суспільства. Форма писаної конституції стала важливою лише у політичній теорії та практиці нового часу.

Антиросійське повстання 1668 р. виявило як силу української лівобережної еліти, так і гнучкість московської центральної влади. Компромісом у протистоянні між ними стала достатньо широка автономія для українського політичного утворення з прописаними «статтями», які сприймалися як юридичні норми⁴¹.

Важливо, що помітне посилення української центральної влади на Лівобережжі наштовхнулося на рішучий опір старшини, з якою Д. Ігнатович-Многogrішний боровся шляхом постійного звернення до авторитету царської протекції та сили зброї регулярної армії, а також за допомогою зміщення опозиційних старшин з урядів й передачі їх до рук вірних осіб. Така конфронтація між гетьманом та опозицією призвела до першого в історії Гетьманщини доносу на гетьмана з боку генеральної старшини, наслідком чого став арешт лівобережного регіментаря⁴². Відтак, падіння Д. Ігнатовича-Многogrішного показало силу української старшинської опозиції і виявило проблему, яка стояла на заваді зміцнення Лівобережної Гетьманщини, — неузгодженість інтересів між гетьманом та значною частиною еліти.

У нових Конотопських статтях від 17 (27) червня 1672 р. було постановлено, що гетьман без рішення Старшинської ради чи вироку Генерального військового суду не мав права карати та зміщувати з посад старшину (п. 3). Новий лівобережний гетьман виніс лише деякі уроки з гетьманування свого попередника. Доказом того, що він намагався врахувати інтереси старшини, стало те, що перша «чистка» еліти (відсторонення від влади стародубського полковника П. Рославця у 1676 р.) сталася лише через чотири роки від початку його гетьманства. Також серед проектів І. Самойловича були безумовно корисні для еліти Гетьманщини заходи як на зовнішньополітичній арені, так і пов'язані зі стабілізацією внутрішньополітичного життя за рахунок покращення функціонування полково-сотенної системи, формування «Значного військового товариства», використання найманого війська у прикордонній службі, як міліції, у посольствах тощо.

⁴¹ Одним з підтверджень того, що статті (договори, угоди) українських лівобережних еліт з московськими царями сприймалися не лише в якості форми узаконення протекції на певних умовах, але й юридичними нормами для українського суспільства, стало, для прикладу, формування найманого «реєстрового» війська (п. 3 Глухівської ради від 16 (26) березня 1669 р.). За підрахунками О. Сокирка, на 1669 р. найманців нараховувалося 3,5–4 тис. чол. Такий значний військовий контингент, як для мало-заселеної на той час Лівобережної Гетьманщини, дав змогу українському регіментарю проводити активну як внутрішню політику, метою якої було зміцнення гетьманської влади, так і зовнішню — для розширення підконтрольної території на південь та захід (Див.: *Сокирко О.* Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — С. 68).

⁴² Див.: *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII віках. — Варшава, 1934. — С. 105–107; *Струкевич О.* Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 135.

Проте у подальшому І. Самойлович у внутрішньополітичних амбіціях перевершив свого попередника. Немає нічого дивного у тому, що значній частині еліти не подобався гетьман, який почав зверхньо ставитися до старшини, готувався до передачі влади своєму сину, стягував податки на свою користь, перетворював військові, тобто державні, землі у приватні та сприяв у всьому родичам й своєму клану, на який спирався. Образ гордого регіментаря, який порушував «права» старшини, яскраво представлено у пасквілі, анонімний автор якого закидав І. Самойловичу, що він «зостав гордим», почав «цілодушне (одноособово. — *В.К.*) гетьманувати», забув, що його обрано як «старшого пана», а не повновладного правителя Гетьманщини⁴³.

Таким чином, І. Самойлович, як і багато українських гетьманів до нього, прийшов до влади, визнаючи політичні принципи обмеження повноважень українського регіментаря Старшинською радою. Однак, здобувши булаву та укріпивши свої позиції, почав домагатися того, проти чого боровся, порушуючи при цьому юридичні статті (договори, угоди). Для більшості представників еліти повне домінування регіментаря над старшиною видавалося політичним злом, і тому вона вдавалася до крайнощів — писала на нього донос протектору, що призводило до небажаного для неї ж самої обмеження повноважень української центральної адміністрації. Ця закономірність уподібнює Лівобережну Гетьманщину до інших центральноєвропейських держав, еліти яких у боротьбі зі своїми монархами (господарями, князями) задля збереження прав нобілітету були готові йти на співпрацю з володарями абсолютистських держав, поступаючись при цьому інтересами своїх вітчизн⁴⁴. Для подальшої еволюції українського конституціоналізму виявилось важливим те, що наступний гетьман — І. Мазепа вже намагався повністю врахувати помилки свого антецессора та не обмежувати тих прав еліти, які були прописані у статтях або сприймалися як невід'ємні у суспільному житті.

За Коломацькими статтями від 25 липня (4 серпня) 1687 р. І. Мазепа дістав обмежену (порівняно зі своїм попередником) владу, й уся його діяльність на початковому етапі спрямовувалася на досягнення подібних до завершального періоду гетьманування І. Самойловича владних повноважень регіментарського уряду. Надалі І. Мазепа набагато більше, ніж його попередник, приклав зусиль для формування гетьманського двору, розвитку бюрократичного апарату, розбудови фіскальної системи, що забезпечувала

⁴³ Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. — К., 1987. — С. 330–331. Т. Таїрова-Яковлева припускає, що автором цього пасквіля міг бути І. Мазепа (Див.: *Таїрова-Яковлева Т.* — Мазепа. — М., 2007. — С. 43).

⁴⁴ *Subtelny O.* Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500–1715. — Kingston and Montreal, 1986. — P. 120–130.

наймане військо (яке у свою чергу давало захист від зовнішніх ворогів та внутрішньополітичну стабільність), розмежування стану козацтва від поспільства; у 1704 р. фактично приєднав Правобережжя; піклувався про юридичні аспекти державної влади, підвищення статусу Генерального військового суду і перетворення його в окрему інституцію, а також цілеспрямовано проводив політику в церковній і освітній сферах⁴⁵.

Проблему існування опозиції та потенційного протиріччя між українською центральною владою й старшиною і регіональною полковою владою український гетьман, враховуючи досвід І. Самойловича та Д. Ігнатовича-Многогрішного, намагався вирішити через створення сприятливих умов представникам еліти для реалізації амбіцій, тобто він дотримувався тих правових норм, які були закладені у Коломацьких статтях 1687 р., нових договорах 1689 р. та домовленості з елітою про вирішення усіх внутрішньополітичних конфліктів у судовому порядку (зокрема, у 1692 р.)⁴⁶

Доказом дотримання І. Мазепою правових засад протягом його найтривалішого, порівняно з іншими, гетьманування стало те, що він, незважаючи на існування ворожо налаштованої опозиції, без очевидних доказів у суді не карав своїх опонентів, а за його регіментарства мали місце лише поодинокі випадки фізичної розправи над опозиціонерами⁴⁷. Також гетьман особливо не перешкоджав збагаченню та просуванню по соціальній драбині неприхильних йому представників еліти⁴⁸. Важливо, що український гетьман не тільки намагався дотримуватися Коломацьких статей і наступних договорів (угод, листів та інших домовленостей), але й прагнув на підставі норм Литовських статутів та звичаєвого права⁴⁹, врегулювати стосунки між елітою та поспільством. Зокрема, у 1701 р. рішенням Генерального військового суду було заборонено панщину, більшу за 2 дні на тиждень⁵⁰. У листуванні з

⁴⁵ Див.: *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Пер. з російської о. Ю. Мицика. — К., 2013. — С. 82–84, 94–95, 138–139, 179–183, 263–264.

⁴⁶ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упоряд. та автор передмови В. Станіславський. — К., 1996. — С. 73–74; *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції... — С. 213.

⁴⁷ *Струкевич О.* Іван Мазепа на соціокультурному тлі свого часу // Гетьман Іван Мазепа... — С. 135.

⁴⁸ Наприклад, син його колишнього ворога — П. Полуботок у 1705 р. став чернігівським полковником (Див.: Передмова // Універсали Павла Полуботка (1722–1723). — К., 2008. — С. 12).

⁴⁹ Див.: *Струкевич О.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). — К., 2002. — С. 164–175; *Месяц В.Д.* История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. — К., 1963. — С. 23; *Лазаревский А.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). — К., 1908. — С. 17.

⁵⁰ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич. — К.–Львів, 2002. — С. 379; *Таїрова-Яковлева Т.* К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы // Гетьман Іван Мазепа... — С. 73.

російським царем Петром I український гетьман неодноразово підкреслював політичну та юридичну автономію Гетьманщини у складі Російської держави. Зокрема, у листі від 25 січня (5 лютого) 1698 р. І. Мазепа без особливої скромності інформував російського царя про прохання Г. Кастріота прийняти Валахію під зверхність Росії на тих умовах, на яких перебуває «Військо Запорозьке та малоросійський народ»⁵¹.

Домігшись посилення гетьманської влади, І. Мазепа постав перед альтернативами: чи стати очільником радикальної модернізації імперського уряду в Гетьманщині, чи орієнтуватися на еліту й права (прописані й звичаєві) та не йти на кардинальні зміни суспільно-політичного устрою, а навпаки — останній юридично закріпити. Фактично до самого переходу на бік Карла XII він балансував між цими виборами. Однак, у 1707 р. започаткування Петром I реформ (переведення Малоросійського приказу в Розрядний, створення Київської губернії, якій у цивільному відношенні підлягала Гетьманщина, передача українських фортець в управління царських генералів й плани формування з козаків «компаний»), про що знав І. Мазепа від своїх російських приятелів, поставив під сумнів майбутнє автономії Гетьманщини⁵² та спонукав гетьмана серйозно замислитися над можливістю переходу під протекцію шведського короля⁵³.

Для дослідження передумов появи «Договорів та постанов» 1710 р. важливими є аргументи І. Мазепа та його оточення щодо доведення правомірності «зміни» протекції⁵⁴. Як такі використовувалися: 1) відмова Петра I від зобов'язань захищати Гетьманщину (цьому відведено цілий 16-й пункт, також містилася згадка у 2-у пункті Коломацьких статей), 2) обмеження повноважень гетьманської влади й заходи, спрямованні на ліквідацію полково-сотенної системи, 3) недотримання зобов'язань щодо використання царською владою козацького війська і місцевих ресурсів. Усе це сприймалося українською стороною, як порушення умов перебування у підданстві московського царя, що, відповідно, давало юридичні підстави для

⁵¹ Листи Івана Мазепа / Упоряд. та автор вступн. дослідж. В. Станіславський. — Т. 2. — К., 2010. — С. 175.

⁵² *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія... — С. 253–263.

⁵³ І. Мазепа тільки 24 жовтня (4 листопада) 1708 р. прийняв остаточне рішення про перехід на бік шведів (Див.: *Таїрова-Яковлева Т.* Іван Мазепа і Російська імперія. — С. 280–282; *Сокирко О.* Ще раз про передумови та причини повстання Івана Мазепа 1708 р. // Гетьман Іван Мазепа... — С. 81–92; *Subtelny O.* Mazepa, Peter I, and the question of treason // *Harvard Ukrainian Studies.* — 1978. — № 2 (June) — V. 2. — P. 166).

⁵⁴ Правової аргументації переходу І. Мазепа торкалися О. Кресін, О. Струкевич, О. Субтельний, Т. Таїрова-Яковлева, Т. Чухліб, А. Яковлів та інші дослідники; завдання автора полягає в аналізі її впливу на подальший політико-правовий дискурс українських емігрантів у 1709 та 1710 рр.

переходу під протекцію іншого монарха⁵⁵. Найповніше це відбилося у відомих документах «війни маніфестів» кінця 1708 — початку 1709 р., які пояснювали правомірність зміни протекції. У першому з них — листі І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30 жовтня (10 листопада) 1708 р. гетьман зазначав, що причиною переходу на бік шведів став занепад «отчизни нашої малоросійської» під згубним пануванням московських царів, які зневажали українські «права» та «вольності». Більше того, український регіментар запевняв, що «Його Королівська Величність завжди щасливою зброєю від того московського тиранського ярма захистить, звільнить і відібрані нам права та вольності не тільки поверне, але ... збільшить і розширить, у чому нас і Королівським своїм, ніколи незмінним, словом і даною у листі асекурацією запевнив та ствердив»⁵⁶. Подібне стверджувалося у зазивному універсалі від 10 (21) листопада 1708 р., зміст якого відтворюється з інших документів «війни маніфестів»⁵⁷. У листі до веркіївського сотника від 15 (26) листопада 1708 р. гетьман наголошував на тому, що російські війська не захистили «Малу Росію»⁵⁸. У листах на Полтавщину від 23 листопада (4 грудня) та 20 (31) грудня І. Мазепа закликав виступити проти росіян за «права» і «вольності» Вітчизни⁵⁹. У маніфесті Карла XII від 16 (27) грудня 1708 р., на текст якого вплив українських повстанців був беззаперечний, заявлялося, що перехід під шведську протекцію супроводжуватиметься домовленістю про захист військами Карла XII «вітчизни малоросійської»⁶⁰. Таке запевнення з боку шведського короля, на нашу думку, стало віддзеркаленням невиконаного обов'язку московських протекторів захищати Гетьманщину, прописаного в Коломацьких статтях 1687 р. (п. 16, 2). В універсалі І. Мазепи до Полтавського полку,

⁵⁵ Слід брати до уваги, що термін «право» у тогочасній мові вживався у дещо іншому розумінні, ніж у новий час. Однак між двома розуміннями «права» спільним є регулювання відносин людей у суспільстві. У перекладних з латині староукраїнських текстах, крім «права», також фігурує «закон», проте останнє поняття, зазвичай, — переклад «leges» (у множині), тобто староукраїнське «права».

⁵⁶ Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. // Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції... — С. 318–320. З конкордансу цього листа слідує, що ключовий термін «Вітчизна» вживався 2 рази у контексті захисту її прав.

⁵⁷ Див.: Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки (публ. та комент. О. Дубини, пер. з лат. О. Циганок) // Сіверянський літопис. — 2009. — № 9. — С. 8.

⁵⁸ З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи... — С. 182.

⁵⁹ Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. — К., 2007. — С. 424; Шендрік Л. Участь козацтва Полтавщини у Північній війні та Полтавській битві // Іван Мазепа та його доба: історія культура, національна пам'ять / Матеріали міжн. наук. конф. 15–17 жовтня 2008 р. (Київ–Полтава). — К., 2009. — С. 218.

⁶⁰ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С. Павленко. — К., 2007. — С. 679.

ймовірно, написаному між серединою лютого та серединою травня 1709 р., ключовий термін політико-правового дискурсу «Вітчизна» вжито 3 рази у тих контекстах, що стосувалися захисту її законів та прав⁶¹. Відтак, у ході «війни маніфестів» оточення І. Мазепи широко використовувало правову аргументацію для обґрунтування зміни протекції саме для захисту Вітчизни, що стало наслідком взорування на попередні політико-правові документи та визначало подальший політико-правовий дискурс української еліти.

Показово, що Петро I та І. Скоропадський, щоб довести неправомірність вчинку І. Мазепи, також звернулися до юридичних аргументів. Уже у маніфесті Петра I від 28 жовтня (8 листопада) 1708 р. про обрання нового гетьмана запевнялося, що це має статися «по правам [...] у чому крайня потреба та спасіння усієї Малої Росії полягає»⁶². Подібне містилося і в наступному документі від 1 (12) листопада 1708 р.⁶³ та в присязі І. Скоропадського від 6 (17) листопада 1708 р., в якій він обіцяв бути у підданстві московського царя «згідно постановлених статей, які укладені у першого гетьмана Війська Його Царської Величності Запорозького Богдана Хмельницького»⁶⁴. Маніфест Петра I «малоросійському народу» від 9 (20) листопада 1708 р. містив запевнення, що надалі «народ і Військо Запорозьке» перебуватимуть під царською владою «згідно постановлених пактів»⁶⁵. Відтак, російський протектор сам де-факто визнавав необхідність дотримання у відносинах з українською автономною спільнотою договорів та розглядав їх як юридичні норми. В універсалі І. Скоропадського від 8 (19) грудня 1708 р. зазначено, що його попередник «жодного документу показати не може, що невідповідне що-небудь правам нашим» діялося з наказу російського царя. Більше того, тут же міститься запевнення, що Петро I завжди дотримувався «договорів» та «в цьому славу від усієї Європи має»⁶⁶. Наведені цитати свідчать, що політико-правові угоди московських монархів з «гетьманом, старшиною, полковниками і всім Військом Запорозьким» визнавалися гетьманом І. Скоропадським як юридичні норми, причому останній апелював у справі їх дотримання до європейських держав. Подібне до вище зазначеного містилося й у пізнішому маніфесті Петра I від 3 (14) лютого 1709 р.⁶⁷ Відтак, І. Мазепа й Карл XII, з одного боку, і Петро I та І. Скоропадський — з іншого, у «війні маніфестів», висуваючи аргументи щодо правомірності своїх дій, формували політико-правовий дискурс, що

⁶¹ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки... — С. 5–7.

⁶² Источники малороссийской истории / Собр. Д. Н. Бантышем-Каменским, изд. О. Бодянским. — Ч. II. — М., 1859. — С. 173.

⁶³ Там же. — С. 176.

⁶⁴ Там же. — С. 183.

⁶⁵ Там же. — С. 192.

⁶⁶ Там же. — С. 203.

⁶⁷ Там же. — С. 220–221.

визначав форму висловлювань та текстів, що відбивали життєво необхідні інтереси мазепинців після Полтавської битви.

У рамках цього дискурсу було написано «Короткий вивід причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції» (1709 р.)⁶⁸. Цей трактат свідчив, що аргументи «війни маніфестів» перейшли у текст, який узагальнював правові відносини Війська Запорозького як держави з Московським царством від 1654 р. до невдалого виступу 1708–1709 рр. включно.

По смерті І. Мазепи 22 вересня (2 жовтня) 1709 р. українська еміграція постала перед новими політичними викликами, оскільки виникла потреба не лише доводити правомірність виступу української еліти проти колишнього протектора, але й аргументувати, що майно, яке привіз під Бендери гетьман, належало війську (тобто державі), а не було приватною власністю покійного. Прагнення мазепинців та особистий інтерес племінника регіментаря А. Войнаровського переросли у судове розслідування. У головному документі цього змагального процесу між мазепинцями та гетьманським небожем — «Витягах з покiрного меморіалу Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції» від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р. ключовий термін політико-правового дискурсу мазепинців «Вітчизна» вжито 12 разів, причому у 7-ми випадках це безпосередньо пов'язане з юридичними контекстами, а саме законами (3), правами (2), політико-правовим устроєм (1), мирним договором (1)⁶⁹. Отож, у концепт «Вітчизни» закладалося зобов'язання української еліти захищати інтереси Гетьманщини, як це мало місце і в текстах «війни маніфестів» (зокрема, у листі І. Мазепи від 30 листопада 1708 р. подібне простежувалося 2 рази, а в універсалі до Полтавського полку 1709 р. — 3 рази), на правовому рівні. З іншого боку, як слідує з конкордансу терміну «Вітчизна» для тексту «Договорів та постанов», це поняття у правовому контексті також вжито набагато більше (8), ніж в інших⁷⁰. З конкордансів інших ключових термінів двох зазначених пам'яток та текстологічних запозичень також простежується, що конституційний проект 1710 р. наслідував «Витяги з покiрного меморіалу Війська Запорозького...»⁷¹. Відтак,

⁶⁸ Див.: Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції... — С. 161–162.

⁶⁹ Див: Витяги з покiрного меморіала Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р. // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 349–354.

⁷⁰ Для порівняння: як «отчизна Мала Росія» чи «отчизна Малоросійська» (5), у контексті боротьби за визволення Вітчизни (4), у контекстах збереження цілісності «отчизни» (4) і т. д. Відтак, в юридичних контекстах термін «Вітчизна» використовувався у «Витягах з покiрного меморіалу...» відносно навіть більше (7 раз з 12-и), ніж у «Договорах та постановвах...» (8 з 27-и).

⁷¹ Конкорданси для правової термінології, понять «Вітчизна», «Мала Росія», «Військо Запорозьке» та ін.

основні ідеї, викладені у «Договорах та постановах» 1710 р., сформувалися у середовищі політичної та інтелектуальної еліти Гетьманщини й оформилися у політико-правовому дискурсі мазепинців кінця 1708 — початку 1710 р.

Отже, основним джерелом конституційного проекту 1710 р. стала передусім політична «договірна» традиція, що набула розвитку у Гетьманщині в останніх десятиліттях XVII та оформилася на початку XVIII ст., коли назріло питання відповідності правових «домовленостей» між гетьманом й елітою та протектором (московським царем, а потім шведським королем) реальному стану речей. Ця традиція мала опосередковані витоки з річпосполитської спадщини, однак з початком Української революції у 1648 р. вплив останньої на суспільство Гетьманщини помітно зменшився. Водночас в останній чверті XVII ст. суспільно-політичний лад Лівобережної Гетьманщини за деякими критеріями почав уподібнюватися до внутрішнього устрою центрально-європейських країн, зокрема, Польсько-Литовської держави. Крім вагомості впливу спадку Речі Посполитої на появу «Договорів та постанов», важливими стали західноєвропейські, поствізантійські, заповітні й степові політичні традиції у тих аспектах, з яких випливало визначальне місце права у суспільному житті, обмеження влади правителя, представлення інтересів нобілітету в законодавчому органі влади тощо. Отож, з середини XVII ст. українська політична система, хоч і зазнавала різних впливів, передусім формувалася як самобутня.

Як видно з представленої таблиці, майже усі традиційні пункти й положення «Договорів та постанов» 1710 р. мали численні прецеденти у попередній історії. Необхідність домовленості і «розподілу влади» між гетьманом та старшиною (Старшинською радою чи Генеральною радою у конституції 1710 р.), як показав досвід І. Самойловича та Д. Ігнатовича-Многогрішного, стала надзвичайно актуальною за І. Мазепи. Саме закономірності внутрішньополітичного розвитку заклали основи для розділення та протиставлення інституцій гетьмана й Генеральної ради і приблизного визначення їх повноважень та функціональних обов'язків. На формування уявлення про важливе місце суддівської влади у політичній системі Гетьманщини впливали традиції Литовських статутів й звичасвого права і розвинена (як для Центрально-Східної Європи) правова культура, які відродилися за регіментарства І. Мазепи на сприятливому ґрунті.

Значна частина тих пунктів пам'ятки, що характеризувалися новизною, також мала точки дотику з політико-правовою спадщиною Гетьманщини, зокрема, в частині обмеження влади гетьмана (п. 6) та встановлення сильної судової влади (п. 7), розмежування державного майна від особистої власності гетьмана (п. 8), поновлення інституції Військового скарбу (п. 9), визначення обов'язків осіб, що посідатимуть гетьманський, полковницький, сотницький та інші уряди, обрання на військові й цивільні посади вільним голосуванням за кандидатів (п. 10), заборона гетьману та старшинам протегувати приватним особам у несплаті податків (п. 12), зобов'язання українського гетьмана

виконувати свої обов'язки відповідно до «правових артикулів» (присяга). Відтак, основним джерелом появи «Договорів та постанов» 1710 р. передусім стали політико-правові документи Гетьманщини.

Таблиця основних джерел «Договорів та постанов» 1710 р.
з політико-правової спадщини Гетьманщини

Структурні частини «Договорів та постанов»	Політико-правові документи (та інші тексти), що містили ідеї, представлені у «Договорах та постановах» (у хронологічному порядку)
Прембула (про «народъ валечный стародавний козацкий прежде сего именованный козарский», його історію, про визволення Б. Хмельницьким Війська Запорозького та народу малоросійського з польського підданства, добровільний перехід під московську протекцію, про визволення І. Мазепи Вітчизни від російської влади, про вибір П. Орлика гетьманом з обов'язком дотримання усіх «договорів та постанов» та визнання їх «за інших впродь бѣдучих Гетмановъ Войска Запорозкого»)	Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), «Дійство о презельной брані...» бл. 1670-х рр., Глухівські статті від 16 (26) березня 1669 р. (п. 2), Договір Петрика з Кримським ханством від 26 травня (6 червня) 1692 р. (п. 1), лист І. Мазепи до стародубського полковника І. Скоропадського від 30 жовтня (10 листопада) 1708 р., лист І. Мазепи до веркєвського сотника від 15 (26) листопада 1708 р., лист І. Мазепи до полтавського полковника І. Левенця від 23 листопада (4 грудня) 1708 р., лист запорожців до І. Мазепи від 24 листопада (5 грудня) 1708 р., маніфест Карла XII малоросійському народу від 16 (27) грудня 1708 р., універсал І. Мазепи (лютий–травень 1709 р.), «Витяги з покiрного меморіалу Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції» від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р.
1-й пункт (про особливий статус православної віри та Київської митрополії під юрисдикцією Константинопольського патріархату)	Гадяцький договір першої редакції від 6 (16) вересня 1658 р. (п. 1), Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), Переяславські статті (додаткові) від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 8)
2-й пункт (про кордони «отчизни» Малої Росії, про протекцію	Зборівський договір 8 (18) серпня 1649 р. (п. 2), «Статті Богдана Хмельницького» від

шведських королів над Україною)	27 березня (6 квітня) 1654 р. (п. 9), Договір Петрика з Кримським ханством від 26 травня (6 червня) 1692 р. (п. 1), «Витяги з покірного меморіалу Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції» від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р.
3-й пункт (про союз з Кримським ханством)	Гадяцький договір першої редакції від 6 (16) вересня 1658 р. (п. 17), Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), Договір Петрика з Кримським ханством від 26 травня (6 червня) 1692 р. (п. 11)
4-й пункт (про статус Війська Запорозького Низового)	Договір Петрика з Кримським ханством від 26 травня (6 червня) 1692 р. (п. 11), договір між І. Мазепою, К. Гордієнком та Карлом XII від 28 березня (8) квітня 1709 р.
5-й пункт (про кордони та територію Війська Запорозького Низового)	
6-й пункт (про обмеження влади гетьмана Генеральною Радою, затвердження на необмежені майбутні часи першості генеральної старшини у вирішеннях справи «отчизни», присягу гетьмана, генеральної старшини, полковників та інших при очоленні урядів на вірність «отчизні»)	Переяславські статті (додаткові) від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 7), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 12), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 10, 11)
7-й пункт (про повноваження Генерального військового суду)	Гадяцький договір першої редакції від 6 (16) вересня 1658 р. (п. 18), Глухівські статті від 16 (26) березня 1669 р. (п. 20), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 12)
8-й пункт (про заборону втручання в державні справи приватних осіб, залежних від гетьмана)	
9-й пункт (про уряд генерального підскарб'я та його обов'язки, незалежність Військо-	Гадяцький договір першої редакції від 6 вересня 1658 р. (п. 21), запровадження уряду військового підскарб'я за І. Брюхо-

вого скарбу від гетьмана, двох незалежних від полковників підскарбіїв у кожному полку)	вещького (1663–1668 рр.)
10-й пункт (про обов'язки осіб, що посідатимуть гетьманський, полковницький, сотницький та інші уряди, заборону зловживання владою, обрання на військові та посполиті уряди шляхом вільного голосування за кандидатів)	Переяславські статті (додаткові) від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 7), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 12), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 5, 10)
11-й пункт (про звільнення від усіх податків козацьких дітей, вдів та жінок козаків, які перебуватимуть у походах)	Зборівський договір 8 (18) серпня 1649 р. (п. 12), Переяславські статті від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 5), Московські статті від 22 жовтня (1 листопада) 1665 р. (п. 2), Глухівські статті від 16 (26) березня 1669 р. (п. 25), Переяславські статті 1674 р. (п. 14), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 15)
12-й пункт (про ревізію мастків, повинності посполитих на користь державців, сплату податків та виконання повинностей підсусідками й купцями, заборону гетьману та старшинам протекції приватним особам, збільшення надходжень до Військового скарбу)	«Статті І. Мазепи» від 20 вересня (1 жовтня) 1689 р. (п. 10), універсал І. Мазепи про обмеження панщини 2-а днями на тиждень (1701 р.)
13-й пункт (про столичне місто Київ та підтвердження українським містам магдебурзького права; відповідальність гетьманської влади за дотримання прав та привілеїв міст)	Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), Переяславські статті від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 2), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 18)
14-й пункт (про захист посполитих від зловживань урядовців стосовно безкоштовного користування підводами для приватного проїзду)	Переяславські статті (додаткові) від 18 (28) жовтня 1659 р. (п. 17), Глухівські статті від 16 (26) березня 1669 р. (п. 8), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 17, 18), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 5), «Статті І. Мазепи» від 20 вересня (1 жовтня) 1689 р. (п. 6)

15-й пункт (про відміну аренд та вирішення майбутньою Генеральною радою питання податків для оплати найманого війська)	Гадяцький договір першої редакції від 6 вересня 1658 р. (п. 13), Глухівські статті 1669 р. (п. 3), Переяславські статті 1674 р. (п. 13), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 22), «Статті І. Мазепи» від 20 вересня (1 жовтня) 1689 р. (п. 2, 11)
16-й пункт (про впорядкування сплати податків посполитими на ярмарках, про відповідальність за це гетьмана)	«Статті Богдана Хмельницького» від 27 березня (6 квітня) 1654 р. (п. 1)
Присяга П. Орлика (про зобов'язання новообраного гетьмана дотримуватися усіх «договорів та постанов», бути вірним «отчизні Малоросійській», піклуватися про добро посполите, розширення прав та вольностей, не вступати в невігідні союзи з іноземними державами, виконання гетьманських обов'язків згідно «артикѹловъ правных»)	Маніфестація від імені Війська Запорозького до іноземних володарів, що пояснює причини розриву з Москвою (жовтень 1658 р.), Конотопські статті від 17 (27) червня 1672 р. (п. 1, 4), Коломацькі статті від 25 липня (4 серпня) 1687 р. (п. 11)

Конкорданс листа І. Мазепи від 30 жовтня 1708 р.
(для терміну «право» та «Вітчизна»)⁷²

Контекст вживання	
1.	видячи отчизну нашу Малоросійскую до крайней уже приходячую згубы [...] з упадком послідним прав и вольностей наших, почала приходити в skutok, кгда, без жадного о том з нами согласія, зачала города Малоросійские в свою область отбирати...
2.	за согласіем и общим з Панами Енеральными особами, Полковниками и всего войска Запорожскаго Старшиною, постановленьем, в непреборимую найяснейшого Короля, Его милости, Шведскаго, протекцію, міючи в Бозі всемогущом, едином обидимих заступнику, любящом правду и ненавидящом лжу, непостидную надежду, же отчизну нашу Малоросійскую и войско Запорожское, Его Королевское Величество [...] и отнятые нам права и волности не тилко привернет, леч, з общою пользою и з несмертельною в потомній вік Войска Запорожского славою, умножить и разширит...

⁷² Лист І. Мазепи до І. Скоропадського від 30 жовтня 1708 р. // Кресін О. Політико-правова спадщина української політичної еміграції... — С. 318–320.

Конкорданс універсалу І. Мазепи 1709 р.
(для термінів «закон» та «Вітчизна») ⁷³

	Контекст вживання
1.	[він] нас, Вождя, воїнів запорозьких і всю досвічену раду Малої Росії, уярмлених московітською тиранією, удостоїв прийняти у свій нездоланний захист і пообіцяв нашу Вітчизну своїми надломленими силами, допоки вона не повернеться до тих давніх законів і свобод, які були, коли урядував вічної пам'яті Богдан Хмельницький.
2.	І хоч ми також проголосили в тих згаданих вище універсалах, яких великих втрат зазнали наша улюблена Вітчизна, закони, свободи, військо від тих неприхильних до нас і завжди нам ворожих московитів, які взагалі хотіли під іменем і протекцією удаваного захисту отримати нашу Державу у власність, простий народ віддати в рабство, спорудити свої військові табори, ім'я вояків Запорозьких ганьбити, козаків перетворити на драгунів і солдат, саме Запорожжя повністю зруйнувати...
3.	Що нам лишається при такій великій шведській відвазі [як не те], щоб ми всі, як один, стали на захист наших законів і свобод, котрі втрачаємо під москалями, і самі від них загинемо, якщо не будемо триматися захисту Шведської Королівської Величності. Ніхто цьому не здивується, що задля збереження Вітчизни нашої і всього народу ми отримаємо і ту свободу від тиранського московітського ярма під протекцією і захистом найяснішого короля Швеції

Конкорданс «Витягів з покірного меморіалу Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції» від 26 вересня 1709 р.
(для термінів «права»/«закон»/«договір» і «Батьківщина») ⁷⁴

	Контекст вживання
1.	Звичай бо нашої батьківщини й давній закон
2.	п. Войнаровський, що досі не виявив ніякої позначки в заслугах для нашої батьківщини , намагається, незгідно з нашими законами , мати решту скарбу запорозького війська
3.	щоб забезпечити права батьківщини
4.	На підставі законів нашої батьківщини

⁷³ Невідомий універсал Мазепи зі шведської бібліотеки. — С. 5–8.

⁷⁴ Витяги з покірного меморіала Війська Запорозького до святого Королівського Маєстату Швеції від 26 вересня (7 жовтня) 1709 р. // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 349–354.

5.	Нам скриті думки й таємні наміри того самого нашого гетьмана: на яких основах почав він здвигати цю велику будівлю, в якому устрою хотів поставити нашу батьківщину , звільнивши її від московської неволі й тиранства, та якими законами задумував скріпити ненарушеність запорозького війська?
6.	щоб тоді не виключено нашого державного інтересу з договорів і не нарушено меж нашої батьківщини аж до ріки Случ, які так простягаються від часів Хмельницького й potwierdжені мировим договором .
7.	Сусідні володарі не намагалися підбити нашу батьківщину збройною силою, або яким-небудь способом, і знівечити права на волю

Конкорданс «Договорів та постанов»
(для термінів «право»/«закон»/«пакти» та «Вітчизна») ⁷⁵

	Контекст вживання
1.	воздвигнуль ревностного православія св[я]того, Отчизны правъ и волностей войсковых...
2.	Іоанъ Мазепа, подвигнувшись правдивою ревностію за цѣлост Отчизны, правъ и волностей войсковых
3.	Втчизна п[а]ша, жебы в своих границях, пактами от Рѣчи Посполитой Полской, от Наяснѣйшой Порты и от г[осу]д[а]рства Московского
4.	вѣчными протекторами України титуловалися и самимъ дѣломъ zostавали для болшой крѣпости Втчизны п[а]шой для захованя оной цѣлости в правах наданых и границях
5.	через якоє самодержавіє, Гетманскому урядови неприличноє, уросли многіє в Втчизнѣ и в Войску Запорожскомъ нестроєнія, правъ и волностей разорєнія, посполитые тяжести
6.	И если бы что противного, здорожного, правамъ и вольностям войсковымъ вредытелного и Втчизнѣ неполезного усмотрено было в Ясневелможномъ Гетману на Радѣ Его Велможности выговорити, и о нарушенє правъ и волностей отчистыхъ упоминатися, безъ ѹближеня и наименшого поврежденія высокого реиментарского гонору
7.	Присяга во вѣхъ пунктахъ , комматах и періодахъ непрємѣнно исполняти, милость милост вѣрность и печаловитое ку Втчизнѣ Малороссийской, Матцѣ п[а]шой, о добрѣ оной посполитому
8.	жадныхъ факцій з посторонними панствами и народами [...] в Втчизнѣ на зруїнованє и якоє жѣ колвекъ оной зашкоженє не строїти [...] подсылки всякіє, Втчизнѣ правамъ и волностямъ войсковымъ, шкодливые

⁷⁵ Договори та постанови // «Пакти і конституції» Української козацької держави... — С. 77–117.

Розділ II
Дискусії

Тарас Чухліб

Іван Мазепа: до дискусії про розкриття проблеми «вірності» і «зради» українського гетьмана в російській офіційній традиції та історіографії¹

Поняття «вірності» було надзвичайно сильно вкорінене у системі цінностей владних еліт будь-якої країни, починаючи з доби середньовіччя, а, можливо, й більш раннього часу. Незважаючи на те, що звичай хрестоцілування при своєму започаткуванні передбачав відносини вільного вибору та взаємну відповідальність обох сторін, поступово в межах Московської держави відбулися великі зміни щодо розуміння цього релігійно-політичного звичаю як означення прийняття на службу в «государево холопство», що витіснило систему горизонтального договору. Починаючи з кінця XIV ст., на території Русі-Московії хрестоцілування вже не означало співробітництво між контрагентами, а було лише односторонньою присягою на вірність. А вже на середину XVI ст. порушення хрестоцілувальних зобов'язань в межах Московської Русі стало вважатися політичною «изменой»². Саме так оцінювалася здача противнику міст у законодавчому Судебнику 1550 р.

У московському Соборному Уложенні 1649 р.³ під зрадою «государю» згадувалися співробітництво з ворогом; воєнний переворот; підпал міста із

¹ Дана дискусія у сучасній історіографії започаткована статтею: *Плохий С.* В ім'я милої Вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // Соціум. Альманах соціальної історії / Відп. ред. В. Смолій. — Вип. 6 — К., 2006. — С. 267–281; Див. також: *Погосян Е.* Иван Мазепа в русской официальной культуре 1708–1725: Електронний ресурс <http://www.kiev-orthodox.org/site/personalities/2146/>; *Курукин И.* О гетмане Мазепе и не только о нем: размышление над книгой (Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007) // Единорог. Материалы по военной истории Восточной Европы. — Вып. 2. — М., 2011. — С. 537–545.

² *Ерусалимский К.* «Изменным обычаем»: Ливонская война и представление о государственной измене в России // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 6. — С. 72–73.

³ Порівняльну характеристику розуміння «зради» в Статуті Великого Князівства Литовського 1588 р. та Соборному Уложенні 1649 р. здійснила у свій час російський історик А. Хорошкевич у розвідці: «Зрада» Статута Великого княжества Литовского

зрадницькою метою⁴. У ньому визначалися такі найвищі державні злочини: по-перше, «бунт», «измена»; по-друге, «поносные слова противу Государя»; по-третє, «земская измена», тобто здача ворогу міста під час облоги чи передача йому частини території⁵. При цьому у російській політичній практиці така «зрада» неодмінно «освячувалася» місцевою православною церквою. Наприклад, «изменником» уряду та церкви визнавався у 1670–1671 рр. та пізніших часах отаман Війська Донського Степан Разін⁶, хоча він, так само, як і потім І. Мазепа, не відмовлявся від православної віри, а тільки виступав проти центральної влади. З огляду на політичні причини, «изменниками» оголошувалися учасники стрілецького перевороту в Москві, що відбувся у 1682 р. «Изменником никогда не бывал..., а когда де он изменник, инде и мы такие ж изменники, потому что вместе с ним служили»⁷, — виправдовувалися стрільці за одного із очільників стрілецького повстання Хованського.

З середини 1690-х років й до жовтня 1708 р. роль «головного зрадника» московського царя Петра I «виконував» голандський інженер Яків Янсен. Він під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр. спочатку служив на боці росіян, а потім перейшов на сторону турків та керував інженерними роботами в Азовській фортеці у 1695–1696 рр. Після багаточасового штурму турки запропонували росіянам свої умови здачі міста. Серед положень капітуляційного договору, який затверджував боярин О. Шеїн, був пункт про обов'язкову видачу переможцям Я. Янсена. Ось як згадував про ті події очевидець, боярин І. Желябужський: «В 18 числе [1696], в субботу, о полудни, неприятели, азовские сидельцы, видя войска нашего крепкое на град наступление и промысл радательный, а свою конечную погибель, замахали шапками и знамена приклонили, и выслали для договора от себя двух человек знатных людей, и били челом, чтоб даровать животом и отпустить бы их с женами и с детьми, а на знак уверения и твердости в правде оставили двух человек амонатов и **отдали немчина Якушку, который, изменя, из войск наших ушел к ним в Азов и обасурманился в**

1588 г., «измена» Соборного Уложения 1649 г. и демографическая политика восточноевропейских государств конца XVI — начала XVII в. // Третий Литовский Статут 1588 года / Материалы науч. конф. — Вильнюс, 1989. — С. 52–61.

⁴ Backus O.P. Treason as a Concept and Defections from Moscow to Lithuania in the Sixteenth Century. — С. 139, 141.

⁵ Уложение Государя и Великого князя Алексея Михайловича. — М., 1913. — С. 167.

⁶ Див., наприклад: Россия при царевне Софье и Петре I: записки русских людей. — М., 1997. У 1674 р. в Тюрингії Йоганом Юстусом Марцієм була захищена дисертація під назвою: «Стенко Разин донской козак изменник, т. е. Степан Разин, донской казак изменник» (Иностранные известия о восстании Степана Разина. — М., 1975).

⁷ Цит. за: Буганов В. Московские восстания конца XVII века. — М., 1969. — С. 247–248.

прошлом году. А после того везли на телеге раскована вора и изменника Якушку немчина, и осил у него на шее, которого выдали из Азова; а с ним на той же телеге ехали два палача, Алешка да Терешка, и воткнул на телеге топор и палаш, да два ножа, а около телеги шли с ружьем. ...А за лошадьми ехала его карета, а за каретою везли государево знамя большого полка, а за знаменем ехали есаулы (виділення наше. — *Т. Ч.*)»⁸.

Я. Янсена привезли до Москви на спеціальній колісниці з шибеницею і мідною табличкою на шиї з написом: «Сей злодей четырежды свой закон переменял и изменил и Богу и всему народу»⁹. Згодом на честь перемоги росіян під Азовом на замовлення Петра I голандським майстром Нахтгласом була створена гравюра «Тріумф на взяття Азова». Її опублікували в одному з видань 1700 р. в Амстердамі. У центрі цієї гравюри було зображено глорифікований образ Петра I, зліва бачимо алегоричне зображення бомбардування Азова, а з правого боку знаходилася фігура повішеної людини з підписом «Якушка — изменник»¹⁰ (див. Додаток).

Положення законодавства Російської держави дали підставу багатьом історикам зробити висновок, що перехід гетьмана Івана Мазепи на бік шведів став «большой изменой», під якою розумілося вилучення певної території із суверенітету російського монарха¹¹. Цікаво, що і Олексій Михайлович, і Петро I сприймали гетьманів Війська Запорозького другої половини XVII ст. не інакше як своїх князів і бояр. Останні були для царів «государевими холопами», вихід яких із підданства вважався «воровством» та «изменою»¹². При цьому царями підданство різних народів, що перебували під їхньою владою, сприймалося як акт незмінний і вічний, а, отже, будь-яка спроба зміни такого статусу в межах російських законодавчих норм розцінювалася як державна зрада. Саме у контексті вищевикладеного й розглядався перехід І. Мазепи на бік шведського короля під час Північної війни 1700–1721 рр.

⁸ Желябужский И.А. Дневные записки // Рождение империи. — М., 1997. — С. 278.

⁹ Байер Г.-З. Краткое описание всех случаев, касающихся до Азова от создания сего города, до возвращения оного под Российскую державу. — Спб., 1782; Тарасова М. Унікальна книга об истории Азова: Електронний ресурс <http://www.elsim.azov.info/page/102/>.

¹⁰ Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии. — Т. 1. — М., 1940; Буганов В.И. Петр Великий и его время. — М., 1989; История военно-морского искусства. — Т. 1. — М., 1953; Обзор войн России от Петра Великого до наших дней. — Ч. 4. — Кн. 1. — Спб., 1898; Князьков С. Очерки из истории Петра Великого и его времени. — М., 1990; Лукин Б.В., Потапов Н.И. Азовские походы Петра I (1695–1696 гг.). — Ростов-на-Дону, 1940; Павленко Н.И. Петр Великий. — М., 1990; Соловьев С.М. Публичные чтения о Петре Великом. — М., 1984.

¹¹ Анисимов Е. Дыба и кнут: политический сыск и русское общество в XVIII веке. — М., 1999. — С. 54–55. Порівн: Бовгира А. «Мазепа умер, но мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. ст. — К., 2008. — С. 120–121.

¹² Анисимов Е. Указ. соч. — С. 31.

Такою була і, по суті, залишається «російська правда» оцінки цієї події, яка розглядається під кутом точки зору сюзерена.

Різноманітні історіографічні інтерпретації несподіваного для багатьох сучасників зовнішньополітичного кроку далекого наступника Богдана Хмельницького та Петра Дорошенка, українського правителя Івана Мазепи у 1708 р. мають надзвичайно велику наукову традицію, адже беруть свій початок ще від доробку сучасника «гетьманської фронди» — українця Феофана Прокоповича¹³, у її «московсько-східному» варіанті, а також іншого не менш знаменитого сучасника тогочасних подій — француза Вольтера, який, у свою чергу, по суті, започаткував західну концепцію оцінювання вчинку гетьмана Війська Запорозького як прояву «свободолюбства»¹⁴.

Якщо ж говорити про новітні часи, то ще в 1908 р., напередодні гучного відзначення в межах Російської імперії 200-річчя Полтавської битви, Михайло Грушевський опублікував у Львові свою статтю, де пояснював життєвість існування «мазепинського міфу» тим, що «союз Мазепи з Карлом XII був довершений в критичний для російського уряду момент, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту...»¹⁵. Радянська (як українська, так і російська) історіографія стосовно вчинку Мазепи відштовхувалася від оцінки гетьмана стороною-переможцем у Полтавській битві та Північній війні 1700–1721 рр. й була однозначно націленою на

¹³ Див.: Прокопович Ф. История императора Петра великого от рождения его до Полтавской баталии и взятия в плен остальных шведских войск при Переволочне включительно. — 2-е изд. — М., 1788.

¹⁴ Voltaire. Histoire de Charles XII, roi de Suede. — Vol. 1–2. — Rouen, 1731. У цій книзі було відзначено, що Україна на чолі з І. Мазепою «завжди прагнула свободи». Вона перевидавалася сотні разів у різних країнах світу (Див.: Борщак І. Вольтер і Україна // Україна. — 1926. — № 1). У 1759–1763 рр. француз Вольтер (Марі Франсуа Аруе) видав також книгу «Історія Росії за Петра Великого».

¹⁵ Цит. за: Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Великий українець. Матеріали з життя і діяльності Михайла Грушевського. — К., 1992. — С. 42. Див. також: Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. — 1925. — Т. VI. — С. 234–246; Андрусак М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 35–61; Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. — Торонто, 1976; Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф., д-ра О. Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 329–340; Kentrschynskij B. The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence // The Ukrainian Quarterly. — 1959. — Vol. XV. — № 3. — P. 241–259; Sybtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. — № 2. — 1978. — P. 158–183; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Мюнхен, 1993; Плохий С. В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум. — Вип. 6. — С. 267–282; Mazepa and his Time: History, Culture, Society. — Allessandria, 2004. — P. 334–366 та ін.

негативну та одіозну характеристику як політичного, так і особистого його життя¹⁶.

Зазвичай перехід Івана Мазепи на бік Карла XII трактувався як «найбільша зрада», що в руслі ідеологічної боротьби за цілісність Радянського Союзу в ХХ ст. дивним чином співпадало з централізаторськими прагненнями Петра I на початку ХVІІІ ст. Квінтесенцією визначень істориків тоталітарної доби стали висновки російського (народженого 1919 р. у родині кубанських козаків) вченого М. Павленка у його монографії «Петр Великий», яка, починаючи від 1980-х років, неодноразово видавалася багатотисячними накладками: «Иван Степанович Мазепа принадлежал к числу тех людей, для которых не было ничего святого. В нем в одном сосредоточились едва ли не все пороки человеческой природы: подозрительность и скрытность, надменность и алчность, крайний эгоизм и мстительность, коварство и жестокость, любострастие и трусость...»¹⁷.

Цілком виважено характеризує шведського короля Карла XII, М. Павленко одночасно піддав нищівній критиці дії його ситуативного союзника¹⁸ й заочно дискутував з «всілякими буржуазними націоналістами» та зазначав, що «надо утратить чувство реальности, чтобы обнаружить идейные побуждения в действиях Мазепы». Адаже, на його думку, «этот лукавый царедворец был человеком, лишенным нравственных начал». Історик звинуватив українського гетьмана в усіх смертних гріхах: «...Мазепа представлял собой законченный тип беспринципного честолюбца и стяжателя, который во всех своих действиях и поступках руководствовался отнюдь не интересами украинского народа, а личной выгодой... У всякого непредвзятого (?! — Т.Ч.) читателя Мазепа и как личность, и как политический деятель не может вызывать симпатий»¹⁹. Але хіба Петро I чи якийсь інший тогочасний володар (незалежний, напівзалежний чи залежний) на Європейському континенті керувався лише «інтересами свого народу» під час свого правління, забуваючи при цьому про особисту вигоду? І що вкладав знаний історик у поняття «народ» відносно реалій початку ХVІІІ ст.?

¹⁶ Див. напр.: *Шутой В.* Измена Мазепы // Исторические записки. — Т. 31. — 1950. — С. 32–41; *Королюк В.* Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мазепы // Известия АН СССР. Серия истории и философии. — М., 1951. — Т. 8. — № 1. — С. 69–87 та ін.

¹⁷ *Павленко Н.* Петр Великий. — М., 1994. — С. 290.

¹⁸ У 2009 р. позиція Н. Павленка стосовно оцінки діяльності Мазепи змінилася до більш науково об'єктивної: «Гетман многие годы верно служил царю, **хотя его и тяготила зависимость от властного российского самодержца. Под воздействием отступательной тактики царя Мазепа счел, что Петр войну проиграет и будет свергнут с престола...** (виділення наше. — Т.Ч.)» (*Павленко Н.* Разумная расчетливость. Петр и Карл в Полтавской битве // Родина. — № 7. — 2009. — С. 34).

¹⁹ *Павленко Н.* Петр Великий. — С. 291.

У той же час (1986 р.) відомий французький вчений Марк Феро стверджував, що, незважаючи на таку всеохоплюючу критику Мазепи у підконтрольних радянському керівництву виданнях, певна частина українців все ж таки продовжувала вважати цього гетьмана національним героєм своєї історії²⁰. Так, несподівано через більш ніж 250 років повторилася заочна дискусія між проросійськи налаштованим філософом Ф. Прокоповичем (його оцінки розвинув М. Павленко, який має «українське» прізвище) та «проукраїнським» філософом Вольтером, крилатий вислів якого стосовно того, що «Україна завжди прагнула свободи», переломився у сентенціях його земляка, видатного французького історика ХХ ст.

З постановням незалежної Української держави у 1991 р. в Москві вирішили нагадати про її начебто «непривабливе» історичне минуле, а тому випустили стотисячним накладом монографію М. Костомарова «Мазепа» (написану в 1882–1884 рр.)²¹ з великою передмовою доктора історичних наук Б. Литвака під красномовною назвою «Гетман-злодей». У ній відомий дослідник селянської реформи в Росії 1861 р. завзято критикував анонімних «сучасних українських націоналістів» за їхню «самостійницьку» інтерпретацію політичної діяльності гетьмана: «...Мазепа был не родоначальником украинской национальной идеи, как об этом громогласно шумят современные апологеты Мазепы, а образчиком той известной категории авантюристов феодальной поры, которые, преследуя свою выгоду, часто меняли своих сюзеренов. Украинский народ не принимал «своего» с точки зрения современных украинских националистов «благодетеля»²².

Досить вагомий внесок у російську «Мазепіану» зробив В. Артамонов, який у статті 1997 р. зазначав, що вже починаючи з 1702 р., Іван Мазепа плекав плани «виступити проти царя»²³. Хоча в дійсності відомості московського посла у Варшаві Г. Долгорукого щодо таких дій українського гетьмана стосувалися «анонімних» козаків, які начебто у 1701 р. проводили переговори з шведами. Очевидно, що дану подію слід розглядати у контексті

²⁰ *Ferro M.* Comment on raconte l'histoire aux enfants a travers le monde entier. — Paris, 1986 (російське видання: Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. — М., 1992. — С. 177).

²¹ Напередодні 2009 р. ця книга М. Костомарова неодноразово перевидавалася різними видавництвами Російської Федерації. При цьому в жодній з передмов до цих видань не вказувалося, що у 1847 р. М. Костомарова було засуджено за створення «мазепинського» Кирило-Мефодіївського товариства. Протягом року історик відбував ув'язнення в Петропавлівській фортеці, після чого до 1856 р., тобто цілих вісім років, був на засланні в Саратові.

²² *Литвак Б.* Гетман-злодей // Костомаров Н. Мазепа. — М., 1992. — С. 14.

²³ *Артамонов В.* Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 95. До речі, радянський історик Є. Тарле без посилання на конкретне джерело зазначав: «У меня есть свидетельства о том, что Мазепа начал готовиться в глубокой тайне к измене еще в 1701 г.» (*Тарле Е.* Северная война. — С. 232).

боротьби владних еліт Речі Посполитої за зміщення «проросійського» Мазепа з гетьманської посади й заміну його на більш лояльну до Польщі кандидатуру²⁴. На нашу думку, в даному випадку Долгорукий став заручником складної дипломатичної комбінації по дезінформації царського уряду щодо начебто пропольської діяльності гетьмана Мазепа.

Принагідно відзначимо, що не зовсім коректним, з наукової точки зору, видається твердження В. Артамонова про існування т. зв. «первой измены» Мазепа польському королю Яну II Казимиру²⁵. Адже, по-перше, на сьогодні не віднайдено документів стосовно того, дозволяв чи не дозволяв король Речі Посполитої своєму придворному залишитися в Україні під час походу польської армії 1663–1664 рр.; по-друге, родинний маєток, де проживав Мазепа протягом 1664–1665 рр., знаходився на території правобережної Київщини, яка на той час перебувала під протекторатом польського короля та його васала П. Тетері; по-третє, вступивши у 1665 р. на службу до Війська Запорозького на чолі з гетьманом П. Дорошенком, Мазепа підтвердив свою прихильність «діничному» монарху, адже цей володар булави разом з «усім товариством» визнавав себе за королівського підданого²⁶. Не витримує критики й інший постулат В. Артамонова про те, що згідно з українсько-шведським договором 1708 р. «Мазепе предоставлялась роль владетельного князя в отрыве от Украины, на Витебском захолустье, судя по пересказу проекта договора Г. Адлерфельдом»²⁷. Щоб переконатися у пересмикуванні російським дослідником історичних свідчень придворного історика Карла XII, потрібно звернутися до оригінальних текстів останнього.

В одному із своїх останніх досліджень В. Артамонов відзначав, що «региональная гетманская программа в антипольском и антиосманском аспекте хорошо вписывалась в русскую. Идея “соборной Украины” состояла в том, чтобы собрать воедино как можно больше украинских земель, прежде всего Правобережье Днепра, Запорожье и при возможности, русскую территорию, заселенную украинцами (земли Белгородского разряда — “Слобожанщину”) при максимальном расширении автономии в составе России»²⁸. Погоджуємося, що в «антиосманському аспекті політичні прагнення Москви та Батурина й справді збігалися, однак висновок російського колеги щодо спільного українсько-російського бачення вирішення “польського питання” є

²⁴ Порівн.: *Королюк В.* Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мазепы. — С. 84–85.

²⁵ *Артамонов В.* Указ. соч. — С. 95.

²⁶ Про це докладніше див. нашу статтю: *Чухліб Т.* Гетьманування Петра Дорошенка: причини «вірності» та «зради» королю, султану й царю (1665–1676 рр.) // *Укр. іст. журн.* — № 1. — 2007. — С. 39–60.

²⁷ *Артамонов В.* Указ. соч. — С. 96.

²⁸ *Артамонов В.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Мазепа // *Артамонов В., Кочегаров К., Курукин И.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. — СПб., 2008. — С. 12–13.

великим перебільшенням». Тут слід згадати не лише особливу й дуже відмінну від московської позицію гетьмана І. Самойловича щодо Вічного миру 1686 р.²⁹, який розділяв козацьку Україну навпіл між Москвою та Варшавою, але й прагнення І. Мазепи титулуватися гетьманом «обох сторін Дніпра» та його висловлювання (щоправда, вже після переходу на бік шведського короля) відносно проблеми вирішення територіального об'єднання «миліої Ойчизни України».

В. Артамонов вірно зазначав, що лівобережна частина Українського гетьманату, яка перебувала під царською зверхністю наприкінці XVII — на початку XVIII ст., «представляла разительный контраст с пребывавшей в разлуке Правобережной Украиной»³⁰. Ось тільки причини такої руїни російський історик забуває назвати, а серед них — насамперед міжнародна політика Московської держави, яка полягала у відмові від більшої, правобережної, частини України на користь Варшави (Андрусівське перемир'я 1667 р., Вічний мир 1686 р., Нарвський мир 1704 р.) чи Константинополя–Стамбула (Бахчисарайський мир 1681 р.) в обмін на право володіння лише Лівобережжям. Очевидно, що саме у цьому контексті слід розглядати й «целесообразность сохранения автономии Русским самодержавным государством» (за В. Артамоновим) на Лівобережній Україні. Адже якби Москва не виконувала хоча б таких сюзеренних зобов'язань, то, можливо, що ще б гетьман І. Самойлович здійснив те, що у 1708 р. зробив І. Мазепа, а саме — перейшов на бік іншого суверена.

Нещодавно поважний вчений навіть запропонував власну концепцію про якісь міфічні «шість-сім зрад гетьмана»³¹. Власне, нічого в цьому визначенні осудливого не тільки для Мазепи, але і його попередників на гетьманській посаді, а також багатьох полковників Війська Запорозького у другій половині XVII ст. немає, з огляду на специфіку перебування Українського гетьманату на перехресті боротьби між Варшавою, Москвою, Стамбулом і Стокгольмом. Згадаймо, наприклад, гнучку політику гетьмана Ю. Хмельницького у 1659–1660 рр., або ж принесення протягом одного, 1674 р., п'ятих (!) почергових присяг на вірність московському царю, турецькому султану, польському королю, знову царю, а потім знову королю подільським (могилівським) полковником Війська Запорозького Євстафієм Гоголем.

²⁹ Про особливу позицію І. Самойловича щодо Вічного миру 1686 р. див.: Чухліб Т. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища Українського гетьманату в 1672–1686 рр. // Укр. іст. журн. — 2005. — № 2. — С. 48–67 (бібл.: С. 60–67).

³⁰ Артамонов В. Указ. соч. — С. 9.

³¹ Очевидно, що підрахунки В. Артамоновим численних «зрад» Мазепи коригувалися поспіхом у бік їхнього збільшення. Так, у параграфі «Повесть о шести изменах» йдеться про «семь измен» (!?) гетьмана (Артамонов В. Горький путь предательства... — С. 17).

Адже вірність черговому сюзерену передбачала зраду попередньому, особливо, якщо вони воювали між собою.

Але чим була спричинена така поведінка Є. Гоголя та багатьох його сучасників? Чи не тим, що саме протягом 1674 р. на Правобережну Україну поперемінно чи одночасно вступали війська Османської імперії, Речі Посполитої, Російської держави та ще й Лівобережного гетьманату. А тому, щоб захистити свої владні повноваження над підконтрольною йому територією, полковнику Гоголю нічого не залишалось, як визнавати залежність від того монарха, чії війська захоплювали у той чи інший час полковий центр Могилів колись єдиного Українського гетьманату. І така його політика протягом певного часу виправдовувала себе, адже невдовзі, у квітні 1675 р., моголівський полковник був призначений королем Речі Посполитої Яном III Собеським на посаду наказного гетьмана правобережного Війська Запорозького³².

Певне заперечення викликає і виголошене російським істориком положення, що «програма гетманов в антипольском и антиосманском аспекте хорошо вписывалась в русскую». Не будемо зачіпати питання, як же все таки діяли в «антипольському» напрямі гетьман І. Виговський, або ж в «антиосманському» — П. Дорошенко, адже відомо про укладення ними Гадяцької 1658 р. та Корсунської 1669 р. угод, відповідно з Польщею і Туреччиною. Лише зазначимо, що І. Мазепа, починаючи з 1692 р., всіляко намагався схилити Петра I до війни з Річчю Посполитою за Правобережну Україну, а також постійно вживав у титулі визначення «гетьман обох сторін Дніпра», що суперечило російсько-польському Вічному миру 1686 р.³³

«В тяжелый 1660 год русских поражений Мазепа приложил руку к переходу на сторону поляков гетмана Юрия Хмельницкого», — пише В. Артамонов, очевидно, маючи на увазі те, що Мазепа у статусі покойового при королівському дворі Яна II Казимира міг щось «нашептати на вухо» своєму патрону про Юрася Хмельниченка. Не знаємо, де такі відомості знайшов наш колега, от тільки, коли Мазепа у 1663 р. за наказом короля прибув на Правобережжя для вручення гетьманської булави полковникові П. Тетері, той не прийняв ці монарші інсигнії та обізвав його «молокососом». Цікаво, як «молокосос» Мазепа міг щось радити польському королеві у статусі його покойового. Не віднайдено ніяких даних і про роль Мазепа у «підготовці польського походу» на Лівобережну Україну в 1663 р., хоча участь у ньому вже як молодший офіцер королівської гвардії майбутній гетьман все ж таки брав. У цьому грандіозному поході також брав участь,

³² Див.: Чухліб Т. Євстафій Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 93–104.

³³ Про політику І. Мазепа стосовно об'єднання розділених частин України див.: Андрусак М. Мазепа і Правобережжя. — Львів, 1936; Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепа. — К., 2008.

наприклад, і герой Хмельниччини полковник Іван Богун, то що — і його називати «зрадником українського народу»?

В. Артамонов також спотворив слова самого Мазепи, який зазначав, що за 12 років гетьманування (тобто, ті, що припадали на час російсько-турецької війни 1686–1700 рр.) він брав участь «у 10 зимових та 11 літних походах». В інтерпретації російського історика вони звучать так: «Хотя гетман и говорил в 1699 году, что за 12 лет участвовал в 11 походах, но ни в одном из них он не отличился»³⁴. Отже, в авторській уяві зникають не лише «10 зимових походів», які були організовані гетьманом за наказом з Москви, але й позитивне значення завоювань мазепинськими військами османських фортець Нижнього Подніпров'я (1697–1698 рр.) та їхньої допомоги російській армії у відвоюванні у турків Азовської фортеці в 1696 р. А нещодавно у своєму виступі на Міжнародній науковій конференції «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав» В. Артамонов заявив, що «русская дипломатия выполнила чаяния украинцев, объединив в 1704–1712 гг. левый и правый берег Днепра»³⁵. Тут закордонний історик суперечить сам собі, адже ще у своїй першій книзі чи не найповніше у світовій історіографії розкрив спірну міжнародну ситуацію, яка склалася навколо проблеми приналежності Правобережної України чи то Речі Посполитій, чи то Російській державі, чи то Османській імперії, чи то гетьманському уряду Пилипа Орлика³⁶. Нагадаємо, що за Нарвською угодою 1704 р. між Москвою та Варшавою Правобережжя відходило до Речі Посполитої Августа II. Хоча й, справді, невдовзі його територію тимчасово зайняли українські полки І. Мазепи. Але вже у 1707 р. Петро I наказав гетьману вивести козацькі підрозділи звідти та віддати землі від «Дніпра до Случі» польському королеві. Висловлюючи вдячність Москві, а також спираючись на Торунський мир 1709 р., варшавський сейм 1710 р. через 25 (!) років нарешті офіційно ратифікував Вічний мир 1686 р. Сьогодні кожний студент історичного факультету не лише в Україні, але й Росії та Польщі знає, що за положеннями цього миру Україна була поділена між московським та польським монархами. А хто як не дипломати Росії, Польщі та Туреччини протягом 1710–1712 рр. за спиною урядів П. Орлика та І. Скоропадського домовилися про примусову депортацію з Правобережної України на «лівий берег Дніпра» 200 тисяч (!) осіб, що належали до козацького стану. Ось так тогочасна російська дипломатія «выполняла чаяния украинцев»...

³⁴ Артамонов В. Указ. соч. — С. 17.

³⁵ Артамонов В. Казачество гетмана И.И. Скоропадского, запорожцы и мазепинцы в полтавский период Северной войны 1708–1709 гг. // Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав: Зб. матеріалів Міжн. наук.-практ. конф. — Полтава, 2009. — С. 245.

³⁶ Див.: Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). — М., 1990.

Але повернемося до основної теми дискусії. У нещодавно опублікованій статті під промовистою і безапеляційною назвою «Горький путь предательства. Мазепа и шведы в 1708 году» (її було надруковано у московському журналі «Родина» під цікавою рубрикою доби Холодної війни — «Их нравы» (!)) В. Артамонов стверджував, що гетьман не мав жодних причин на зміну суверена, адже автономії козацької України та її станам нічого не загрозувало: «Ни копейки не поступало с Гетманщины в казну России. Петр I не впряг старшину, как русское дворянство, в регулярную военную и гражданскую службу и не ограничивал культурную автономию Украины... О «неволе» и «колониальной зависимости» Гетманщины не могло быть и речи. Истощение человеческих и материальных ресурсов гетманства было намного меньше, чем в России»³⁷. Начебто більш-менш вірно проаналізував стан українсько-російських відносин наш опонент, от тільки одна «заковика» — дана характеристика стосується оцінки періоду до початку Північної війни, тобто 1687–1700 рр. Але вже з початком війни відносини між Москвою та Батурином змінюються не в кращий бік.

Наведемо думки з цього приводу коллег В. Артамонова професорів М. Рогожина і Г. Саніна, які відзначали що «к XVIII веку политический курс России резко меняется ввиду начала Северной войны. После подписания мира с Турцией (1700) южный блок проблем отходит на второй план. Отношение Петра I к украинской автономии было в принципе негативным...»³⁸. До речі, й сам В. Артамонов у тій же статті, але в іншому її підрозділі писав, що «да, из Малороссийского в Разрядный приказ под власть киевского воеводы Д. М. Голицына переводились “все малороссийские замки, в которых стояли русские люди”»³⁹. Нагадаємо, що цими «замками» були полкові українські міста, що підлягали гетьманській владі Мазепи, — Чернігів, Стародуб, Ніжин, Переяслав, Полтава та ін.

Запитання до нашого московського колеги: а чи був «перевод малороссийских замков» обумовлений в українсько-російських відносинах: якщо і не в «договірних статях» між Москвою та Батурином, то хоча б у листуванні царя і гетьмана? На нашу думку, саме цей приклад яскраво засвідчив те, що договірність у рамках стосунків «суверен — васал» між Росією та Україною замінювалася Петром I у ході Північної війни на політику політичної доцільності. У свою чергу, лояльність гетьмана цареві почала вичерпуватися з поступовим розумінням Мазепою того, що Петро I перейшов до здійснення централізаторської політики щодо України.

Інший відомий сучасний російський історик Г. Санін у 2004 р. виступив з ґрунтовною науковою доповіддю. Вже у вступі він задекларував своє негативне ставлення до Івана Мазепи як антипода Богдана Хмельницького та

³⁷ Артамонов В. Горький путь предательства... — С. 17.

³⁸ Рогожин Н., Санин Г. Россия и Украина в XVI–XVIII веках // История русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках: Бюллетень. — Вып. 2. — М., 2006. — С. 13.

³⁹ Артамонов В. Указ. соч. — С. 18.

вказав, що його «отличала абсолютная беспринципность, бездарные политические комбинации и авантюры, состряпаные им наскоро, из-за преувеличенных опасений потерять личную власть и благополучие... Другой [Мазепа] закончил свой жизненный путь с клеймом предателя, само имя которого стало на Украине знаком презрения, бранным словом»⁴⁰.

Очевидно, не варто наголошувати на тому, що у «абсолютно безпринципного» Мазепа, який під царським сюзеренітетом правив в козацькій Україні два десятиліття, мав бути тоді хоча б один принцип, сформований ще Ніколо Макіавеллі, — захищати «як вовк» свою владну посаду. Можна припустити й те, що у гетьмана, як великого поборника православної віри, був ще «принцип» виділяти гроші з Скарбу Війська Запорозького на будівництво багатьох церков і т. д. Не зрозуміло також, про які «бездарні політичні комбінації» говорить наш поважний колега. Адже якщо йдеться про «політичну зраду» Петру I, то треба говорити в однині — справді, комбінація із заміною суверена для Українського гетьманату не вдалася. Крім того, слід зазначити, що ця, як висловився Г. Санін, «авантюра, состряпаная им наскоро», задумувалася Мазепою задовго до жовтня 1708 р., хоча це питання залишається дискусійним у світовій історіографії. Зрозуміло, хто, де і за що поставив гетьманові «тавро зрадника», однак не можемо погодитися з висловленим узагальненням, що в Україні ім'я Мазепа стало «знаком презрения, бранным словом» (тут майже дослівний повтор формулювання М. Костомарова з праці, яку той написав після довголітнього заслання російським урядом за політичне «мазепинство»).

Дійсно, частина козацької верхівки, застосовуючи різні епітети, на догоду Петру I та іншим російським імператорам й імператрицям, називала гетьмана «великим змінником». Однак, була й інша частина української еліти, яка не боялася відстоювати думку про те, що Мазепа був героєм і тираноборцем, а тому в кращому випадку представники промазепинського табору відправлялися на заслання до Сибіру⁴¹. А якщо йдеться про міфологізацію образу Мазепа, то серед козацьких інтелектуалів XVIII ст. це відбувалося не тільки у напрямі «презрения», але й возвеличування імені гетьмана. Саме внаслідок цього у XIX ст. українці по відношенню до імперського центру поділялися на три групи лояльності — «мазепинців», «малоросів» та «хохлів»⁴².

⁴⁰ Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа // Труды Института Российской истории РАН. — Вып. 6. — М., 2006. — С. 65.

⁴¹ Про перебування прихильників політичного курсу гетьмана І. Мазепа у Сибіру див.: Бовгиря А. «Мазепа умер, на мазепинцы живы...»: реалії Гетьманщини після полтавської поразки // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. — К., 2008. — С. 120–130.

⁴² Див.: Каптелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи // Россия — Украина: история взаимоотношений. — М., 1997. — С. 125–144.

«Оценка личностей Богдана Хмельницкого и Ивана Мазепы всегда была политизирована и я не намерен отходить от этой политизации, ибо речь идет о принципиально важном вопросе всей истории России и Украины — о благотворном влиянии воссоединения на исторические судьбы этих народов, о процессе превращения России в великую европейскую державу, о роли России в исторических судьбах народов Европы и Азии»⁴³, — відверто заявив наш опонент у своїй доповіді. Залишимо за рамками дискусії питання про т. зв. возз'єднання⁴⁴, однак виникає інше: якщо Росія у результаті акту 1654 р. стала «великою європейською державою», то які процеси відбувалися у той же час з Україною? Слідуючи за міркуваннями Г. Саніна, можемо погодитися з тим, що, «возз'єднавшись», вона все ж таки почала утверджуватися як «мала європейська держава» — Гетьманщина. Але, що сталося з нею після завершення Північної війни, у 1721, а потім у 1764 році чи на початку 1780-х років? Вочевидь, що питання є риторичним не тільки для українських, але й російських вчених.

Г. Санін, як і його колега В. Артамонов, зробив висновок, що вперше Мазепа зрадив цареві, коли у 15-16-річному віці, «несмотря на войну России и Украины против Речи Посполитой» відправився служити до королівського двору Яна II Казимира, тим самим «первый раз в своей жизни изменив присяге, которую он вместе со всеми киевлянами, скорее всего, принес в 1654 г. царю Алексею Михайловичу перед российским послом В.В. Бутурлином»⁴⁵. У зв'язку з цим нагадаємо, що юний шляхтич з Білоцерківщини Мазепа-Колединський, по-перше, не був присутній на Переяславській раді; по-друге, його імені немає в списках запряжених обивателів Білоцерківського полку, які уклалися протягом 1654 р., по-третє, навіть якби Мазепа або якийсь інший молодий житель України склав присягу у політичній вірності московському цареві, то це не означало, що він не міг не поїхати «на воспітаніє» кудись у Польщу, Литву, Німеччину чи Італію. Таких прикладів було чимало.

Але головним аргументом в обвинуваченні «змолоду зрадливого» Мазепи є те, що він у 1658 р. залишив Україну і Росію, що перебували у стані війни з Польщею, й почав служити їхньому спільному ворогу. Тут вже російський історик починає замовчувати та перекручувати очевидне: адже і справді Україна і Росія воювали, але не проти Польщі, а між собою! Адже у вересні 1658 р. між гетьманом Іваном Виговським (близьким знайомим батька Івана Мазепи) та королем Яном II Казимиром було укладено Гадяцьку

⁴³ Санін Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа. — С. 65.

⁴⁴ Наші думки стосовно цього див. у статті «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», що була опублікована у журналі «Політика і культура» (№ 43. — К., 2002). Див. також: Переяславська рада очима істориків та мовою документів / Укл. О. Гуржій, Т. Чухліб. — К., 2003; Чухліб Т. Переяслав 1654 року та проблема міжнародного утвердження Українського гетьманату. — К., 2003.

⁴⁵ Санін Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа. — С. 65.

угоду, а московські війська розпочали бойові дії проти прихильників Виговського. Обгрунтувавши «разрыв [Мазепы] с народом, сражающейся Украиной» наприкінці 1650-х років, Г. Санін переходить до головного, стверджуючи, що «Мазепа по своей человеческой сущности был всегда готов к измене и предавал своих покровителей немедленно, как только чувствовал, что фортуна отворачивается от них. Петру он изменил уже в середине октября 1705 г., когда к нему в лагерь под Замостье прибыл первый посланец от ставленника Швеции Станислава Лещинского иезуит Франтишек Вольский с предложением перейти на сторону Карла XII». У чому полягала зрада гетьмана царю у 1705 р., не зрозуміло, адже Мазепа відразу ж повідомив про цю таємну місію поляка до штабу Петра I. До речі, Вольського, який довгий час перебував в обозі українського війська, охороняли російські стрільці.

Одночасно Г. Санін відзначив об'єктивність і зваженість сучасних українських вчених у дослідженні постаті Мазепи, але знову ж таки не втримався від політизації (за висловом самого історика!) діяльності гетьмана: «Тезис о патриотизме Мазепы просто не имеет права на существование... Политизированность в том, что он беспринципный изменник, действующий только в своих личных интересах»⁴⁶, хоча московський професор Ю. Тихонов з приводу доповіді свого колеги висловився так: «если говорить объективно, к измене Мазепу, конечно, подтолкнула абсолютно нелепая позиция Петра и его окружения...»⁴⁷.

Дійсно, не всі російські історики притримуються заідеологізованих поглядів щодо різкої зміни зовнішньополітичного курсу України в 1708 р. Це, наприклад, відзначав академік РАН, доктор історичних наук О. Чубар'ян, який серед «альтернативних істориків-мазепознавців» виділив професора Санкт-Петербурзького педагогічного університету ім. О. Герцена, доктора історичних наук Т. Таірову-Яковлеву, що має окремі і виважений погляд на життя та політику українського гетьмана І. Мазепи⁴⁸. Наведемо уривок з вступу до її книги: «...Иван Степанович Мазепа — личность настолько неординарная и многогранная, что для его изображения нужна вся палитра красок... Прирожденный политик, одаренный полководец и дипломат, человек отважный, честолюбивый и целеустремленный — он был олицетворением эпохи украинского духовного возрождения и расцвета казачества... Как любая выдающаяся личность, он, разумеется, возбуждал зависть и

⁴⁶ Санин Г. Богдан Хмельницкий и Иван Мазепа. — С. 93.

⁴⁷ Тихонов Ю. Дискусия // Труды Института Российской истории РАН. — Вып. 6. — С. 95–96.

⁴⁸ Чубарьян А. Вступительное слово // Материалы заседания Научного Совета РАН «История международных отношений и внешней политики России», проведенного совместно с Ученым Советом Института российской истории РАН, посвященного истории русско-украинских отношений в XVII–XVIII веках. — М., 2004. — С. 6–7.

ненависть врагов»⁴⁹. Згідно з висновками Т. Таїрової-Яковлевої, «перехід Мазепи до шведів став хрестоматійною легендою, а для певної літератури — зразком “зради”»⁵⁰.

Ще у маніфестах 1708–1709 рр. московський цар і майбутній імператор Петро I звинуватив гетьмана в «измене» й порушенні звичаю хрестоцілування. На це, як влучно підмітив канадський історик українського походження С. Плохій, гетьман Іван Мазепа відповідав: відмова від царської зверхності й набуття сюзеренітету іншого монарха були спричинені ідеєю «вищої вірності», що полягала в служінні інтересам своєї Вітчизни, вольностям та добробуту Війська Запорозького і всього малоросійського/українського народу⁵¹. Це узгоджується з висновками «раннього» В. Артамонова, який відзначав, що «Российская держава, как любое абсолютистское государство, давила ростки местной власти, в том числе и аппарат Гетманщины. Старшинская верхушка болезненно реагировала на растущее ущемление своей автономии и “кривду” Москвы обличала указанием на добровольность присоединения Украины к России — “Москва нас не мечом взяла, а договором”»⁵².

Санкт-петербурзький історик Є. Анісімов у «Нарисах історії Росії» стверджував, що «Мазепа як досвідчений політичний керманіч відчував настрій українського суспільства і вирішив скористатися моментом, тим більше відступ російської армії засвідчив неприховану військову слабкість Росії»⁵³. Цей вчений також ґрунтовно проаналізував творення міфу про Полтавську битву та її «український відгомін» в контексті розвитку імперської ідеології й відзначив, що першими росіянами, які почали задумуватися над вчинком Мазепи, стали у 1820-х рр. видатні поети свого часу Олександр Пушкін та Кіндрат Рилєєв. І якщо О. Пушкін у знаменитій «Полтаві» вклав у уста бунтівливого гетьмана такі слова:

Но независимой державой
Украине быть уже пора
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра,

то К. Рилєєв у поемі «Войнаровский» промовив від імені Мазепи:

И Петр и я — мы оба правы;
Как он, и я живу для славы.

⁴⁹ Таїрова-Яковлева Т. Мазепа / серія «ЖЗЛ». — М., 2007. — С. 6.

⁵⁰ Там же. — С. 218.

⁵¹ Див., наприклад: Плохій С. В ім'я милої вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи // Соціум. — Вип. 6. — С. 279

⁵² Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века. — С. 95.

⁵³ Анісімов Є. Булавін і Мазепа // Нариси історії Росії. — С. 398.

Для пользы родины моей...⁵⁴

Позбавлений синдрому «старшого брата», російський вчений зазначив, що за рамками імперського міфу Полтави гетьман вже не був зрадником, а в історичній пам'яті українців Іван Мазепа «почав жити життям національного героя, на зразок Вашингтона, Франкліна, Болівара, Сан-Мартіна»⁵⁵. Такою є новітня інтерпретація «української фронди» початку XVIII ст.

У вступному розділі нової монографії Т. Таїрової-Яковлевої «Иван Мазепа и Российская империя. История “предательства”»⁵⁶ з гучною, як для академічного видання, назвою «Отказываясь от мифологии» автор відверто заявляє, що «Иван Мазепа — одна из самых политизированных личностей в истории Украины. Сиюминутные политические выгоды и гений Петра I породили устойчивый миф о гетмане-злодее, этот миф поддерживался царской цензурой, а затем самым невероятным образом переключался в советскую историографию. Истеричные вопли кликуш «Изменник!» долго не позволяли серьезно изучать правление Мазепы (самое продолжительное в истории Украинского гетманства). Советские историки были лишены возможности писать о Мазепинской эпохе (если не хотели довольствоваться политизированными лозунгами)...»⁵⁷. Саме такі суб'єктивні обставини, на думку дослідниці, стали причиною не тільки упереджено-негативного ставлення до українського гетьмана, але й того, що російський читач протягом довгого часу не мав змоги отримати правдиву інформацію про один із найяскравіших періодів української культури, т. зв. Мазепинське бароко, а також багато сторінок російсько-української співпраці.

І сьогодні, зауважує автор книги, на сторінках російської політизованої літератури Іван Мазепа постає зрадником «від народження», який протягом усього часу свого правління тільки й думав, як би це краще зрадити Росію та царя Петра. Така позиція російських «ревнителів» міфологізованої старовини дивним чином накладається на погляди окремих українських «ура-патріотів» які намагаються довести неіснуючий факт «паталогічної» ненависті гетьмана до Петра та всього російського. Автор переконана, що такі ненаукові погляди серед російської та української громадськості породжуються головним чином тим, що постать Мазепи виривають з історичного контексту епохи, та подають його діяльність як унікальне явище. Науковими завданнями автора, які вона поставила собі під час підготовки даного дослідження, стали відмова від міфів, штампів і стереотипів стосовно висвітлення особи

⁵⁴ Цит. за: *Анисимов Е.* Миф великой виктории. Полтава в русском сознании и коллективной памяти // *Родина.* — № 7. — М., 2009. — С. 54.

⁵⁵ Там же.

⁵⁶ Див. нашу рецензію на цю монографію: *Чухліб Т.* [Рецензія], *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — Москва: Центрполиграф, 2011. — 525 с. // *Укр. іст. журн.* — № 5. — 2011. — С. 190–204.

⁵⁷ *Таїрова-Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». — М., 2011. — С. 3.

Івана Мазепи, а також доведення тези про те, що «Іван Мазепа внес видаючийся вклад в создание Российской империи»⁵⁸. Щоб досягнути поставленої мети, Т. Таїровій-Яковлевій довелося провести напружену довголітню працю в архівосховищах Росії та України. Зокрема при аргументації своїх положень вона посилається на оригінальні й нерідко невідомі історичній науці документи та матеріали з фондів Москви та Санкт-Петербурга. На сторінках книги автор досить часто полемізує зі своїми російськими колегами, зокрема, В. Артамоновим, Г. Саніним та К. Кочегаровим.

Однак, на жаль, розвінчуючи одні міфологеми, історик свідомо чи несвідомо породжує інші⁵⁹. Так, у книзі висловлюється гіпотеза: «Почему Мазепа решил привлечь именно запорожцев? Тогда, когда уже чувствовал свое дело проигранным? Почему не Правобережье, где настроения были очень схожи? Не думал ли он потащить за собой в пропасть тех, кого всю жизнь ненавидел и мечтал уничтожить?»⁶⁰. Ця думка повторюється і в примітках: «...накануне гибели, Мазепа постарался утащить за собой и ненавистных запорожцев»⁶¹. З огляду на це, відзначимо, що історія складних відносин між Батурином та Запорозькою Січчю під час правління І. Мазепи вже достатньо повно вивчена в сучасній українській історіографії⁶², а тому відповідаючи на вищенаведені запитання російського історика, можемо стверджувати, що, по-перше, після переходу на бік шведів Мазепа звертався за підтримкою не лише до запорожців, а й до старшини та населення усіх полків Українського гетьманату, в т. ч. і правобережних (інша справа, що не всі його універсали того часу збереглися); по-друге, у листопаді 1708 — лютому 1709 рр., тобто, у той час, коли відбувалися переговори гетьманського уряду з Військом Запорозьким Низовим, Мазепа ще не міг знати про

⁵⁸ Там же. — С. 11.

⁵⁹ Нещодавно на сторінках російського журналу «*Studia Slavica et Balkanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования*» (Санкт-Петербург, 2011. — № 2. — С. 115 — 172. http://history.spbu.ru/index.php?chpu=studia_slavica_et_balkanica_petropolitana) відбулося змістовне обговорення нової ґрунтовної монографії Т. Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа и Российская империя. История “предательства”» (Москва, 2011. — 525 с.) за участю вчених з Росії, Сполучених Штатів Америки та України».

⁶⁰ Там же. — С. 369.

⁶¹ Там же. — С. 374.

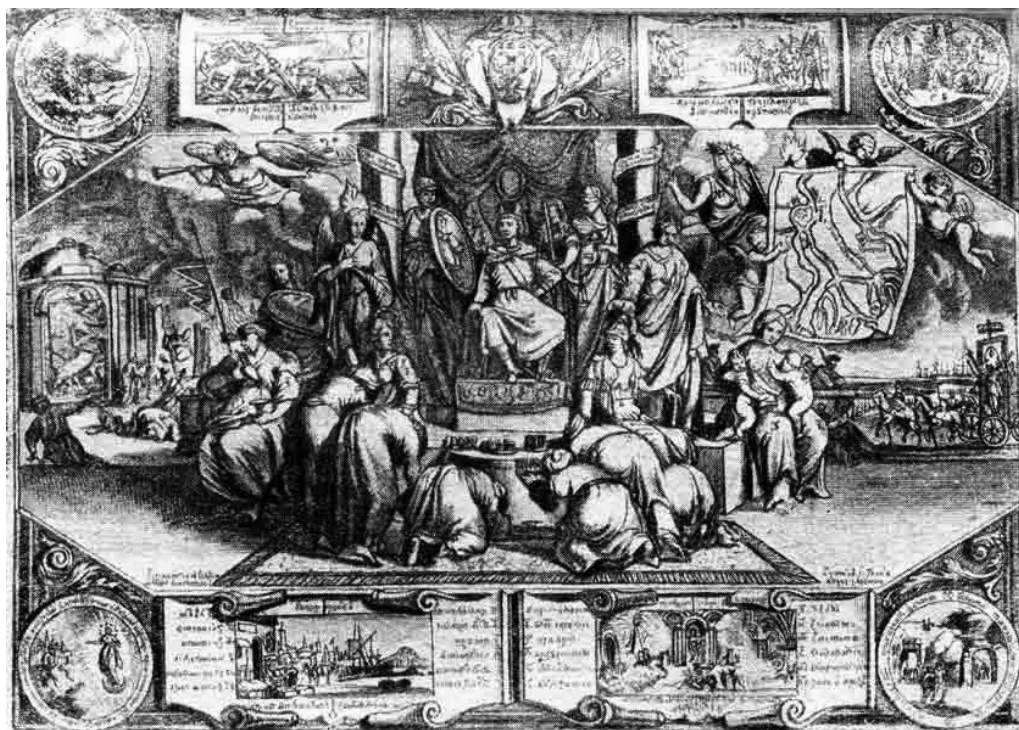
⁶² Див., наприклад: Козацькі Січі (нарис з історії українського козацтва XV–XIX ст.). — К.–Запоріжжя, 1998; *Станіславський В.* Запорозжя під час виступу Петра Іваненка (Петрика) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військо мистецтво. Зб. статей. — К., 1998. — С. 176–189; *Його ж.* Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Укр. іст. журн. — № 1. — 1998. — С. 60–78; *Мільчев В.* Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. — Запоріжжя, 2004; *Його ж.* Нариси з історії запорозького козацтва XVIII ст. (спроба історичної реконструкції на основі писемних джерел). — Запоріжжя, 2009 та ін.

перемогу росіян під Полтавою; по-третє, говорити про якусь «ненависть» І. Мазепи до запорожців, на нашу думку, є значним перебільшенням, адже його ставлення до низових козаків все ж таки більше визначалося його владними амбіціями, ніж психологічними особливостями характеру.

Як нам видається, сучасна внутрішньоісторіографічна дискусія істориків Росії сягає своїм корінням ще у XV–XVI ст. Адже одним з найбільш полемічних аспектів політичної філософії пізнього середньовіччя та раннього нового часу було питання про те, чи мали право піддані чинити опір своїм правителям, або ж навпаки — чи повинні вони постійно виявляти покору, адже з точки зору християнської моралі у всіх випадках опір вважався злом. З огляду на це, до кінця XVII ст. у багатьох європейських країнах остаточно сформувалися дві політичні теорії — монархічна та антимонархічна. Перша з них базувалася на т. зв. монархічному божественному праві, яке передбачало сліпу покору абсолютистській владі.

У контексті правління Петра I одночасно з образом «богообраного» царя, який у багатьох проповідях і панегіриках прирівнювався до сина Божого Ісуса Христа, мав обов'язково існувати антигерой-зрадник на зразок Іуди. Ще задовго до правління гетьмана Івана Мазепи роль біблійного «изменника» в межах московської політичної та церковної культури почергово успішно виконували «лжецар» Григорій Отреп'єв, донський отаман Степан Разін та військовий інженер Яків Янсен. Останній під час російсько-турецької війни 1686–1700 рр. перейшов на бік турків, чим і заслужив собі «почесне звання» боговідступника, яке у 1708 р. терміново та вже на «вічні часи» перейшло до українського гетьмана.

Поряд з цим існувала й друга політико-філософська теорія, що обстоювала ідею «народного права», коли піддані (в т. ч. й правителі «малих держав» на зразок Українського гетьманату) мали право на повстання проти своїх володарів, особливо за умови порушення останніми законів суспільного існування. Саме на цю ідею опирався у своїх багатьох універсалах і листах Іван Мазепа та його сподвижники, пояснюючи причини відмови від сюзеренітету російського царя не інакше, як його «тиранством», «ігом» та «ярмом». Саме тому окремі представники новітньої російської історіографії останнім часом почали висвітлювати образ українського гетьмана у світлі антимонархічної теорії, започаткувавши поступовий відступ від однобічного трактування образу українського гетьмана лише з точки зору «правди переможця».

«Якушка»: Нахтглас. Тріумф щодо взяття Азова. 1700 р. Амстердам.
(З правого боку від царя Петра I зображена похідна колісниця-шибенеця
з повішеним зрадником Якушкою)

Розділ III

**Історіографія та
спеціальні історичні
дисципліни**

Тетяна Гошко

До історіографії німецького права в Україні

В статті розглянуто історіографічні дослідження над німецьким правом в Україні протягом першої половини ХХ ст.

Ключові слова: *німецьке право, українська історіографія першої половини ХХ ст.*

В статье рассмотрено историографические исследования, посвященные немецкому праву в Украине, которые проводились в первой половине ХХ в.

Ключевые слова: *немецкое право, украинская историография первой половины ХХ в.*

In the paper has been investigated the historiographical researches devoted to German law in Ukraine in the first half of the ХХth century.

Keywords: *German law, Ukrainian historiography of the first half of the ХХth century*

Перша половина ХХ ст., зокрема, доба українізації, була часом досить динамічного розвитку історичної науки, коли було зроблено спробу заповнити лакуни в різних царинах національної історії та подолати провінційність української історіографії. Слушно зауважив у 1927 р. М. Грушевський: «Українська історична наука в умовах царського режиму була поставлена в обставини незвичайно тяжкі і негідні... Тому дуже відстала проти стану інших культурних народів, ба навіть проти практичних вимог українізації, і тепер вимагає сильної ініціативи і дуже впливової організації, може бути більше ніж яка інша дисципліна, щоб побороти ті полишені минувшиною порожні, нерозроблені прогалини, або односторонне розроблені частини, і перетворитися в зв'язну і скільки-небудь одностайну розроблену цілість»¹. Все це повною мірою стосувалося й

¹ *Грушевський М.* Осібна гадка академіка Михайла Грушевського по протоколу спільного зібрання Української Академії Наук 17 жовтня, зачитаного на засіданню

історико-правознавчих досліджень, зокрема, поширення німецького права на українських землях.

Українізація 1920-х рр. дала новий імпульс дослідженню різних аспектів права, в тому числі і міського литовсько-польської доби. Однак наукова робота розгорталась непросто, то активізуючись, то вщухаючи, і залежало це від надто багатьох суб'єктивних та об'єктивних чинників, щоб легко і однозначно визначити причини цих перепадів.

Підвалини вивчення німецького права в українських містах частково заклала Комісія для виучування історії західно-руського та українського права, утворена 1919 р. при УАН. Її головою було обрано Ф. Тарановського, керівником і головним редактором — І. Каманіна, секретарем — В. Новицького². З перших днів свого існування Комісія постановила «зараз же приступити як до підготування матеріалів для виучування західно-руського та українського права, так і до самого виучування», а в цьому руслі необхідно було «перш за все взятися за видання основних законодавчих пам'ятників, що діяли в північно і південно-західньому краю»³. Хоч керівники Комісії, і Ф. Тарановський, і І. Каманін, свого часу чимало зробили для вивчення проблеми міського самоврядування за німецьким правом⁴, все ж дослідження його до пріоритетів Комісії не належало. Основним завданням було визначено перевидання III Литовського статуту⁵. Крім цього, комісія зосередилась на матеріалах Луцького трибуналу, низку рішень і присудів якого було виявлено в одній з актових книг кінця XVI ст. із фондів Київського Центрального Архіву (виконавець Г.П. Попов). Звернула увагу Комісія і на функціонування судових установ XVII ст. у Лівобережній Україні, і в кон-

31 жовтня 1927 р. // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 343.

² Ф. Тарановський від 22 січня 1919 р., після смерті М. Туган-Барановського, одночасно був головою Відділу соціальних наук (Див.: З відомостей Української Академії наук у Києві за 1919 р. — К., 1920. — С. LXIII, LXXIX).

³ Там же. — С. LXIII.

⁴ *Тарановский Ф.* Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи. — Варшава, 1897; *Каманин И.* Из истории городского самоуправления по магдебургскому праву // Сборник исторических материалов, извлечённых из древних актов книг Киевского Центрального архива при у-те св. Владимира. — Вып. 1. — К., 1890. — С. 52–64; *Каманин И.* Последние годы самоуправления Киева по магдебургскому праву // Киевская старина. — 1888. — Т. XXI. — С. 140–168; Т. XXII. — С. 157–195, 597–621.

⁵ Слід відзначити, що робота над статутом (підготовка до друку і складання покажчика було доручено І. Каманіну) велась доволі інтенсивно, і вже на кінець 1919 р. була практично завершена, але статут залишився неопублікованим, насамперед, як свідчить Комісія у своєму звіті, через брак паперу і вільної друкарні (Звідомлення української Академії наук у Києві за 1919 рік. — К., 1920. — С. LXIII–LXIV). Це доволі показово в ракурсі аналізу реалізації наступних проектів Комісії та оцінки ефективності її роботи.

тексті їх вивчення провадилась робота над протоколами Полтавського суду, що у формі двох книг зберігались в бібліотеці Київського університету в колекції О.М. Лазаревського (виконавцем даного проекту став В. Модзалевський). Це, мабуть, єдиний пункт серед завдань Комісії на 1919 р., який наближав її до міського самоврядування як елементу українського права, зокрема, щодо XVII ст. Слід зазначити, що він, на відміну від попередніх, принаймні, частково був зреалізований, оскільки було підготовано до друку четверту частину так званих Полтавських актових книг XVII ст. (три перші частини були видані під редакцією В.Л. Модзалевського Полтавською Архівною Комісією)⁶. Однак прямого завдання дослідження міського самоврядування в Україні на основі магдебурзького права Комісія, керована Ф. Тарановським, не ставила.

Зміна політичної ситуації в Україні спричинила зміни і складу, і пріоритетів Комісії. Вона не просто активізувала свою роботу з 1920 р., коли її очолив М. Василенко⁷, а змінила свій напрям, визначивши за першочергове завдання вивчення проблем магдебурзького права в Україні. Заради справедливості варто відзначити, що попереднє тематичне наповнення планів Комісії не було повністю відкинута. Тривало дослідження Литовського статуту, точніше, окремих правових аспектів на його основі⁸. 1922 р. до роботи в

⁶ Паралельно відбувалось дослідження діяльності Малоросійської колегії, Генерального військового суду, Генеральної Військової Канцелярії (Ф. Тарановський, І. Каманін, В. Новицький, В. Модзалевський). На основі зібрання декретів Генерального військового суду XVII–XVIII ст. В. Модзалевський підготував окрему розвідку про історію цієї установи (див.: Звідомлення української Академії наук у Києві за 1919 рік. — К., 1920. — С. LXIV).

⁷ Повернувшись у квітні 1920 р. до Києва з Ростова, куди він виїхав після падіння Гетьманату (і де був іменований професором Варшавського Університету, евакуйованого туди ж), вже в липні М. Василенко став дійсним членом ВУАН, а після від'їзду В. Вернадського одногосно був обраний її президентом. Але в березні 1922 р. розпорядженням з Харкова його замінили на цій посаді О. Левицьким (після смерті останнього в травні цього ж року президентом ВУАН обрано ботаніка В. Липського). На 1922 р. О. Левицький був головою третього, Соціально-економічного, відділу ВУАН, під час його тривалого наукового відрядження і після його смерті обов'язки голови відділу виконував Р. Оржецький, а в кінці листопада головою Соціально-економічного відділу обрано голову Комісії по вивченню західно-руського та українського права М. Василенка (Див.: Всеукраїнська Академія Наук. Звідомлення за 1922 р. — Прага, 1925. — С. 1, 53–54; *Окініевич Л.* Пам'яті академіка М.П. Василенка. З нагоди сторіччя з дня його народження // Правничий вісник. — Кн. 3. — Нью-Йорк, 1971. — С. 25; *Падох Я.* Микола Василенко, історик і будівничий української державности (у 120-річчя його народження) // 125 років київської української академічної традиції 1861–1986. — Нью-Йорк, 1993. — С. 372).

⁸ *Добров О.* Право необхідного спадкування за Литовським Статутом // Праці Комісії для вивчення західно-руського та українського права. — Вип. 1. — К., 1925. — С. 82–89; *Товстоліс М.* Про знахідку по Литовському праву // Там само. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 74–83; *Борисенко С.* Списки Литовського Статуту 1529 р. // Там само. —

Комісії повернувся Г. Попов (щоправда, фактично розпочав він свою роботу в Комісії лише 1923 р.) і з того часу, паралельно з іншою проблематикою, продовжував вивчати історію діяльності Луцького Трибуналу⁹. І все ж з 1920 р. почався новий період роботи Комісії по виучуванню західно-руського та українського права. До її складу на цьому етапі ввійшли такі відомі історики права, як О. Малиновський, М. Максимейко, С. Борисенко, Л. Окіншевич, В. Гришко, О. Юрченко та інші.

Засади діяльності комісії виклав Л. Окіншевич у програмній статті «Наука історії українського права»¹⁰, в якій, не відмежовуючись повністю від російської історико-правової школи, запропонував узяти за основу схеми історії права історичну схему М. Грушевського¹¹, яку на той час, як підкреслював автор статті, вже підтримали як російські прогресивні вчені (О. Пресняков¹²), так і білоруські (В. Пічета¹³). Нова українська наука історію українського державного права мала б розглядати за такими періодами: 1) князівсько-земський, 2) литовський, 3) польський, 4) гетьманський, 5) імператорський (на подібні періоди поділяв історію України М. Драгоманов¹⁴). Магдебурзьке право характерне було як мінімум для трьох із цих періодів, тому воно мало бути в полі зору українських вчених. Цікаво, що початок саме такого підходу до історії українського права дослідник вбачав у книзі Р. Лашенка¹⁵, яка ще тоді не була в радянській Україні під забороною. Згодом Л. Окіншевич змінив свою позицію і в «Лекціях з історії українського права» запропонував у розгляді історії права України опертись на

Вип. 6. — К., 1929. — С. 35–109; *Товстоліс М.* Суть застави за Литовським Статутом // Там само. — С. 111–158 та ін.

⁹ *Попов Г.* Луцький Трибунал 1578 р. // Там само. — Вип. 1. — С. 32–58.

¹⁰ *Окіншевич Л.* Наука історії українського права. Право державне // Україна. — Кн. I–II. — К., 1927. — С. 105–130.

¹¹ *Грушевський М.* Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східнього слов'янства // *Винар Л.* Силуети епох. — Дрогобич, 1992. — С. 168–175.

¹² *Пресняков А.* Образование великорусского государства. — М., 1918.

¹³ *Пичета В.* Очередные вопросы белорусской историографии // *Вестник Народного Комитета Просвещения ССРБ.* — Вып. 11–12. — Минск, 1922. — С. 31.

¹⁴ *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу // *Драгоманов М.* Вибране. — К., 1991. — С. 490. На думку київської дослідниці В. Матях, така періодизація українського права викристалізувалась ще на початку ХХ ст. (Див.: *Матях В.* Медієвістика в Україні другої половини ХІХ — початку ХХ століття: криза чи прогрес? — К., 1996. — С. 34). Але з цим важко погодитись, бо київська дореволюційна школа істориків права розглядала його у зв'язку з історією Російської імперії, а не історією України (показово є хоч би назва роботи М. Владимирського-Буданова «Німецьке право в Польщі і Литві»), хоч мова в ній здебільшого про українські терени, зокрема, про Кам'янець-Подільський), а Драгоманов запропонував свою схему до історії України, і лише Комісія ВУАН взяла її за основу вивчення історії українського права.

¹⁵ *Лашенко Р.* Лекції по історії українського права — Ч. 1: Княжа доба. — Прага, 1923. — 150 с.; Ч. 2: Литовсько-польська доба — Прага, 1924. — 78 с.

соціологічний метод дослідження правничих норм (пропонований і львівським проф. С. Дністрянським), при якому відкидається застосування традиційної схеми української історії до історії права, і замінити традиційну періодизацію (княжу, чи земську, литовсько-руську і козацьку) періодами, «спертими не на загальну політичну долю українського народу чи на його найвизначніші пам'ятки права (доби Руської Правди, Литовського Статуту й «Прав, по которим судиться український народ»), а на соціально-економічний стан і розвиток населення». Таким чином, пропонувався поділ на такі періоди:

- 1) початковий чи дофеодальний (до X ст.);
- 2) феодальний з поділом на доби:
 - а) раннього феодалізму (X–XIII ст.)
 - б) розвиненого феодалізму (XIV — середина XVI ст.)
 - в) станової держави (XVI–XIX ст.), що в свою чергу ділиться на етапи:
 - Україна під Польщею (1569–1648);
 - Гетьманська Україна (1648–1781);
 - Україна під Росією і Австрією¹⁶.

Щоправда, ця точка зору не така вже безперечна і мала доволі серйозних, якщо не противників, то, принаймні, опонентів. Зокрема, не зовсім погодився з пропозицією Л. Окіншевича Я. Падох, цілком слушно, як на мене, зазначаючи, що до неї треба «поставитись критично, зокрема щодо дослідів власне державного права, яке у величезній мірі залежить від політичного положення даної землі чи населення. Вже куди легше було б прийняти цю пропозицію для інших ділянок права, наприклад права приватного, яке у великій мірі керується неполітичними категоріями й навіть при зміні політичного положення звичайно виявляє політичний консерватизм. Що й казати про народне, звичаєве право, сперте на віковій практиці, яке інколи живе й стосується всупереч новій політичній адміністрації побіч або проти нею накинутаго права»¹⁷. Зрештою і сама побудова згаданої вже монографії Л. Окіншевича, де три чверті тексту стосовно права станового суспільства в Україні присвячено лише Гетьманщині, не зовсім відповідає задекларованій

¹⁶ *Окіншевич Л.* Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — Мюнхен, 1954. — С. 11–15. Як редактор відділу «Право» у першій редакції «Енциклопедії Українознавства», Л. Окіншевич теж пропонував цю ж періодизацію (Див.: *Окіншевич Л.* Історія дослідження українського права // Енциклопедія Українознавства. — Т. I — Ч. II. — Мюнхен–Нью-Йорк, 1949. — С. 632 (рецензію А. Яковліва на редактований Л. Окіншевичем розділ «Право» даної енциклопедії див: Копія листа А. Яковліва до В. Кубійовича від 12 квітня 1949 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950 рр. — Арк. 23–24, копія зроблена і відправлена Окіншевичу автором листа).

¹⁷ *Падох Я.* Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — Нью-Йорк, 1985. — С. 23–24 (окрема відбитка з «Українського історика» ч. 1–4 (69–72) за 1981 р. та ч. 3–4 (75–76) за 1982–83 рр.).

в ній періодизації історії українського права. Однак важливо, що тема ця розроблялась, і не лише в першій третині століття.

Повертаючись до роботи Комісії, слід зауважити, що, на жаль, у 20-х — на початку 30-х років проблема магдебурзького права розглядалась в дуже спеціалізованих статтях з окремих питань правової практики України в XIV–XVIII ст. Однак до справді фронтального вивчення міського самоврядування цього періоду так і не дійшло. І на те були об'єктивні причини: насамперед, ідеологічна настанова того часу — українські міста не повинні були нічим відрізнятись від російських, а ті магдебургії не мали (ця установка негласно була чинною до 90-х років XX ст.). Окрім того, період, коли інституція могла по-справжньому працювати, був нетривалим: вже на початку 30-х років її було перейменовано в Комісію українського права (при цьому трансформуються орієнтири її роботи), а в 1934 р. остаточно ліквідовано; тоді ж змінюється тональність і тематика видань ВУАН¹⁸, науковці піддаються репресіям¹⁹. Але й за цей дуже короткий час своєї діяльності члени Комісії досить багато зробили для розвитку традиції дослідження правових аспектів власне української історії.

Фундаментальний проект дослідження магдебурзького права в Україні, як відомо, існував і спершу доволі активно розроблявся. Йдеться про підготовку до видання корпусу грамот на самоврядування українським містам. Досить добре перипетії навколо цього видання показані у статті В. Ульяновського²⁰, не можу погодитись лише з генеральним його висновком про кон'юнктурність цього проекту, а звідси, начебто, і його пробуксовування. Не можу з цим погодитись, причому стосовно кожного періоду оживання цього проекту, бо для більшості дослідників, причетних до його виконання, це було справою чи не більшої частини життя. Не секрет, що М. Василенко

¹⁸ *Борисенко С.* Російське великодержавництво в концепції «Історії західноруського права» (Київська «школа» проф. М.Ф. Владімірського-Буданова). Істоіографічний нарис // Україна. — 1932. — Кн. 3. — С. 105–106. Див. також: *Полонська-Василенко Н.* Українська Академія Наук (нарис історії) — Ч. II. — Мюнхен, 1958. — С. 9–29; *Белінський Я.* Советизація Української Академії Наук (1928–1987 рр.) // 125 років київській академічній традиції (1861–1986). — С. 68–83; *Joukovsky A.* Die Ukrainische Akademie der Wissenschaften // Jahrbuch der Ukrainekunde. — München, 1983. — S. 53–67.

¹⁹ Репресії 1930-х рр. були закономірним продовженням радянської репресивної політики щодо української інтелігенції, одними з перших жертв якої були академічні кола: *Полонська-Василенко Н.* Процес «Центра дій» 1924 р. — УВАН. Серія — політичні процеси. — Ч. 1. — Мюнхен, 1956. — 24 с.; *Полонська-Василенко Н.* Микола Прокопич Василенко // Голос Державника. — Вип. 6. — [Б.м.], 1947. — С. 26 (на правах рукопису).

²⁰ *Ульяновський В.* Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект // Самоврядування в Києві: історія та сучасність / Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. Київ, 26–27 листопада 1999 р. — К., 2000. — С. 110–122.

ще в студентські роки зацікавився проблемою міського самоврядування України, зокрема, в його архіві з тих власне часів збереглися 47 копій привілеїв та грамот українським містам за 1633–1742 рр.²¹ Зрештою тоді ж, 1910 р., були у нього доволі серйозні наміри написання дисертації з історії магдебурзького права в Україні. Як зазначає Н. Полонська-Василенко, незважаючи на невдачі з приват-доцентурою та викладацькою діяльністю, він навіть почав над нею серйозну роботу²². Але цим планам не судилося здійснитися. До ідеї дослідження магдебурзького права Василенкові вдалося повернутись лише в 1920 р., коли його обрали дійсним членом УАН, і практично до смерті 1935 р. він продовжував над нею працювати. Те ж можемо сказати і про В. Романовського, який почав працювати над проблемою ще за доби Української революції, будучи заступником директора Центрального архіву давніх актів. Як зазначає Романовський у своїй автобіографії, написаній в 1945 р. в Караганді, куди він був висланий, більше 10 років збирав він магдебурзькі грамоти українських міст XVI–XVIII ст. в архівах Москви, Києва, Ленінграда, Харкова, Полтави, Чернігова²³. То вже інша річ, що підбір матеріалу часто вівся хаотично і не зовсім оправдано — надто грандіозними були плани, надто малою була початкова база їх здійснення. І все ж була зроблена колосальна робота.

Щоправда, спершу дослідники УАН наче збилися на манівці, пішовши за авторами «Прав по которым судится малороссийский народ», і визнали за головне джерело магдебурзького права в Україні роботи Б. Гроїцького і П. Щербича. Дослідженням проблеми займався від Комісії головно С. Іваницький. Як видно із загального звіту ВУАН за 1921 р., складеного А. Кримським, дана Комісія працювала над грандіозним (може, й занадто грандіозним, що й позначилось на ефективності роботи) проектом видання «Джерел до історії західно-руського та українського права», і лише четвертим пунктом його був проект підготовки «Джерел магдебурзького права». С. Іваницькому це колосальне за складністю завдання виявилось не під силу. Практичним результатом його роботи стала публікація однієї статті²⁴ (згодом на цю ж тему він опублікував невелику рецензійну розвідку²⁵ з приводу збірки матеріалів з актових книг Могилева та Вітебська (Д. Довгяло) та першого тому «Історично-археологічного збірника», виданого білоруською АН, де було чимало матеріалів з історії міст (рецензовано

²¹ Там само. — С. 111.

²² Полонська-Василенко Н. Микола Прокопович Василенко. — С. 13.

²³ Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект. — С. 115.

²⁴ Іваницький С. Закони про опіку над недолітками в джерелах Магдебурзького права Західної Русі й Гетьманщини // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права. — Вип. 1. — С. 59–81.

²⁵ Іваницький С. Нове в історії міст під Магдебурзьким правом у Великому князівстві Литовському // Там само. — Вип. 6. — С. 486–492.

роботи Д. Довгяла, А. Будзейки, В. Дружчиця), але рецензія мало що додавала в розвитку досліджень проблеми магдебургії українських міст)²⁶. Невеликі штрихи до вивчення теми додали стаття М. Тищенка²⁷ та рецензія Л. Окіншевича на «Лекції» Р. Лашенка²⁸. Але все це було доволі маргінальним. Справжня робота безпосередньо над джерелами магдебурзького права українських міст почалась із приходом в Комісію В. Романовського, який, змінивши С. Іваницького, і став виконавцем згаданого проекту. Підкреслюю слово «безпосередньо», бо видані М. Василенком у 1929 р. «Матеріали до історії українського права» (досить цінною і цілком самостійною як елемент історіографічний є передмова вченого до даного видання²⁹) хоч і не містять прямих документів щодо запровадження чи

²⁶ Незабаром С. Іваницький відійшов від дослідження проблеми магдебурзького права в Україні. Про наукову роботу С. Іваницького див.: *Усенко І. Сергій Михайлович Іваницький. Василенко і його дослідження джерел магдебурзького права // Правова держава: щорічник наукових праць. — Вип. 12. — К., 2001. — С. 113–122; Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В. Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видання 20–40-х років ХХ століття / Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. — К., 2000. — С. 8–11.*

²⁷ *Тищенко М. Боротьба кївських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою // Там же. — Вип. 2. — С. 198–217. Однак автора ця тема цікавила не стільки з огляду висвітлення одного з елементів практичного функціонування міського самоврядування, зокрема, в Києві, скільки з огляду права пропінатії на теренах України в XVII–XVIII ст.; засвідченням цього є розвиток проблеми в його наступній статті: *Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в лівобережній Україні до кінця XVIII ст. (до історії фінансового права Лівобережної України) // Там само. — Вип. 3. — К., 1927. — С. 150–202.**

²⁸ *Окиншевич Л. Р. Лашенко. Лекції по історії українського права. — Ч. 2 // Там само. — Вип. 2. — К., 1926. — С. 276–277; див. також: Полеміка і зауваження // Там само. — Вип. 3. — С. 382–420 (О. Малиновський, відповідь Р. Лашенка на попередню рецензію, відповідь йому І. Черкаського, О. Добрава).*

²⁹ Див.: *Василенко М. Передмова // Матеріали до історії українського права. — Т. 1. — К., 1929. — С. V–LXIII. (Книга вийшла як 11 том «Збірника Соціально-економічного відділу Всеукраїнської Академії Наук»). Значимість саме цієї статті М. Василенка, як окремого самостійного і важливого дослідження, опосередковано засвідчує стаття А. Яковліва про історію кодифікації українського права XVIII ст. (*Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII ст. (Чому проект кодексу «Права по которим судитя малоросійський народ» не дістав підтвердження) // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Т. 2. — Прага, 1939. — С. 70–80*), а також стаття про німецьке право в роботах українських правників XVIII ст., яку він практично повністю побудував на згаданій передмові, і яка стала важливим етапом його широкого дослідження проблеми кодифікації українського права, показавши тісний взаємозв'язок між цією темою і проблемою німецького права українських міст (Див.: *Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. // Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. — Прага, 1942. — С. 404–433*).*

функціонування магдебурзького права в Україні, але простежують спроби уніфікації і кодифікації правових норм на Гетьманщині, починаючи з 1721 р. Це дає можливість прослідкувати використання, а отже важливість і актуальність норм цього права в Україні на XVIII ст., тим більше, що упорядник як у передмові, так і в самих матеріалах робить на цьому акцент. Крім того, у збірнику опубліковані два твори XVIII ст., присвячені виключно тлумаченню вживаних в Україні норм магдебурзького права — «Короткий показчик Магдебурзького права по книзі «Порядку»»³⁰ і «Кратко виписано з правь малоросійських книги «Порядку», з артикулов права Магдебурского, права Цесарского...»³¹. Разом з тим саме цей збірник досить наочно показує, що перебільшення ролі творів Б. Гроїцького та П. Щербича для функціонування міського права в Україні — це далеко не помилка С. Іваницького, це радше помилкова традиція української історіографії чи навіть правознавства, що не одразу була відкинута київськими вченими.

Спершу планувалось видання магдебурзьких грамот міст Лівобережної України. 1929 р. затверджено до виконання другу частину проекту — грамоти міст Правобережжя. На 1931 р. був уже набраний у друкарні ВУАН перший том, присвячений Лівобережжю, що засвідчує хоча б авторський список публікацій В. Романовського, в якому серед опублікованих робіт зазначено: «Магдебургские грамоты городам Левобережной Украины 16–18 веков. Изд. АН Киев, 1931. 480 с. (корректурный экземпляр)». Тоді ж верстка передмови була надана для вчитки М. Василенку, який і був її автором, а документальної частини — В. Романовському. Однак, того ж 1931 р. видання призупинили, на 1933 р. воно зникло і з планів Комісії, а набір пропав, ймовірно, у 1935–1936 рр. із закриттям друкарні ВУАН його розсипали. В усякому разі, в архіві В. Романовського, який був вивезений ним до Караганди, збереглося 84 коректурні аркуші, а серед паперів М. Василенка — верстка передмови. Є припущення, що підготований був до друку і том, присвячений Правобережжю, що опосередковано засвідчує зазначення кількості друкованих аркушів проекту, який 1929 р. розглядався Археографічною комісією Центрального архівного управління УСРР, але жодних інших документальних його слідів наразі не виявлено³².

Це були не єдині втрати Комісії по виучуванню західньо-руського та українського права. Зокрема, знищено було надрукований 1930 р. сьомий том «Праць» Комісії, що містив низку надзвичайно цінних розвідок, серед яких і праці двох членів Комісії, засуджених на процесі «Спілки визволення України» — монографія про Генеральний суд Гетьманщини М. Слабченка та

³⁰ Василенко М. Матеріали до історії українського права — Т. 1. — К., 1929. — С. 190–242.

³¹ Там само. — С. 243–259.

³² Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект. — С. 115–117.

стаття про документи Вінницького магістрату В. Отамановського³³. Щоправда, два примірники книги, як свідчить Я. Падох, були збережені Л. Окіншевичем, але і вони пропали в роки війни³⁴ (заради справедливості варто відзначити, що вже в 1993 р. Я. Падох подавав дещо іншу інформацію: «два примірники сьомого випуску врятував проф. Окіншевич. Один пропав під час бомбардування в дорозі, а другий залишився вдома. Було б чудо, коли б один з них зберігся»³⁵).

Таким чином, незважаючи на позірну незреалізованість планів Комісії по виучуванню західно-руського та українського права, вона багато зробила для вивчення проблематики німецького міського права на українських теренах, насамперед тим, що показала європейський характер українських міст, відмінність їх від міст Російської держави, а також підготувала кадри, які надалі так чи інакше повертатимуться до даної теми. Роботі Комісії віддавав належне М. Чубатий, який, будучи професором Львівського таємного університету, уважно за нею слідкував³⁶. Високо оцінив діяльність Комісії, керованої М. Василенком, Я. Падох, назвавши її єдиною на підрадянській Україні кафедрою, яка «почесно записана в літописі студій історії українського права», «ця комісія збирала низку виразних дослідників, яких праці і видання заклали тривкі підвалини під існування цієї нової ділянки українознавчих наук»³⁷.

³³ Ще в 20-ті рр. В. Отамановський розпочав роботу над історією Вінниці. В цей час він готував обширну монографію «Вінницька міщанська громада до кінця XVIII ст. — еволюція правового положення та устрою на основі соціально-господарського розвитку території та міста». Два томи цієї праці вже в 1926 р. були представлені історико-юридичній Комісії ВУАН, співробітником якої В. Отамановський був обраний того ж року. Монографія була удостоєна високої оцінки і прийнята до публікації в «Трудах» Комісії, але цьому не судилося здійснитись (Див.: *Кароєвал Р., Шпильова Л.* Валентин Дмитрович Отамановський // Подільська старовина: Зб. наук. праць. — Вінниця, 1993. — С. 7). На підставі доопрацьованого першого тому чотиритомного дослідження Отамановський в 1946 р. захистив кандидатську дисертацію в Москві. І лише в 1993 р. перший том його праці був виданий як монографія (*Отамановський В.* Вінниця в XIV–XVII століттях. Історичне дослідження. — Вінниця, 1993. — 464 с.). Також слід згадати написану істориком у 20-ті роки німецькою мовою докторську дисертацію «Магдебурзьке право на Поділлі у XIV–XVIII ст.» (одночасно з українськомовною дисертацією «Вінницька міщанська громада від XV до кінця XVIII ст. Еволюція правового стану», яку, як і першу, автор не захистив, оскільки був репресований за сумнозвісною справою «Спілки визволення України»).

³⁴ *Падох Я.* Лев Окіншевич — видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — С. 15.

³⁵ *Падох Я.* Микола Василенко, історик і будівничий української державности (у 120-річчя його народження). — С. 363.

³⁶ Лист М. Чубатого до Л. Окіншевича від 10 вересня 1946 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950 рр. — Арк. 2.

³⁷ *Падох Я.* Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921–81) // Symbolae in honorem Volodymyri Janiw. — УВУ. Студії. — Ч. 10. — Мюнхен, 1983. — С. 1034.

Для вивчення історії міст та їх самоврядування чимало зробила також Історико-географічна комісія ВУАН. Її члени активно вивчали різні аспекти історії міст, співіснування в них національних громад, боротьбу міщан за свої права та привілеї. Плідно працював у цій галузі директор комісії та редактор «Історико-географічного збірника»³⁸ О. Грушевський³⁹. У згаданому збірнику опубліковані дві його статті з даної проблеми: «Луцьке міщанство в XVI в.»⁴⁰ та «Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в.»⁴¹. Обидві статті, незважаючи на різні заголовки, близькі за змістом та джерельною базою. Використовуючи скарги міщан, занесені до Луцької люстрації, автор подає картину порушення прав міщан та їхньої боротьби за свої привілеї. Друга стаття уже на базі кількох люстрацій розповідає, «як захоплювали питання оборони колишню людність XVI в., і як вона обдумувала різні зв'язані з цим моменти», показано боротьбу міщан різних міст ВКЛ із своїми магістратами за збереження своїх прав та привілеїв.

Ця тема розроблялась О. Грушевським і раніше. Зокрема, ще 1917 р. було опубліковано його статтю⁴², в якій дуже детально, на основі обширного джерельного матеріалу, в дусі справжнього позитивізму, розглянуто проблеми боротьби міщан за право нести військову та оборонну повинність та протистояння цим міщанським прагненням з боку шляхти. Тут автор намагається показати стан справи в містах до і після введення в них магдебурзького права. Хоч О. Грушевський, як і ряд його колег, спеціально не вивчав магдебургію як інститут, проте, розглядаючи її фактичне функціонування, просунув уперед справу її вивчення. В цьому плані важливою є і попередня монографічна робота О. Грушевського щодо історії міст ВКЛ в XIV-XVI ст., написана ще в 1914 р., але з ряду причин видана лише у 1918, причому не повністю, а лише перші шість розділів. Як слушно зауважив О. Гермайзе, «трудно давати повну оцінку праці, що ще не вповні опублікована. Але те, що ми маємо, становить само по собі закінчену цілість. Характеристика міського життя, особливо, його зовнішніх проявів, його укладу і тої суми повсякденних відносин, яку ми об'єднуємо спільним

³⁸ Харлампович К. Історико-географічний збірник // Україна. — 1929. — Кн. 38. — С. 160–162.

³⁹ Див.: Рудницький Л. У тіні великого брата — літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба аналізу) // 125 років київської української академічної традиції. — С. 319–339.

⁴⁰ Грушевський О. Луцьке міщанство в XVI в. // Історико-географічний збірник. — Т. 1. — 1927. — С. 1–12.

⁴¹ Грушевський О. Питання оборони замків Великого Князівства Литовського в XVI в. // Там само. — Т. 2. — 1928. — С. 1–9.

⁴² Грушевський О. З міського життя в полудневих замках у XVI в. // Україна. — 1917. — Кн. 1–2. — С. 38–45.

поняттям «побут», дана цільною і вичерпною»⁴³. Лейтмотивом цього дослідження є особливо популярна в українській історіографії думка про «староруські досконалості». Вже в назві відображена основна позиція автора та напрям дослідження: «старовина і боротьба за старовину». Перший розділ монографії присвячений вивченню правового, соціального та економічного стану великих міст ВКЛ у XIV–XV ст., тобто напередодні поширення магдебурзького права. Причому побудований розділ в такий спосіб, щоб показати переваги перед німецьким правом права звичаєвого, яке на той час вже отримало певне урядове санкціонування через низку грамот. Виділяється зв'язок міста з волостю, прояви його політичного життя, студіюється інститут тогочасного міського права, компетенції міста та його функції. В наступних двох розділах автор розглядає боротьбу у містах між старими та новими правовими нормами, багато уваги приділяє функціям намісника державця, його статусу та статтям прибутків⁴⁴. Це дослідження має непересічне значення для розуміння особливості історичних умов на момент запровадження магдебурзького права у містах ВКЛ. Цікавою, хоч і недосконалою, є класифікація міст, яка кладеться в основу даного дослідження. Автор постійно оперує поняттям «велике» та «мале» місто, втім чітко не окреслює, що саме має на увазі. Наскільки можна зрозуміти з контексту, автор виходить не з розміру міста, не з кількості його населення, а з історичної традиції даного міста та його колишнього політичного статусу. Таким чином, до малих міст автор відносить насамперед ті давні міста, що не встигли свого часу домогтися вольностей та привілеїв, а також ті нові міста, що виникли вже за литовської доби як оборонні пункти та економічні центри. Такий поділ є досить своєрідним і цікавим хоч би тому, що в основу його покладено принцип надання привілеїв, але він нечіткий, а тому недосконалий. Праця О. Грушевського мала бути імпульсом і базою для подальшого дослідження історії міст ВКЛ, в тому числі її правових аспектів. Але оскільки автор її був репресований у 1937 р., ця монографія, як і більшість робіт вченого, залишилась мало відомою наступним поколінням істориків.

В галузі урбаністики працювали також інші члени Історико-географічної комісії ВУАН. Ольга Грушевська, дружина О. Грушевського, вивчала скарги київських міщан на порушення їх прав та гетьманські універсали, які були ними викликані⁴⁵. В цьому ж ключі працював і С. Шамрай, вивчаючи історію м. Барішполя та його магдебурґії, досліджуючи соціальний склад населення,

⁴³ *Гермайзе О.* [рец.] А.С. Грушевский. Города великого княжества Литовского в XIV–XVI в. Старина и борьба за старину. — К., 1918 // Україна. — 1924. — Кн. 1–2. — С. 192.

⁴⁴ *Грушевский А.* Города великого княжества Литовского в XIV–XVI в. Старина и борьба за старину. — К., 1918. — С. 7–124.

⁴⁵ *Грушевська О.* Гетьманські універсали м. Київ // Історико-географічний збірник. — Т. 2. — С. 23–34.

співжиття окремих верств міщанства тощо⁴⁶. Г. Шамрай досліджувала чернігівські ратушні скарги, виклавши зміст скарг на порушення прав магістрату переважно полковою старшиною⁴⁷, та соціальний склад міщанської верстви, в тому числі і міст-магдебургій⁴⁸. Щоправда, останні дослідження стосуються XVIII ст., коли магдебургія практично пережила себе.

В міжвоєнні роки історико-правові питання вивчались українськими істориками і за межами радянської України. Лекції з історії українського права читались у Львівському Таємному Університеті (1920–1925) та в Українському Вільному Університеті (УВУ) в Празі (з 1921), а згодом і у Мюнхені (вже з 1945). Між ученими підтримувались тісні контакти.

Щоправда, спершу ідея викладання історії українського права з'явилась таки в Києві. Деякий час, за даними Я. Падоха, в Київському університеті читались лекції з цієї дисципліни професором Кам'янець-Подільського університету П. Клименком, а на кафедрі Кам'янець-Подільського університету 1919 р. був запрошений М. Чубатий, однак «з уваги на воєнні зміни він цього становища не перейняв»⁴⁹. Значно більше відомостей збереглося про викладання цієї дисципліни у Львівському Таємному Університеті, що започатковуються на початку 1920 р. (лекції ж в УВУ у Відні розпочались лише в січні 1921 р.). Читав історію українського права у Львові учень М. Грушевського М. Чубатий, який, за визначенням Я. Падоха, «був справжнім основоположником науки історії українського права як людина, що першою розпочала викладати цю ділянку українознавства і що першою виготувала, хоч і дуже неповний, курс того предмету та встановила його систему»⁵⁰. Підручник М. Чубатого «Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права» мав кілька перевидань, що засвідчувало його багаторічну непересічну вартість: перше і друге видання 1921 та 1922 рр. вийшли у Львові силами студентів Таємного університету, третє видання здійснене в Мюнхені 1947 р. для студентів УВУ (в одній рубриці із книгою Л. Окіншевича про державний лад Гетьманщини, що мала часово розширити діапазон попередніх томів) та перевидане 1954 р. вже у формі книги (попередні

⁴⁶ Шамрай С. До історії м. Баришполя у XVIII ст. // Там само. — Т. 1. — С. 93–120; Шамрай С. Місто Баришполь у XVIII в. // Там само. — Т. 2. — С. 35–85.

⁴⁷ Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги // Там само. — Т. 1. — С. 40–52.

⁴⁸ Шамрай Г. До історії лівобережних міст у половині XVIII в. // Там само. — Т. 2. — С. 159–168.

⁴⁹ Падох Я. Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921–81). — С. 1033–1034.

⁵⁰ Там само. — С. 1046. Варто згадати, що високою оцінкою діяльності М. Чубатого і визнанням заслуг перед українською наукою було обрання його в 1947 р. професором (по суті, почесним, бо він так ніколи і не викладав в УВУ) церковного права правничого відділу УВУ (Див.: Лист М. Чубатого до Л. Окіншевича від 3 червня 1947 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950 рр. — Арк. 3 зв.).

видання були у формі скрипту), виданої знову таки ж УВУ. І хоч сам М. Чубатий безпосередньо проблемами магдебурзького права не займався, але значення його роботи для розвитку науки досить велике, і не лише як науковця, але як громадського діяча, що вже у повоєнні роки багато зробив для її підтримки на еміграції.

Між українськими дослідниками в різних країнах налагоджуються різнопланові зв'язки. Найбільш плідними були особисті взаємини, що найчастіше проявлялись в обміні літературою та науковою інформацією. Про таку співпрацю між львівськими та київськими вченими згадує М. Чубатий в листі до Л. Окіншевича від 10 вересня 1946 р.: «Ваші праці за часів професора Грушевського в Академії, мого вчителя, дуже мені подобались солідністю та величезним запасом матеріалу, що Ви ним оперували. Всі видання Комісії історії Українського Права я все діставав, та за Вашою працею пильно слідкував. Там у Вас був мій учень з Українського Тайного Університету у Львові — Сосенко, той він дбав, щоби ніяка цікава книжка з тої ділянки не пропала для мене»⁵¹. Співробітництво між інституціями, як правило, було менш плідним, але й воно налагоджувалось. В міжвоєнний період львівські і київські дослідники організовували співпрацю на рівні УАН та НТШ. І. Крип'якевич у своїй «Записці про кооперацію галицьких дослідників з Українською Академією Наук в обсягу історичних наук» зазначив: «Розпочаті від пару літ зносини галицьких учених з Українською Академією Наук та зв'язаними з нею установами, хоч мали характер здебільша випадковий та неперіодичний, виявили велику користь для обох сторін, — зі зростом і поширенням наукової праці по обох боках кордону показується конечним не тільки інтензивне продовження цієї співпраці, але також уведення її у постійні норми і більш широку систему»⁵². До речі, серед завдань цієї співпраці І. Крип'якевич висуває ідею видання монографій окремих міст, що передбачали б і вивчення правових аспектів міського життя XVI–XVIII ст., а для «доцільної організації дослідів потрібний організаційний центр у Львові, що стояв би у постійних зв'язках з Комісією Західної України у Києві»⁵³. Однак ці плани так і залишились нездійсненими. Та слід зауважити, що Львів і львівські дослідники завжди залишались в полі зору українських вчених, зокрема, представники львівської наукової громадськості брали активну участь в Українському науковому з'їзді у Празі 1926 р.

⁵¹ Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950. — С. 2

⁵² Архів І. Крип'якевича. — Папка 150: Матеріали НТШ. — Записка про кооперацію галицьких дослідників з Українською Академією Наук в обсягу історичних наук. — С. 1.

⁵³ Там само. — С. 3–4. Детальніше див.: *Гошко Т.* До історії зв'язків галицьких дослідників з ВУАН у 1920-х роках // Український археографічний щорічник. — Вип. 10–11. — К., 2006. — С. 849–852; *Гошко Т.* Іван Крип'якевич — ініціатор співпраці галицьких дослідників із ВУАН // Укр. іст. журн. — 2010. — № 4. — С. 128–142.

(НТШ у Львові було одним із його співorganizatorів)⁵⁴, а про те, як цінували львівську історико-правничу школу⁵⁵, свідчить звернення київських вчених за рецензією до П. Домбковського⁵⁶.

Саме в першій чверті ХХ ст., не лише в Україні, але і за її межами, незалежно виникають ідеї академічного дослідження українського права і німецького права як його складової. Достатньо назвати імена Р. Лашенка, Ф. Щербини, А. Яковліва та інших, які на той час волею долі опинились у Празі (УВУ)⁵⁷. Причому, в УВУ започатковано не лише викладання відповідних дисциплін, але і провадилась ґрунтовна дослідницька робота⁵⁸. В цьому руслі була й ініціатива Р. Лашенка про створення при правничому факультеті УВУ в Празі Українського правничого товариства (Р. Лашенко був першим його головою, а заступником — В. Старосольський)⁵⁹, одним з основних завдань якого, як зазначалось в статуті Товариства, затвердженому чеською владою 17 березня 1923 р., було розроблення проблем «головно українського права»⁶⁰. І хоч за перші 5 років на його засіданнях було проголошено 69 наукових доповідей, проблема німецького права не була темою спеціальних досліджень, але, видається, не стільки через брак інтересу до неї, як через брак джерельного матеріалу, без якого годі було сподіватись на справді фахові висновки. Однак тема піднімалась в межах іншої ширшої проблематики⁶¹.

⁵⁴ Див.: Український науковий з'їзд у Празі (3–7 жовтня 1926 р.). Звідомлення президії Організаційної Комісії з'їзду. — Прага, 1928. — С. 3, 11.

⁵⁵ Детально див: *Гошко Т.* Дослідження історії міського самоврядування ХІV–ХVІІ ст. польськими істориками Львова (початок ХХ ст.) // Львів: місто — суспільство — культура. — Т. 3: (Спеціальний випуск Вісника Львівського університету). Серія історична. — Львів, 1999. — С. 396–408.

⁵⁶ Див.: *Ульяновський В.* Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект. — С. 120.

⁵⁷ Перелік викладачів правничого факультету УВУ в Празі та Української Господарської Академії в Подебрадах на кінець 20-х рр. див.: Архів УВАН у США. — Лист Галини Лашенко-Тетеревиної до Володимира Дорошенка від 18. X. 1954 р. — С. І.

⁵⁸ Див.: *Падох Я.* Предмет історії українського права в УВУ й його викладачі (1921–81). — С. 1029–1049; *Яковлів А.* Наукова праця української міграції в галузі права // Український науковий з'їзд у Празі. — Прага, 1934. — С. 107–112.

⁵⁹ Засноване 1923 р., вже через рік товариство отримало листа з Тарнова, тодішнього осередку української еміграції на теренах Польщі, з повідомленням, що свої засідання відновили члени Київського Українського Правничого Товариства, що перебувають в Тарнові, а 1925 р. празьке Українське Правниче Товариство вступило до складу Українського Академічного Комітету — центральної організації, яка об'єднувала українські наукові інституції та Товариства в ЧСР (Див.: Архів УВАН у США. — Лист Галини Лашенко-Тетеревиної до Володимира Дорошенка від 18. X. 1954 р. — С. 7–8).

⁶⁰ Там само. — С. 8.

⁶¹ Принагідно варто відзначити, що в рамках діяльності Товариства було підготовлено ряд компаративних студій щодо впливів на українське право прав сусідніх народів, зокрема, доповідь про впливи угорського права на литовсько-руське зробив

Питання магдебурзького права, поряд з низкою інших проблем українського права, в тому числі литовсько-польської доби, піднімав професор УВУ Р. Лашенко (1878–1929). Хоч за назвою його дослідження магдебурзьке право вважається елементом українського права, реально ж автор виходить з постулату, що «норми чужого, нав'язаного населенню наших міст, права мусіли викликати цілу «революцію» в місцевих взаємовідношеннях, бо норми цього права не мали нічого спільного з нормами права звичаєвого, національного, на підставі якого правувалися до того українські міста... На підставі норм права магдебурзького місто цілковито відривалось від своєї округи, і його населення залишалось у своїх городських стінах зі своїми виборними на німецький зразок властями — бурмистрами, радами і лавами»⁶². Це досить традиційне для української історіографії бачення проблеми. Причому, автор підкреслює подібну ситуацію і для польських земель: «Наскільки були міцні впливи права німецького в стародавній Польщі, свідчить хоча б те, що в деяких суміжних з Німеччиною польських територіях право німецьке сприяло майже цілковитому винародненню місцевого польського елементу»⁶³. Причинами запровадження магдебурзького права в українських містах, на думку Р. Лашенка, було як економічне піднесення міст, так і їх полонізація. Однак тією чи іншою мірою воно зберігалось і у XVIII ст., «в полкових і сотенних судах його норми часто розглядали як доповнення до Литовського статуту»⁶⁴. Не особливо високо оцінює Р. Лашенко і заслуги магдебургії у поширенні демократичних засад в Україні, оскільки першість у цьому віддається елементам вічевого ладу Русі. Таке трактування міського самоврядування не було оригінальним, але цінне як спроба не історичного, а правничого його розгляду. Характерно, що дослідження магдебурзького права в Україні Р. Лашенко починає з короткого огляду його витоків на німецькому ґрунті, підкреслюючи, що «ці закони, що примінявались в Магдебурзі і були з Німеччини занесені в Польщу, і склали право німецьке, тевтонське, або магдебурзьке в Польщі»⁶⁵, зрозуміло, що лише через польські трансформації воно було занесене в Україну. Тобто, Р. Лашенко у своєму дослідженні підняв цілий ряд тих питань, які довгий час будуть дискусійними в історіографії міського самоврядування за

Р. Лашенко (доповідь не опублікована), про старочеське — А. Яковлів (*Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське доби литовської XV–XVI в. — Прага, 1929; див. також: Яковлів А. Наукова праця української еміграції в галузі права. — С. 108–109*).

⁶² Лашенко Р. Лекції по історії українського права. — Ч. 2: Литовсько-польська доба. — Вип. 1: Пам'ятники права. — Прага, 1924. — С. 53–54.

⁶³ Там само. — С. 61.

⁶⁴ Там само. — С. 63.

⁶⁵ Там само. — С. 52.

німецьким правом⁶⁶. Книга Р. Лашенка була досить високо оцінена і в радянській Україні, як «потрібна і своєчасна», як книга написана в кращих традиціях світової науки права⁶⁷.

Працював у цій царині А. Яковлів, який написав німецькомовні роботи з проблеми і тим познайомив європейського читача з одним із аспектів українського права, продемонструвавши включеність України в європейське правове поле ще від давніх часів. Періоди написання цих робіт можуть звичайно викликати алузію з їх кон'юнктурністю, зрештою це повністю не можна і відкидати, але їх насиченість матеріалом, глибока науковість не дають права ставити під сумнів їх вартість.

Передував дослідженню А. Яковліва короткий огляд проблеми Д. Дорошенком в досить різноплановій статті щодо німецького права в Україні⁶⁸ (стаття відноситься до берлінського періоду життя історика⁶⁹). Науковець подає стислий огляд функціонування магдебурзького права в Україні, по ходу аналізуючи досягнення української та польської історіографії з його вивчення. При тому Д. Дорошенко показує поширення німецького права на українських теренах в основному через польських колоністів. Коротко спиняється автор на специфіці функціонування німецького права в козацькій державі, і що особливо цікаво в контексті української історіографії загалом, досить лапідарно показує спроби його кодифікації у XVIII ст. Стаття Д. Дорошенка була відповідно оцінена на Другому українському науковому з'їзді у Празі⁷⁰.

Однак чи не найбільше зробив для дослідження питання магдебурзького права в містах України А. Яковлів. Інтерес до проблем, пов'язаних з магдебурзьким правом, з'явився у нього досить рано. Ще на початку 30-х років він прочитав на засіданні Історико-філологічного товариства доповідь «Що таке гайний суд»⁷¹. На жаль, більшість доповідей, прочитаних на засіданнях

⁶⁶ Детально див.: *Гошко Т.* Нариси з історії магдебурзького права в Україні XIV–XVII ст. — Львів, 2002. — С. 12–58.

⁶⁷ *Окиншевич Л.* Проф. Р. Лашенко. «Лекції по історії українського права — ч. I: Княжа доба». — Прага, 1923. — 146 с. // Україна. — 1925. — Кн. 5. — С. 147–149; див. також: *Полеміка і зауваження // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права.* — Вип. 3. — С. 382–420.

⁶⁸ *Dorošenko D.* Das deutsche Recht in der Ukraine // *Zeitschrift für osteuropäische Geschichte.* — Bd. V. — Berlin, 1931. — № 4. — S. 502–520.

⁶⁹ Див.: *Бурім Д.* Науково-організаційна, викладацька та дослідницька діяльність Д.І. Дорошенка в перший період існування Українського наукового інституту в Берліні (1926–1931 рр.) // *Наукові записки. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.* Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1997. — Т. 2. — С. 491–511; *Бурім Д.* Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка та Сергія Шелухина // *Київська старовина.* — № 2. — К., 2012. — С. 98–113.

⁷⁰ Див.: *Яковлів А.* Наукова праця української еміграції в галузі права. — С. 108.

⁷¹ Там само. — С. 109.

різних наукових товариств у Празі, так і залишилась неопублікованою. Таким чином, далеко не на початку 40-х років, і не на замовлення німецької влади⁷² почав професор А. Яковлів вивчати елементи німецького права в Україні. Зрештою, ще у 1906 р. він опублікував у журналі «Україна» розвідку про конфронтацію канівських і черкаських міщан з відповідними магістратами⁷³.

А в 1930-ті рр. в УВУ в рамках курсу історії України проф. А. Яковлів читав «Історію кодифікації українського права», зокрема, про кодекс «Прав, по которым судится Малороссийский народ» (2 год. на тиждень) студентам історико-філологічного відділу так званого філософічного факультету та студентам факультету права і суспільних наук. В наступному, 1935 р. студентам тих же факультетів він читав курс «Історія державного права України 17–18 ст.». Щоправда, вже в наступному академічному році ці курси не читались, а Яковлів викладав лише на правничому відділі цивільне право і цивільний процес⁷⁴. Однак він підготував ряд ґрунтовних публікацій на цю тему. Це доволі цікава традиція, яка перегукується із системою дослідницької роботи в давніх європейських університетах. Така ж форма

⁷² «На початку окупації німецька влада задекларувала підтримку українства, в тому числі наукових студій в галузі україністики. Починаючи з 1941 р., вчені-гуманісти Українського Вільного Університету в Празі розпочали серію видань про німецько-українські зв'язки. При цьому в більшості праць йшлося про німецькі впливи на українські землі й населення. Ці роботи замовлялися і видавалися німецькою стороною. Цілком очевидно, що з боку німецьких владних структур це було ідеологічне замовлення, котре певною мірою виправдовувало окупацію (як нову хвилю благотворного німецького впливу)» (Див.: *Ульяновський В.* Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект. — С. 117; документи щодо українсько-німецької співпраці в галузі історії німецького права в Україні див.: Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20–40-х років ХХ століття. — С. 76–188). Видається, однак, що взаємини між українськими національними силами і німецькою владою були значно складнішими. Тим більше, що інтерес до Німеччини як у науковому плані, так і в політичному не був породженням 40-х чи навіть 30-х рр. Зрештою, і А. Яковлів, і Д. Дорошенко, і М. Василенко у свій час були активними гетьманцями (Див.: *Du Quenois P.* The Skoropads'ky Hetmanate and the Ukrainian National Idea // *The Ukrainian Quarterly*. — Vol. LVI. — 2000. — № 3. — P. 245–271), а отже, ще в добу Української революції робили ставку на Німеччину. Їх політичні інтереси пов'язувались із науковими, а це не особливо залежало від політичної кон'юнктури у Німеччині.

⁷³ *Яковлів А.* Бунт черкасців і каневців р. 1563. Нарис з життя українських міст // *Україна*. — Т. 1. — К., 1906. — С. 81–96. Про ранній період творчості А. Яковліва, серед іншого, див.: *Петрик А.* Андрій Яковлів (1872–1955): нарис життя та діяльності // *Український історичний збірник*. — Вип. 14. — К., 2011. — С. 261–270.

⁷⁴ Програма викладів Українського вільного університету в Празі в зимовім півроці 1933–34 рр. — Прага, 1933. — С. 3; Програма викладів Українського вільного університету в Празі в літнім півроці 1935 р. — Прага, 1935. — С. 3; Програма викладів Українського вільного університету в Празі в літнім півроці 1936 р. — Прага, 1936. — С. 8.

верифікації своїх наукових ідей перед публікацією — доповіді на засіданнях наукових товариств, лекційні курси — характерна була віддавна і для Львівського університету, вона ж була прийнята членами НТШ у Львові⁷⁵.

Що ж до роботи А. Яковліва над даною проблематикою, то варто відмітити її етапність. Першим кроком стала постановка проблеми, чому проект кодексу «Прав, по которым судится малороссийский народ» не був офіційно затверджений. Спираючись на ряд документальних публікацій та на дослідження, зокрема, О. Кістяківського, І. Теличенка, М. Василенка, А. Яковлів дає відповідь, згідно з якою кодекс не набув статусу офіційного документу не з вини російського уряду чи браку в Сенаті кваліфікованих кадрів, а через позицію української сторони. Це твердження опирається насамперед (оскільки сам кодекс автор оцінює дуже високо⁷⁶) на значимість для українського суспільства діючих у XVIII ст. норм магдебурзького права та Литовського Статуту: «...Як переклад джерел українського права — Литовського Статуту й Магдебурзького права — на російську мову, так і звод їх в один, новий кодекс, викликані потребами російського уряду й його органів, не зустріли прихильного відношення в Україні. Навпаки, певні, національно-консервативні кола українського суспільства поставились підозріло, а то й вороже до розпоряджень російського уряду, боячись, що з виданням кодексу буде перервано традицію стверджених договорами прав і вольностей України. Після закінчення кодексу силами українських правників ніхто з українського боку не реклямував його затвердження, а коли кодекс було повернуто Сенатом, для перегляду, то старшинська рада відмовилась переглядати, та прохала залишити непорушним по давньому Литовський Статут і Магдебурзьке право. Таким чином, кодекс не здобув затвердження не тому, що про нього “навмисно забув Сенат”, а тому, що його відкинув гетьманський уряд в згоді з Старшинською Радою з мотивів національно-політичного характеру. Внаслідок цього Статут і Магдебурзьке право залишались як основне джерело права й після скасування автономії України й

⁷⁵ Див.: *Гошко Т.* Дослідження історії міського самоврядування XIV–XVII ст. польськими істориками Львова (початок XX ст.) // Львів: місто — суспільство — культура. — Т. 2. — Львів, 1999. — С. 396–408.

⁷⁶ Так, підводячи підсумок, А. Яковлів зазначає: «Повнотою і якістю змісту, способом викладу норм закону й абстрактних правових дефініцій та досконалою юридичною термінологією Кодекс далеко перевищував існуючі тоді підручні правові книги. Тому він значно був поширений в Україні, про що свідчить велика кількість списків, що дійшли до нас; по ньому вивчали українське право й використовували його як авторитетний й досконалий підручник-коментар до Литовського Статуту й Магдебурзького права. Для історії українського права й правових ідей Кодекс “Права по которым судится малороссийский народ” був і залишається надзвичайно цінним пам’ятником, який свідчить про те, що в Україні правові концепції на початку XVIII в. досягли високого ступеня розвитку, а тодішні українські правники стояли нарівні з найвидатнішими європейськими правниками» (*Яковлів А.* До історії кодифікації українського права XVIII в. — С. 79).

системи статуткових судів»⁷⁷. Ця тема була розвинута А. Яковлівим в статті 1942 р. «Німецьке право в працях українських правників XVIII ст.» (практично повністю побудованій на збірнику «Матеріалів по історії українського права» та передмові М. Василенка.) та в його монографії з історії німецького права в Україні⁷⁸. Саме в цей період звертається А. Яковлів до питання взаємозв'язку норм магдебурзького права і Литовського Статуту. Їх переплетення яскраво показують правові кодекси XVIII ст., що добре прослідковано А. Яковлівим. Зокрема, аналізуючи опублікований М. Василенком «Краткий Свод Статута», він зазначає: «Назва праці не відповідає її змістові, бо, крім Литовського Статута, в праці вміщено цитати з інших джерел, переважно німецького права», «в “Кратком Своде” автор вмістив норми Магдебурзького й Хельмінського права», «автор “Краткого Своду” подав з німецького права переважно норми, що стосуються до інститутів цивільного права й процесу. З карного права подано тільки дві-три цитати, решту норм карного права й процесу автор доповнив з Литовського Статуту»⁷⁹. Проведене дослідження підкреслювало нерозривність функціонування магдебурзького права та Литовського Статуту на теренах України, причому, кожен з них мав свою домінуючу ділянку. В своїх подальших студіях А. Яковлів розвинув тему, і, спираючись на спеціальне ґрунтовне дослідження Н. Максимейка стосовно впливів німецького права на Литовський Статут 1588 р., довів, «що значна частина матеріального карного права й система кар Статуту збудована на німецьких джерелах (*Speculum Saxonum*, *Jus Municipale*, *Constitutio Criminalis Carolina*). Запозичення кодифікаторами Литовського Статуту норм німецького права — надзвичайно важливий і цікавий факт для з'ясування питання про джерела Кодексу 1743 р. Виявляється, що хоч Кодифікаційна Комісія вважала Статут за “переднейшее право” і хоч на підставі цього давала його нормам перевагу перед німецьким правом, проте, цим вона тільки збільшувала запозичення і впливи того ж таки німецького права на Кодекс 1743 р.»⁸⁰. Причому значного впливу німецького права зазнав не лише Статут 1588 р., а й 1566 р., що пов'язувалось із запровадженням у Литві польської системи шляхетських судів. Відповідно, наступний Статут вже зазнав впливів не лише німецького, а й

⁷⁷ Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII в. — С. 78.

⁷⁸ Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. // Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі. — Т. III. — Прага, 1942 — С. 405–413; *Jakowliv A. Das deutsche Recht in der Ukraine.* — Leipzig, 1942. — S. 26.

⁷⁹ Яковлів А. Німецьке право в працях українських правників XVIII ст. — С. 419, 420, 423.

⁸⁰ Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права по котрым судится малоросийский народ», його історія, джерела та систематичний виклад змісту // Записки НТШ. — Т. CLIX. — Мюнхен, 1949. — С. 40.

римського права, але опосередковано через німецьке, зокрема, через глоси кодексів німецького права⁸¹.

Впливи магдебурзького права в Україні, що позначилось на кодексі 1743 р., А. Яковлів показав і в доповіді 1940 р. в Українському Історико-Філологічному Товаристві в Празі. Тут проаналізовано два специфічні типи джерел кодексу, а саме джерела, які згадуються в кодексі, але з яких не подано цитат, та джерела, які, навпаки, цитуються, однак про які немає відомостей в літературі. До першої групи відносяться три праці німецького криміналіста Бенедикта Карпцова, які були у повсякденному вжитку в Київському магістраті і саме звідти були одержані Комісією по складанню кодексу для опрацювання. Доведення цього факту дало підстави А. Яковліву заперечити думку В. Антоновича про нерозуміння українськими міщанами потреби вивчення статей магдебурзького права і твердити: «Київський магістрат мав і керувався не лише правними книгами Яскерса, Щербича й Гроїцького, ба й творами найвидатнішого тогочасного німецького криміналіста, Б. Карпцова. Це безперечний доказ того, що українські магдебургії мали серед своїх вйтів, бурмистрів, радників і міських писарів високоосвічених правників, які цитували норми магдебурзького права свідомо і які мали можливість вирішувати часом трудні і складні правні казуси, а що серед міщан існувала думка про потребу вивчення німецького міського права, про це свідчить те, що Київський магістрат добув і користувався творами Б. Карпцова»⁸². Опосередковано обізнаність українських міщан із нормами магдебурзького права засвідчує використання Комісією у роботі над кодексом 1743 р. серед ряду інших праць Б. Гроїцького і такої не особливо поширеної його роботи, як «Obogona sierot y widow...», яку А. Яковлів відносить до другої групи аналізованих ним джерел. Гроїцький був добре обізнаний із тогочасною світовою правничою літературою, зокрема, з творами фламандського правника Й. Дамгудера, до праць якого неодноразово звертався в своїх роботах, та італійського правника Б. Кавалькані. «Оборона сиріт і вдів» Гроїцького власне є авторською переробкою їхніх праць, що опубліковані в 1586⁸³. Це ще раз мало засвідчити європейський характер міського права, що функціонувало в Україні. А. Яковлів явно переоцінював правову обізнаність українських міщан, і якщо його висновки ще можна якось припасувати до великих міст, то щодо малих вони зовсім не виправдані. Розвідка А. Яковліва була опублікована до 200-річчя кодексу «Права, по которым судится малороссийский народ». Варто відзначити, що

⁸¹ Там само. — С. 39.

⁸² Яковлев А. Нові джерела кодексу: «Права по которым судится Малороссийскій Народ» // Праці Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі. — Т. 5. — Прага, 1944. — С. 75.

⁸³ Там само. — С. 77.

проблему А. Яковлів комплексно і досить повно висвітлив у своїй монографії «Das deutsche Recht in der Ukraine»⁸⁴.

Над питаннями, пов'язаними із магдебурзьким правом, зокрема, із використанням норм цього права при складанні кодексу «Права по которым судится малороссийский народ», А. Яковлів продовжував працювати і в повоєнний час (що додатково, на мій погляд, засвідчує сталість і некон'юнктурність його інтересу до проблеми). Наскільки важливою для нього була ця праця, засвідчує хоча б його старання, попри всілякі перешкоди і негаразди, видати цю монографію. Зокрема, в листі до тодішнього декана правничого факультету УВУ в Мюнхені Л. Окіншевича 75-літній вчений писав з Бельгії: «Я дуже бажав би видрукувати частину моєї монографії про Кодекс 1743 р., в якій подано систематичний виклад змісту цього пам'ятника українського права. З огляду на те, що закордоном нігде нема видання проф. Кистяковського, цей виклад міг би до певної міри замінити повний текст кодексу. До речі до викладу додається 52 тексти буквального змісту найцікавіших норм Кодексу. Для студентів, що слухають історію українського права, цей виклад міг би вповні заступити текст кодексу і дав би матеріал для студій. Я міг би передрукувати виклад у моїй монографії та додати вступ, в якому дав би історію тексту, працю Кодифікаційної комісії коротко. Якби УВУ згодився надрукувати, хоч би на ціклостилі, цю працю, то я був би дуже задоволений, що хоч частина моєї праці буде використана слухачами нашого УВУ»⁸⁵. В 1949 р. окремим томом Записок НТШ ця праця А. Яковліва таки побачила світ⁸⁶.

Всі джерела німецького права, які використовувались Комісією для складання кодексу 1743 р., А. Яковлів поділяє на три групи: «до першої належать джерела, що були названі в царських указах, як “права Магдебургские и Саксонские”, які комісія назвала “Зерцалом Саксонским”, “с приложением при нем особливо артикулами прав: Магдебургского или Гражданского (то б то городского) и Хелминского” та “Порядок”; до другої групи належать джерела, які комісія використала і цитувала під текстом, але про них не згадала в своїх звітах та в передмові до кодексу; до третьої належать джерела, які Комісія використала, але не подала з них цитат»⁸⁷. Найцікавішим, на мій погляд, у цьому розділі є постановка питання про хелмінське право в Україні. Яковлів виправив помилку Комісії щодо авторства використовуваного нею списку хелмінського права, довівши, що належить він перу не П. Щербича, а польського правника П. Кушевича. По

⁸⁴ *Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine.* — S. 26–50.

⁸⁵ Лист А. Яковліва до Л. Окіншевича від 21.10.1947 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–50 pp. — С. 5.

⁸⁶ *Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права по которым судится малороссийский народ»...* — 211 с.

⁸⁷ Там само. — С. 40.

суті, ці короткі нотатки заклали основу (яка, на жаль, в українській історіографії не була вповні використана⁸⁸) дослідження хелмінського права на українських теренах.

Як видно з усього сказаного, ніхто (у всякому випадку, в українській історіографії ХХ ст.) не зробив для вивчення міського самоврядування в Україні так багато і не написав так кваліфіковано і академічно, як А. Яковлів. І ця його робота ані не почалася, ані не закінчилась разом із офіційною політикою німецьких властей, спрямованою на підтримку досліджень «німецьких впливів» на слов'ян. Думаю, ми маємо право лише говорити про вдале використання політичної ситуації українськими вченими для активізації і реалізації (принаймні, часткової) своїх давніх наукових інтересів, що, безумовно, збагатило нашу науку⁸⁹. Тут таки слід згадати, що подібна «кон'юнктура» просто не до порівняння з писаннями, які досить часто випадали з категорії наукових, підрадянських учених навколо «патологічної» німецької ідеї поширення своєї культури на схід⁹⁰.

⁸⁸ Останнім часом в Україні з'явилися напрацювання в галузі Хелмінського права, але ці дослідження не можна назвати вдалими через компілятивність і відсутність опертя на джерельний матеріал (Див.: *Кобилецький М.* Хелмінське (кульменське) право // Підприємництво, господарство і право. — 2006. — № 1. — С. 120–125; *Його ж.* Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.). — Львів, 2008. — С. 163–171; *Дмитришин Ю.* Виникнення хелмінського (кульмського) права // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. — Вип. 17. — Харків 2009. — С. 165–174. // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dbms/2009_17/Dmitrishin.pdf; *Дмитришин Ю.* Організація міського самоврядування за хелмінським правом // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — Вип. 54. — С. 61–67 // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlnu_yu/2011_54/061hst54.pdf; *Дмитришин Ю.* Хелмінське право як джерело «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. // Вісник Львівського університету. Серія юридична. — Вип. 56. — Львів, 2012. — С. 103–110 // http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vlnu_yu/2012_56/103hst56.pdf та ін.

⁸⁹ Що ж стосується роботи українських істориків над проблемою міського самоврядування, як і над багатьма іншими історико-правничими темами, в окупованому німцями Києві, то це потребує ще окремих студій. Тут лише варто зазначити, що до цієї роботи були залучені такі відомі вчені, як Н. Полонська-Василенко (завідувала Центральним архівом давніх актів), Л. Окіншевич (був професором і деканом правничого факультету відновленого Київського університету аж до його закриття, а згодом працював у Науково-дослідному інституті краєзнавства (див.: *Падох Я.* Лев Окіншевич видатний історик державного права України-Гетьманщини XVII–XVIII ст. — С. 19–23), О. Оглоблин, М. Геппенер, В. Міяковський, харківський професор В. Дубровський. Київська група мала тісні взаємини з дослідниками у Празі, зокрема, з А. Яковлівим (див.: *Ульяновський В.* Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проєкт. — С. 119; *Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В.* Забутий проєкт видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проєкти видання 20–40-х років ХХ століття. — С. 25–26) та із львівським професором П. Домбковським.

⁹⁰ Детально див.: *Гошко Т.* Російська та білоруська історіографія проблеми німецької колонізації та магдебурзького права у Східній Європі XIV–XVII ст. // Матеріали

Непомірна ідеологізація радянської історичної науки, починаючи з 1930-х років, стала справжньою її трагедією. Наукове дослідження було втиснене в прокрустове ложе не лише авторських упереджень, а й чіткого соціального замовлення, яке посилювалось і ставало дедалі однозначнішим в міру зміцнення авторитарності в державі. І якщо в 20-ті роки допускались певні антиімперські мотиви (зокрема, російська експансія в Україну і Білорусію істориками-марксистами розглядалась як вияв російського імперіалізму), то в 30-х роках стан справ змінився. Центристські традиції старої історіографічної російської школи не просто відроджувались, а значно загострились. А це породжувало як хиби, так і певну поверховість у тематиці, не пов'язаній із спільними перетинами історії України та Росії. Тематично і концептуально українську історіографію намагались не просто знищити, а перетворити в сліпу тінь радянської російської.

В повоєнні роки вивчення давньої історії українських земель не віталось, а якщо і проводились дослідження в цій галузі, то в основному стимулювалось вивчення соціально-економічних та аграрних відносин⁹¹. Однак історія міст і міського самоврядування, хоч не так інтенсивно, як можна було б, все ж вивчалась. І чи не єдиним продовжувачем традицій ВУАН у плані дослідження магдебурзького права був у СРСР В. Отамановський. Склавши 1945 р. екстерном іспити у Краснодарському педагогічному інституті і отримавши диплом історика, він 1946 р. успішно захистив у Московському університеті кандидатську дисертацію «Вінниця, як тип українського міста Південного Правобережжя XIV–XVIII ст.ст. Еволюція правового стану на фоні соціально-економічного розвитку Побужжя XIII–XVII ст. і процес утворення станів. Історико-юридичне дослідження» (у додатку подано не лише карти та план Вінниці, але й привілеї XVI–XVII ст.)⁹². Вже через 10 років у Ленінградському університеті він захищає докторську дисертацію «Міста Правобережної України під пануванням шляхетської Польщі від середини XVII до кінця XVIII ст. (Проблема виникнення і розвитку українського

засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові (1995–1997 рр.). — Львів, 1998. — С. 31–67.

⁹¹ Співвідношення тематики досліджень українськими істориків яскраво видно у історіографічних роботах за 1946–1975 рр. (Див: *Бейліс О., Кутик В.* Дослідження історії зарубіжних слов'янських країн в Українській РСР (1946–1971 рр.) // Українське слов'янознавство. — 1973. — № 8. — С. 3–38; *Якубський В.* Про основну тенденцію в соціально-економічному розвитку пізньофеодальної Польщі (огляд радянської історіографії) // Українське слов'янознавство. — 1975. — № 12. — С. 88–93).

⁹² *Отамановский В.* Винница как тип украинского города южного Правобережья XVIII в.: эволюция правового положения и устройства на фоне социально-экономического развития Брацлавщины XVII–XVIII вв. и процесса образования городского сословия: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Симферополь, 1949. — 22 с.

феодалного міста»⁹³. Наукову вартість цієї роботи підсилює той факт, що низка використаних В. Отамановським архівних матеріалів не збереглась. Однією з найфаховіших і ґрунтовних для української радянської історіографії була єдина опублікована на цю тему стаття В. Отамановського «Розвиток міського устрою на Україні в XIV–XVIII ст. і маґдебурзьке право»⁹⁴.

Після ліквідації вищезгаданих комісій ВУАН та репресій проти вчених у радянській Україні центр вивчення правових аспектів історії України переміщується в УВУ, де згодом працювали ті ж Л. Окіншевич, В. Гришко, О. Юрченко. При УВУ була утворена кафедра історії українського права. В результаті роботи цього наукового осередку було видано низку цікавих підручників з історії права України, де робилась спроба історично відмежувати національну правову систему від російської та польської⁹⁵.

В другій половині 40-х років в УВУ була підготована низка авторських курсів лекцій з історії права, частина з яких зачіпає проблему маґдебурзького права в Україні. Серед них і згадана вище робота Л. Окіншевича «Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства». Автор не відмовляється від традиційної для давньої української історіографії, можна сказати, вже класичної позиції про чужорідність маґдебурзького права для України і його негативний вплив. При тому він часто перечить сам собі. Зокрема, говорячи, що «українське місто увійшло в бурхливу добу Хмельниччини... на рецепції чужого права заснованим...»⁹⁶, тут-таки кидає звинувачення: «Для українського міста і українського міщанського стану за період Гетьманщини є характерним те, що влада нової держави, що називає себе владою “Війська Запорізького”, не зовсім і не одразу в повній мірі виявила і відчула себе владою цілого державного комплексу, а не тільки представником інтересів певного стану. Певні риси такого становища справ призводили до того, що українське місто і український міщанський стан були в меншій мірі предметом уваги і турботи української державної влади, ніж козацьке військо і населена їм територія. Внаслідок цього українські міста здобували від московського уряду (а не від гетьманського) підтвердження своїх привілеїв на маґдебурзьке право (чи надання нових привілеїв на маґдебурзьке право містам, які його не мали за

⁹³ *Отмановский В.* Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в. (Проблема возникновения и развития украинского феодального города): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — Саратов, 1955. — 28 с.

⁹⁴ *Отмановский В.* Развитие городского строя на Украине в XIV–XVIII вв. и маґдебургское право // Вопросы истории. — 1958. — № 3. — С. 122–135.

⁹⁵ *Падох Я.* Предмет історії українського права в УВУ і його викладачі (1921–1981). — С. 1029–1049.

⁹⁶ *Окіншевич Л.* Лекції з історії українського права. Право державне. Доба станового суспільства. — С. 76.

польських часів, як це було з Полтавою). Внаслідок цього ті українські міста, де стояли московські військові залоги і перебував московський воєвода, потрапляли раз-у-раз в більшу залежність від цього воєводи і більший зв'язок з ним, ніж це було б доцільно з огляду українських державних інтересів...»⁹⁷. Або у іншому місці відмічається, з одного боку, природність закріплення магдебурзьким правом процесу виділення міщанства в окремий стан і давність цього права на теренах України, а з другого — мова йде про несвоєчасність і негативний вплив німецького права на українські міста. Порівняймо дві цитати: «Міщанський стан був категорією людности, яка найраніше, ще до феодальної доби набула замкнених від інших частин населення рис. На Україні цьому сприяло й те, що ця категорія людности відокремлювалась від іншого населення своїм самоуправлінням, заснованим на нормах магдебурзького права. Надання цього права українським містам мало місце в основі ще за часів Великого князівства Литовського...»⁹⁸ та «Магдебурзьке право, надане польським (і українським) більшим містам, не схоронило їх від занепаду. Це право, що надавало містові самоуправління і чітко відокремлювало міщанський стан, яке в містах Німеччини грало позитивну роль, при переносі його до Польщі і України, де торгівля, промисел і ремесло міст були менш розвинені, фактично виявило себе ліком занадто міцним для організму польського і українського міста. Цей лік не тільки не допомагав, але навпаки руйнував позицію міста в державі, суворе й послідовне відокремлення міста від території, при умовах економічної слабости міста і при умові шляхетського пріоритету в управлінні державою приводило до його занепаду»⁹⁹. Типовий постулат ще з часів народницької історіографії, що апріорі не визнавала будь-яких запозичень, однак автор, як і його попередники, забуває, що магдебурзьке право не було тимчасовою акцією — це норми, які протягом століть визначали життя українських міст. А отже вони мусіли мати серйозний ґрунт під собою і відповідати потребам міщан, які нерідко вели запеклу боротьбу за отримання або збереження магдебурзького права у своєму місті. Зрештою це було артикульовано на теоретичному рівні вже в 30-і роки власне в українській науковій літературі. Зокрема, цілком слушно зазначає А. Андрієвський: «Право є явище соціального порядку. Право є норми — правила, якими нарід керується у своєму житті. Кожен нарід має своє, властиве йому, право, що становить складову частину його культури. ...Самі норми, як теоретичні уявлення, ще не є правом; правом вони стають тоді, як здійснюються у житті; нездійснена норма не є правом; щоб стати правом, вона мусить з області ідеальної (розуму) зійти в

⁹⁷ Там само. — С. 76–77.

⁹⁸ Там само. — С. 75.

⁹⁹ Там само. — С. 18–19.

область реальну, тобто здійснитись у даних конкретних обставинах»¹⁰⁰. Однак цей голос залишився практично не почутим. Все це свідчить про недостатню розробленість проблематики Л. Окіншевичем. Це і зрозуміло. Підручник писався без належної джерельної і літературної бази, що зазначає і сам автор у передмові¹⁰¹. Зрештою, генеральною лінією його інтересів була доба Гетьманщини, а не устрій українських міст, яких він торкається лише принагідно. Але є тут і ряд прогресивних для свого часу думок. Насамперед це розуміння зміни норм магдебурзького права в просторовій площині, тобто розгляд відмінностей між цими нормами в містах різних регіонів навіть в межах однієї української території: «Особлива різниця була поміж становищем міщанського стану в північних містах з давньою традицією міського самоуправління і впливовим економічним положенням міського населення в розвинутому промислі, ремеслі і торгівлі (як от Стародуб) і становищем міщанського стану в південних містах і містечках Гетьманської України, де різниця між козаком, вільним селянином і міщанином була далеко менш різка...»¹⁰². Окрім того, Л. Окіншевич проявив рідкісне для свого часу розуміння недоречності полеміки в українській історіографії навколо узалежнення занепаду українських міст цілком від функціонування у них німецького права: «В науці мала місце цікава полеміка про причини того, що відокремлення міського населення у визначену станову групу на Заході призводило до розквіту міського життя, в Польщі ж, Білорусії й Україні — скорше до занепаду його. Нам здається, що в цьому диспуті сторони взагалі забагато значення надавали самому факту чинності в українських (і білоруських) містах німецького права, і що питання про розквіт або занепад міст в меншій мірі визначалось його підпорядкуванням порядкам, запозиченим з Магдебурга»¹⁰³. Однак свого вирішення цієї надзвичайно складної проблеми Л. Окіншевич так і не запропонував.

Робота Л. Окіншевича стала важливим фактом в системі дослідження магдебурзького права в Україні і зафіксувала тяглість інтересу українських дослідників до зазначеної проблеми. Включеність її в загальну систему

¹⁰⁰ Андрієвський А. Право, як соціальне явище // Науковий ювілейний збірник Українського університету в Празі, присвячений панові президентові чеськословенської республіки проф. др. Т.Г. Масарикові для вшанування 80-х роковин його народження. — Ч. II. — Прага, 1930. — С. 220.

¹⁰¹ Це була загальна проблема для дослідників на еміграції, що можуть засвідчити слова Дмитра Дорошенка з приводу його книжки «Огляд української історіографії» (Прага, 1923), написані у листі до Сергія Шелухіна 17 квітня 1924 р.: «... в мене багато про що не згадано, і все тому, що робота моя, як Ви влучно називаєте — «емігрантська»: писалося багато з пам'яті, без потрібних джерел під рукою і т.д.» (Бурім Д. Наука та політика в житті української еміграції. Листи Дмитра Дорошенка до Сергія Шелухіна // Київська старовина. — № 2. — К., 2012. — С. 100).

¹⁰² Окіншевич Л. Лекції з історії... — С. 77.

¹⁰³ Там само. — С. 75.

розробки окремих аспектів українського права засвідчує безпосередній зв'язок з роботою М. Чубатого. Видання монографії Окіншевича, здійснене в 1948 р., задумане як третя частина загального курсу лекцій (перші дві частини — робота М. Чубатого «Огляд історії українського права»)¹⁰⁴.

Чимало для розуміння проблеми магдебурзького права в Україні дають роботи Я. Падоха, який поєднав в своїй творчості кращі традиції української та польської історіографії¹⁰⁵. Магдебурзьке право входило в сферу особливих наукових інтересів дослідника, поряд з кримінальним правом, загальною історією судів і судочинства, а поміж тим історією міських судів. Власне історія розвитку останніх не просто стала складовою частиною підготовленого Я. Падохом курсу лекцій «Давнє українське судове право», виданого в 1949 р. в Мюнхені на правах рукопису і перевиданого з певними редакційними змінами в 1990 р., але і спеціальної розвідки, присвяченої виключно міським судам в Україні. Розглядаючи магдебурзьке право в загальній системі правових інституцій литовсько-польської держави, автор, щоправда, схематично, показує структуру, формування та реорганізацію міських самоврядних органів. Виходить він з поділу українських міст на магістратські (упривілейовані міста) та ратушні (неупривілейовані). Підкреслюється своєрідність магдебурзького права в українських містах у тому сенсі, що не

¹⁰⁴ М. Чубатий, отримавши авторські примірники своєї роботи, перевидані у Мюнхені для практичного використання в УВУ, високо оцінив пророблену роботу й ідею Л. Окіншевича про прилучення до неї своєї розробки: «Два примірники першої частини моєї історії українського права я дістав, дякую щиро за ласкаву пересилку. Виглядає гарно як на воєнні обставини еміграційного університету. Я дуже радий бачити третю частину написану Вами. Дуже добре зробили Пане Декане, що взяли за ту роботу» (Лист М. Чубатого до Л. Окіншевича від 3 червня 1947 р. // Archives Shevchenko Scientific Society Library. — Архів Лева Окіншевича. Листування. 1943–1950 рр. — Арк. 3 зв.). Зрештою високо оцінював М. Чубатий наукову діяльність Л. Окіншевича загалом: «Ваші праці ще за часів професора Грушевського в Академії, мого вчителя, дуже мені подобалися солідністю та величезним запасом матеріалу, що Ви ним оперували» (Лист М. Чубатого до Л. Окіншевича від 10 вересня 1946 р. // Там само. — Арк. 2).

¹⁰⁵ Повернувшись до Львова 1931 р. по закінченні Ягелонського університету, Я. Падох, попри адвокатську практичну діяльність, студіював історію польського права на семінарі одного з класиків правової науки Польщі, учня О. Бальцера, професора Львівського університету Пшемислава Домбковського. Однак, в силу обставин, докторат Я. Падох отримав уже при УВУ 1940 р., правда, на основі роботи, здебільшого підготовленої у Львові під керівництвом Домбковського. Про те, наскільки це була непересічна особистість в науці історії права, свідчить той факт, що саме цей дослідник був залучений українськими вченими у 1944 р. до мовної корекції і рецензії старої верстки проекту Василенка-Романовського в зв'язку з новою програмою дослідження магдебурзького права в Україні (Див.: Листування директора Інституту по дослідженню магдебурзького права доктора Теодора Гьорліца з керівниками німецької архівної служби в Україні по пошуку магдебурзьких грамот українським містам. 1943–1944 рр. Док № 11 // Корпус магдебурзьких грамот українським містам. — С. 107).

існувало певного єдиного його стандарту: «міські органи в українських містах були організовані різно, дуже часто в спосіб, суперечний з основами магдебурзького права». Все ж Я. Падох, хоч і підкреслював демократичність магдебурзького права, вважав його правом чужорідним, лише частково «пристосованим до умов і вимог місцевого населення»¹⁰⁶. Загалом, це трактування магдебурзького права є досить схематичним, але це було більш спеціальне дослідження елементів міського самоврядування в загальній системі діючого в Україні судочинства.

Доповнює цю розвідку Я. Падох, розширює її рамки, а разом з тим виводить в нову площину і всю проблему німецького права в Україні прочитаний ним в УВУ і виданий знову ж таки на правах рукопису курс лекцій «Історія західно-європейського права. Ч. 1: Історія німецького права»¹⁰⁷. Історія німецького права поділяється тут на чотири періоди:

- 1) германську добу (до V ст.);
- 2) франконську (V — кінець IX ст.);
- 3) німецьке середньовіччя або добу станового права (IX — кінець XV ст.);

4) новочасну добу, яку, на думку дослідника, «можна однаково добре закінчити з 1806, 1871 як 1933 рр., бо кожна з цих дат принесла з собою вирішну зміну не лише політичних і господарських, але теж культурних, зокрема ж державно-правових умов»¹⁰⁸.

В монографії Я. Падох спиняється здебільшого на аналізі трьох перших періодів. Причому, щодо нашої проблематики особливий інтерес представляє доба станового права, при розгляді якої автор окремою позицією подає міське право. В книзі простежена його динаміка і диференціація. Особливу цінність має показ поширення окремих норм німецького права, з певними місцевими особливостями, на різні регіони Європи. Адаптоване свого часу в Україні, воно так чи інакше включило її в загальноєвропейський контекст. Детально аналізує Я. Падох у своїй роботі пам'ятки міського права (міські статuti, приватні збірки міського права, міські книги). Особлива увага приділена ортілям Магдебурга, Франкфурта, Ульма тощо¹⁰⁹. З джерелознавчого боку цікавою є запропонована класифікація міських книг: книги статутів і привілеїв, судові книги, книги для вписування позасудових правових дій (позасудових угод, боргових записів, записи нерухомості, спадщини, застав тощо) та адміністраційні книги (списки радників, громадян, фінансові книги тощо)¹¹⁰.

¹⁰⁶ Падох Я. Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. — Нью-Йорк—Львів, 1990. — С. 19, 31–32.

¹⁰⁷ Падох Я. Історія Західно-європейського права. — Ч. 1: Історія німецького права. — Мюнхен, 1947. — 220 с.

¹⁰⁸ Там само. — С. 1–3.

¹⁰⁹ Там само. — С. 156–160.

¹¹⁰ Там само. — С. 159.

В контексті сучасних джерелознавчих студій, зокрема, перевидання німецькою, а згодом й англійською мовами «Саксонського Зерцала»¹¹¹, важливим є розгляд Падохом обробок територіальних і феодальних прав, наприклад, компаративний аналіз Саксонського, Швабського, Німецького і Франконського Зерцал. Показано поширення цих правових пам'яток і їх взаємовплив¹¹². Щодо поширеного в Україні Саксонського Зерцала, то не лише коротко згадуються його глоси та найвідоміші переробки, такі як Герлицька правда, Бреславське крайове право, Голландське Саксонське Зерцало, Берлінська міська книга, але й показано співвідношення його з канонічним правом (14 статей Зерцала були визнані невідповідними канонічному праву і булою папи Григорія IX «*Salvator generis Humani*» 1374 р. заборонені). Привертають увагу роздуми Я. Падоха щодо евентуально існуючого перекладу Саксонського Зерцала українською мовою: «Український переклад Саксонського Дзеркала, званого коротко Саксоном, злагодила Комісія, що уклала «Права по которим судітся малороссийский народ» в р. 1735. Хоч можна думати, що цей переклад був поширений на Україні (Яковлів приймає це за факт), то по нашим відомостям, не віднайдено досі ні одного списку цього перекладу. Тим цікавішою являється нотатка, поміщена в 10 т. Лексикону Маєра (7-го видання з 1929 р.) на 809 ст. про те, що в 1916 р. відкрито в Відні український (в оригіналі малоруський¹¹³) переклад Саксонського Дзеркала. Ця звістка вимагає перевірки»¹¹⁴. Наскільки мені відомо, ці дані так і не були верифіковані.

Досить цікавою, хоч, безумовно, спірною є позиція Я. Падоха щодо генези міст. Розуміючи міста насамперед в правовому сенсі, він вважає, що основою їх була торговельна діяльність, яка виключно після правового забезпечення перетворювала купецькі осередки на міста: «Купецькі оселі стають містами лише на основі надачі права ярмарку»¹¹⁵. З цим важко повністю погодитись, бо, крім торговельної, міста мали ряд інших функцій, серед яких чи не найважливішою, як на мене, особливо щодо початків наших міст, була функція оборонна. Не можна відкидати і адміністративну, бо часто містечка, особливо приватні, набували відповідного правового статусу саме як адміністративні осередки. Зрештою, хіба міста без певних офіційних привілеїв на самоврядування перестають бути містами? Адже саме таких неупривілейованих міст в Україні було чимало, особливо якщо говорити про її східні терени і невеликі містечка. Однак, як одна із версій виникнення міст, позиція Я. Падоха цілком має право на існування, зрештою вона має в

¹¹¹ Див.: The Saxon Mirror. A Sachsenspiegel of the Fourteenth century / Tr. by Maria Dobozy. — Philadelphia, 1999. — 263 p.

¹¹² Падох Я. Історія Західньо-європейського права. — Ч. 1. — С. 161–164.

¹¹³ Див.: Meyers Lexikon. — Т. 10. — Leipzig, 1929. — S. 809.

¹¹⁴ Падох Я. Історія Західньо-європейського права. — Ч. 1. — С. 164.

¹¹⁵ Там само. — С. 200.

історіографії певну підтримку (С. Кутшеба, О. Бальцер). В монографії зроблено спробу коротко проаналізувати устрій міст на різних стадіях їх розвитку, показати найважливіші елементи їх самоуправління та судівництва, нарешті, відзначити такі специфічні організації, як союзи міст. В поєднанні з попередньо згадуваними роботами Я. Падоха ця праця, побудована здебільшого на німецькому матеріалі із залученням на маргінесі франко-італійських реалій, наочно демонструє перебування України, зокрема, її міст, в загальноєвропейському правовому полі. Щоправда, тут простежується певна нечіткість, а часом і неточність у подачі матеріалу: не розмежовано діяльність ради і лави у містах, не показано специфіку їх діяльності та етапність виникнення, лавників названо членами ради¹¹⁶ тощо. Не зовсім відповідною сучасним нормам є вжиття Я. Падохом термінологія, особливо це помітно на прикладі термінів іншомовного походження. Однак широкий діапазон розгляду проблеми та чималий загальноєвропейський контекст нівелюють ці прогалини. Таким чином, роботи Я. Падоха з проблеми німецького права цікаві й нині, і далеко не тільки як історіографічний факт.

Однак все це були лише окремі кроки з вивчення німецького права в Україні, комплексного його дослідження в першій половині ХХ століття так і не відбулося, причому не тільки у підрадянській Україні, але і за її межами. Ця тематика залишалась маргінальною для українських істориків.

Нова доба принесла нові проблеми і нові дослідницькі напрями. Радянська історіографія повоєнного періоду — це цілком інша тема, якісно, ідеологічно і здебільшого методологічно відмінна. Зміна поколінь дослідників на еміграції теж привела до зміни дослідницьких інтересів. А це також заслуговує на окрему розмову.

¹¹⁶ Там само. — С. 200–205.

Karol Łopatecki

**O wykorzystaniu źródeł ikonograficznych
w badaniach historyczno-wojskowych
na przykładzie wysadzenia zamku
w Sandomierzu w roku 1656¹**

В статті розглядається підри́в замку в сандомирці шведськими військами на основі графічних джерел.

Ключові слова: Сандомир, Річ Посполита

В статье рассматривается взрыв замка в Сандомире шведскими войсками на материале графических источников.

Ключевые слова: Сандомир, Речь Посполитая

In the paper has been considered the explosion of the castle in Sandomierz by Swedish troops in graphic sources.

Keywords: Sandomierz, Poland-Lithuania Commonwealth

Źródła ikonograficzne i kartograficzne stanowią doskonale uzupełnienie prowadzonych badań w różnorodnych zagadnieniach podejmowanych przez historyków epoki nowożytnej. W zakresie wykorzystywania map widoczne jest to dzięki pracom Karola Buczka, Tadeusza Mariana Nowaka, Stanisława Alexandrowicza oraz Jana Szeligi². Dużo mniejszym zainteresowaniem

¹ Artykuł stanowi rozszerzoną wersję referatu wygłoszonego w Sandomierzu 15 maja 2006 r. podczas sesji naukowej w 350 rocznicę bitwy o Sandomierz w okresie Potopu szwedzkiego. Zob. <http://www.pthsandomierz.pl/konferencje15052006.htm>.

² Wymienić należy najważniejsze książkowe publikacje: S. Alexandrowicz, *Rozwój kartograficzny Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku* — Poznań, 1989; Buczek K. *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w.* — Warszawa, 1963; Szeliga J. *Działalność kartograficzna Samuela i Jana Władysława Suchodolców w Prusach w XVII i XVIII wieku* — Warszawa, 2004; *Idem.* — *Rozwój kartografii Wybrzeża Gdańskiego do 1772 roku.* — Warszawa, 1982; *Idem.* — *Rękopiśmienne mapy Prus Książęcych Józefa Naronowicza-Narońskiego z drugiej połowy XVII wieku.* — Warszawa, 1998; *Naronowicz-Naroński J.* *Kartografia. O delinearacjach miejsc różnych i czynieniu map geographice*, oprac. T.M. Nowak. — Białystok, 2002. Wśród innych autorów warto wymienić: *Gołaski J.* *Kształtowanie się mapy wsi w Polsce do końca XVIII w.* — Wrocław, 1969; *Kosacka D.* *Plany*

cieszą się natomiast rysunki, grafiki i obrazy. Są one najczęściej wykorzystywane jako ilustracje do książek, nie stanowiąc integralnej części publikacji. Tymczasem możliwości stojące przed badaczami wykorzystującymi źródła ikonograficzne, są ogromne, co w pełni widoczne jest poprzez pryzmat prac Juliusza Chrościckiego³. Stosunkowo dobrze zagospodarowane zostały tematy odwołujące się do kwestii politycznych, gospodarczych oraz urbanistycznych⁴. Na tym tle historia wojskowości nie może poszczycić się podobnymi osiągnięciami, pomimo faktu iż na wagę tego typu źródeł zwrócił uwagę już Antoni Hniłko w 1935 r.⁵ Chlubnymi wyjątkami są prace analizujące bitwę pod Orszą oraz batalię pod Kircholmem⁶. Z późniejszych dziesięcioleci brakuje jednak tak szczegółowych analiz, co wynika z coraz liczniejszych źródeł pisanych, co nie wymusza u badaczy wykorzystania tychże. Sytuacja ta przynajmniej dla poł. XVII stulecia dziwi zwarzywszy na

Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich. — Warszawa, 1970; *Janczak J.* Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku. — Opole, 1976; *Krassowski B., Majewska B.* Plany Warszawy 1655–1814. — Warszawa, 1980; *Szaniawska L.* Analiza wybranych małoskalowych map ziem polskich (XVI–XVIII w.). — Warszawa, 1987; *Madej J.* «Polonia... 1770» Karola de Perthesa na tle osiemnastowiecznej kartografii polskiej i krajów ościennych. — Warszawa, 1987; *Stelmach M.* Historia kartografii Pomorza Zachodniego do końca XVIII wieku. — Szczecin, 1991; *Bzinkowska J.* Od Sarmacji do Polonii. Studia nad początkami obrazu kartograficznego Polski. — Kraków, 1994.

³ *Chrościcki J.A.* «Pompa funebris». Z dziejów kultury staropolskiej. — Warszawa, 1974; *Idem.* — Sztuka i polityka. Funkcje propagandowe sztuki w epoce Wazów 1587–1668. — Warszawa, 1983.

⁴ *Baranowski B., Bartyś J., Dziekoński T.* Źródła ikonograficzne do historii rolnictwa polskiego. — Wrocław, 1965; *Turnau I.* Źródła ikonograficzne do nowożytnej historii produkcji i konsumpcji. Próba klasyfikacji // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* — 14 (1966), 1. — S. 49–64; *Banach J.* Ikonografia Wawelu. — T. 1–2. — Kraków, 1977; *Szolginia W.* Ikonografia dawnego Lwowa (część pierwsza): najstarsze widoki Lwowa. — Warszawa, 1991; *Czerner O.* Lwów na dawnej rycinie i planie. — Wrocław, 1997; *Sroczyńska K., Jaworska J.* Widoki Zamku Królewskiego w Warszawie. — Warszawa, 1985; *Bednarska J.* Z dziejów polskiej ilustracji panegirycznej pierwszej połowy XVII wieku. — Katowice, 1994; *Chrzanowski T.* Działalność artystyczna Tomasza Tretera. — Warszawa, 1984; *Idem.* — Portret Staropolski. — Warszawa, 1995; *Gębarowicz M.* Początki malarstwa historycznego w Polsce. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1981; *Jakimowicz T.* Temat historyczny w sztuce ostatnich Jagiellonów. — Warszawa, 1985; *Kalinowski K.* Gloryfikacja panującego i dynastii w sztuce Śląska XVII i XVIII wieku. — Warszawa, 1973; *Pfeifer B.* Celum et regnum. Studia nad symboliką państwa i władcy w polskiej literaturze i sztuce XVI i XVII stulecia. — Zielona Góra, 2002.

⁵ *Hniłko A.* Plan bitwy pod Kircholmem Józefa Naronowicza-Narońskiego z r. 1659 // *Przegląd Historyczno-Wojskowy.* — 7, 1935. — S. 126–133.

⁶ *Herbst S., Walicki M.* Obraz bitwy pod Orszą, [w:] *Rozprawy Komisji Kultury i Sztuki.* — T. I. — Warszawa, 1949. — S. 33–66; *Białostocki J.* Zagadka «Bitwy pod Orszą» // *Biuletyn Historii Sztuk.* — 17 (1955). — S. 80–98; *Żygulski Z.* «Bitwa pod Orszą» — struktura obrazu // *Rocznik Historii Sztuki/* — 12 (1981). — S. 85–132; *Teodorczyk J., Żygulski Z.* Dwugłos o bitwie pod Kircholmem. Historia i ikonografia // *Rocznik Historii Sztuki.* — 24 (1999). — S. 97–128.

istniejące pięknie i starannie wykonane grafiki autorstwa Erika Dahlberga⁷. Dodać należy, że ilustracje jak i pamiętnik tego inżyniera i kartografa dotyczące ziem Rzeczypospolitej zostały wydane przez Bronisława Heyduka⁸.

W okresie nowożytnym artyści prezentujący wojnę ukazywali przede wszystkim bitwy, oblężenia, wydarzenia o znaczeniu politycznym (podpisanie pokoju, akt kapitulacji itp.). Z okresu potopu szwedzkiego zachowała się jednak grafika prezentująca odmienne ujęcie. Mowa o dziele Erika Dahlberga zatytułowanym «Gesta ad Sandomiriam», który ukazał udany fortel żołnierzy szwedzkich przeprowadzony w Sandomierzu. Wówczas oddziały wycofujące się z zamku podłożyły prochy i wysadziły obiekt, zabijając przy tym kilkuset żołnierzy polskich. Praca ta została umieszczona w książce Samuela Pufendorfa sławiącej dokonania Karola X Gustawa, której pierwsze wydanie nastąpiło w 1696 r.⁹ W niniejszym artykule prezentuje wydarzenia dotyczące wysadzenia zamku w Sandomierzu i konfrontuje je z grafiką stworzoną przez Erika Dahlberga.

Zasadniczą trudnością przy wykorzystaniu grafik tego szwedzkiego autora jest ocena ich wiarygodności¹⁰. Podstawowe pytanie dotyczy stopnia odwzorowania rzeczywistości na szkicu, a następnie dokładności ich przeniesienia na grafikę¹¹. Należy pamiętać, że dzieła te powstawały w wielu etapach: na miejscu tworzone szkice i rysunki, które dopiero po latach przenoszono na miedzioryty — stając się ilustracjami do wielkiej księgi *De Rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege Gestis*¹². Pojawia się pytanie: na ile Dahlberg starał się skrupulatnie odtworzyć sceny

⁷ Oczywiście autorzy przywołują dzieła inżyniera, brakuje w nich jednakże dogłębnej krytyki tego źródła. Przykładowo Płosiński J. Potop szwedzki na Podlasiu 1655–1657. — Zabrze, 2006. — S. 16–17.

⁸ Heyduk B. Dahlberg w Polsce. Dziennik i ryciny szwedzkie z dziejów «Potopu» 1656–1657. — Wrocław, 1971. Również w «Kujawsko-Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej» (www.kpbc.umk.pl) umieszczono większość grafik dotyczących ziem Rzeczypospolitej.

⁹ Vide: Pufendorf S. De Rebus a Carolo Gustavo Sveciae Rege Gestis, Norimbergae 1696, po s. 500; *Idem.* — Sieben Bücher Von denen Thaten Carl Gustavs, Königs in Schweden, Nürnberg–Riegel 1697, po s. 164. Warto podkreślić, iż publikacja Samuela Pufendorfa została przetłumaczona na język polski oraz wydana krytycznie przez Wojciecha Krawczuka: S. Pufendorf. Siedem ksiąg o czynach Karola Gustawa króla Szwecji / tłum. i oprac. W. Krawczuk. — Warszawa, 2013.

¹⁰ Jak bardzo może być zwodniczy materiał ikonograficzny wskazuje M. Lewicka (Rycina Jakuba Lauro ku czci Jana Zamoyskiego. Nowe materiały do ikonografii Szarogrodu i Zamościa // Biuletyn Historii Sztuki. — 18, 1956, nr 1. — S. 134), gdzie udowodniono, że prace tworzone przez Jakuba Lauro oparte były jedynie na bardzo ogólnych informacjach. Przykładowo o Krakowie wiedział, że jest to miasto nadrzeczne położone na wzgórzu, a Gdańsk jest miastem portowym (sic!). Podobną wartość ma rycina tegoż autora dotycząca bitwy pod Kircholmem: Teodorczyk J., Żygulski Z., op. cit. — S. 101–103.

¹¹ Por.: Kowalski K.M. Polskie źródła ikonograficzne XVII wieku. Analiza metodologiczna. — Poznań, 1988. — passim.

¹² Erdmann J.E. History of Philosophy. — London, 2002. — S. 209; Wieselgren P. Sveriges sköna litteratur, en öfverblick vid akademiska föreläsningar. — Köpenham-Christiana, 1835. — S. 326.

rodzajowe, topografię terenu, stan fortyfikacji, na ile zaś samodzielnie komponował swoje prace¹³? Podstawowym zaś zarzutem pod adresem jego grawiur jest fakt, iż przy ich znacznej części (dotyczących wojny z Rzeczypospolitą) nie był obecny przy prezentowanych zdarzeniach. Pamiętać należy, że przybył do obozu szwedzkiego dopiero pod Nowy Dwór Mazowiecki tuż przed bitwą warszawską w 1656 r. Od tego momentu można przyjąć bardzo dużą wiarygodność prezentowanych scen, co potwierdzają szczegółowe badania przeprowadzone odnośnie grafiki prezentującej oblężenie Brześcia Litewskiego. W tym konkretnym przypadku Dahlberg na miejscu wykonywał liczne szkice jak i pomiary kartograficzne, które mógł następnie wykorzystać przy tworzeniu grafik¹⁴. Natomiast praca inżyniera szwedzkiego prezentująca Sandomierz stanowi doskonale źródło pozwalające ocenić wiarygodność publikowanych w książce Samuela Pufendorfa grafik, przy których wydarzeniach nie był obecny.

Podczas kampanii Karola X Gustawa w Polsce w latach 1655–1657, najbardziej dramatycznym momentem było otoczenie sił szwedzkich w widłach Wisły i Sanu, zakończone przebicciem się 5 kwietnia z oblężenia. W historiografii ciąg wydarzeń od zajęcia Sandomierza przez wojska polskie 27 marca, poprzez wysadzenie zamku 3 kwietnia jest znane, jednakże brakuje szczegółowego ujęcia tematu. Tymczasem o wadze tych wydarzeń świadczą grafiki i mapy, które zostały wykonane na ich pamiętkę. Prócz analizowanej przez nas grawiury zatytułowanej *Gesta ad Sandomiriam*, te kilka dni upamiętnione zostało dwoma innymi miedziorytami oraz jedną rękopiśmienną, kolorowaną mapą¹⁵. Stanowi to swoisty ewenement, nie tylko z uwagi na ilość prac, ale przede wszystkim na bogactwo zaprezentowanych tematów — każde z dzieł skupia się na przedstawieniu innych wydarzeń z tego krótkiego okresu. Erik Jönson Dahlberg utrwalił na kolejnym miedziorycie zatytułowanym «Conflictus inter Svecos et Lithuanos» udaną próbę przebiccia się z oblężenia w widłach Wisły i Sanu¹⁶, a Johann Metheus Merian w wydanej drukiem w 1663 r. w *Theatrum Europeum* grafice, ukazuje sytuację oblężonych oddziałów szwedzkich¹⁷. W końcu mapa, przechowywana przez

¹³ Zieliński W.J. Topografia Zawichostu w świetle analizy widoku Erika Jönsona Dahlbergha // *Zeszyty Sandomierskie*. — 20–21 (2005). — S. 25–28.

¹⁴ Lopatecki K. Fortyfikacje Brześcia Litewskiego w dobie II wojny północnej // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. — 43 (2007). — S. 159–176; *Idem*. — Między włoską a holenderską sztuką fortyfikacyjną. Plany rozbudowy Brześcia Litewskiego w świetle Geometrisch Plan der Statt Brzesche in Littawen z 1657 r. (w druku).

¹⁵ Należy pamiętać, że Szwedzi nadal stosowali kalendarz juliański, stąd na źródłach odnotowane zostały daty 23, 24 oraz 26 marca — odpowiadające 2, 3 i 5 kwietnia.

¹⁶ Conflictus Inter Svecos et Lithuanos dimidio ab Urbe Sandomiria, Krigsarkivet, 0425, 1656:7.

¹⁷ *Abelinus J.P.* Merian M. *Theatrum Europaeum*. — T. VII. — Frankfurt, 1664, po s. 922. Rycinę tą umieścił również A. Kersten, Stefan Czarniecki, 1599–1665 — Warszawa, 1963. — przed s. 257.

kolejnych władców Szwecji, przedstawiała zwycięską potyczkę Rutgera von Ascheberg nad siłami polskimi z 2 kwietnia 1656 r.¹⁸

Zawrotne sukcesy Karola X Gustawa w 1655 r. nie przyniosły ostatecznego zwycięstwa. Sytuacja króla szwedzkiego operującego na południu Polski stawała się coraz cięższa. Wobec niedostatków potencjału militarnego oraz wiosennych roztopów, wojska zaczęły się cofać w dolinę Sanu, by tam odtworzyć potencjał militarny¹⁹. Decyzja ta doprowadziła do wystawienia armii na kolejne niebezpieczeństwa: szarpana wojna prowadzona przez Czarnieckiego, wystąpienia chłopstwa i niepogoda prowadziło do dziesiątkowania armii²⁰. Czym podyktowany był, ten nierozważny krok Karola Gustawa? Niewątpliwie decydujące znaczenie miała możliwość szybkiego i sprawnego przeprawienia się przez Wisłę. Załoga zamku sandomierskiego mogła realnie pomóc w przeprawie, a rzeki stanowiły idealną drogę transportową dla artylerii i piechoty w sytuacji postępujących roztopów²¹. Dodatkowo, było to idealne miejsce do obrony, co stanowiło istotny argument wobec nasilającej się ofensywy polskiej²².

Szwedzi stacjonujący w Sandomierzu przygotowując się na przybycie króla zaczęli, wzmocnieni posiłkami, wznosić most na Wisłę. Pokrzyżowały tym planom działania Lubomirskiego. Dwa pułki pod przywództwem Stanisława Witowskiego pod Pokrzywnicą przekroczyły nocą Wisłę i 27 marca o świcie zaskoczyły Szwedów znajdujących się w Sandomierzu²³. W rezultacie miasto

¹⁸ Krigsarkivet, 0437:0020, 8:1. Zob. Cartographica Poloniae 1570–1930. Catalogue of Manuscript Sources in Swedish Collections to the History of Polish Territories, compiled U. Ehrensward, Warsaw-Stockholm, 2008. — S. 26–27. Szerzej o tej akcji: *Stade A.* Erik Dahlbergh och Carl X Gustafs krigshistoria, «Carl X Gustaf-studier». — T. III. — Stockholm, 1967. — S. 167.

¹⁹ *Wierzbowski S.* Rodopis i kronika żywota. Konnotata wypadków w domu i kraju od 1634 do 1689 / wyd. J.K. Załuski. — Lipsk, 1858. — S. 97; *Frost R.I.* The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721. — Harlow, 2000. — S. 172–173; *Majewski W.* Wojna polsko-szwedzka 1655–1660 (potop), [w:] Polskie tradycje wojskowe. — T. I: Tradycje walk obronnych z najazdami Niemców, Krzyżaków, Szwedów, Turków i Tatarów / red. J. Sikorski. — S. 333; *Herbst S.* Wojna obronna 1655–1660. — Warszawa, 1957. — S. 31.

²⁰ *Kochowski W.* Lata Potopu 1655–1657 / wyd. A. Kersten, tłum. L. Kukulski. — Warszawa, 1966. — S. 148–152; *Jemiolowski M.* Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679) / oprac. J. Dziegielewski. — Warszawa, 2000. — S. 179, 181–182; *Herbst S.* — op. cit. — S. 32–33; *Wisner H.* Od Ujścia do Warki, 1655–1656. — Warszawa, 1973. — S. 122–123; *Kersten A.* — op. cit. — S. 273–276, 279.

²¹ Por.: *Skworoda P.* Artyleria szwedzka i polska artyleria koronna w dobie Potopu — próba porównania. Przyczynek do historii wojen Rzeczypospolitej ze Szwecją // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. — 42 (2006). — S. 24–25; *Kersten A.* — op. cit. — S. 277–278.

²² *Kersten A.* — op. cit. — S. 281.

²³ *Jemiolowski M.* — op. cit. — S. 183–184; *Herbst S.* — op. cit. — S. 33–34; *Kersten A.* — op. cit. — S. 281.

przeszło w ręce Lubomirskiego²⁴. Sam atak nie przerodził się jak często miało to miejsce w grabież, jednakże ludność żydowska, traktowana jako pomagająca wrogom, mocno ucierpiała od polskich chorągwi²⁵.

Sukces okazał się połowiczny, gdyż Szwedzi w liczbie kilkuset skryli się w zamku oraz szańcu usypanym nad brzegiem rzeki²⁶. Wobec niesprzyjającej sytuacji Karol X Gustaw zmusił wojsko do kolejnego wysiłku — przybył z obozu położonego pod Kamieniem do wideł Sanu i Wisły 30 marca²⁷. Po przybyciu okazało się, że nad Sanem stoją już wojska litewskie dowodzone przez Pawła Sapięhy. Wojska Szwedzkie zostały okrążone. Nie czekając na rozwój wypadków panowała powszechna opinia «o razgromje szwedzkiej armii, no i o gibjeli samego korolja»²⁸. O rozpowszechnieniu przeświadczenia o nieuchronnej świadczy również postawa Hieronima Radziejowskiego, który przerażony zmianą sytuacji uciekł z Warszawy do Prus²⁹.

Nocą żołnierze szwedzcy przeprawili się na skutach i zdobyli leżący nad Wisłą spichlerz, po czym nawiązali kontakt z obrońcami zamku³⁰. Chwilową poprawę pozycji Szwedzi wykorzystali, próbując 31 marca przedostać się przez Wisłę. Pod osłoną ognia artyleryjskiego, z obu brzegów rozpoczęto budowę mostów. Jednakże ostrzał dragonii Lubomirskiego pokrzyżował tę akcję³¹. Przybycie 2 kwietnia wojsk Stefana Czarnieckiego wiązało się z przejściem inicjatywy operacyjnej. Szturm na zamek przeprowadzony przy pomocy chłopów zebranych z okolicznych wiosek nie powiódł się. Jedynym efektem było wycofanie się Szwedów znad brzegów rzeki, szaniec nie zmienił jednak swojej przynależności³². Atak jednoznacznie ukazał, że przy braku artylerii i doświadczonej piechoty zamek nie zostanie szybko zdobyty, wydawało się jednak, że strona polska była jednak w stanie skutecznie odizolować go od nadciągającej armii Karola X Gustawa.

²⁴ Kochowski W. — op. cit. — S. 153; Jemiołowski M. — op. cit. — S. 184; Majewski W. — op. cit. — S. 336.

²⁵ Jemiołowski M. — op. cit. — S. 184; H.Ch. Holsten. Przygody wojenne 1655–1666 / wyd. T. Wasilewski, tłum. J. Leszczyński. — Warszawa, 1980. — S. 40.

²⁶ H.Ch. Holsten. — op. cit. — S. 39; Gordon P. Diary 1653–1659. — Moscow, 2000. — S. 77; Pufendorf S. Sieben Bücher. — S. 159. Polscy pamiętnikarze podają niewiarygodną liczbę 2000 żołnierzy broniących zamku. Kochowski W. — op. cit. — S. 153; Jemiołowski M. — op. cit. — S. 184–185.

²⁷ Riksarkivet (Stockholm), Militaria 1294, k. 5; Jemiołowski M. — op. cit. — S. 185.

²⁸ Gordon P. — op. cit. — S. 78.

²⁹ Kersten A. Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — S. 474–475.

³⁰ Jemiołowski M. — op. cit. — S. 186.

³¹ Gordon P. — op. cit. — S. 77; Pufendorf S. Sieben Bücher. — S. 159–160; Wimmer J. Przegląd operacji w wojnie polsko-szwedzkiej 1655–1660, [w:] Wojna polsko-szwedzka 1655–1660, red. J. Wimmer. — Warszawa, 1973. — S. 163–164; Herbst S. — op. cit. — S. 34.

³² Jemiołowski M. — op. cit. — S. 184–185; Gordon P. — op. cit. — S. 77; Kochowski W. — op. cit. — S. 153.

Tymczasem wstrzymana budowa mostów zmusiła wojska szwedzkie do zmiany taktyki. Jak oceniali kolejne wydarzenia żołnierze szwedzcy «Ponieważ nie czuliśmy się tak mocni, by przejść na drugą stronę, (...) przez cały czas posyłałmy nocą na tamtą stronę po kilka łodzi i statków, z rozkazem»³³. W nocy z 2 na 3 kwietnia przewożono ludzi, broń, żywność oraz liczne zgromadzone łupy wojenne³⁴. Bezsilność wojsk koronnych, skłoniła do zastosowania bardzo ryzykownego fortelu. Podpalono okoliczne budynki z nadzieją na rozprzestrzenienie się pożaru na zamek. Efekt był tragiczny — zmienny wiatr doprowadził do pożaru Sandomierza, «tak że ledwie (...) dwie albo trzy chałupki i to co pod murem ocalały»³⁵. Wespazjan Kochowski przedstawia drugą wersję, w której to obrońcy podpalają miasto³⁶. Niezależnie od rozmiarów pożaru, zamieszanie spowodowane tym faktem umożliwiło dalszą ewakuację.

Trzeciego dnia oblężenia, Szwedzi postanowili wycofać się z umocnień, udając się do głównych sił Karola X Gustawa. Ucieczka nie stanowiła jednak celu samego w sobie, postanowiono «ugostit poljakow tak nazywajemym “szwjedzkim napitkom”»³⁷. Podłożono w trzech miejscach w piwnicy prochy, poczym podpalono lonty, które opóźniały wybuch o dwie godziny i rozpoczęto ostateczną ewakuację. Zanim wojsko koronne zorientowało się w wydarzeniach, żołnierze szwedzcy niemal przeprawili się na drugą stronę rzeki. Nastąpiło wówczas, wbrew zasadom dyscypliny wojskowej³⁸, ruszenie żadnej łupy służby obozowej i żołnierzy do zamku. Podkreślić należy, że dowództwo koronne posiadało informacje o podstępie Szwedów, lecz pomimo wyraźnego zakazu Czarnieckiego, rozpoczęła się grabież³⁹. W trakcie plądrowania nastąpił potężny wybuch, który doprowadził do całkowitego zniszczenia zamku i śmierci kilkuset żołnierzy⁴⁰. Strona szwedzka zaś utrzymywała, że zginęło wówczas 1200, a w niektórych relacjach nawet 2000

³³ *H. Ch. Holsten*. — op. cit. — S. 39; por. *Gordon P.* — op. cit. — S. 77.

³⁴ *Herbst S.* — op. cit. — S. 34.

³⁵ *Jemiołowski M.* — op. cit. — S. 186.

³⁶ *Kochowski W.* — op. cit. — S. 153; *Baliński M., Lipiński T.* *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*. — T. 2. — Z. 6 / wydanie drugie uzupełnione przez F.K. Martynowski. — Warszawa, 1885. — S. 298, uważają, że pożar miasta nastąpił pod wpływem wybuchu zamku.

³⁷ *Gordon P.* — op. cit. — S. 77.

³⁸ Zob. Artykuły wojenne hetmańskie autoritate sejmu aprobowane anni 1609, [w:] *Polskie ustawy i artykuły wojskowe od XV do XVIII wieku* / wyd. S. Kutrzeba. — Kraków, 1937. — art. 34, S. 190.

³⁹ *Jemiołowski M.* — op. cit. — S. 186–187; *H.Ch. Holsten* — op. cit. — S. 39–40; *Kochowski W.* — op. cit. — S. 154; *Baliński M., Lipiński T.* — op. cit. — S. 297–298.

⁴⁰ *Gordon P.* — op. cit. — S. 77–78; *Jemiołowski M.* — op. cit. — S. 187; *H.Ch. Holsten*. — op. cit. — S. 40; *Herbst S.* — op. cit. — S. 34. *Kochowski W.* — op. cit. — S. 154 zaniża tą liczbę do pięćdziesięciu, a Jakub Łoś (*Pamiętniki*, Kraków 1858, s. 12) pisze jedynie o zniszczeniu zamku bez ofiar śmiertelnych.

osób⁴¹. Zrujnowano Sandomierz, spaliły się akta sądowe województwa, co doprowadziło do trwających wiele lat procesów⁴².

Przyjmuje się, że pomysłodawcą tego przedsięwzięcia był dowódca zamku — Dawid Sinclair⁴³. Mikołaj Jemiołowski informuje, iż komendanta zamku wiedząc, że Karol Gustaw znajduje się po drugiej stronie rzeki, chciał popisać się brawurą i inteligencją⁴⁴. Nie negując tej teorii należy zastrzec, że władca Szwecji musiał ten pomysł co najmniej aprobować⁴⁵.

Nie rozstrzygając, kto był pomysłodawcą fortelu, Karol X Gustaw doskonale wykorzystał je do celów propagandowych. Był to pierwszy znaczący sukces po ciągłym paśmie niepowodzeń⁴⁶. Dla króla konieczność spektakularnego wzmocnienia morale wśród żołnierzy była sprawą priorytetową. Zmęczona, nieustannie atakowana armia traciła wiarę w zwycięstwo. Prowadziło to do masowych dezercji i uciezek całych oddziałów⁴⁷. Na początku problem dotyczył jedynie żołnierzy polskich, lecz szybko mógł doprowadzić do całkowitego załamania morale i dyscypliny. Król starał się przywrócić porządek przy pomocy prawa wojskowego: dezercerów oraz buntowników łapano, sądzono — wydając surowe dekrety⁴⁸.

Z okazji udanego fortelu urządzono swoiste święto wojskowe. Nawet polscy pamiętnikarze pisali, iż w obozie szwedzkim «sztuki różne wojenne kilkunastom trębaczom wytrybować kazał [Karol Gustaw — *K.L.*]»⁴⁹. Grafika w pełni

⁴¹ *Pufendorf S.* Sieben Bücher. — S. 159–160; *Abelinus J.P., Merian M.* — op. cit. — S. 922; *Carlson F.F.* Sceriges historia under konungare af Pfalziska Huset. Carl X Gustaf. — Stockholm, 1855. — S. 155; *Fryxell A.* Berättelser ur svenska historien. — T. XI. — Stockholm, 1868. — S. 168. Wykorzystując te źródła również w polskich opracowaniach podawane są tego typu liczby: *Baliński M., Lipiński T.* — op. cit. — S. 298; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — T. X / red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski. — Warszawa, 1889. — S. 276

⁴² *Kochowski W.* — op. cit. — S. 154.

⁴³ Warto zauważyć, że Sinclairowie byli Szkoćką rodziną, w której mężczyźni masowo zaciągali się do armii Szwedzkiej. *Ailes M.E.* Military migration and state formation: the British military community in the seventeenth-century Sweden. — Lincoln, 2002. — S. 63–64.

⁴⁴ *Kochowski W.* — op. cit. — S. 154; *Jemiołowski M.* — op. cit. — S. 186.

⁴⁵ *Gordon P.* — op. cit. — S. 77 i *Pufendorf S.* Sieben Bücher. — S. 160 za pomysłodawcę fortelu uznają Karola X Gustawa.

⁴⁶ Teoretycy wojskowości, podkreślali by po klęskach wykorzystać jakikolwiek sukces, który podniósłby na duchu wojsko: «nie możesz-li bić panów, biy pacholki. Nie możesz-li brać miasteczka, bierz wieś». *Łaski S.* Prace naukowe i dyplomatyczne / wyd. M. Malinowski. — Wilno, 1864. — S. 4.

⁴⁷ *Jemiołowski M.* — op. cit. — S. 179, 182; *Gordon P.* — op. cit. — S. 77; *Kochowski W.* — op. cit. — S. 157–160; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Epoka przed-rozbiorowa. — T. 2. — Kraków, 1912. — S. 385.

⁴⁸ Przykładowo Karol X Gustaw «pod Leżajskiem dla postrachu kilku czy kilkunastu [dezercerów — *K.L.*] rozstrzelać kazał». *Jemiołowski M.* — op. cit. — S. 181. Por. *Gordon P.* — op. cit. — S. 77; *Tersmeden L.* Armia Karola X Gustawa — zarys organizacji // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* — 19 (1973), 2. — S. 158–160.

⁴⁹ *Jemiołowski M.* — op. cit. — S. 187.

potwierdza tą informację. W centralnym miejscu, na pierwszym planie znajduje się grupa muzyków odgrywających triumf. Naczelne dowództwo wraz z żołnierzami obserwoowało straszliwą panoramę, ciesząc się z nietypowego zwycięstwa, co zwiększało wiarę w pozytywne rozstrzygnięcie w zbliżających się ciężkich chwilach⁵⁰.

Cała akcja zapamiętana została również przez Koroniarzy. Wespazjan Kochowski przypomina, o Sinclarze, z kontekście bitwy o Warszawę. Wówczas 28 lipca 1656 r. ginie wspomniany dowódca zamku Sandomierskiego, a nasz pamiętnikarz podkreśla: *niegdyś podstępnie zburzył sandomierski zamek podkładając podeń beczki z prochem i zasypując bardzo wielu naszych*. Teraz zaś ginie od kuli armatniej, *gdyż ogniem wojował i od ognia zginął*. Zresztą autor minął się z prawdą, w rzeczywistości bowiem zmarł on w mniej spektakularny sposób, gdyż w wyniku rany postrzałowej, następnego dnia w obozie⁵¹. O wydarzeniu pamięta Jan Chryzostom Pasek, który odnotowuje rozpowszechniające się wśród ludu przekonanie o cudownym ocaleniu szlachcica sandomierskiego Boboli, który wraz z koniem, wyrzucony przez prochy z zamku, spadł bez uszczerbku po drugiej stronie Wisły⁵².

Eksplozja zamku była tak spektakularna, a straty na tyle duże, iż wszyscy kronikarze przedstawiający potop szwedzki uznali fortel ten za wart odnotowania⁵³. Również liczni towarzyszący armii szwedzkiej inżynierowie i kartografowie, wykorzystali swoje umiejętności by udokumentować to niecodzienne zdarzenie⁵⁴. W jej wyniku powstała m.in. rękopiśmienna mapa, ukazująca potyczkę wojsk dowodzonych przez Rutgera von Ascheberga z siłami polskimi. Miała ona miejsce pod wsią Dębicą 2 kwietnia 1656 r., 5 mil od Sandomierza. Nie przeszkodziło to twórcom ukazać miasto i zamek w momencie eksplozji. Ten

⁵⁰ Jak pisał pułkownik Nils Brahe w 1657 r. ogromna siła armii szwedzkiej pochodziła stąd, «że nikt — zarówno mali, jak wielcy — nie wątpi w wygraną». Cyt. za: *Tersmeden L.* — op. cit. — S. 160.

⁵¹ *Kochowski W.* — op. cit. — S. 199; *Nagielski M.* — Warszawa, 1656; Warszawa, 2009. — S. 155.

⁵² J.Ch. Pasek, *Pamiętniki* / oprac. R. Pollak. — Warszawa, 1963. — S. 87.

⁵³ Riksarkivet (Stockholm), Militaria 1294, k. 5; Ibidem, Kurt Diarium 1655–660, dokument niepaginowany. Również informacje o tym zdarzeniu opisane w «*Theatrum Europeum*» były relacją sekretarza szwedzkiego — Olauma Wallersteita. *Abelinus J.P., Merian M.* — op. cit. — S. 922.

⁵⁴ W skład sztabu generalnego wchodził generał kwatermistrz, generał lejtnant kwatermistrz oraz 4 inżynierów wojskowych. Dodatkowo w każdym regimencie na stanie musiał być kwatermistrz regimentowy, analogicznie sytuacja wyglądała w artylerii, gdzie w sztabie również było miejsce dla kwatermistrza. Zadaniem tych oficerów było m.in. rozrysowanie szlaków marszowych, budowa mostów, zakładanie obozów, zaprowiantowanie oraz prowadzenie prac obłężniczych i budowę umocnień. *Tersmeden L.* — op. cit. — S. 126, 130, 134; *Łopatecki K.* Prace kartograficzne wykonane na ziemiach Rzeczypospolitej przez szwedzkich inżynierów wojskowych w XVII stuleciu // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości.* — 46 (2009). — S. 55–79.

przyciągający wzrok element, który nie był tu przecież najbardziej istotny w tej pracy potwierdza, że temat ten podejmowany był przez innych artystów⁵⁵.

Niestety jedynym zachowanym do dnia dzisiejszego źródłem ikonograficznym odnoszącym się bezpośrednio do wysadzenia zamku, jest grafika Erika Dahlberga. Aby rozstrzygnąć wątpliwą wiarygodność źródła niezbędnym jest wykorzystanie dobrze zachowanej spuścizny autora przechowywanej w Krigsarkivet i Riksarkivet w Sztokholmie. Dzięki skrupulatnie archiwizowanej przez samego Dahlberga dokumentacji tak ikonograficznej jak i pisanej, możemy poznać jego warsztat. Był to twórca, który na miejscu wydarzeń wykonywał wstępny rysunek piórkim lub ołówkiem, na który nanosił siatkę terenu, topografię, rozmieszczenie fortyfikacji i oddziałów⁵⁶. Następnie, nierzadko wiele lat później, następowało doskonalenie dzieła na kilku kolejnych wersjach⁵⁷. Całość uzupełniał legendą, która była wynikiem sporządzonej na miejscu dokumentacji. Ostatecznie ozdobny, wypełniony tekstem kartusz wklejał do ostatniej wersji rysunku poprzedzającej grafikę. Należy podkreślić bardzo duży stopień wierności pomiędzy wstępną wersją a ostateczną grafiką. Najwięcej zmian następuje na pierwszym planie, gdzie przedstawiano sceny o charakterze rodzajowo-kostiumowym, natomiast panorama, fortyfikacje, główne budynki, topografia terenu zostaje wiernie powtórzona⁵⁸. Dodać należy, że Dahlberg chętnie wykorzystywał również rysunki innych inżynierów i kartografów, w szczególności wobec wydarzeń z początku wojny polsko-szwedzkiej, kiedy to artysta nie uczestniczył jeszcze w działaniach wojennych. Doskonałym przykładem może być grafika prezentująca zatokę pucką z Piławą, którą Dahlberg skopiował z dzieła Heinricha Thome wykonanego w 1636 r.⁵⁹ Oczywiście w książce Samuela Pufendorfa grafika jest upiększona: po Bałtyku płyną cztery statki, na lądzie sporządzono schematyczną scenę walk jazdy, całość uzupełniono ozdobnym kartuszem. Całość jest jednakże identyczna,

⁵⁵ Krigsarkivet (Stockholm), 0437:0020, 8:1; *Åberg A.* Rutger von Acheberg: fältmarskalk och generalguvernör. — Malmö, 1950. — S. 74. Opis odnotowany w kartuszu: «Rescontra. Zwischen dem Obristen Rutger von Ascheberg und dem Starosta Kasinowsky welche den 23 Martij 1656 bey Debiza, 5 mejl von Sandomir einander rescontrirt, dieser mit habend Ihr Konigl Maytt Leibgarde unter comm des Hr Rittm: Krusemark [Gustaf Kruse], seine eigene 6 Compagnien, und 200 Commendirte Reuter, unter comm: des H:r Ekeblad [Claes Ekeblad], ohnegefehr zusammen 600 pferde, der andre 11 Fahnen, 1100 Pohlen stark: Wurden nach weinigem gefechte geschlagen, 3 Fahnen 1 Heerbauck erobert, viele gefangen nidergehauen und in der riviere Wiseloch versoffen».

⁵⁶ Riksarkivet (Stockholm), Dahlbergska Samlingen, vol. 38, E 3507, strony niepaginowane.

⁵⁷ Zob. bitwa pod Wojniczem, która sporządzona została w czterech etapach: Riksarkivet (Stockholm), Erik Dahlberg samlingen C1-C2, nr 46.

⁵⁸ Zob. Riksarkivet (Stockholm), Dahlbergska Samlingen, E 3507; Riksarkivet (Stockholm), Dahlbergska Samlingen, E 3508; Riksarkivet (Stockholm), Erik Dahlberg samlingen C1-C2, nr 1–66.

⁵⁹ Krigsarkivet (Stockholm), Handritade Kartverk 12, s. 14; Riksarkivet (Stockholm), Erik Dahlberg samlingen C1-C2, nr 49.

przy czym dodać należy, że Thome zaznaczał, które prace fortyfikacyjne nie zostały wykonane, a u Dahlberga mamy do czynienia z pełnym odzwierciedleniem rzeczywistości.

Niestety nie zachowały się do dzisiejszych czasów rysunki przedstawiające wydarzenia rozgrywające się pod Sandomierzem. Posiadamy jednakże sporządzony w 1677 r. przez samego autora wykaz prac które posiadał. Wśród nich jest oczywiście atak na wojska litewskie i sforsowanie rzeki San (*Slaget wid Sanen första Plaat*). Samo zaś oblężenie Sandomierza posiadało aż dwa różne ujęcia (*Sandomir tuu Platar*)⁶⁰. Istnienie dwóch różnych rysunków dokumentujących jedno wydarzenie nie jest niezwykle (choć rzadkie) i miało miejsce m.in. przy tworzeniu grafiki ukazującej oblężenie Brześcia Litewskiego, gdzie zachowały się do dnia dzisiejszego rękopiśmienny plan miasta i panorama, którą autor połączył w jedną grafikę⁶¹. Praca Dahlberga przy panoramie Sandomierza była albo twórczym połączeniem obu ujęć, albo odtworzeniem jednej z nich. Analiza grafiki wskazuje na pierwszą możliwość. Praca składa się z dwóch, wyraźnie wyodrębnionych pod względem treści części. Po pierwsze mamy do czynienia z panoramą Sandomierza i wysadzeniem samego zamku, po drugie zaprezentowane zostały wydarzenie wcześniejsze — atak wojsk koronnych na zamek i szaniec oraz ucieczkę żołnierzy przez Wisłę. Oczywiście jest, że nadrzędnym celem tego dzieła była funkcja propagandowa⁶². Autor by zaprezentować zdarzenie rezygnuje z przedstawienia planu miasta na rzecz widoku z prawego brzegu Wisły. Na brzegu eksponuje cały naczelny sztab obserwujący akcję odwrotu oraz wysadzenia zamku.

Forma dzieła jest typowa dla tworzonych współcześnie widoków miast. Twórcy często uzupełniali panoramę, pierwszym planem, w formie sztafażu figuralnego, zazwyczaj o charakterze rodzajowo-kostiumowym⁶³. Nie inaczej jest z dziełem Dahlberga. Przedstawił on horyzontalną panoramę Sandomierza i okolic. Jednocześnie na pierwszym planie prezentuje wojsko szwedzkie obserwujące z brzegu fascynującą i tragiczną eksplozję zamku. Pierwszy plan jest nietypowy, nawet dla samego twórcy. Forma zaczerpnięta jest z pierwszego planu bitew lub działań oblężniczych, gdzie prezentowano naczelne dowództwo z przybocznymi żołnierzami lub inne epizody wojskowego życia codziennego. Najczęściej pierwszy plan w grafikach Dahlberga jest najmniej wiarygodny, ma głównie charakter dekoracyjny, jednakże w tym przypadku wydaje się zgodny z rzeczywistością. Świadczy o tym triumf wygrywany przez muzyków oraz

⁶⁰ Riksarkivet (Stockholm), Dahlbergska Samlingen, E 3507, k. 596–596v.

⁶¹ Grundtriss der Stadt Brische in Littauwen, Krigsarkivet (Stockholm), Sveriges krig, 425: 5: 139; Kungliga biblioteket Stockholm, Kart- och planschavd. Handrit. vol. 41:16b, no. 10782.

⁶² W tym aspekcie należy oceniać twórczość zarówno Erika Dahlberga jak i Samuela Pufendorfa. Roberts M. *The Swedish Imperial Experience 1560–1718*. — London–New York–New Rochelle–Melbourne–Sydney, 1984. — S. 138.

⁶³ Gębarowicz M. — op. cit — S. 23.

obserwacja ewakuacji żołnierzy obserwowana przez najwyższe dowództwo szwedzkie, co jest potwierdzone nawet przez kronikarzy⁶⁴.

Panorama w swej formie nie jest statyczna. Dahlberg chętnie wykorzystywał dynamikę — oddając ducha wojny — ukazywał ruiny będące wynikiem ostrzału artyleryjskiego i pożaru⁶⁵. Całość kompozycji rozdziela Wisła. Dodatkowo autor łamie ten sztywny podział, umieszczając na Wiśle szkuty załadowane żołnierzami szwedzkimi oraz artylerię ostrzeliwującą miasto leżące po drugiej stronie rzeki. Tym samym zespala dwa z reguły niezależne od siebie ujęcia⁶⁶.

Autor z wielką precyzją przedstawił panoramę Sandomierza⁶⁷. Niektóre z obiektów podpisuje jak Kolegium Towarzystwa Jezusowego, Kościół św. Piotra, klasztor św. Pawła oraz św. Jakuba⁶⁸. Posiadamy do analizy porównawczej panoramę Sandomierza z analogicznej perspektywy z XVI stulecia⁶⁹. Główne obiekty podpisane są w obu grafikach: kościół św. Pawła, Jakuba, Piotra. Nieco odmienna perspektywa powoduje, że w pracy Dahlberga zamek zakrywa ratusz i Kościół św. Marii Magdaleny. W połowie XVII stulecia mamy nowe ważne obiekty z kolegium jezuickim na czele. Dzieło Dahlberga pieczołowitością i bogactwem detali prześciga wszelkie wcześniejsze źródła ikonograficzne dokumentujące Sandomierz. Aby się o tym przekonać wystarczy przeanalizować dobrze udokumentowane obiekty, które przetrwały do dnia dzisiejszego. Doskonale pasuje do tego zadania kościół pod wezwaniem św. Jakuba⁷⁰. Jest to bazylikowa świątynia romańska z nieproporcjonalnie dużym pozbawionym absydy prezbiterium. Do kościoła dobudowano dzwonnice, obiekt nie posiada

⁶⁴ *Jemiółowski M.* — op. cit. — S. 187.

⁶⁵ Zob. m. in. dzieło Dahlberga prezentujące Zawichost, gdzie ruiny zamku zostały wyeksponowane na pierwszym planie. Riksarkivet (Stockholm), Kart. o. ritn. utan känd provians, nr 634;

⁶⁶ Podobną koncepcję łączącą panoramę miasta z pierwszym planem jest rysunek Hansa Adelhausera «Widok Grodna» z 1567 r. przeniesiony na miedź przez Mathisa Zündt'a. Także w tym przypadku mamy do czynienia z panoramą miasta uzupełnioną na pierwszym planie powitaniem obcych poselstw przybywających na sejm. Artysta wykorzystał realne zdarzenie związane z tym ośrodkiem by nie tylko zaprezentować architekturę miasta, ale również ważny epizod z jej dziejów. *Gębarowicz M.* — op. cit. — S. 23–24.

⁶⁷ *Baliński M., Lipiński T.* — op. cit. — S. 297.

⁶⁸ Krótka charakterystyka tych obiektów: Słownik geograficzny. — S. 269 i n.

⁶⁹ Mowa o kolorowanym miedziorycie z pracy G. Braun, F. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, t. VI, Kolonia 1618 prezentujący Sandomierz i Biecz. Zob. *Levesque C.* *Journey Through Landscape in Seventeenth-Century Holland: The Haarlem Print Series and Dutch Identity*, Pennsylvania 1994. — S. 3–4.

⁷⁰ Opis tego obiektu: Chyla R. Sandomierz. Kościół św. Jakuba. — Sandomierz, 1999. — *passim*; *Florek M.* Kościół św. Jakuba i dawny klasztor dominikanów w Sandomierzu. Wyniki badań archeologiczno — architektonicznych // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. — 42 (1994), 1 — S. 3–25; *Galkowski J.* Kościół i klasztor dominikański p.w. św. Jakuba w Sandomierzu na tle architektury europejskiej połowy XIII w. // *Zeszyty Sandomierskie*. — 8, 2001, nr 13. — S. 27–0. Na uwagę zasługuje witryna internetowa dominikanów w Sandomierzu: <http://www.sandomierz.dominikanie.pl>.

wież, dach zaś wieńczy sygnaturka. Erik Dahlberg nie tylko doskonale wkomponował kościół w panoramę miasta, ale w stosunku do samego obiektu odniósł się z mistrzowską precyzją. Kościół umieszczony jest na wzgórzu pomiędzy kościołem św. Pawła a zamkiem odseparowanym dodatkowo wąwozem. Obiekt na rycinie przedstawiony jest z długim prezbiterium, wyraźnie zaznaczoną sygnaturką, a nawet dzwonnica.

Jeżeli autor z niezwykłą precyzją odnotowuje wszelkie cechy charakterystyczne, tej drugorzędnej dla grafiki budowli, dodatkowo ze znanstwem umieszcza nazwy własne obiektów, można sądzić, że panorama lewego brzegu Wisły jest wiarygodna. Dzięki temu jesteśmy w stanie ustalić nie tylko XVII wieczny widok Sandomierza z prawego brzegu Wisły, ale również odtworzyć ówczesny wygląd budynków nierzadko dziś nieistniejących. Na szczególną uwagę zasługuje kościół św. Piotra, który jak wynika tak z XVI jak i XVII wiecznej ryciny stanowił dominujący obok zamku obiekt w Sandomierzu⁷¹. Podkreślić należy, że analiza istniejących szkiców sugeruje, że szczególną pieczołowitością odwzorowywane były obiekty odnotowane z nazwy oraz szczególnie charakterystyczne. Raczej nie należy się doszukiwać doskonałych kopii wśród budynków będących tłem dla miasta — czyli kamienic, zabudowań mieszkalnych i gospodarczych. Obecność Dahlberga pozwalałaby na bardziej optymistyczną ocenę, gdyż jego szkice prezentujące panoramę miast odznaczają się nierzadko nadzwyczajną wprost szczegółowością nawet wśród zwykłych budynków mieszkalnych⁷².

Perspektywa ukazana w grafice powoduje, że większość miasta jest niewidoczna. Tym niemniej dziwią dobrze zachowane reprezentacyjne budynki miejskie. Jedyny obiekt doświadczony pożarem to leżący pomiędzy zamkiem a Kolegium Jezuickim kościół św. Piotra. Obiekt odwzorowany jest z dużą pieczołowitością: to bazylikowa, gotycka konstrukcja z wyeksponowaną ku rzece półkolistą absydą z czterema skarpami. Kościół jest pozbawiony dachu najwidoczniej w wyniku wcześniejszego pożaru. Dodaje to wiarygodności relacjom Jemiołowskiego, który wskazał, że Polacy podpalili budynki znajdujące się przy zamku z nadzieją na zaproszenie ognia u wroga. Tymczasem wiatr zmienił kierunek «z kościoła Panny Maryjej w kilka [chwil] na miasto z kościołami, klasztorami, kamienicami i ratuszem spalił, tak że ledwie w Sandomierzu całym dwie albo trzy chałupki i to co pod murem ocalały»⁷³. Z ilustracji wynika, że pożar nie był tak niszczycielski, zniszczony został jednak kościół św. Piotra. Na rycinie pozostałe budynki zachowane są w dobrym stanie, lecz prócz dymu wydo-

⁷¹ Ostateczny kres dla tego kościoła przyniósł pożar w 1813 r., osiem lat później został rozebrany. Słownik geograficzny, s. 271.

⁷² Riksarkivet (Stockholm), Erik Dahlbergs samling, C1-C2, nr 4, bl. 1.

⁷³ *Jemiołowski M.* — op. cit. — S. 186; por. *Kochowski W.* — op. cit. — S. 153. Odmienne: Słownik geograficzny. — S. 269, gdzie upatruje się zniszczenie kościoła pożarem wywołanym wysadzeniem zamku.

bywającego się z zamku wyraźnie widać kolejne ogniska pożaru. Najprawdopodobniej mieliśmy w Sandomierzu z dwoma następującymi po sobie pożarami, będącymi wynikiem podpalenia oraz wybuchu zamku.

Grafika ta stanowi niezwykle interesujące źródło historyczne, doskonale uzupełniające przekazy pisane. Dahlberg w pracy tej zrezygnował z naczelnej dyrektywy nowożytnego realizmu — jedności miejsca, akcji i czasu. Autor na jednej grawiurze umieścił kilka następujących po sobie zdarzeń. Wykorzystał dorobek «mianiery kontynuacyjnej», gdzie w jednej kompozycji plastycznej występuje kontynuacja wydarzeń przez połączenie następujących po sobie epizodów, co m.in. prowadzi do wielokrotnego ukazania wizerunku tych samych postaci w różnych przedziałach czasowych⁷⁴. Aby właściwie odczytać kolejność zdarzeń, należy odkryć klucz do którego stosuje się autor: może być to wielokrotnie pojawiająca się postać lub nietypowa forma dzieła. W niniejszej grafice są to przepływające przez rzekę szkuty. Autor kieruje wzrok obserwatora na pierwszy plan, gdzie nad brzegiem stoi król Karol X Gustaw wraz z ośmioma członkami naczelnego sztabu. Dahlberg podkreśla tę scenę umieszczając w dolnej części pracy kartusz z nazwiskami wodzów⁷⁵.

Obserwują oni statki odpływające z brzegu — co było na tyle ważne, iż przy tych obiektach autor umieścił napis: «Tres Scapha militibus repletae, qua flumine adverso ad littas H tendunt, presidariosq ex arce ralucut incotumes». Dahlberg podkreśla więc, że trzy statki załadowane żołnierzami wysłane zostały przez króla, by dopomóc załodze zamku w ewakuacji⁷⁶. Odnotowuje jednocześnie miejsce (punkt «H»), gdzie mieli oni przybyć. Znajduje się ono po drugiej stronie rzeki, gdzie droga z zamku i spichlerza prowadzi do nadbrzeża. Co ciekawe, autor umieszcza tam drugi raz trzy wysłane statki, które prowadzą ostrzał i cumują do nadbrzeża. W konsekwencji następuje ewakuacja załogi znajdującej się w zamku o czym informuje podpis umieszczony pod literą «D»: «Sueci sub Protribuno Törnschiöld, qui praesidiarios milites ex arce eductos Schaphis imponebant incolemesq od Regnem perduceb at». Dowiadujemy się zatem, że dowódcą odsieczy był Törnschiöld, który po wydostaniu się na brzeg wraz z żołnierzami wyprowadził obleżoną załogę. Scena na drodze «D» est trzecim chronologicznie uporządkowanym wydarzeniem na grafice. Tym samym wysłany przez króla ratunkowy oddział został trzykrotnie ukazany, w kolejnych etapach misji.

Akcja nie przebiegała bezproblemowo, kontratak strony koronnej przeprowadzony został z zachodniego nadbrzeża («E»). Działania Polaków załamały się,

⁷⁴ Najślawniejszym dziełem prezentującym w ten sposób rzeczywistość na terenie Rzeczypospolitej szlacheckiej jest «Bitwa pod Orszą». Jej cechą charakterystyczną jest trzykrotne ukazanie na płótnie hetmana Konstantego Ostrogińskiego. *Żygulski Z.* — op. cit. — S. 85–132; *Białostocki J.* — op. cit. — S. 80–98; *Herbst S., Walicki M.* — op. cit. — S. 33–67.

⁷⁵ W kolejności są to: 1 — Karol X Gustaw, 2 — Karol Magnus von Baden-Durlach, 3 — Filip von Sulzbach, 4 — Hans Christoffer von Königsmarck, 5 — Karol von Meklemburg, 6 — Clas Åkesson Tott, 7 — Jakub de la Gardie, 8 — Robert Douglas, 9 — Henryk Horn.

⁷⁶ Na nich miało przepłynąć 300 żołnierzy. *Carlson F.* — op. cit. — S. 154.

dzięki wojskom szwedzkim, które ufortyfikowały się w na wzgórzach na wysokości kościoła św. Pawła oraz św. Jakuba, opanowując jednocześnie murowane budynki stojące nieopodal Wisły. Autor odnotował na stokach liczną artylerię szwedzką, która ostrzeliwała siły Polskie podczas wycofywania się Szwedów («Tormēta Suedica ad defensionem arcis posita» — «G»). Czy była ona wyprowadzona z zamku, czy została przetransportowana na skutkach, trudno jednoznacznie ustalić. Niewątpliwie jednak rozmieszczenie statków na północnym brzegu wskazuje, że żołnierze z jednego statku opanowali wspomniane wzgórze. Dodatkowo dowództwo szwedzkie umieściło artylerię nad przeciwnym brzegu rzeki, by wspomóc w prowadzeniu ostrzału, co wyraźnie autor odnotował umieszczając na grafice napis: «Tormenta Sueciae in subsidium protrib Törn-schiöld disposita»⁷⁷.

Na rycinie odnotowany został, lecz nie został wyeksponowany, podkreślany przez pamiętnikarzy polskich, spichlerz leżący nad Wisłą. Był to położony na niewielkiej nadrzecznej skarpie, wysoki dwukondygnacyjny, murowany budynek przykryty dwuspadowym ostro zakończonym dachem. Przylega on do rampy prowadzącej z przystani do bramy miejskiej. Należy podkreślić obronny charakter budowli tak ze względów architektonicznych (okna znajdują się dopiero na drugiej kondygnacji) jak i z uwagi na położenie. Dziwi jednakże, iż stamtąd prowadzony ostrzał, kierowany był przeciwko Szwedom, tym samym wydaje się, że był on nie tylko obsadzony, ale i umocniony przez wojska koronne. Wbrew słowom pamiętnikarzy obiekt ten był zatem w posiadaniu Polaków. Gdyby było inaczej, cała akcja wycofania byłaby bardzo łatwa, nie wymagająca wysłania specjalnego oddziału, jedynie zaś przysłanie statków. Łącząc to z wojskami koronnymi zmierzającymi nadbrzeżem w kierunku drogi, należy uznać, iż Czarniecki wcale nie zlekceważył możliwości opuszczenia zamku przez załogę.

Ostatnim wydarzeniem, które musiało nastąpić już po całkowitej ewakuacji zamku, było wysadzenie zamku odnotowane literą «F». Ukazano go w momencie gigantycznej eksplozji, roztrzaskane elementy muru i ścian, latające odłamki skalne i ogromna, rozciągająca się na całym niebie kurzawa dymu wstrząsają swą wymową⁷⁸. Nawet wśród kronikarzy piszących wspomnienia po latach, gdy wydarzenia opisywane zatarły się w pamięci, to eksplozja ta stanowi kontrapunkt w omawianych wydarzeniach⁷⁹.

Opisane powyżej działania poprzedzone musiały być dwoma innymi odnotowanymi literą «B» i «C». Przedstawiały one atak wojsk Lubomirskiego na szwedzki szaniec oraz atak armii Czarnieckiego na zamek. Obie te pozycje pozostały w rękach Szwedów, po zajęciu miasta 27 marca przez wojska koronne.

⁷⁷ Działania te zostały również wyeksponowane w części opisowej pracy Samuela Pufendorfa (Sieben Bücher. — S. 159–160).

⁷⁸ *Jemiółowski M.* — op. cit. — S. 187 «stwierdzał: zamek ledwie nie wszytek [eksplozował — K.Ł.], bo tylko brama z jednym kątem została od miasta».

⁷⁹ *H.Ch. Holstena.* — op. cit. — S. 39–40.

Tym samym ukazują próbę zdobycia tych umocnień poczynając od 31 marca 1656 r. Dahlberg informuje nas o dowódcy szanca: «Castellum Tumultuarium ad defendendum Pontem, quod a Lubomirscio magnis viribus oppugnabatur sed a Suecis sub Capiteo Christer Carlsö magnanimier defendebatur». Trudno jednoznacznie ocenić, czy mamy do czynienia z obroną szanca 31 marca, czy też 3 kwietnia. W opisie u Samuela Pufendorfa zaakcentowano, że przed całą akcją przeprowadzono pozorowaną próbę budowy mostu. Wspomniany kapitan na czele 600 dragonów wyruszył z obozu i udał się pół mili w dół rzeki. Tam przeprowił się do szanca i rozpoczął konstruować most⁸⁰. Spowodowało to gwałtowny atak wojsk polskich (w opisie armii Czarnieckiego, nie zaś jak u E. Dahlberga Lubomirskiego⁸¹). Dzięki temu odwrócono uwagę nieprzyjaciela dając czas misji Törnskölda. Niezależnie od czasu rozgrywającej się akcji, grafika ukazuje, że przeprawa większych sił szwedzkich przez Wisłę przy wykorzystaniu mostu była niemożliwa. Nad brzegiem rzeki znajdowały się strome wzgórza, poprzecinane wąskimi parowami. Wzniesienia te pozwalały piechocie na prowadzenie bardzo skutecznego ostrzału. Pomimo fatalnego położenia kapitan Carlsson utrzymał pozycję, zmuszając siły koronne do pilnowania dwóch miejsc, co dawało przewagę strategiczną po stronie szwedzkiej.

Podsumowując, autor ukazał wydarzenia rozgrywające się w okolicach Sandomierza w sposób symultaniczny. Na jednym tle umieszcza najpierw nieudaną ofensywę wojsk Lubomirskiego i Czarnieckiego oraz przeprowadzoną 3 kwietnia akcję wycofania się wojsk szwedzkich. Na uwagę zasługuje trzykrotnie ukazany korpus Törnskölda w różnych etapach wykonywanego zadania. Można się również pokusić o spostrzeżenie, iż litery odnotowane przez Dahlberga począwszy od «A» skończywszy na «F» są uporządkowane chronologicznie. Źródło to więc nie pokazuje jednego wydarzenia, lecz odkrywa dynamikę działań wojskowych z pierwszych dni kwietnia 1656 r. Głównymi punktami scenerii jest sztab wojskowy wysyłający na skutkach oddziały oraz eksplozja zamku, co stanowi swoisty początek i koniec prezentowanych wydarzeń.

Oczywiście element propagandowy ma charakter fundamentalny, dlatego trudno określić rzeczywistą rolę Karola X Gustawa. Dahlberg nie miał jednak interesu fałszować męstwa kapitana Christera Carlssona Liljenberga oraz podkreślać ogromną rolę oberstlieutanta Jakuba Törnskölda, który skutecznie przeprowadził całą akcję⁸². Interesujące jest pominięcie komendanta zamku Sinclaira, nawet w kontekście realizacji fortelu, co może świadczyć o jego rzeczywistym niewielkim udziale w całym przedsięwzięciu⁸³.

⁸⁰ Pufendorfa S. Sieben Bücher. — S. 160.

⁸¹ To właśnie wojska Jerzego Lubomirskiego powstrzymały działania podjęte 31 marca. Opis ten zatem sugeruje raczej wcześniejsze wydarzenie. Por. Wimmer J. — op. cit. — S. 163.

⁸² Carlson F. — op. cit. — S. 153–154.

⁸³ Jest to zauważalne również w kontekście opisu Samuela Pufendorfa (Sieben Bücher. — S. 159–160).

Podsumowując, grafika «Gesta ad Sandomiriam» ma bardzo bogaty przekaz faktograficzny. Składa się na nie informacje pisane umieszczone w kartuszkach i samej ilustracji oraz przemyślany układ kompozycyjny. Cechą charakterystyczną tej pracy jest ukazanie wydarzeń w sposób symultaniczny. Jednocześnie analiza grafiki wykazała wysoką wiarygodność pracy Dahlberga, pomimo jego absencji na miejscu wydarzeń, co wynika z wykorzystania licznych szwedzkich źródeł ikonograficznych i pisanych.

Wysłanie oddziałów dowodzonych przez Törnskölda

Panorama Sandomierza

Ładowanie sztuk i wyprowadzenie żołnierzy szwedzkich z zamku

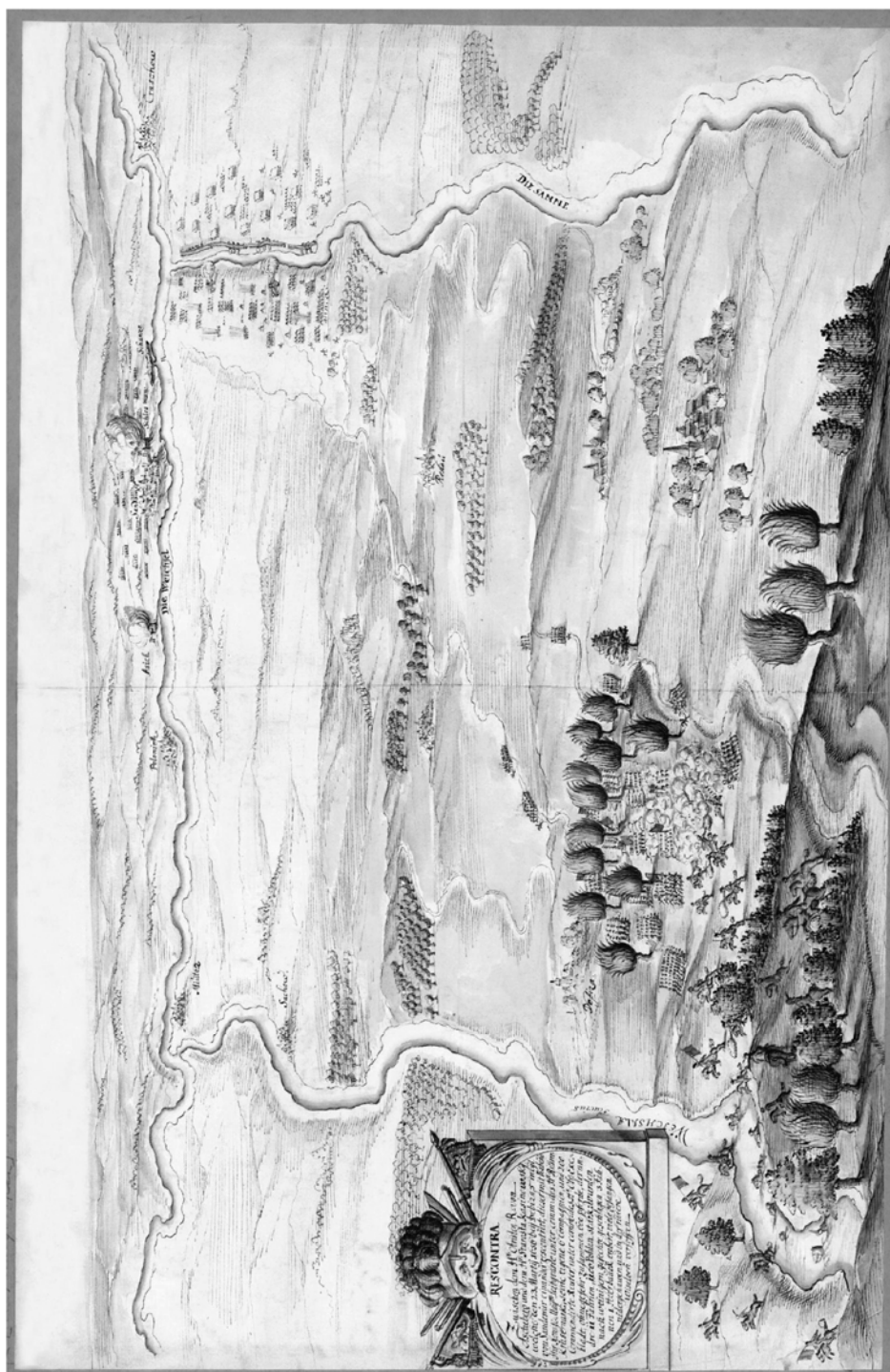

Triumf wojsk szwedzkich

Grafika Erika Dahlberga *Gesta ad Sandomiriam*

— całość (Krigsarkivet, 0425, 1656:6)

Mapa ukazująca zwycięską potyczkę Rutgera von Ascheberg pod Dębicą 2 kwietnia 1656 (Krigsarkivet (Stockholm), 0437:0020, 8:1)

Розділ IV
Джерелознавство

Дмитро Вирський

**Військова кампанія на Україні 1649 р.
в анонімному «Катафалку рицерському»
(1650)**

Стаття присвячена аналізу історичних даних про військову кампанію 1649 р. на Україні, що містить анонімна віршована пам'ятка середини XVII ст. — «Катафалк рицерський» (1650). Цей маловідомий текст прояснює чимало деталей козацько-польського протистояння.

Ключові слова: «Катафалк рицерський»

Статья посвящена анализу исторических сведений о военной кампании 1649 г. на Украине, которые содержит анонимная рифмованная памятка середины XVII в. — «Катафалк рицерський» (1650). Этот малоизвестный текст проясняет немало деталей казацко-польского противостояния.

Ключевые слова: «Катафалк рицерський»

The article analyzes the historical information about military campaign in 1649 in the Ukraine, which contains anonymous poetic work middle of the seventeenth century — «The Knight Catafalkque» (1650). This little-known text clarifies many details Cossack-Polish confrontation.

Keywords: «The Knight Catafalkque»

Цією статтею продовжуємо представлення хронікерських матеріалів початку Козацької революції середини XVII ст. в оригінальному творі, виданому анонімним сучасником описуваних подій — «Катафалк рицерський» («Katafalk Rycerski Wielmoznemu Jego Mości Panu Mikołaiowi z Dambrowice Firleiowi Staroscicowi Trembowelskiemu, Rotmistrzowi I. K. M.» з доданими практично самостійними творами «Kathastrophe Katafalku abo Zal po Zalu Wielmożnych Ich Mći. Jego Mości Pana Piotra z Dambrowice Firleia Starosty Trembowelskiego, y Iey Mości Paniey Jagnieszki z Hoczwie Firleiovey Starosciney Trembowelskiej, z śmierci Henryka Firleia młodszego Synaczka, który czternastego dnia, po Pogrzebie Starszego, umarł. XXX. dnia Maia, Roku Panskiego M.DC.XL.IX. Wieku swego Miesiąca trzynastego», «Pamiętka wieczney Slawy Iaśnie Wielmożnego Jego Mości

P. Andrzejia z Dambrowice Firleia Woiewody Sandomirskiego, Woysk Koronnych Hetmana»¹.

Видання, що стало предметом нинішнього аналізу, складається з трьох практично самостійних частин із власними назвами. Кожна написана з приводу смертей у 1649 р. представників родини Фірлеїв — Миколая Фірлея, сина старости теребовльського Петра Фірлея († перед 5.X.1650) (с. 1–75); зовсім немовляти (2–30.V.1649) Генріка Фірлея, молодшого сина того таки Петра Фірлея (с. 77–88); а також Анджея Фірлея, воєводи сандомирського і гетьмана війська коронного (с. 89–152).

Саме остання, третя частина твору — «Пам'ятка вічної слави ... Анджея ... Фірлея ..., військ коронних гетьмана» — і оповідає про військову кампанію 1649 р., ключовою постаттю якої і був А.Фірлей. Причому, наведена тут докладна хроніка подій рясніє фактами, досі не введеними до наукового обігу². Отже, звернемося до її тексту.

Отже, винуватцем нової війни, що розпочалася 1649 р., автор «Катафалку» оголошує Хмельницького. Козацького гетьмана, на його думку, спокушала мала кількість польського війська на Україні. Приводом до відновлення збройного протистояння стали дії кам'янецького каштеляна Станіслава Лянцкоронського, який у лютому 1649 р. підступив до Бару, чим порушив межу, яку козаки одноосібно визначили як кордон своєї території. Проти нього мобілізувались місцеві щойно покозачені повстанці — «усіх на нього тамтешньої околиці бунтівників рушив — шаргородців з уманцями, барян з брацлавцями, які, швидко до сотень і полків зібрані, побивали необережних».

Утім, під новим командуванням (після оповіді про неефективність польських воєначальників під Пилявцями, ця зміна керівництва свідомо підкреслюється автором «Катафалку»), жовніри діяли доволі успішно навіть проти чисельніших повстанців (щоправда, в рядах останніх, природно, здебільшого були слабко підготовлені новобранці). Причому, шляхетські вояки на повстанських територіях охоче давали волю своїй помсті.

Отже, все йшло до великої війни. Ще одним приводом для неї стала і страта Хмельницьким урядового посла — Якуба Смяровського³. Причому,

¹ Загальну характеристику цього видання ширше див.: *Вирський Д.С.* Анонімний «Катафалк рицерський» (1650) про початок Козацької революції (кампанія 1648 р.) // Укр. іст. журн. — К., 2012. — № 6. — С. 169–184.

² Останнім істориком, який докладно цікавився даними «Катафалку» про кампанію 1649 р., є гданщанин Марек Рогович. Його праця «Zbaraż 1649» мала вийти з друку в Польщі наприкінці 2012 р. Утім, чимало інтерпретацій польського військового історика на викладені події виглядають дещо тенденційно з української точки зору.

³ Я. Смяровський прибув з посольством до Чигирини близько середини квітня 1649 р., викрито його інтригу 21(11) травня, а страта його відбулася в п'ятницю, 11 червня 1649 р., вже після виступу гетьмана в похід.

про причину цієї страти (намагання посла організувати переворот і усунути Хмельницького від гетьманства) автор «Катафалку» мовчить.

Козацький гетьман, не чекаючи повного збору війська, вирядив частину полків вперед, аби вони організовували селянські повстання (тактика, що дала успішні результати в кампанії 1648 р.). Ось із цими козаками-диверсантами та повстанцями і мала спочатку впоратись польська армія, що під командуванням А.Фірлея заклала свій табір під Заславом (нині Ізяслав)⁴.

Битись з козацько-повстанськими силами вирушив (бл. 1 червня) загін ротмістра Лукаша Гулевича, старости звенигородського⁵. Він мав зіткнення «в полі» з неприятелем при Тарках⁶ і Судилкові⁷, а потім розбив значний ворожий корпус у Хлапотині⁸ (7 тисяч «заприсяглих козаків» плюс навколишні селяни спочатку були збиті з поля, а потім штурмом здобуті і міські укріплення самого Хлапотину). Напевно, дії у цьому напрямі мітили в основний опорний пункт козаків на Волині — Звягель (Новоград-Волинський). Під Хлапотином, за даними інших джерел, у бою 5 червня козаків очолював полковник Волинського полку зі Звягеля — Михайло Тиша (коли поляки, яких було 2 тис., з трьох боків запалили Хлапотин, козаки Тиші із втратами втекли через став — загинуло понад 2 тис. козаків; тієї ж ночі жовніри спалили Корчик⁹ «з козаками», в Хлапотині чи Корчику загинув Рашко¹⁰, один з козацьких старшин, поляки взяли як трофей кілька (11?) козацьких прапорів-корогв).

Інший шляхетський загін на чолі із полковником (командував вояками офіційного «пана» тутешньої околиці — кн. В.-Д.Заславського) і літинським старою Александром Суходольським успішно бився з козаками-

⁴ Сюди польська армія прибула 23–24 травня 1649 р. з Олики (де первісно зосереджувалось військо), пройшовши через Межиріччя.

⁵ За Твардовським, очолював це з'єднання Яцек Розражевський «з своїми великополянами і людьми лівськими [старости лівського Стефана Оборського]», а з ним були підрозділи Юрія Голуба, Яна-Владислава Клодзинського та двох Аксаків (брати — Ян і Габріель?). Автор «Війни домової» також чомусь вважає, що Тиша рухався від Сульжинець.

⁶ *Тарки* — неідентифікований населений пункт. Ймовірно, це с. *Ташки* Славутського р-ну Хмельницької обл. Саме під Ташками, за листом А. Киселя від 12.VI.1649 р., була перша сутичка загону Суходольського з козаками, ще перед боєм під Сульженцями. Є ще с. *Тайки*, Ємільчинського р-ну Житомирської обл., що недалеко від Загаля/Новоград-Волинського; а також с. *Тайкури* Рівненської обл. (тут був замочок Вишневецьких).

⁷ *Судилків* — нині село Шепетівського р-ну Волинської обл.

⁸ *Хлапотин* — нині с. Красностав Славутського р-ну.

⁹ *Корчик* — село Шепетівського р-ну Волинської обл.

¹⁰ Може, йдеться про *Гараська Яскевича*, лубенського полковника і «намісника гетьманського» у Звягелі? Але цей полковник згадується у джерелах і пізніше. Твардовський пише, що козацького старшину, якого поляки переслідували до Корчика, тут «знову упустили». За ним, саме тут жовніри і взяли ті 11 прапорів-корогв і «армату» (отже, відступ козаків до Корчика був ще організованим?).

повстанцями під Сульжинцями (нині Сульжин). Тут йшлося про усунення загрози від корпусу любартівського полковника Івана Донця¹¹, який рухався з метою захопити Заслав та боронити переправи на Горині, до того ж ще збирався захопити кн. Самійла-Кароля Корецького у його слабко укріпленому замку в Корці, чому мали допомогти і піддані князя, з якими козаки були «у порозумінні» (ймовірно, польська армія, зайнявши Заслав, якраз випередила цей наступальний рух). Бій цей, за даними інших джерел, відбувся раніше за хлапотинський, а саме 1 червня.

Автор «Катафалку» вважає, що Донець вів 50-тисячний корпус (два полки¹²). Він намагався «стоптати» табором війська Суходольського, але зігнаний з поля не зміг утримати й табору (окопаного), який лише обтяжив відступ для козаків, і річка, через яку відступали козаки, ще кілька днів «рум'яніла» їх кров'ю. Поляки здобули як трофей 22 прапори-корогви, тисячі возів і кілька гармат.

За іншими джерелами, поляки напали на козацьку сторожу і загнали її до табору, де козаків було з 5 або 6 тис. (є ще цифри 18 і 20 тис.), потім викликали підкріплення, зокрема, піхоту і артилерію з Заслава, розірвали табір і переслідували козаків до переправи та до міста, у якому і заперся Донець (полковник канівський?). Згодом, уже ніким не переслідуваний¹³ (поляки повернулися до Заслава), козацький ватажок відступив із Сульжинців (лише з третиною від початкового складу війська, за іншими даними, втрати козаків — від кільканадцяти сотень до 4 тисяч, дець зо 20 прапорів-корогв і 2 гармати).

Наявність у козаків значних запасів і мети стратегічного значення схиляє до думки, що Донець вів якраз полки, котрі Б. Хмельницький вислав на фронт попереду головного війська (утім, навряд чи у цього полковника було багато ветеранів, які вміли боронитися у таборі¹⁴). Поляки ж втратили лише десяток драгунів загиблими та мали кілька десятків поранених. Звідси вони

¹¹ *Донець Іван* — козацький полковник, особливо примітний на польському фронті (1649, 1655), герой повстання М. Пушкаря (1658), згодом переселився на Слобожанщину (1659 р. — полковник в Ахтирці, 1660 — колонтаївський полковник).

¹² Другим полковником з І. Донцем був *Михайло (Мисько) Таборенко* (?–1619–1652–?). Можливо, його слід вважати тут наказним миргородським полковником (є раніша згадка, що з Донцем йшов миргородський полковник Матвій Гладкий). За реєстром 1649 р. М. Таборенко — козак сотні Івахниченка Корсунського полку. У лютому 1652 р. він, як сотник Корсунського полку, входив до складу козацької делегації (на чолі з Герасимом Яцькевичем/Яскевичем) на сейм Речі Посполитої.

¹³ У листі А. Киселя є згадка, що після Суходольського до козаків увірвався Станіслав Гурський (ротмістр хоругви людей В.-Д. Заславського) та побив «кілька сотень» козаків, а потім люди пораненого калуського старости (Яна «Собіпана» Замойського) громили їх з тилу. Чи це ще опис бою під Сульженцями, чи вже епізоди переслідування відступаючих на Любар (Любартів) — неясно.

¹⁴ За А. Киселем, тут була лише покозачена чернь з полковниками із давніх козаків-запорожців.

спрямували надвечір під'їзд¹⁵ на Судилків і Шепетівку, які спалили, але козаків тут побито зовсім мало, бо вони, не приймаючи бою, швидко відступали (на Любар).

Здається, ці успіхи польської армії забезпечені були нівелюванням козацької переваги в піхоті (драгунів-піхотинців цього разу у поляків було достатньо, аби протистояти, принаймні, окремим козацьким корпусам) при домінуванні шляхетської кінноти, за відсутності татарських союзників козаків. Але ніде козаків не змогли примусити скласти зброю, отже дух їх війська зломлено не було.

Наступною ціллю армії А.Фірлея був Звягель, із здобуттям якого межиріччя Горині і Случ цілком перейшло б під контроль поляків. Як пише автор «Катафалку», козаки, «довіряючи валам міста Звягельського», у ньому збиралися «купити сили свого війська». Це доволі людне місто обсіло чотирнадцять тисяч козаків, а також околичне населення, яке бажало знайти захист за міськими стінами. Але гетьману А.Фірлею і тут військове щастя посмінулося. Здобувати Звягель він відправив полковника Кшиштофа Пшиемського. Той зігнав козаків з поля до фортеці, а згодом і її взяв штурмом, від якого залишки козацької залози втікали з підпаленого поляками міста мостом за Случ (тут їх багато через вузькість мосту та безлад потонуло).

До цього доволі скупого опису слід додати, що, за іншими джерелами, полякам тоді дійсно дуже пощастило із погодою, бо сильний вітер дозволив швидко запалити ціле місто, куди відступили з поля козаки і звідки вони успішно відбивалися. Корпус Пшиемського під Звягелем складався з його власного полку, де було 6 сотень-«компаній» німецької піхоти (драгунів), 9 кінних хоругв (вів Л. Гулевич?) та ще підрозділ (хоругва-полк) вояків В.-Д. Заславського (Острозької ординації) та кількесот «охотників» під проводом «козака Юська». До них також приєднався з власним приватним загоном кн. С.-К. Корецький (600 вояків з 4 гарматами). Коли польські війська 14 червня 1649 р. підійшли до Звягеля, козаки вийшли в поле. Поляки чекали, коли вони відійдуть від стін, але козаки не дали себе виманити задалеко. Тоді кіннота пішла в атаку і швидко загнала козаків до передмістя. Тут вже вершники нічого зробити не могли, а козаки за укриттями-барикадами шкодили полякам стрільбою. У наступ (також верхи) пішли дві «компанії» драгунів, які відтіснили козаків до міста. Тут вже

¹⁵ За С. Твардовським, тоді активізувався ще один польський загін, який зайнявся «іншими купами» козацькими. Його очолювали обозний коронного війська Мартин Чарнецький і Смогулецький (Мацей?). При них було кілька «корнетів» легкоозброєних драгунів. Йшли вони з Полісся на Степань, під якою була якась сутичка, успішна для поляків (гадаємо, йдеться про час до битви під Сульжинцями, ймовірно, тоді, коли А. Фірлей з військом рухався з околиць Олики). Потім Твардовський згадує про Судилків. М. Кучваревич пише про під'їзд на Судилків, не згадуючи Степані, з Чарнецьким у нього йдуть — Смогулецький, кілька корнетів Я. Розражевського і Миколай-Казимир Коссаковський.

драгуни спішилися і оглянули міські укріплення, які виглядали досить грізно. Отже, штурмувати їх було проблематично (а на пропозицію скласти зброю козаки відповіли, що краще будуть під кримським ханом, чим під поляками), то осаджуючі спробували використати вогонь — запалили передмістя, з яких пожежа, завдяки сильному вітру, перекинулася на місто. Козаки пробували гасити полум'я, але їх обстрілювали драгуни, і з цього нічого не вийшло. Тоді козаки самі підпалили в деяких місцях місто, аби створити перешкоду для переслідування, і мостом відступили за Случ. Послана в погоню польська кіннота гналася за ними три милі, знищуючи тих, кого наздогнала. За Случчю також захопили пустий козацький табір з возами і трьома гарматами.

Вірогідно, 14 тис. козаків у Звягелі автор «Катафалку» нарахував за листом-описом бою А. Фірлея — лише у ньому йдеться про 10 тис. козаків, серед яких було кілька сотень добрих стрільців з-над Дніпра і 4 тис. чернігівської піхоти, славної між козаками¹⁶ (автор «Катафалку» не відняв 4 від 10, а приплюсував — отримав 14). Цікаво, що попри трактування подій як розгром козаків, жодних цифр їх реальних втрат не подано, отже, напевно, більшості їх вдалося відступити (реляція пише, що погоня «козаків і здобич» упустила).

Далі автор «Катафалку» переходить до опису дій корпусу С. Лянцкоронського. Він первісно стояв табором під Кам'янцем-Подільським. Звідси вирушив до Меджибожа (власне, автор «Катафалку» порушує хронологію подій, спочатку був рейд на Остропіль, а потім повернення під Меджибіж), на який напали козаки. Останні бажали сквитатися за березневу поразку під Шаргородом і обложили у Меджибізькому замку полк місцевого пана Адама-Ієроніма Сенявського, старосту львівського і писаря польного коронного (на чолі цього полку стояв поручник Людвік Незабитовський). Йому товаришив «молодий» ротмістр Марек Гдешинський. Всього польських військ було 10 хоругв (1–2 тис. кінноти, мала б бути ще піхота із замкової залоги з «німців» — 5 «компаній» драгунів (500 солдат?) королівського регіменту полку Миколая Корфа). Але їм вдалося побити чисельніший корпус козаків (автор «Катафалку» лічить 7 тис. побитих і ще скількись потонулих при втечі на переправі).

Як відомо, з тим Меджибізьким погромом козаків загону брацлавського полковника Данила Нечая (чи були тут такі полки Кальницький і Уманський — неясно, але вірогідно) все не так однозначно. Поляки ж бо, які 25 червня

¹⁶ Ймовірно, це ті бл. 2 тис. козаків (на чолі з наказним переяславським полковником Андрієм Романенком та чигиринським сотником Тимошем Хмельницьким), які були у Гощі (з 20-х чисел лютого 1649 р.) «приставами» при А. Киселі, через якого йшли перемовини про мир з Військом Запорозьким. Вони, за словами Киселя, почувши про погром Донця під Сульженцями, сприйняли його як розрив переговорів і початок поляками війни. Відтак залишили Гощу і пішли до Загаля.

1649 р. прийшли рятувати місцеву залого, вдарили спочатку силами чотирьох хоругв з полку М. Остророга та хоругви військового стражника Яна Сокола, і їх козаки ледь не оточили і притисли до міста, так що Лянцкоронському прийшлося рятувати і цих (у нього, крім своїх було, 26 хоругв з корпусу А. Фірлея). Він вдарив на відкриті з поля шики козаків і відігнав їх до табору під містом (місто козаки на очах польської підмоги спалили, залого трималася в замку). Штурмувати цей табір (у підміському Звіринці, де козаки почали окопуватись) поляки не наважились. Почувши від бранців, що невдовзі можуть підійти основні сили Хмельницького і татар, вони евакуювали замкову залого і відступили до головної армії.

Далі автор «Катафалку» коротко згадує про захоплення Летичева, де поляки обмили «попіл» спалених тут повітових «книг» (майново-судової документації, яку понищили повстанці) «кров'ю свавільників», яких вдалося знайти. Далі жовніри Лянцкоронського пройшли через Старокостянтинів і Красилів на Остропіль. Тут, після кривавого бою, полякам пощастило примусити до капітуляції полковника Олександра Кривоносенка, сина М. Кривоноса. Автор «Катафалку» радіє не так страті місцевих повстанців, як «Ганьбі племені Кривоносого», бо саме на це славне ім'я щойно померлого козацького героя зібралася тамтешня «волость», яка, за свою завзятість, і піддана була польському «мечу».

Можливо, до поразки Кривоносенка (10 червня 1649 р.) призвела незвична швидкість рейду Лянцкоронського. Як писав один із спостерігачів, поляки (30 хоругв) рухались «способом лісовчиків», себто необтяжені возами. Через те допомога, на яку розраховував Кривоносенко, так і не надійшла. У полі його повстанці не встояли і сховалися за міськими мурами. Сам Лянцкоронський повідомляв, що у Острополі перебувало 12 тис. повстанців. Місто було взяте штурмом і спалене, за козаками лишився лише замок. Відтак, вже поранений Кривоносенко склав зброю — козакам, після виконання присяги в тому, що більше бунтувати не будуть, дозволено розійтися, видавши лише артилерію та прапори-корогви (козаки сплатили за себе також відкуп грошима).

Після цих рейдів, чуючи про наближення головних сил Хмельницького з татарами, поляки рушають до Збаража, де мали зійтися для подальшої оборони усі польові полки армії Речі Посполитої. Відтак, автор «Катафалку» бере «паузу», аби наново представити суперників — Хмельницького з його повстанським військом та вождів і старших офіцерів коронної армії.

Хмельницького зображено, як захопленого помстою хитрого полководця («силу» «фортелів» він проти Корони готує). Жалкує автор «Катафалку» за недалекоглядністю довоєнних «дозорців» на Україні. Вони, через свою «хтивість» до наживи, намножили в «українних господарствах» численні контингенти зваблених вольністю хліборобів, а також і гультяїв переховували. Усі ці вільні прикордонники і стали головною силою повстанців. Відтак, у тричі більше вояків за минулий — 1648 рік — мобілізував Хмель-

ницький до свого війська. І розбиті поляками полки швидко відродилися ледь не вдвічі сильнішими.

Характеристику вождів Збараської оборони автор «Катафалку» розпочинає з С. Лянцкоронського, меншого гетьмана коронного війська. Він, за оповідачем, вже довів свої полководницькі таланти у війні з козаками. Ще минулого року, у статусі галицького каштеляна він був обраний у Кам'янці-Подільському полковником. Маючи при собі кам'янецького старосту Петра Потоцького, Лянцкоронський вже не раз відзначився у боях з покозаченим повстанством («зібрані, громлячи купи хлопства несусвітнього — козацьким щастям так піднесеного, що вже і козаками самі лічилися, і панів підданства знати [уже] ніколи не мислили»).

Згадав автор «Катафалку» і героїство молодого сина С. Лянцкоронського — Збігнева, старосту скальського (щойно помер за мирного часу десь на рубежі 1648 і 1649 рр.). Він ж бо відзначився, коли з п'ятьма лише хоругвами на 20 тис. козаків вдарив (і, як вже згадував вище автор «Катафалку», 10 тис. з них поклав трупом). Де і коли це трапилося, неясно (можливо, ще 1648 р., бо, згадується, що цей успіх враховано, коли С. Лянцкоронському надавали командування над подільським корпусом і каштелянство кам'янецьке).

Зрештою, знову згадує гучні діяння С. Лянцкоронського як полководця в кампанії 1649 р. — березневі бої під Шаргородом і Лучинцями та червневий штурм Острополя. Його автор «Катафалку» прирівнює до Гектора Троянського (мотив порівняння облоги Збаража 1649 р. із облогою античної Трої взагалі-то доволі популярний в історичній літературі).

Далі йде шаноблива згадка М. Остророга, якого оповідач вважає не менш досвідченим, аніж С. Лянцкоронського. Цього магната автор «Катафалку» прирівнює до іншого героя «Іліади» — мудрого в радах Нестора, який мав дар мудрості від Афіни Паллади.

Наступним оспіваним героєм стає Александер Конєцпольський. Окрім згадки, що цей син гетьманський відновлює в бою славу батьківську, особа цього магната стає для автора «Катафалку» приводом згадати діяння Ахіллеса (названого тут «Pygthus», напевно, на згадку того, що так звався Ахіллес, переховуючись при дворі Лікомеда), «уславленого кривавим боєм», без якого не пали б стіни Трої.

Адам-Ієронім Сенявський окреслений як староста львівський, дідич на Сеняві і спадкоємець незабутньої слави Грановських. Він порівняний з Мемноном (племінником царя Пріама і вождем ефіопів, який прийшов на допомогу Трої проти греків у критичний момент по смерті Гектора).

Молодий Марек Собеський, староста красноставський, віншується автором «Катафалку» як гідний член грона вождів польського війська. Його ж бо слава батька (Якуба Собеського) надихала віддати молодість на службу Вітчизні, і наразі визнається, що як лицар він вже відбувся.

Відважний і у важких битвах досвідчений Миколай Корф зветься фахівцем з застосування вогнепальної зброї («вогністого» війська). Він прирівняний до Діомеда (якому ж бо все одно хто його суперник у «бою кривавому» — людина чи Бог).

Далі гуртом славляться інші польські офіцери — Яцек Розражевський, Миколай-Казимир Коссаковський, Аксак (Ян?), Тшицьєській («Trzyćieski» — Требінський (Александр?), поручник-командир хоругви воєводи брацлавського Владислава Мишковського?), Пігловський (Кшиштоф чи Ярош?), зрештою — Ієронім-Францішек Зброський (Збровський), який і загинув тоді, та Станіслав Понятовський, який також поліг під Збаражем.

Усіх польських офіцерів і солдатів автор «Катафалку» вважає гідними співів давнього Гомера. Рівні вони згаданим в «Іліаді» Уліссу-Одіссею, Патроклу, Сарпедону, Аяксу, бо малою купкою численного ворога стримали. Оповідач піднесено твердить, що «пропорція» військ поляків і їх суперників під Збаражем була 1:100.

Але випереджав усіх славою, на думку автора «Катафалку», князь Ярема Вишневецький. Він узагалі знаний оповідачу, як готовий проявити відвагу за будь-якої нагоди. Його любов до Вітчизни підштовхнула до Марсових діянь — на війну він тоді вийшов особисто, ще й племінника («синовця» — це Дмитро-Юрій Вишневецький) вивів та багаточисельний («людний») полк спорядив.

За ним згаданий загін приватних військ Яна Замойського, старости калуського. Їх «передню хоругву» очолював ротмістр Мартин Олесницький (з Белзької Олесниці), нащадок дідичів Криниці, добре знаних за мужність у своєму повіті (за що і уряди тут отримували). Другу хоругву очолював «зацний» Ян Дзик. А підрозділ драгунів, які «вогонь летючий метають» — Кулесса (Станіслав Кулеша?). Усіх їх Ян Замойський, нащадок двох канцлерів, прислав до збараського табору з полком Я.Вишневецького, а сам готувався битись при королівській особі, гуртував навколо себе дезорганізовані сили втікачів з-під Пилявців (він, дійсно, був помітний під Зборовом).

Далі автор нагадує, що Я.Вишневецький веде свій рід від великого литовського князя Ольгерда, який панував від Чорного моря до Балтики. Рівняє князя Ярему з давньогрецьким Ахіллесом, на якого Агамемнон покладав усі свої надії під Троєю і без якого перемога не судилася грекам.

Тут таки кілька панегіричних рядків присвячено племіннику і підопічному Я. Вишневецького — князю збараському Дмитру-Юрію (Дімітру-Єжі) Вишневецькому (19.XII.1631–28.VII.1682). Мовляв, юнак обертається у променях слави дядька і прагне наслідувати його у всьому.

Зрештою, роздавши усім сестрам по сергам, автор «Катафалку» починає оповідь про реальні бойові дії. Їх почали мобільні татари, які «в суботу» 10 липня 1649 р. спробували атакувати все ще «не з'єднаний» табір поляків. І спочатку військове щастя посміхалося нападникам, але Я. Вишневецький,

зрештою, з дозволу гетьмана Фірлея вийшов на бій і відігнав ворога, чим додав впевненості оборонцям табору.

Новий великий бій розпочався «у вівторок» — 13 липня. На штурм не таких вже і міцних табірних валів рушили практично усі козацько-татарські сили. Штурмуючі наступали, не лічачи втрат, і, здавалося, вже перемога хилилася до них. Тут знову відзначився Я. Вишневецький, який організував контратаку. Козаки відступили, а невдовзі прийшла і нічна темрява.

Після невдалого штурму Хмельницький провів раду, яка констатувала, що сил на подальшу облогу достатньо. Підтримувало козацького гетьмана в цьому рішенні і надходження численних повстанських підкріплень. Козаки почали копати рови, «нечувані шанці» та «небачені окопи» (їх починали копати «за тисячу кроків» і вели до валів польського табору). Автор «Катафалку» погоджується, що дії Хмельницького тут були «вірні» та ефективні (їх йому ніби самі античні богині помсти підказували).

Гігантський обсяг робіт схилив оповідача порівняти армію повстанців з персидським військом Ксеркса, яке збудувало величезний міст через Геллеспонт у поході на Грецію. Він пише — «ті війська Хмельницького матимуть не меншу славу» за свої капітальні облогові споруди. Утім, хвалить і польське жовнірство, яке і проти цього також встояло. На його думку, саме оборона Збаража надала королю час зібрати свіжі сили, з якими він дав відсіч і «скоротив упор» повстанців.

Та перебіг реальних подальших подій під Збаражем автора «Катафалку» не надихав, і він переходить на абстрактно-панегіричні теми. Порівнює А. Фірлея з римлянином Манлієм (Марк Манлій Капітолійський), який захищав Капітолій від галлів; спартанським царем Леонідом, який зі жменькою війська перекрив Фермопіли; римлянами — оборонцями містечка Казилина (на чолі з Марком Аніцієм), які призупинили похід армії Ганнібала на Рим.

Автор турбується, аби пам'ять про Збараську облогу була вшанована. Вважає, що жовніри-герої гідні кам'яного обеліска, яким ще Аполлон звик позначати місця славних подій. Згадує і приклад давніх римлян, які робили погруддя предків на пам'ять потомкам. До такої галереї славних предків, на думку автора «Катафалку», мають потрапити і згадані Збігнев Фірлей, і юний герой Пилявецької битви Миколай Фірлей, і сам пан воєвода-гетьман — Анджей Фірлей.

Меморіальний образ останнього автор «Катафалку» змальовує таким чином: «Стане сам ВОЄВОДА у блискучій кірасі. У котрого під ногою тут Московіт, тут Німець, тут свавільний Козак, втративши надію, густо кров ллє; тут суворий Татарин, шаблею погрожуючи, скривавлений у підземні падає пороги». Зрештою, оповідач перелічує знайомі йому античні і сучасні традиції вшанування пам'яті, зауважуючи, що А. Фірлей усіх подібних почестей наравду гідний. Свій твір автор також уподібнює обеліску чи то напису на обеліску, зробленого, аби у ньому справ Героя «пам'ять свіжа завше тривала».

Таким чином, «Пам'ятка вічної слави ... Анджея ... Фірлея ...», військ коронних гетьмана», що є третьою останньою частиною анонімного віршованого твору «Катафалк рицерський» (1650), містить чимало не введених до наукового обігу історичних фактів про військову кампанію 1649 р. на Україні (власне на Волині і Поділлі). Попри те, що головними героями твору є представники польсько-шляхетського табору, автор описує і дії українсько-козацьких повстанців, подекуди віддаючи належне їх воїнським талантам. Звертають на себе увагу також і намагання автора «Катафалку» вписати сучасну війну в «античну рамку», що за тогочасними уявленнями надавало респектабельності і «всесвітньо-історичного значення» всьому сюжету Козацької революції середини XVII ст.

Віктор Заруба

**Похід османського війська на Чигирин
влітку 1678 р. в щоденнику польського
посла С. Проського**

*В дослідженні проаналізовано похід османського війська на Чигирин
влітку 1678 р. на основі відомостей з щоденника С. Проського.*

Ключові слова: щоденник С. Проського, чигиринські походи, Геть-
манщина, І. Самойлович, П. Дорошенко

*В исследовании проанализирован поход османского войска на Чиги-
рин летом 1678 г. на основе сведений из дневника С. Проского.*

Ключевые слова: дневник С. Проского, чигиринские походы, Гет-
манщина, И. Самойлович, П. Дорошенко

*In the paper has been analyzed the Turkish Chygyryn campaign in the
summer of 1678 year on the basis of the diary of S. Pros'ky.*

Keywords: diary of S. Pros'ky, Chygyryn campaigns, Hetmanate,
I. Samojlovych, P. Doroshenko

Російсько-турецька війна 1676–1681 рр. стала першим відкритим широкомасштабним військовим конфліктом між Москвою та Стамбулом, поклавши початок їхньому тривалому двохсотлітньому протистоянню у боротьбі за українські землі. Тоді каменем спотикання у відносинах двох держав стало місто-фортеця Чигирин, яку 1676 р. правобережний гетьман і васал турецького султана Петро Дорошенко здав російській армії. Увівши до замку солдатський гарнізон, а до міста козацьку залогоу, Росія взяла під контроль придніпровське Правобережжя, чим демонструвала невизнання умов Журавненської угоди, за якою Річ Посполита відступила увесь цей край Османській імперії. Влітку 1677 р. військо сераскира (фельдмаршала) Ібрагіма-паші Шайтана вчинило спробу захопити Чигирин, але зазнало невдачі — поле бою і фортеця залишилися за князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем¹.

¹ Jorga N. Geschichte des Osmanischen Reiches. Nach den Quellen dargestellt. — Bd. 4. — Gotha, 1911. — S. 176, 180, 617.

Тому вже від осені 1677 р. Порта розпочала підготовку до нового походу. Керівництво імперії було налаштоване агресивно щодо Москви. Зі свого боку російські дипломати пильно стежили за діями противника, їхні інформатори та платна агентура Посольського приказу щедро постачали двір молодого царя Федора Олексійовича відомостями про турецькі наміри. Закрема, один лише великий і повноважний посол до Порти Афанасій Поросуков під час перебування взимку 1677–1678 рр. у Туреччині² зібрав важливий розвідувальний матеріал, зустрічаючися з константинопольським патріархом Діонісієм Муселімісом, молдавським господарем Антоніє Русетом, секретарем-перекладачем османського зовнішньо-політичного відомства греком Скарлатто, колишнім резидентом П. Дорошенка в Стамбулі С. Коваленком та іншими особами, яким щедро платив.

Вони повідомили, що 20 січня 1678 р. в Стамбулі відбулося засідання державної ради (Дивану) за участю султана Мехмеда IV Авджі*, який висловив бажання особисто прибути в дунайську армію і повести її на Київ, а взявши його, поставити гарнізони у великих містах на Дніпрі. В руслі політичного демаршу османського керівництва падишах нібито сказав: «Не лише Чигирин, а й усю Україну під владу візьму й державу свою далі розповсюджу»³. Великий візир і паші відмовляли свого володаря від подібних намірів, щоб у випадку поразки «сорому його величності не було від сусідніх государів». Султан погодився з цією слушною думкою і наказав відправити під Чигирин сераскиром великого візира Кара Мустафу-пашу. Якщо російсько-українська армія своєчасно, ще до приходу султанської армії, отабориться на березі Дніпра, то в бій з нею підуть війська під командуванням відомого і авторитетного полководця Каплан-паші з Анатолії.

Мехмед IV загрожував великому візиру усуненням з посади, коли той не здобуде Чигирин за 10 днів. Зі свого боку Кара Мустафа запрягнувся: «Якщо не візьму фортецю, то накажи мене стратити»⁴. За свідченнями секретаря французького посольства в Стамбулі Де ля Круа, султан був сповнений рішучості радше воювати за це місто двадцять років, аніж не відвоювати його в Москви. До того ж, новий головнокомандувач був ветераном багатьох походів 1650–1670-х рр., людиною цілеспрямованою і самовпевненою, «великим воїном з вельми діяльним духом», — як висло-

² Про його місію див.: *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. // Ученые записки Московского государственного университета. — Вып. 94. — М., 1946. — Т. 1–2.

* Авджі — мисливець. Падишах полюбляв полювання та гаремні розваги.

³ *Смирнов Н.А.* Россия и Турция в XVI–XVII вв. — Т. 2. — С. 145.

⁴ Российский государственный архив древних актов (далі — РГАДА). — Ф. 229 (Малороссийский приказ). — Оп. 2 (Книги Малороссийского приказа). — Ед. хр. 125. — Лл. 49–1123. — Л. 1115. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — АЮЗР). — СПб, 1885. — Т. XIII: 1677–1678 гг. — С. 634.

вився його сучасник-англієць. Зосередивши в руках велику владу, візир розумів, що утримає її лише за умови постійних перемог та триумфів.

Падишах наказав виділити із державної скарбниці колосальні кошти і до 1 квітня сконцентрувати в Північній Добруджі біля міста Бабадаг (Баби) всі військові сили для походу на Чигирин. Разом з сераскиром він на початку квітня вирушить зі Стамбула до Едірне (Адріанополя), потім до Баби, де залишиться на літо, армія ж піде через Буджак у Молдову до Сорок. Звідти Мустафа-паша вирушить або до Києва, або до Чигирини, — це питання залишили поки що відкритим. До прибуття сераскира на Дунай зборами війська призначено командувати булук-башу Кор Хусейн-пашу, а загальне керівництво покладено на санджакбея, коменданта Кам'янця-Подільського Алі-пашу. Бейлербеї висловлювали також наміри збудувати постійний міст через Дніпро й охороняти його до наступного походу, цього разу вже на Лівобережжя й Москву.

На початку 1678 р. для переправи армії споруджувалися нові та ремонтувалися старі мости біля фортеці Ісакча на Дунаї і навпроти фортеці Тігіна (Бендери) на Дністрі⁵. 7 квітня султан Мехмед і Диван ратифікували Журавненську угоду з Річчю Посполитою, забезпечивши собі безпечний тил. До Бендер на 30 галерах відправили порох, свинець, гармати, продовольство, амуніцію тощо.

Кульмінацією планованої кампанії став другий похід османського війська на Чигирин у червні–серпні 1678 року. Велике значення щодо вивчення його перебігу має збірник документів польського посла в Османській імперії Яна Гнінського*, котрий потрапив до Стамбулу саме тоді, коли поляки, за словами Збігнева Вуйцика, «шукали турецького союзу»⁶. Листування посла з королем Яном III Собеським, звіти про аудієнції, оцінка становища імперії в дипломатичних матеріалах знайшли відображення у документах посольської місії, видрукуваних Францішеком Пулаським 1907 р. у Варшаві⁷. Змістова частина збірки надає дослідникам інформацію, яку важко переоцінити, настільки насичена вона фактами як про військові дії, так і про сам похід,

⁵ АЮЗР. — Т. XIII. — № 122; № 147.

* Ян Гнінський — дипломат, посол сейму, державний діяч Речі Посполитої, сподвижник короля Яна Собеського. Маршалок сейму Речі Посполитої у 1659 та в 1665 рр. Брав участь у переговорах та підписанні мирної угоди в Оліві (1660). Воевода хельмінський (1668–1680) та мальборський (1680–1681), великий і повноважний посол до Османської імперії (1677–1679), коронний підканцлер Великого Князівства Литовського (1681). Учасник польсько-шведської та польсько-турецької війн, Віденської битви (1683). Великий землевласник. Помер у 1685 році.

⁶ *Wojcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji. Studium z dziejow polskiej polityki zagranicznej 1674–1679.* — Wrocław, 1976. — 249 s.

⁷ *Zrodla do poselstwa Jana Gninskiego, wojewody Helmskiego, do Turcyi w latach 1677–1678 / Wydal i przedmowa poprzedzil Franciszek Pulaski // Biblioteka ordynacyi Krasinskiich.* — Т. 20–21. — Warszawa, 1907. — 398 s.

особливо з огляду на цілковиту відсутність у нашому розпорядженні турецьких архівних джерел, які б відображували точку зору протилежної, ворожої Москві сторони. Документи також суттєво доповнюють свідчення російських приказних архівів (Посольського, Розрядного, Малоросійського та інших), сконцентрованих нині в Російському державному архіві давніх актів.

Найбільшу інформативну вагу для вивчення другого Чигиринського походу має уміщений в збірці «Щоденник експедиції з-під Ісакчі над Дунаєм його милості Самуеля Проськего мальтійського кавалера* до турецького табору під Чигирин при боці його милості візира Кара Мустафи-паші за резиденції у найяснішій Порті Отоманській року божого 1678», ведений його секретарем протягом 17 червня — 6 листопада⁸. Документ цікавий не лише з фактографічного боку, але і як матеріал для порівняння з щоденниковими записами полковника московської найманої служби шотландця Патрика Гордона⁹, котрі велися в російському таборі. В щоденнику описуються шлях султанського війська від військової бази на Дунаї в Ісакчі до Чигирина і у зворотньому напрямі, укріплення Чигиринської фортеці, стан турецько-татарського та московського військ, стратегічна обстановка і ведення тактичних дій обома сторонами в ті дні.

Зазначимо, що автор робив записи не завжди по гарячих слідах подій, про що свідчать певні хронологічні зміщення, забігання наперед тощо. В цілому ж щоденник детально і точно описує пересування турецької армії, що підтверджується іншими джерелами.

Готуючись до походу, візир наказав вислати ще в середині травня для проведення рекогносцировки і розвідки шляху на Чигирин з Буджака авангард яничарів Алі-аги у складі трьох сотень. Той взяв у Кишиневі у козацького гетьмана Юрія Хмельницького в провідники його полковника Івана Яненка з загоном у 20 козаків і 30 татар-липок. Перейшовши Дністер, вони здійснили рейд до р. Синюхи, ретельно описавши місцевість. Алі-ага з яничарами повернувся назад, а І. Яненко зі своїми людьми рушив на розвідку під самісінький Чигирин. Однак 13 червня біля Бежбайраку на загін випадково напав чамбул білгородської орди, прийнявши його за розвідку гетьмана І. Самойловича.

12–13 червня турецьке командування переправило армію під фортецею Ісакча через Дунай і розташувало її табором на лівому березі ріки. Звідси

* Тобто, нагородженого орденом мальтійських лицарів (госпітальєрів) Святого Іоанна Єрусалимського, або Мальтійським Хрестом.

⁸ Zrodla do poselstwa ... — № 129. — S. 359–378. Щоб уникнути плутанини, всі дати подаємо за новим стилем, як і в щоденнику

⁹ *Gordon P.* Tagebuch des generalen Patrick Gordon war den seiner Kriegsdienste unter des Schweden und Pollen vom Jahre 1655 bis 1661, und seines Auenthaltes in Russland vom Jahre 1661 bis 1699. Zu ersten Mals vollstandig veroffentlich durch M.A. Obolenski und M.G. Posselt. — Moskau–St.Petersburg, 1849. — Bd. I. — Th. 1: (1635–1661). — Th. 2: (1661–1684). — 67+671 s.

14 червня Кара Мустафа-паша вирушив у похід на Чигирин¹⁰. Коли турецькі полчища рухалися похідним табором, і до них щодня вливалися молдавські, валаські, буджацькі і кримсько-татарські підкріплення, це справляло незабутнє враження на того, хто за цим спостерігав.

Второваним битим шляхом протягом 14–21 червня табір рухався буджацькою рівниною між озерами Кагул і Кугурлуй, а далі понад озером Ялпуг, проходячи тодішні волоські і татарські села Тоткурешла (Туркурешла), Кабаківі, Кіркеї, Скамбелес. Сьогодні ця дорога іде територією Ренійського та Болградського районів Одеської області від села Новосільське до Болграду, а далі через Тарутине, Березне і Бородіне до містечка Кеушень (тоді село Каушани) Республіки Молдова.

22 червня візирський табір зупинився на відпочинок вже у Молдавському князівстві в селі Каушани, звідки прямим трактом після чотиригодинного переходу увійшов до Тігіни. Протягом 24–31 червня Кара Мустафа неквапом переправляв війська на лівий берег Дністра до села Хорніки та містечка Провадей, в район сучасного міста Тирасполь.

На Дністрі на з'єднання до армії великого візира прибула татарська Білгородська (Буджацька) орда. Її очолював мурза бей Джан-ага, котрий привів, за одними даними, 20, за іншими — 40 тисяч шабель¹¹. Тут же дочекалися прибуття гармат і амуніції, які були відправлені кораблями з Варни.

1 липня паші з васалами рушили у південні подільські степи, плануючи за два тижні досягти Чигирина. 2 липня вони прийшли до озера Жовтого, куди прибув ханський посланець, який повідомив, що кримському війську на дніпрових переправах завдають ударів запорожці, надіслані кошовим отаманом Іваном Сірком. Кара Мустафа негайно ж відрядив назустріч ханові Мурад-Гіреєві чотирох пашів з трьома тисячами яничарів.

Кримський хан попереджав султана листовно також про можливий активний спротив з боку Москви, яка не допустила минулого року Ібрагімапашу взяти навіть незначний (якщо порівнювати, наприклад, з Кандією) чигиринський замочок. Він писав, що не можна урівнювати сили Польщі та Росії. В Речі Посполитій відсутні порядок і дисципліна, там кожен шляхтич вважає себе рівним своєму королеві. А в московського царя «на всякое его повеление не токмо силы московские и казацкие, но и бусурманские всегда готовы»¹².

Протягом 3–10 липня турецька армія ішла маршем далі, диким степом Єдисанської орди, під палаючим сонцем, без води, здійснюючи щодня шестигодинні переходи. Візир наказав волохам і молдаванам викопати попереду по дві тисячі криниць, аби не дати всім загинути з безводдя. Табір переходив

¹⁰ АЮЗР. — Т. XIII. — № 127; № 142.

¹¹ Там же. — № 157. — С. 695, 697.

¹² Там же. — № 148. — С. 643.

через ріки Кучурган, Середній та Великий Куяльник, Тілігул і Чичиклію, які влітку пересихали.

Кількість турецько-татарського війська, через суперечливі свідчення різних джерел, точно встановити наразі неможливо. Можемо лише висловити власні припущення та міркування, проаналізувавши наявні матеріали. Зокрема, Де ля Круа вказував, що турецькі полчища, які рушили на Чигирин, в загальній кількості складали 80 000 чоловік¹³. А. Поросуков 1 березня писав у Приказ, що війська у султана і візира в обозах: яничар 3 000, чаушів 18 000, верблюдів 80 000, наметів 5 000. Патріарх Діонісій говорив послам Росії, що турків буде небагато, не більше 26 000, волохів, сербів, молдаван, болгар — до 10 000, основну ставку роблять на татарську кінноту. Але буде дуже багато різної обслуги.

За іншими даними російського командування, у ворога було 30 тис. солдатів, 3 тис. яничарів, 15 тис. волохів і молдаван, 10 тис. албанців і сербів, 50 тис. татар і 117 різнокаліберних гарматних стволів. Полковник П. Гордон записав до свого щоденника дані, наведені сербом-перебіжчиком, за якими у турецько-татарському війську налічувалося «15 000 яничар і стільки ж вояків, званих сеймени, 15 000 піонерів^{*}, 30 000 сипахів придворної кінноти, іншої гвардії 15 000, при артилерії та бойових припасах 2000, з господарями або князями Молдавії і Валахії близько 10 000 чоловік. 8000 підвід і 5000 верблюдів навантажених бойовими припасами і військовим інструментом, 8000 погоничів і 100 000 підвід з провіантом; погоничі, візники, піонери і багато інших — всі християни, зігнані з європейських володінь турків. Сили кримського хана з його татарами — 80 000. У них є 4 величезні гармати, які тягли 32 пари буйволів кожну, 27 інших важких гармат різних розмірів для батарей, 130 польових гармат, 6 мортир, що стріляють гранатами по 120 фунтів, і 9 менших, що стріляють гранатами по 30–40 фунтів і більше»¹⁴.

Тобто, за цими відомостями в загальній кількості виходить 102 000 воїнів. І якщо відкинути інженерні частини, то вийде 87 000 — майже стільки ж, як і у Де ля Круа. На підставі різних реляцій П. Гордон переніс до щоденника також імена пашів, які були під Чигирином впродовж літньої облоги. На його думку, це ті ж воєначальники, які потім воювали з Кара Мустафою і під Віднем влітку — восени 1683 року: «Емір-паша Аданський, Хусейн-паша Болуський, Кара Мехмед візир-паша Діарбекірський, Мустафа Візир-паша силістрійський, Халіль-паша Сіваський, Ахмед-паша Марамо-

¹³ De la Croix. *Guerres des Turcs avec La Pologne, La Moscovie et La Hongne*. — Paris, 1689. — P. 189.

^{*} Піонери — інженерні війська.

¹⁴ Гордон Патрик Леопольд. *Дневник. 1677–1678 / Перевод и примечания Д.Г. Федосова. Ответственный редактор М.Р. Рыженков*. — М., 2005. — С. 54. Переклад з російської наш.

рошський, Хасан-паша Софійський, Хусейн візир-паша Дамаський, Хієз Алі-паша Текійський, Бекір-паша Алеппський, Осман-паша, Хасан-паша Амрїтський, Ібрагім Арасп візир-паша Будайський, Ахмед візир-паша Темешварський, Хайдер-паша Боснійський, бей Великого Каїра, Шейх-огли Ахмед-паша Агрїйський. Окрім того, Каплан-паша, Ерцек-паша, Ескішер-паша і Делефер-паша»¹⁵.

Він також пише, що «візир Кара Мустафа-паша (якого призначено великим візиром ще у жовтні 1676 р., по смерті Фазила Ахмеда-Кепрюлю, чийм каймаканом, тобто заступником, він був до цього), має верховну команду, Діарбек Каплан-паша, другий по сану, захворів на Дунаї, і Осман-паша — третій з начальних осіб»¹⁶.

За ще одними свідченнями, турки мали 120 тис. вояків і 175 гармат, а в обозі — 8 тис. возів, 5 тис. верблюдів, 8 тис. погоничів (головним чином християн — сербів, арнаутів, болгар, греків, волохів, молдаван), 10 тис. возів із харчами. В інших джерелах називається від 90 до 140 тис. турецько-татарського війська¹⁷. Наприклад, компанієць полку Якова Павловського, надісланий І. Самойловичем ще на початку року до Туреччини шпигуном, волох Олександр Лук'янов, повернувшись із розвідки сказав, що: «Турского войска пехоты будут тысяч с 10, конницы тысяч с 70; обоего конницы и пехоты будет тысяч с 80, а волоского и мултянского тысяч с 5. А кто имян паши и сколько их числом, того не ведает. А везиря зовут Кара Мустафа паша. Да с ними ж белгородской орды с 20 000. В турском войске 10 пушек болших, а подо всякою пушкою шло 10 буйволов, весом ядро будет по пуду; да 60 пушек полковых, да 5 пушек верховых; а сколько с ними пороху и свинцу, того не ведает»¹⁸.

Польський посол Ян Гнінський у звітах королеві Яну III зазначив: «13 червня візир перейшов міст через Дунай і 17 червня вирушив на Бендери, але сили мав дуже малі: до 15 тисяч кінноти, а відважних воїнів серед них (тих, що зуться шаленими) — не більше тисячі. Разом з тими, що при віслюках, мулах та верблюдах, може, й набереться 50 000; яничарів — десь близько 4 000 чоловік. Пашів усього п'ять, хоча, як правило, сераскір їх веде не менше дванадцяти; беїв п'ять, а паша повинен мати 20 беїв; кілька бойових хоругв — десь по 400 чоловік у кожній. Величезний обоз, котрий тягнеться за військом більш ніж на милю, і верблюди під знаменами, яких є

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ *Гордон Патрик*. Дневник генерала Патрика Гордона, веденный им во время его шведской и польской службы от 1655 до 1661 г. и во время его пребывания в России от 1661 до 1699 г. — Ч. 2: (1661–1684) / Перевод с немецкого М. Салтыковой. — М., 1892. — С. 175; АЮЗР. — Т. XIII. — № 145–157.

¹⁸ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148. — С. 641.

мабуть 15 000 та стільки ж мулів, — все це і створює враження грізного й сильного війська»¹⁹.

Трохи згодом, 16 червня, він писав з Ісакчі, що сили турків невеликі. Уся їхня надія на татар, хоча військові дії сераскир хоче завершити за 60 днів. Турецьке командування не виключає можливості походу на Канів та Київ. Повернутися в Ісакчу на Дунай Кара-Мустафа передбачає десь 1 листопада²⁰.

Олександр Лук'янов, як і Ян Гнінський, теж говорить про видиму чисельність армії візира: «Турское войско славно обозом, верблюдами, катырями, потому что у турченина будет запасов у обычного человека телег по 5 и по десяти, а у паши возов по 30 и по 40 и 50 и болши, а у везира телег тысяч две бывает, и на станах на начлегах ставитца не по московски и обозом, а куренями, всякой при своих пожитках; и крепостей никаких, oprичь караулов обезжих, нет»²¹.

Секретар С. Проського 30 червня повідомляє дані лише про кількість війська окремих воєначальників і констатує, що разом з татарами їх набереться до ста тисяч. Він також записав до щоденника перелік наявних на той день головних воєначальників: «Найзначніші паші та беї, які вже були з нами в таборі, такі: Ахмет-паша з Анатолії, Ахмет-паша з Сивару, Халі-паша з Караманії, Смаїл-паша з Адини, Сеїд-оглу Ахмет-паша з Текії із Ментесу, Емір-паша з Мурассу, Єнтур Хусейн-паша з Еміру, Кара Мехмет-паша з Халепу, Капхис-паша з Бурси, Халі-паша з Румелії, Гяур Хусейн-паша з Силістрії, Ахмет-паша з Нікополя, Делі-паша з Хізрену, Атавіс-паша з Салонік, візирський тефтердар Ахмет-паша з Боснії з іншими під своєю командою; Чакол-паша, Бонік-паша, Дзіахмет-паша, Алаї-паша, Мустафа-паша, Хафіс Ахмет-паша, Ніде-бей, Босна-бей, Місир-бей, Елі санджак-бей з Азії, санджак-бей з Румелії; також й інших багатьох беїв бачили, але дізнатися їхні імена і кількість людей зможемо хіба вже в обложному таборі»²².

Він також констатує, що булук-баші мали 110 стволів (80 великих і 30 мортир). Молдавський господар Антоніє Русет привів до візира 4 тисячі, а валаський господар Георгій II Дука — 8 тисяч вояків²³.

13 липня на допитах в Малоросійському приказі полонений турок Магмет-ага дав такі свідчення про турецькі сили (без корпусу Каплан-паші, який хворів і прибув пізніше): «Тефтердарь-паша имеет 3 000 возов всякого запасу. Янычань сказывает 20 000, спагов с красными чалмами 27 000; 4 полка: 1-й с красными, 2-й с зелеными, 3-й с белыми, 4-й с желтыми

¹⁹ Zrodla do poselstwa... — S. 358.

²⁰ Ibid. — № 129. Так воно і сталося — турецьке військо повернулося до Ісакчі 1 листопада.

²¹ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148. — С. 641.

²² Zrodla do poselstwa... — S. 366.

²³ Ibid. — № 129.

знаменами; тех всех вместе с 10 000 сказывают. С везирем под Чигириным пашей с 15: Сейды-паша, Эмир-паша, Кара Магмед-паша, Осман-паша, Улу Гусейн-паша, Дели-паша и иные. Хан, нурадын-салтан и Аджи-Гирей салтан со всеми ордами. А с теми пашами вышереченными с 20 000 турков»²⁴.

24 жовтня полонений Мустафа Маданов називав у Приказі уже дещо інші імена та цифри: «А имяны пашей: Али-паша, Усман-паша, Эмир-паша, Кара Магмет-паша, Каплан-паша, Делевор-паша, Агмет-паша, дефтердарь Магамет-паша, и войска их всякого с теми пашами было тысяч со сто и болши»²⁵.

Ще один полонений росіянами вояк турецької армії грузин Сеїд тоді ж сказав, що «войска турецького было 140 000», а гармат великих і малих візир мав від 80 до 90²⁶.

Отже, наведені дані кількісно оцінюють турецьку армію від 80 до 200 тис. чоловік, що дає підстави вважати, що у Кара Мустафи було близько 120–130 тис. війська разом з ханською кіннотою, васалами та різною обслугою, а гармат 115–120 одиниць²⁷. Воєначальниками, полководцями та керівниками окремих підрозділів були: Алі-паша, санджакбей з Караманії; Алі-паша, санджакбей з Румелії; Алі-паша Текійський з Хієзу; Алі-паша, санджакбей з Азії; Атавіс-паша з Салонік; Ахмед-паша з Анатолії; Ахмед-паша з Боснії, візирський дефтердар; Ахмед-паша з Нікополя; Ахмед-паша з Сивару; Ахмед-паша Мараморошський; Ахмед-паша Сеїд-оглу Текійський з Ментесу; Ахмед-паша Темешварський, візир; Ахмед-паша Шейх-огли Агрійський; Ахмет-паша Хафіський з Бурси; бей Великого Каїра; Бекір-паша Алеппський; Бонік-паша; Делі-паша з Хізрену; Діахмет-паша; Емір-паша Аданський; Емір-паша з Мурассу; Ерцек-паша; Ескішер-паша; Ібрагім-паша Будаїський з Араспу, візир; Ісмаїл-паша з Адини; Каплан-паша Діарбекірський; Кара Мехмед-паша Діарбекірський, візир, дефтердар; Кара Мехмед-паша з Алеппо; Кара Мустафа-паша Мерзіфонлу, великий візир; Місир-бей; Мустафа-паша Силістрійський, візир; Ніде-бей; Осман-паша; Хайдер-паша Боснійський; Халіль-паша Сіваський; Хасан-паша Амрїтський; Хасан-паша Софійський; Хусейн-паша Болуський; Хусейн-паша Гяур з Силістрії, Хусейн-паша Дамаський, візир; Хусейн-паша Єнтаур з Епіру; Чаколь-паша.

Під час облоги у таборі великого візира також перебували зі своїми військами: кримський хан Мурад-Гірей, господар Молдавії Антоніє Русет, господар Валахії Георгій II Дука, князь Трансильванії (Семиграддя) Міхай I Апафі, мурзи і беї Єдисанської, Ногайської, Буджацької та Добруджанської татарських орд. Український гетьман Юрій Хмельницький з невеликим

²⁴ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148. — С. 635.

²⁵ Там же. — № 157. — С. 692.

²⁶ Там же. — № 157. — С. 695.

²⁷ Там же. — № 145–157; *Гордон Патрик*. Дневник генерала Патрика Гордона... — С. 145.

загоном знову, як і в попередньому році, йшов на рідну землю під вартою яничарів: «Юраско Хмельницький при везире в войске, а при нем козаков и волох человек со сто, и держить его везир при себе близко и около его беспрестанно караул. Ездить ему, oprичь везира, нукуды неволно, а к везирию ездит он по призыву за караулом же. А казаки у него те, которые отпущены из неволи от турков; и отзываетца он сармацким князем по неволе, как ему велять писатца, так и пишетца; а рад бы он тому, как бы ему из этой проклятой неволи уйти. Астаматенко и Коваленко при Юраске, и держатца при нем также по неволе, что детца им негде»²⁸.

Він мав у розпорядженні козацький загін, за різними даними, від 120 до 400 осіб, генеральних радників — писаря Євстафія Астаматія та осавула Сидора Коваленка, а також кількох полковників, своїх далеких родичів: Івана Хмельницького, Івана Яненка та Павла Апостола-Щуровського. Вони навіювали турецькому командуванню хибну думку, нібито козаки і жителі Чигирини здадуть місто без бою і, як і за П. Дорошенка, будуть раді служити султану: «Турские войска ратных людей велми похваляют и боятца их крепко; толко под Чигирин пришли для того, чая то: либо де также похвалбы их убоясь, что и поляки под Журавнами, не бився с нами, покиня город, побежать. Астаматенко и Коваленко те речи туркам и вмещают, что ратные люди битья с ними не будут, кой час они придут, тот час, покиня Чигирин, побежат. По тем речам турки под Чигирин и пришли, и ныне Астаматенко и Коваленко при турках теми своими поступки и живут»²⁹.

Здійснивши виснажливий марш Диким полем, 11 липня військо Кара Мустафи прибуло до Південного Бугу і стало табором біля Піщаного броду (нині район села Іванівка поблизу Первомайська Миколаївської області). З 11 по 14 липня воно відпочивало і повільно переправлялося на лівий берег Бугу по заздалегідь наведених мостах і підготовлених переправах. 16 липня, залишивши на Бузі двох беїв з корпусом бійців охороняти переправи, армія вийшла на вторований татарами Кучманський шлях і впродовж трьох днів пройшла верхів'я ріки Інгул, Чорний ліс, за 25 верст від Чигирини³⁰ проминула Чорний шлях, 18 липня добралася до Мотрониного лісу й отаборилася між сучасними селами Іванівка та Вершаці Чигиринського району. Компанієць О. Лук'янов похід до Чигиринської фортеці ворожих військ представив по-своєму: «А как из-под Тягина пошли к Чигирину, и слух таков в войске был, что им идти под Киев, да не пошли, а для чего не пошли того не ведает; а пошли под Чигирин [...]. И как везирь пошел из местечка Провадей, то все шол до Богу реки не отдыхая; а на реке Богу стоял два дни для того, что через реку Бог делали мост; а как мост через реку Бог сделали, тотчас перешед, пошел к Чигирину наскоро для того, что у них слух таков

²⁸ Там же. — № 148. — С. 643.

²⁹ Там же. — № 148. — С. 643.

³⁰ Там же. — С. 626.

был, будто Чигирин покинут, пуст, и ратных людей великого государя в нем нет, и им бы пришед Чигирин построить и осадить Юраска Хмелницкого; а про ратных царского величества людей слух у них не был»³¹.

Між 16 і 17 липня до візира на марші приїхав ханський гонець з частиною кримсько-татарського війська, котрий сповістив, що Мурад-Гірей таки уклав мирну угоду із кошовим І. Сірком, який пообіцяв не втручатися у російсько-турецький військовий конфлікт і пропустив армію хана з Криму. Тож тепер його кіннота спішно прямує до обозу візира на з'єднання.

За свідченнями полонених яничарів, ніби вже тоді прибув і сам хан: «А с ханом они сошлись на Буге за шесть дней не доходя Чигирина»; «хан кримський з'єднався з візиром на лівому березі Буга і було з ним орди з 40 000»³². Секретар С. Проського датує цю подію вісімнадцятим липня, зазначаючи, що візир прийняв хана дуже радо, влаштувавши на його честь великий бенкет. На ханських синів і дванадцятьох мурз покладено візирські каптани³³. І, як говорили згодом яничари, усю війну «хан крымской с везирем был в совете!»³⁴ Дещо по-іншому інформує про зустріч візира та хана Олексій Лук'янов, який теж був її свідком: «Хан пришол под Черним лесом на реке Ингуле, а с ним орды пришло только тысяч с три для того, что орда идет позади его. Хан прибежал к везирию вслед по его посылке наскоро. И как пришли турки к Черному лесу, и в обозе у турков учала быть поголовка, что в Чигирине ратных людей 47 000 пехоты и на Днепре ратные люди есть же в том месте, где были и в прошлом году, а в Крылове также войска 47 000 для того, чтоб орды не перепустить через Тясму. И турки, слыша такие государские великие войска, ужаснулись и учали быть в великом страху и под Чигирин пошли боязливо»³⁵.

Відтак, ставши під Мотрониним лісом, візир послав з маршу під Чигирин Гяур Хусейн-пашу з 4 тис. турків і 8 тис. татар, а також молдавські і валаські військові підрозділи навести мости через ріку Ірклій, підготувавши переправу для гармат, і розмітити табір. О. Лук'янов, який тоді ще був у таборі візира, свідчить про це так: «Июля в 8 день*, в понедельник, прошед Черный лес, послал везир наперед себя пашу [...], а с пашею турков тысяч с три, да их волоское и мултянское войско с 5000 на реке Ирклеевке, от Чигирина с версту, мосты делать для переправы через ту реку пушек. И от той речки турков и волох и татар коней с 200 скочили к городу Чигирину для сторожи, чтоб мосты делать было безопасно»³⁶.

³¹ Там же. — № 148. — С. 641.

³² Там же. — № 157. — С. 692; 697.

³³ Zrodla do poselstwa... — S. 368.

³⁴ АЮЗР. — Т. XIII. — № 157. — С. 694.

³⁵ Там же. — № 148. — С. 639.

* За новим стилем 18 липня.

³⁶ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148. — С. 639.

У понеділок 18 липня десь о 12 годині дня з Чигирина спостерегли, як приблизно 5 чи 6 тисяч людей переходять ріку Ірклій і ставлять на пагорбах Кримського поля намети. Це були молдавани зі своїм князем Антонієм. Трохи згодом всі поля вздовж і впоперек вкрилися окремими вершниками, яких прийняли за квартирмейстерів. Оскільки турки підходили все ближче і ближче, щоб оглянути стан замку та міста, солдати гарнізону підтягли кілька польових гармат і постійним вогнем змусили їх триматися подалі. У місто привели двох перебіжчиків, один з них був уже відомий нам компанієць волох Олександр Лук'янов, другий серб, який виявився вправним гармашем, і якого полковник П. Гордон після допиту взяв служити до свого полку³⁷. Вони повідомили про чисельність турецької армії, а також що наступного дня під фортецею годині о 10-й буде й візир з усією армією. Близько першої години дня О. Лук'янова відправили з гінцями до боярина і гетьмана. Він їм сказав, що «из Чигирина с города из пушек в то время стреляли, да ничего не учинили, потому что подбегали под город турецкого войска невеликое число. А по речке Ирклеевке турки поставили шатры. А сам везирь начевал против вторника под Черным лесом, а под Чигирин хотел быть во вторник к ночи»³⁸.

О третій годині дня по інший бік курганів турки поставили великий намет з багатьма меншими, а волоський князь Г. Дука розбив табір вище по річці на пагорбі, у напрямі до Суботова. Солдати і стрільці, які засіли в замку, поставили на стінах всі прапори і кожен зайняв свою позицію згідно з планом і наказом. Під вечір біля міста почали з'являтися головні загони турків і татар на чолі з Гяур Хусейн-пашою.

У вівторок 19 липня на світанку Кара Мустафа з усім штабом і артилерією рушив до Чигирина. Проте мусив затриматися на кілька годин на переправах, а тому під містом був лише о 10-й годині ранку. Обложені спостерегли зі стін, як турки наближалися у великій кількості, але без усякого порядку. Незабаром всі поля покрилися військами і загонами, трохи згодом були розгорнуті величаві шатри пашів та намети яничарів — видно-вище величне і водночас жахливе! Вони заповнили всю низинну прямокутну ділянку місцевості від ріки Ірклій вздовж Тясмину до межі в 200 сажнів від старого міського валу. Більшість яничарів і піхоти розташувалося тут, а також вище на горі у напрямі до пагорбів, за якими стояв намет візира і на значній відстані від нього шатра інших пашів. Велика частина кінноти-спагі розбила стан вище, в напрямі до Суботова³⁹.

Турецький табір зайняв у довжину близько 10 верст, а може й більше, а в ширину одну велику милю. Кара Мустафа зайняв правий берег Тясмину з кримського боку, розташувавши обоз півмісяцем навколо Чигирина. Північний бік (лівобережжя Тясмину) турецько-татарські війська не чіпали, тому

³⁷ Гордон П.-Л. Дневник. 1677–1678... — С. 54–55.

³⁸ АЮЗР. — Т. XIII. — № 148.

³⁹ Гордон П.-Л. Дневник. 1677–1678... — С. 55–56.

що боялись удару російсько-українського війська Г. Ромодановського та І. Самойловича з Дніпра їм в тил. Турки не сумнівалися, що за лічені дні «рознесуть або перетворять на купу попелу цю грядку дров», позаяк не бачили серйозної перешкоди в переважно дерев'яних укріпленнях Чигирина.

Війська почали рити шанці і насипати бруствери під містом, незважаючи на шалений гарматний вогонь з Чигирина. До обіду уже вся турецько-татарська армія, зодягнута в строкатий одяг, стояла під містом «з тяжарями великими», а на південній стороні вивершувалися барвисті намети турецьких і татарських воєначальників, з-поміж котрих виділявся пишний п'ятиголовий намет великого візира із зеленим штандартом.

Облога фортеці тривала з 18 липня по 30 серпня. Турецько-татарська армія штурмувала замок та вела бої з військами князя Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича, які яскраво описав секретар С. Проського. Зрештою візирів таки вдалося захопити і стерти з лиця землі Чигирин, а полки гетьмана і князя витіснити на лівий берег Дніпра. В ніч з 30 на 31 серпня Кара Мустафа-паша наказав зняти чигиринський табір і розпочав відступ. Тож коли 31 серпня в середу на світанку московські та козацькі полковники вислали на чигиринські висоти зі свого придніпровського табору людей на рекогносцировку, ті виявили, що вся турецька піхота відступила. Татарські чамбули і кінні дозори спагі все ще кружляли по лісах і висотах, але солдати вже нічого проти них не чинили. Пізніше полонені яничари свідчили: «И видя что ратным людем ничего не учинили, из-под обозов везирь с войски своими уступил под Чигирин, и уступя под Чигириным стоял двои сутки; и на третий день, как учали собиратца на свои стороны, и в обозе у них пороховая казна загорелась и вся погорела; и на четвертой день из-под Чигирина пошли они в свои стороны»⁴⁰.

Турецько-татарська армія, рухаючися від Чигирина по черкаській дорозі повз Мотронин ліс, пройшла Медведівку (1–2 вересня) і Черкаси (3–4 вересня), отаборившись 5 вересня під Корсуном в Капустяній долині (на річці Шпола), де простояла до 18 вересня. Ані полки І. Самойловича, ані частини Г. Ромодановського не переслідували ворога.

З-під Корсуня від імені Ю. Хмельницького паші розіслали загони до Черкас, Мошнів, Канева, Корсуня, Ржищева, Немирова, Кальника, Меджибожа, Лисянки, Жорниць з універсалами, вимагаючи від населення здаватися його військам. До Канева, в якому засів козацький гарнізон і не хотів визнавати турецької влади, візир скерував солтана Аджі-Гірея практично з усіма татарськими ордами і чотирьох пашів з яничарами та загін Юрія Хмельницького: «И шли из-под Чигирина 11 дней. И как они будут на Капустине Долине, и по прошенью де Юраска Хмелницкого, с Капустины Долины посылал везирь тевтердарь Магмет-пашу под Канев для того, что он Юраско посылал во все полские города свои уневерсалы, которые довелись

⁴⁰ АЮЗР. — Т. XIII. — № 157. — С. 693.

по договору взять турскому салтану, чтоб они были у него в послушании. Так же он писал и в Канев. И из полских городов, по тем Юрасковым листам, с послушанием отозвались, а из Канева ему в том отказали. И Юраско на Канев для того и приходил; а с ним было турецкого войска тысяч с двадцать»⁴¹.

Полковник І. Яненко «із загоном, а також частина турецького війська й татар під командуванням дефтердара Магмет-паші, 30 тисяч з п'ятнадцятьма гарматами, підійшли до Канева»⁴². За словами турецького книжника і мандрівника Евлії Челебі, це була «міцна, чудова фортеця, за стінами якої п'ять тисяч будинків, п'ять церков з дзвіницями, торгові ряди, базари, сади... Всього в фортеці війська три тисячі козаків з рушницями»⁴³.

Сердюки, які захищали фортецю, не витримавши натиску ворога, загинули в бою. Рештки оборонців із жителями заховалися у соборній церкві Канівського монастиря. Татари, обклавши її соломною та дровами, спалили разом з людьми, а монастир зруйнували. Загони І. Яненка захопили Черкаси, Мошни, Жаботин, Корсунь, жителі яких, «остраху ради турецького, поклонилися йому»⁴⁴.

Після штурму Канева візир не поспішав іти з України, погрожуючи Речі Посполитій оволодіти Немировом, Кальником, Меджибожем, Лисянкою, Жорнищами та іншими правобережними містами, які мали бути відступлені Порті згідно з статтями про мир, укладеними в Журавно. Зрештою, виконавши завдання, поставлені перед ним Диваном, Кара Мустафа-паша дав наказ рушати до Дністра, відпустивши насамперед кримських татар. До речі, коли вони переходили Дніпро біля Таваньського перевозу (сучасне місто Каховка), їх все ж наздогнали запорожці І. Сірка і, попри обіцянку не втручатися у конфлікт, «багатьох побили». Пізніше такі ж відомості подавали і самі полонені татари⁴⁵.

Гетьманом на Правобережжі візир залишив Ю. Хмельницького: «Хмельницький став у Немирові з військом своїм, а Яненко у Корсуні, при которих і татари стояли і свої залози по тих містах поклали»⁴⁶. Крім своїх загонів,

⁴¹ Там же. — № 157. — С. 693.

⁴² РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — Ед. хр. 1157. — Л.л. 267–269; *Смирнов Н.А.* Россия и Турция. — Т. 2. — С. 159.

⁴³ Эвлия Челеби. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Перевод и комментарии. — Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. — М., 1961. — С. 81.

⁴⁴ РГАДА. — Ф. 210. — Оп. 13. — Ед. хр. 1157. — Л.л. 270–275; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі — АЗР). — СПб., 1853. — Т. 5: (1633–1696 гг.). — С. 150–152.

⁴⁵ *Апанович О.М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50–70-ті роки XVII ст. — К., 1961. — С. 277–296.

⁴⁶ АЗР. — Т. V. — С. 152; АЮЗР. — Т. XIII. — С. 707; Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 131.

гетьманові залишили 700 татар і 800 волохів, які пустошили подільські села і здійснювали наскоки на Лівобережжя. Так, у листопаді татари і загін І. Яненка вчинили напад на Іркліїв, але були відбиті тамтешніми козаками і міським ополченням⁴⁷.

Дані про турецькі втрати у літньому поході 1678 р. дуже суперечливі — від 10 до 60 тисяч. Та були вони, поза сумнівами, значними, особливо під обложеним Чигирином⁴⁸. Де ля Круа вказував, що ті турецькі частини, які повернулися з походу, «здавалися скорше залишками армії після кривавої поразки, аніж переможним військом». За його словами лише під руїнами цитаделі 22 серпня загинуло 2,5 тис. турків. Учасники боїв зізнавалися йому, що ніколи ще перемога не обходилася їм так дорого, ніколи вони ще не зустрічали такого впертого і сильного супротивника. Особливо їх вразила мужність і відвага українських козаків, які, втративши одну руку, билися другою до загину. В тих боях візир поклав до 30 000 особового складу свого війська⁴⁹.

Польські спостерігачі рапортували королівському двору, що тільки до 22 серпня (тобто, до здачі фортеці росіянами) в облозі було убито 6 000 і поранено 13 000 турків. С. Проський звітував про загибель 30 000 турків і татар (причому, лише з 18 липня до 20 серпня, тобто без втрат 21–30 серпня)⁵⁰. Його секретар у щоденнику написав, що за 30 днів облоги убито і поранено 30 000 турків, в цілому ж візир втратив до 60 000 особового складу убитими, пораненими і тими, що пропали безвісті⁵¹. Дипломат князя Георгія II Дуки Ян Білевич говорив у травні 1679 р. посольським дякам у Москві, що турки втратили в боях за літо 1678 р. 10 000 чоловік. П. Гордон пише, що вибухом у верхньому замку забито 4 000 ворожих солдат, а в міських боях їх загинуло до 650 чоловік⁵². Полонений яничар Мустафа Маданов на допиті в приказі сказав: «А вбито їх у цій війні тисяч з 20, і ніде раніше на війнах не гинуло стільки турків»⁵³.

Під час боїв загинуло кілька пашів, тяжко поранено Каплан-пашу. У трофеї оборонцям дісталися кільканадцять сипахійських та яничарських штандартів, більше десятка гармат, багато мушкетів, самопалів та яничарок.

⁴⁷ АЗР. — Т. V. — С. 154; АЮЗР. — Т. XIII. — № 164; *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. — Кн. 6. — Т. 15: Руина; Т. 16: Мазепа и Мазепинцы. — СПб., 1905. — С. 312.

⁴⁸ *Смирнов Н.А.* Россия и Турция... — Т. 2. — С. 162.

⁴⁹ De la Croix. Guerres des Turcs avec La Pologne... — P. 229, 232.

⁵⁰ *Мицик Ю.А.* Чигирин — гетьманська столиця. — К., 2007. — С. 375; *Его же.* Московские войска и казацкие заднепровские стягиваются под Ромны. Документы по военной истории России XVII века из польских архивохранилищ // Исторический архив. — 2002. — № 4. — С. 204–219.

⁵¹ Zrodla do poselstwa... — S. 370; 377.

⁵² *Гордон П.-Л.* Дневник. 1677–1678... — С. 82–85.

⁵³ АЮЗР. — Т. XIII. — № 157. — С. 693.

На полі брані вони захопили прапор Каплан-паші, цінне майно. В цілому ж за Чигирин Османи заплатили дуже високу ціну, що спонукало їх більше не посилати війська до Дніпра.

18 вересня з-під Корсуня армія Кара Мустафи-паші вирушила на Умань через Стеблів, Лисянку і Маньківку. Від Умані протягом 19–22 вересня обоз ішов Поділлям до Ладижина, біля якого стояв з 22 вересня до 4 жовтня, очікуючи виводу польських залог з правобережних міст. 4 жовтня, знявши ладижинський табір, армія візира вирушила степом до Сорок повз сучасні Кирнасівку, Вапнярку і Крижопіль. 10 жовтня війська прибули до Сорок, де відпочивали три дні, а 14 жовтня вирушили до Кишенева, пройшовши сучасні Флорешти і Орхей. 21 жовтня армія стала табором під Кишиневом, знову відпочивала три дні і 24 жовтня рушили далі, переночувавши в селі Ванткеї та лишивши осторонь Бендери і Каушани. Протягом 25–29 жовтня військо ішло маршем Буджаком на південь через сучасний Комрат. Проминувши 29 жовтня село Туркурешла (Тоткурешла) біля озера Ялпуг, 30 жовтня армія перейшла по мостах через Дунай і 1 листопада стала табором під фортецею Ісакча. 5 листопада військо вирушило до міста Бабадаг, де було 6 листопада, і звідки візир розпустив його на зимові квартири⁵⁴.

Воєнна кампанія 1678 року закінчилася, а російсько-турецький конфлікт тривав ще впродовж 1679–1680 рр., щоправда, вже без широкомасштабних військових походів і акцій. Остаточну крапку у вирішенні протистояння двох потужних держав поставив лише Бахчисарайський мир, укладений у січні 1681 року⁵⁵.

⁵⁴ Zrodla do poselstwa... — S. 377–378.

⁵⁵ Hammer J. Geschichte des Osmanischen Reiches. — Bd. 1–10. — Pest, 1827–1833. (Zweite Ausgabe: Bd. 1–4. — Pest, 1824–1835); Zinkeisen J.M. Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa. — Bd. 1–7. — Hamburg, 1859–1863.

Розділ V
**Листування
істориків**

Юрій Мицик

**З листування Івана Бутича
з Миколою Ковальським**

Пропонована добіркам містить листування двох визначних українських вчених І. Бутича та М. Ковальського, в яких порушено низку питань щодо видання джерел з української історії ранньомодерної доби.

Ключові слова: І. Бутич, М. Ковальський, листування

Предлагаемая подборка содержит переписку между двумя выдающимися украинскими учеными И. Бутичем и И. Ковальским, в которой поднято ряд вопросов, касающихся украинской истории раннего нового времени.

Ключевые слова: И. Бутич, И. Ковальский, переписка

In the paper has been presented correspondence of I. Butycha with N. Kowalski about problems of Early Modern Ukraine.

Keywords: I. Butych, N. Kowalski, corespondence

Іван Лукич Бутич та Микола Павлович Ковальський належать до грона найвизначніших українських істориків. Микола Павлович був моїм науковим керівником, і я мав честь його дуже близько знати протягом 35 років, а деякі аспекти його життєвого шляху висвітлив у кількох статтях. Що стосується Івана Лукича, то контакти з ним були досить обмеженими, оскільки ми жили в різних містах (він у Києві, а я у Дніпропетровську) і тривалий час не були знайомі безпосередньо.

Однак можу сказати, що з його науковим доробком я був обізнаний ще із студентських років і з тих пір глибоко шанував його насамперед як археографа. Том «Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр.» (К., 1961), упорядкований ним разом із академіком Іваном Петровичем Крип'якевичем, ще із 60-х років ХХ ст. став моєю настільною книгою. Я читав і його статті, опубліковані на сторінках журналу «Архіви України» (спочатку цей журнал називався інакше: «Науково-інформаційний бюлетень ГАУ УРСР»), щорічника «Історичні джерела та їх використання» тощо. Ці статті приваблювали оригінальністю проблематики (дослідження з історії України козацької доби у той час були рідкістю через всілякі заборони), ґрунтовним

опрацюванням джерел, солідною аргументацією, взагалі глибиною. Якби І.Л. Бутич був би, наприклад, німецьким істориком і працював у ФРН, то, на мою думку, почесне місце у тамтешньому ареопазі було б йому гарантовано, а його талант розкрився б набагато повніше. А в радянських умовах історик-україністу доводилось несолодко. Не випадково головні праці І.Л. Бутича вийшли уже в незалежній Україні. Шкода, що це 15-річчя було останнім у його житті і до того ж сповнене економічних негараздів.

Час від часу мова про Івана Лукича заходила, коли я писав свою дипломну роботу і кандидатську дисертацію під керівництвом Миколи Павловича. Мій «шеф» завжди з великою повагою ставився до свого колеги, з яким він познайомився у січні 1969 р. Уже тоді вони домовились про написання Миколою Павловичем статті про діяльність друкаря Івана Федорова на Україні, яка призначалась до чергового випуску «Історичних джерел...». На жаль, ця стаття не була врешті включена до збірника з невідомих мені ближче причин. Знаю, що М.П. Ковальський переживав з цього приводу, тим більше, що з настанням «маланчуківщини» «Історичні джерела...» та ще 6 щорічників з історії України було закрито. Цей матеріал увійшов потім до книги Миколи Павловича: «Джерела про початковий етап друкарства на Україні (діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст.)». (Дніпропетровськ, 1972). У третьому з наведених нижче листів М.П. Ковальського до І.Л. Бутича (від 15.03.1970 р.) мова посередньо стосувалась мене. Вже тоді була визначена тема моєї дипломної роботи, присвяченої хроніці Феодосія Софоновича (потім ця хроніка стане об'єктом мого кандидатського дослідження), але в руках ще не було тексту пам'ятки. Вона була неопублікованою, а її списки зберігались в різних архівосховищах, навіть закордонних. Щоб дістати мікрофільм хоча б одного списку, довелось чимало попрацювати, і Микола Павлович, вічна йому пам'ять, уже на цій стадії суттєво мені допоміг. Отже, його запит до І.Л. Бутича стосувався моєї роботи (мені ж, ще студенту, звертатись до маститого історика, з яким я тоді ще не був безпосередньо знайомий, було незручно). Поза сумнівом, Іван Лукич поділився інформацією з цього приводу з Миколою Павловичем, а той зі мною. На жаль, листи І.Л. Бутича до М.П. Ковальського недоступні, оскільки особистий архів вченого у Острозі поки що закритий.

Далі вчені обмінювалися книгами, збірниками наукових статей, новинами із свого наукового та приватного життя (Микола Павлович згадував про своїх дочок — Тетяну та Ірину, а також тещу — Марію Іванівну Жижко), вони зустрічалися на конференціях. І.Л. Бутич в міру своїх сил підтримував колегу на його важкому шляху здобування пошукового ступеня доктора історичних наук. У 1977 р. під час відрядження до Києва М.П. Ковальський потрапив під ніж хірурга (гнійний апендицит). Саме І.Л. Бутич провідав хворого у лікарні, виконав якісь його прохання, про що Микола Павлович із зворушенням неодноразово розповідав. Останні листи М.П. Ковальського стосуються переважно Миколи Близняка (останній аспірант, який захистився

уже по його смерті) та його кандидатської дисертації, присвяченої науковій діяльності В.А. Дядиченка, що був тривалий час завідувачем відділу історії України доби феодалізму Інституту історії АН УРСР.

Завдяки Миколі Павловичу у мене зав'язалося листування з І.Л. Бутичем. На жаль, не можу зараз знайти тих небагатьох листів Івана Лукича до мене, але сподіваюсь, що мої пошуки будуть успішними, оскільки всю свою кореспонденцію я старався зберегти. Зате у особистому архіві І.Л. Бутича зберігся один мій лист, один його лист до М.П. Ковальського (чернетка) і 12 листів Миколи Павловича (ще один вдалося знайти пізніше). З люб'язного дозволу удови Івана Лукича — Марії Іванівни викладач кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська Академія» (НАУКМА) к. і. н. Ігор Тесленко надав мені копії цих документів, за що я їм щиро дякую.

Мій лист не потребує спеціального коментування. Скажу тільки, що він стосується завершального періоду мого перебування у докторантурі (1985–1987 рр.), і було дуже важливим отримати ґрунтовну рецензію визнаного спеціаліста на мою наукову продукцію (на жаль, ця рецензія так і не була надрукована). Не пам'ятаю точно, коли відбулося наше знайомство. Начебто це сталося напочатку 90-х років. Десь у 1990 чи 1992 рр. ми зустрілися на конференції у Кам'янці-Подільському. Тоді, сидячи біля «Чортового мосту» напроти фортеці, ми розмовляли на різні наукові та довокдонаукові теми. Іван Лукич був прекрасним співбесідником, його вирізняла колосальна ерудиція, вміння точно схопити суть проблеми, доброзичливість до молодшого колеги. Коли я посів посаду завідувача Дніпропетровським відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, то став регулярно бувати у Києві і час від часу зустрічатися на засіданнях вченої ради або спецради по захистах дисертацій з І.Л. Бутичем, отже мав можливість проконсультуватися у нього. У 1996 р. я почав працювати завідувачем кафедри історії НАУКМА, переїхав жити до Києва, а отже мав більше можливостей для зустрічей з Іваном Лукичем, пам'ятаю, навіть написав якимось позитивну внутрішню рецензію на підготовлений ним том документів.

Ще пам'ятаю, він нарікав на труднощі з виданням універсалів Івана Виговського через брак коштів. Під час перебування у Варшаві влітку 1997 р. я сказав про це професору Єжі Аксеру, і той обіцяв видати книгу за рахунок свого інституту (школи). Планувалося видати два томи спадщини Виговського: перший том мав підготувати І.Л. Бутич, і до нього мали б увійти універсали; другий том мали б готувати я (україномовні та польськомовні листи Виговського) та Є. Аксер (латиномовні листи гетьмана). Мені здавалося, що справа легко може бути вирішеною. Але Іван Лукич, коли я йому про це сказав, думав інакше. Він вважав, що універсали Виговського треба видати окремим томом разом з універсалами інших гетьманів, а ця робота ще не скоро буде завершена. Я пробував його переконати у тому, що треба видати універсали й листи у двотомнику, а потім можна універсали Виговсь-

кого ще раз видати у збірнику універсалів гетьманів доби «Руїни». І.Л. Бутич був непохитним. Я пробував його переконати, мабуть, надто енергійно, але безуспішно. Цей задум так і залишився нереалізованим. Щоправда, І.Л. Бутич видав пізніше універсали Виговського та інших гетьманів (у 2004 р.), видав також універсали Івана Мазепи (т. 1 у 2002 р., а т. 2 — у 2006 р.), але спільного видання, на жаль, не вийшло. У останні роки життя І.Л. Бутич почувався все гірше, і я його зовсім не бачив аж до дня похорону...

Вже минуло кілька років, як немає на цьому грішному світі ні Івана Лукича, ні Миколи Павловича... Молячись за їхні душі, я прагну в міру можливості допомогти видати хоча б частину їхньої творчої спадщини, поділитися своїми спогадами про ці світлі постаті, продовжити їхню працю на неосяжному полі української історичної науки і залучити до неї нові покоління істориків...

* * *

№ 1*

Дніпропетровськ, 7 червня 1969 р.

Вельмишановний Іван Лукич.

Пробачте, що лише тепер пишу Вам з часу нашого приємного знайомства в кінці січня цього року. Дякую за увагу і вітання, яке Ви передали через Бориса Васильовича Гордієнко, який тако[ж] дуже мені симпатичний. Ще раз сердечно дякую за повість і увагу.

Всі ці місяці наполегливо працював над питанням джерел з історії української культури 2-ої пол. XVI — 1-ої пол. XVII ст. З Інституту історії одержав приємну вістку бюро наукової Ради з тиждень історії історичної науки за підписом І.О. Гуржія затвердило мою тему дисертації «Джерела [п]о історії України 2-ої пол. XVI — 1-ої пол. XVII ст.».

Написав я статтю джерелознавчого характеру про діяльність Федорова на Україні, як невелику частку своєї роботи. Стаття написана на російській мові, але я її зразу ж перекладу на українську. У мене є до Вас прохання, прошу прочитати її, або дати кому з спеціалістів, я хотів би знати думку, якщо ця стаття годиться, я її негайно передрукую на українській мові і негайно вишлю.

Пишучи цю статтю я хотів підвести підсумок, що тепер в науці відомо про джерельну базу про діяльність Федорова на Україні, показати, як розширювались знання з цієї проблематики. В перспективі протягом осені-зими 1969/70 рр. я хочу написати такого ж характеру статті про книгодрукування після Федорова: Львів, Київ, Острог-Дермань, балабанівські

* В друці листів залишається незмінними правопис і орфографія оригіналів. Окремі уточнення упорядника подаються у квадратних дужках.

друкарні і т. д. Тоді буде повна картина обсягу відомих джерел про книжкову справу на Україні. Водночас працюю над слідуючими питаннями: українська полемічна література XVI — пол. XVII як джерело про суспільно-політичну та ідейну боротьбу на Україні в XVI — 1 пол. XVII ст.

У Дніпропетровську буду до 8.VII. Якби було добре, якби Ви, вельмишановний Іван Лукич, змогли б до цього часу написати мені чи піде ця стаття у збірник «Іст[оричні] джерела та їх використання».

Маю ще одне прохання. Коли я працював у Львові в музеї етнографії, збирав матеріали до монографії про побут шахтарів Львівсько-Волинського басейну. В листопаді 1968 р. разом з співробітником цього музею Уваротвим я написав статтю¹ до «Українського історичного журналу» на тему «Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського кам'яновугільного басейну». Хотілось би взнати, яка доля цієї статті, зі Львова Уваротов мені прислав листа в грудні 1968 р. з повідомленням на бланку журналу, що редакція одержала цю статтю, але чи вийде вона. Шкода, якщо вона не буде надрукована, бо праці вложив я в неї багато, а матеріал збирав в Сокалі, Червонограді, на шахтах протягом 3-х років.

Пробачте за турботи. Наперед дякую за увагу і співчутливе ставлення до моєї скромної праці. З Найкращими побажаннями

Микола Ковальський.

Борису Васильовичу сердечне вітання.

Ще раз прошу вибачення, що висилаю текст не на українській мові і лише один примірник, але, якщо праця ця варта (ще дещо можна доповнити про острозьку «Азбуку» 1578 р. — з'явилися нові відомості лише днями) — то з приємністю вишлю українських 2 примірники.

М. Ков[альський].

(Автограф. На звороті запис рукою І.Л. Бутича: «Відповідь з побажаннями щодо поліпшення тексту надіслав 1.07.[19]69.»)

№ 2

Дніпропетровськ, 15.X.1969

Вельмишановний Іван Лукич!

Прошу пробачити, що затримуюсь на певний час з виконанням свого зобов'язання — надісланням скоригованого тексту статті: «Джерела про діяльність Івана Федорова на Україні».

Після повернення з відпустки з 1.IX. почались навчання, хоч в минулі роки студенти їхали на збирання врожаю. Це порушило всі задуми і плани

¹ Формування та склад робітничих колективів Львівсько-Волинського вугільного басейну // Укр. іст. журн. — 1970. — № 2. — С. 189–201 (у співавторстві з С.І. Уваротвим).

мої. Тому не зміг, як зобов'язався, надіслати до 1.Х. виправлений і перекладений текст. Доводиться його доповнювати і скорочувати.

Якщо буде Ваша ласкава згода, прошу дати мені відстрочку до числа 15.ХІ. Якщо це неможливо (хоч стаття, якщо її взагалі пропустять, — увійде в збірник 1971 року) — прошу мене сповістити, і буду кидати всі університетські справи і почати завершувати переклад і редакцію статті.

Вибачте за турботу. Дуже зобов'язаний Вам

Ваш Н. Ковальський.

Р. S. Щире вітання прошу передати дуже симпатичному мені Борису Васильовичу Гордієнко. Хотілось би Вас побачити, але учбовий процес і сімейні клопоти не дають змоги тепер приїхати до Києва, хоч це і потрібно.

Н. Ковальський.

(Автограф. Адреса на конверті: «Київ, Софіївська площа, Центральний державний історичний архів УРСР, Науково-видавничий відділ, Бутичу Івану Лукичу». Адреса відправника: «Дніпропетровськ-50, абон[ентна] скринька 230, Ковальський Микола Павлович». Поштові штемпелі «Днепропетровск, 16.10.[19]69», «Киев, 17.10.[19]69»)

№ 3

Дніпропетровськ, 15.ІІІ.1970

Шановний Іван Лукич.

Пробачте за турботу, хотів би просити написати мені по двох питаннях:

1. Чи одержали мою статтю в кінці листопада на тему: «Джерела про діяльність Івана Федорова». Яка Ваша і редколегії думка про цей матеріал. Мені треба буде внести невеличкі доповнення і уточнення, я продовжую працювати над цим сюжетом. Чи буде включена ця стаття у VI випуск «Історичних джерел...»

2. Дуже Вас прошу довідатись, чи є в Києві рукописний текст 70-х рр. XVII в. — «Хроніка» Феодосія Софоновича.

«Кройника о Руси» до революції знаходилась в Києві. Це була т. зв. Київсько-Софійська рукопис і зберігалась в книгосховищі Київського Софійського собору під № 525.

Пробачте за турботу. З найкращими побажаннями у вашій творчій праці, хорошого здоров'я.

Ваш Микола Ковальський.

(Автограф)

№ 4

Дніпропетровськ, 5.III.71

В[ельми]шановний Іван Лукич!

Надсилаю Вам 2 збірника статей Дніпропетровського університету — кафедри історії СРСР та УРСР за 1970–1971 рр.²

Трохи там є джерелознавства та історіографії. З приємністю Вам надсилаю ці збірники.

З найкращими побажаннями

Н. Ковальський.

P.S. Що чути з підготовкою матеріалів до VI т. «Іст[оричні] джерела та їх використання». Моя стаття трохи застаріла, треба, щоб мені її повернули для деякої доробки, адже я її писав в 1969 році.

Н. Ковальський.

(Автограф)

№ 5

1.VII. [19]77

Шановний Іван Лукич!

Сердечне спасибі Вам і Вашим товаришам за увагу, турботу. Операція була тяжкою — гнійний апендицит, якби пропустив ще кілька годин — вже не було б в живих. Я не можу не тільки вставати, але і навіть виходити. Тому пробачте, що не можу вийти.

Нічого мені не треба, все, що принесли — спасибі. 2 книжки, які В.В. Чигирик (?) передала, в надійності, як і варіанти рукопису.

З привітом

Н. К[овальський].

(Автограф. Поштовий штампель «Киев, 11.10.[19]69». Запис на звороті: «т. 95-63-65. Мария Иван[овна]. Паудовський (?), Пастернак(?)»)

№ 6

Дніпропетровськ, 29.VII.1977

Вельмишановний і дорогий Іван Лукич!

Сердечно дякую Вам, що Ви, незважаючи на зайнятість на роботі та інші обставини, виявили велику увагу до мене, коли я з 27.VI по 16.VII перебував в 12-ій київській клінічній лікарні.

² Йдеться про збірники: Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР. — Днепропетровск, 1970; Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. — Днепропетровск, 1971. — Вып. 2. У них було вміщено три статті М.П. Ковальського.

Мені дуже незручно, що я, як слід, не попросився з Вами під час Вашого останнього відвідання мене в лікарні 14 або 15 липня. Нам вдалось помінятися з двома хлопцями і одержати 2 нижні місця. Це завдяки увазі і добрій волі пасажирів, бо наша рідненька (бо з Дніпропетровська) кондукторка вагону не хотіла аж ні трохи увійти в наше положення.

Завдяки Вашим турботам по роздобутою нам білетів ми успішно прибули 17/VII в Дніпропетровськ. Проводив один з моїх студентів, що на практиці в архівах і музеях Києва. Правда спати мені не вдалось, бо поїзд дуже трусило.

Моє здоров'я поступово і повільно покращується. Всі ці дні ходив в студентську поліклініку на перев'язку. Рана потрохи гоїться.

Моя книжечка (6 друков[аних] аркушів) з джерелознавства історії України (XVI — 1-а пол[овина] XVII ст.)³ вже віддрукована (поки я хворів) в нашій університетській друкарні, але ще не вийшла у світ. Це повинно статись через кілька тижнів. Слідуючу — про архівні матеріали з питань соц[іально]-ек[ономічної] історії України того ж періоду⁴ ще треба написати (ще 5 аркушів), а видаватимуть (за планом у нас теж в 1977).

Ще раз сердечна Вам подяка і щирі найкращі побажання.

Ваш Н. Ковальський

(Автограф. Адреса на конверті: «Київ, ул Волгоградская, 31, кв. 14, Бутичу Ивану Лукичу». Адреса відправника: «Днепропетровск-50, аб[онентный] ящ[ик] 230, Н.П. Ковальский». Поштові штемпелі «Днепропетровск, 30.7.[19]77», «Київ, 31.7.[19]77»)

№ 7

Дніпропетровськ, 7.IX.1977

Дорогий і вельмишановний Іван Лукич!

Надсилаю Вам свою книжку, яка вийшла в минулому місяці у нас, в Дніпропетровську⁵, а також методичку брошуру для студентів-істориків⁶.

³ Мається на увазі праця: *Ковальский Н.П. Источниковедение истории Украины (XVI — первая половина XVII века)*. — Днепропетровск, 1977. — Ч. 1: Анализ советских археографических публикаций документальных источников.

⁴ У 1977 р. не вийшло чергової книги даної серії. У 1978 р. вийшли 2 і 3 частини, але вони мають іншу тематичну спрямованість. Вочевидь, слід мати на увазі ч. 4 (Днепропетровск, ДГУ, 1979), що вийшла з підзаголовком «Обзор основных отечественных собраний архивных источников».

⁵ Йдеться про вищезгадану книгу М.П. Ковальського, ч. 1.

⁶ Мається на увазі брошура — методичні вказівки для студентів історичного факультету: «Как составлять библиографический указатель». — Днепропетровск, 1977 (упорядники: М.П. Ковальський та Ю.А. Мицик).

Я писав Вам на домашню адресу листа, в якому висловив свою глибоку подяку Вам за турботу, увагу і тепле відношення до мене під час хвороби після операції в Києві у липні ц[ього] р[оку].

Я вже приступив до роботи з 29.VIII., читаю лекції студентам. Навантаження дуже велике, але ж треба заробляти на «хліб насущний».

Рана моя вже загоїлась, але місце дуже болюче і часто про себе нагадує.

Ще раз дякую за допомогу, за білети на поїзд, який Ви люб'язно потурбувалися дістати.

З найкращими побажаннями

Н. Ковальський.

(Автограф)

№ 7

Дніпропетровськ, 29.XI.1977

Вельмишановний і дорогий Іван Лукич.

Дякую за ваш лист, який я з радістю прочитав 9.XI. Співчуваю, що і вашу сім'ю не минули хвороби. Сподіваюсь, що вже у вас гаразд і Ваша дружина вже не хворіє.

У нас теж не все гаразд. Молодша моя дочка Іра, яку Ви бачили у Києві, коли я хворів в кінці червня — 20-ть днів липня, — захворіла на запалення легенів і ми її змушені були покласти в лікарню.

В «УІЖ»і буде в № 2 або 3 огляд робіт дніпропетровських історіографів і джерелознавців⁷ (пишуть огляд В.Г. Сарбей і Ф.П. Шевченко). Може Ви могли б подати хоч маленьку замітку в «Архіви України»? Там у Вас є старі контакти. Як це було б добре, якби вдалось помістити таку рецензію або замітку про книги в «Архівах України».

Посилаю Вам черговий спеціальний збірник з питань заочної освіти в університеті⁸, який я редагую (це вже другий мій збірник такого роду), там є моя і мого учня Ю.А. Мицика статті з джерелознавства.

З найкращими побажаннями

Н. Ковальський.

(Автограф)

⁷ Йдеться про статтю: *Сарбей В.Г., Шевченко Ф.П.* Історіографічні та джерелознавчі видання Дніпропетровського державного університету // Укр. іст. журн. — 1978. — № 2. — С. 134–137.

⁸ Йдеться про збірник: Вопросы совершенствования вечернего и заочного обучения на заочном факультете. — Днепропетровск, 1977. Тут були вміщені дві статті М.П. Ковальського («Состояние подготовки специалистов без отрыва от производства (на материалах Днепропетровского университета)» (у співав. з А.С. Завьяловим) та «К методике разыскания неопубликованных источников по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века при изучении курса источниковедения») і одна Ю.А. Мицика («Использование архивных документов XVII–XVIII веков при написании курсовых и дипломных работ краеведческого характера на заочном факультете»).

№ 9

Дніпропетровськ, 20.V.1978

Вельмишановний Іван Лукич.

Пробачте, що з запізненням повертаю книги, які Ви люб'язно випозичили мені, коли я був у Києві. Дуже вони мені допомогли у роботі.

Ще раз прошу зробити мені одне добре діло. Якщо маєте можливість і довір'я до мене, просив би вислати мені 2-й том «Советской археографії», бо ні[хто] з нас ніде не має цієї книжки і не висилають її по міжбібліотечному абонементу. Я на всяк випадок вложив спец конверт для надіслання мені цієї книжки. Я дуже швидко протягом 1 тижня поверну цю книгу Вам і, таким чином, реабілітуюсь.

Найкращі вітання Вам і люб'язній і доброзичливій Марії Іванівні
З подякою за її гостинність і доброзичливість

Н. Ковальський.

(Автограф)

№ 10

Дніпропетровськ, 8.VI.1978

Вельмишановний Іван Лукич!

Щиро Вам дякую, що так оперативно виручили мене і надіслали таку цінну книгу, як другу частину довідника з археографії, як і попередні книжки, поверну на Вашу домашню адресу.

Радий за Вас, що львівський том швидко вийде, а також що і інші томи областей республіки будуть перевидавати, адже це подія прогресивна в нашій історіографії. Але сумно, що пропадає Ваше літо!

Був я 26.V.–4.VI. в Москві, відвідав М.М. Улащика⁹, чуйну і зичливу людину і співчуваючого собратам по науці (він редактор мого наступного тома або частини з археографії і джерелознавства — це вже про зарубіжні, в основному польські видання XVIII–XX ст. джерел з історії України XVI — 1 пол. XVII). Здав у редакцію у нас і наступну (дореволюційні вітчизняні видання) частину. Але її ще не має в плані. А поки що ще ніщо не вийшло з друку.

Спасибі за хороші побажання, але здоров'я немає, швидко перевтомлююсь, отже, працездатність моя незначна, а треба ж інтенсивно займатись. На жаль, не можу із-за стану фізичного реалізувати свої задуми.

⁹ М.М. Улащик (1906–1986) — видатний білоруський історик, проживав у останній період свого життя у Москві.

Привіт Вам і Марії Іванівні від моєї сім'ї — також Марії Іванівни, Тані (Ви її не знаєте) і Іри.

Дівчатка перейшли в X і IX класи.

(Автограф. Адреса на конверті: «Киев, Волгоградская 31/14, Бутичу Івану Лукичу». Адреса відправника: «Дніпропетровськ-50, а[бонентна] с[кринька] 230, Н. Ковальський». Поштовий штемпель «Киев, 10.06.[19]78»)

№ 11

Дніпропетровськ, 12.VI.1978

Вельмишановний і дорогий Іван Лукич!

На цей раз швидко і оперативно повертаю одержану від Вас люб'язно книгу-каталог «Советская археография» Вып. 2. Вона мені дуже знадобилась. Все, що треба зробив. У нас в Дніпропетровську її не було, як і 1-ої частини, ні 1 відомого мені примірника. Ось, що значить периферія.

Ще раз дякую Вам за суттєву допомогу. Завдяки цій книзі вдалось виявити ряд бібліографічних позицій з джерелознавства, архівознавства і археографії України.

Прошу Вас передати Марії Іванівні сердечні від мене вітання.

Бажаю Вам щастя, наснаги у роботі з історії областей республіки.

Н. Ковальський.

№ 12

Дніпропетровськ, 19.VIII.1980

Вельмишановний Іван Лукич!

Пробачте, що довго не писав і не подавав про себе звістки. Це так склалось, що цей рік був для мене дуже завантажений на роботі — в університеті, адже поєдную 2 функції: декана заочного факультету (з 1974 р.) і завкафедрою історіографії і джерелознавства (з січня 1978 р.).

Було багато турбот, поки вишли мої книжки з джерелознавства. Надсилаю Вам останні три свої книжки, яких у Вас напевно не має ч. 2, 4 і 5 (про Литовську метрику)¹⁰. Цікаво мені буде знати Вашу думку, як у мене «получилось», як вдалось зробити (реалізувати) свої задуми — як це видно «зі сторони», бо автору рукописи так набридли, поки книжка не вийшла, що не завжди критично можна себе оцінити.

¹⁰ Маються на увазі відповідні частини вищезгаданого дослідження «Источниковедение...». Одна з них (ч. 5) вийшла формально за межами серії. Це праця: Ковальський Н.П. Источники по истории Украины XVI — первой половины XVII в. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. — Днепропетровск, 1979.

Діти мої вже підросли і вирости: старша Таня в минулому році після закінчення школи поступила на 1-й курс нашого університету на філологічний факультет — спеціальність «англійська мова і література», вже закінчила 1-й курс і перейшла з оцінками «4» і «5» на 2-й. Зараз вона відпочиває у Моршині (лікується). Менша — Іринка — закінчила в цьому (році) X-й клас. Ви її бачили в 1977 р. в Києві, коли я лежав у лікарні. Тепер це вже досить велика дівчина. Все літо вона готувалась до вступних іспитів, з 2 по 16/VIII складала конкурсні екзамени теж у наш університет на історичний факультет. Іспити склала на «5» і «4», набрала 24 бали і буде зарахована. Отже, вже маємо дома 2 студентки.

В травні двічі виступав офіційним опонентом на захиста кандидатських дисертацій — Степанкова Валерія з Кам'янця-Подільського — в Дніпропетровську і Коваленка з Чернігова — в Києві — в Інституті історії¹¹.

Пишіть про себе! Як Ваші справи, як життя? Дуже радий би був зустрічі з Вами.

Сердечний привіт Марії Іванівні!

Ваш Н. Ковальський.

(Автограф)

№ 13

Острог. [2003, до 26 листопада]

Вельмишановний і дорогий Іван Лукич!

Вітаю Вас з Острога. Була б можливість, запросив би Вас відвідати наше старовинне місто Острог. Насамперед хочу Вам глибоко і сердечно подякувати за можливість зустрічі у Вас вдома, у Вашій оселі з Миколою Богдановичем Близняком, коли він був у Києві і одержав від Вас відомості, що стосуються Вадима Архиповича Дядиченка. Микола дуже наполегливо займається вивченням творчості і діяльності цього непересічного вченого. Намагався зв'язатися з іншими московськими вченими сьогодні, проте мені по телефону так і не вдалось зв'язатись. Дуже буду Вам вдячний, якщо повідомите мене про домашні телефони таких вчених як: проф. С.О. Шмідт (колишній номер 2412094) (як я довідався такого телефону взагалі не існує), Ольга Михайлівна Медушевська (був телефон 112-79-53), Лев Микитович Пушкарьов (був тел[ефон] 137-58-72 теж не відповідає), Віктор Олександрович Муравйов (481-08-89 — не відповідає?).

¹¹ Маються на увазі кандидатські дисертації: Степанков В.С. Антифеодальная борьба крестьянства и казацких низов в годы Освободительной войны (1648–1654). — Днепропетровск: ДГУ, 1980; Коваленко О.Б. В.Л. Модзалевский как историк и источниковед. — К.: Институт історії АН УРСР, 1980.

Дуже шкода, що не знаю телефону Новохатського (не пам'ятаю його ім'я, по-батькові), який напевне знає телефон Сігурда Оттовича Шмідта.

Якщо буде Ваша ласка, то повідомте мені хоч що-небудь про цих людей. Дуже просив би Вас допомогти мені інформацією про них, навіть чи вони ще живі, бо Сігурд Оттович і Ольга Михайлівна старші люди — так за 80 років.

Одержав відповідь від Миколи Богдановича, що за ініціативою і дорученням проф. Любомира Романа Винара має на початку наступного року вийти в Острозі тематичний збірник до мого 75-річчя. Був би дуже радий, якби Ви змогли написати хоч невеличку статтю до цього збірника і надіслати її Миколі Богдановичу. Буду дуже радий, якщо Ви передасте мої вітання Вашій славній і милій Марії Іванівні, якої зрештою дівоче прізвище я не знаю.

Щиро і завжди Ваш

Микола Ковальський, який з найкращими почуттями згадує Вашу доброту і ставлення до мене під час моєї хвороби влітку 1977 р. і Ваш прихід до мене в лікарню.

Був би також радий, хоч мати якусь стислу інформацію про Вашу творчу діяльність, а також співпрацю світлої пам'яті Іваном Петровичем Крип'якевичем, який є і залишається назавжди видним Метром української історіографії ХХ ст., про що ще слід написати і згадати добрим щирим словом його наступникам і послідовникам. Хотів би, щоб Ви знали домашній номер мого телефону: Острог, 3-02-19. Буду дуже радий підтримувати з Вами стосунки шляхом листування. Про своє здоров'я не можу сказати нічого доброго, але ще живу і продовжую працювати в різних галузях науки і підготовки кадрів для нашої науки.

М. Ковальський.

P.S. До речі, цей лист писав з моїх слів знайомий Вам М.Б. Близняк.
(Оригінал, писаний рукою М.Б. Близняка і підписаний М.П. Ковальським).

№ 12

Острог, 27.XI.2003

Вельмишановний і славний Іван Лукич!

Спасибі за листа (26/XI отримав), за увагу і уважність до моїх прохань. Візитівка К.Є. Новохатського дуже мені придасться. Тепер вже знаю як вийти на С.О.Шмідта, якому дуже симпатизую протягом багатьох років і про якого науковий доробок я вже рік тому подав статтю у науковий збірник нашого (?) вузу¹², так як і про О.М. Медушевську.

¹² Очевидно, слід мати на увазі збірник: Острозька Академія. Наукові записки. — Острог, 2004. — Вип. 4.

Цей раз дякую Вам за сприяння (?), але своєю власною рукою пишу дуже нерозбірливо — це все наслідки декількох крововиливів, що сталися зі мною в 2002–2003 рр. Хотів би мати Вашу статтю до збірника до мого ювілею — такий я вже старий, але ще живий.

Хотів би написати за допомогою (?) Миколи Близнюка нарис про Вас, я б опублікував його в наших наукових записках, треба поспішати, поки я ще живий, бо невідомо чи це буде довго.

Щиро Ваш Н. Ковальський.

P.S. Дякую за (...) і добро (...) про мене, яке (?) Ви виявляєте (?) Коли Близнюку — я його дуже шаную як перспективного молодого вченого. Дай Боже, щоб їх було би більше.

Н. Ковальський.

(Автограф. Адреса на конверті: «03141, проф. Івану Лукичу Бутичу, вул. Волгоградська 31, кв. 14, Київ-141». Адреса відправника: «35800. Микола Ковальський, вул. Кардашевича, 12, Острог — Рівненська обл.». Поштовий штампель «Україна, Острог Рівненської, 2.12.[20]03»)

№ 15

2003, листопада 26. — Лист І.Л. Бутича до М.П. Ковальського

Вельмишановний Миколо Павловичу!

Даруйте за затримку з листом — довго не могли зустрітися з Новохатським Костянтином Євгеновичем (тепер він працює заступником голови Державного комітету архівів України, від якого дістав тел[ефон] Шмідта — його візитну картку Вам надсилаю. Що ж стосується московських адрес, то вони не змінилися, а змінився код. Тепер він у Москві (8-107-095), а номери телефонів залишилися старі, тобто С.О. Шмідта: 241-20-94. Відповідно С.О. Шмідт — 8-107-095-241-20-94. Костянтин Євгенович Новохатський заст. голови комітету — 03110, МСП, Київ-110, вул. Солом'янська 24. Тел.: + 38(044) 277-2666; +38 (044) 277-3655; домашній: 411-99-26.

За цим кодом спрацюють й інші телефони. Його треба підставляти до відповідних телефонів.

Продовжую ту роботу, яку розпочав з Іваном Петровичем [Крип'якевичем]. Насамперед перевидав з доповненнями універсали Б. Хм[ельницького]. Взяв участь у підготовці документів Драгоманова Михайла Петровича.

Підготував до видання універсали І. Мазепи, першу книгу видав, решту (567 універсалів) 2002 р. + 90 полковників в додатку, будуть, коли вдасться. Підготував до друку універсали гетьманів від Виговського до Мазепи (І. Виговського, Ю. Хмельницького, Якіма Сомка, Павла Тетері, Брюховецького, Петра Дорошенка, Д. Многогрішного, Михайла Ханенка, Івана Самойловича). Про Крип'якевича львівський центр українознавства видав збірник статей «Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві»

(Львів, 2001), де вміщена і моя невелика стаття «Дещо (де вміщена і ваша стаття (?) М. Ковальський «Лекційний курс Крип'якевича з укр[аїнської] історіографії».

(Автограф чернетки листа)

№ 16

1987, лютого 25. — Дніпропетровськ. — Лист Ю.А. Мищика до І.Л. Бутича

Вельмишановний Іване Лукичу!

Завинив дуже перед Вами, що не відповів на Вашого листа одразу. Справа в тому, що мені вдалося побувати в ПНР з 11/І по 4/ІІ 1987 р., а Вашого листа я отримав лише тоді, коли повернувся. Після повернення у мене настав гарячий час, бо скінчилася моя двохрічна докторантура 15 лютого і я мусив терміново «проходити» з докт[орською] дис[ертацією] кафедру, відчитувався за 2 роки купою паперів тощо. Так вийшло, що свою докт. дис. я подав на кафедру ще на початку грудня 1986 р., а її обговорення відбулося лише 23 лютого 1987 р. Мене покритикували за вступ та заключення, а в цілому визнали роботу якісною і рекомендувати до захисту.

Ось через цю біганину та терміновий збір папірців тощо я ніяк не міг зібратися, щоб написати Вам. Нарешті вивільнилося трохи часу... Хочу щиро подякувати Вам, вельмишановний Іване Лукичу, за Вашу рецензію! Для мене вона важить чимало, бо часом, працюючи наче у безповітряному просторі, починаєш задумуватися над сенсом своєї праці і часом сумніваєшся у тому, чи потрібна вона кому. Читаючи Вашу рецензію, переконуюешся у потрібності своєї праці, тим більше, що Ви — визнаний авторитет у справах джерелознавства Хмельниччини. Хоч ця рецензія і не побачила світла (на жаль), але вона для мене була дуже корисною. Справа не тільки в моральній підтримці... Я тепер буду переробляти текст докт[орської] дис[ертації] і ще не раз загляну до Вашої рецензії, щоб виправити свої помилки і тим самим підняти якість роботи. Щиро дякую Вам за рецензію!

Я був у ПНР 3 тижні (Варшава, Краків, Вроцлав, Тарнів, Криниця, Сосновець, Жагань), де побував на запрошення своїх колег та приятелів. Вдалося вибрати час, щоб попрацювати в архівах та бібліотеках. Якщо у музеях та бібліотеках можна було працювати майже без жодних формальностей, то в архівах, особливо в АГАД (Варшава) ситуація погіршилася. Виявляється була підписана нова польсько-радянська умова, за якою дослідник з СРСР, який їде працювати в архівах ПНР, мусить дістати дозвіл з ГАУ СРСР (!) за підписом Ваганова. Ясно, що поставлено ще один бар'єр на шляху освоєння архівних багатств. Все ж таки мені вдалося попрацювати над тим, що не встиг охопити у минулі часи (1977/1978 рр.) і дослідити. Між іншим, знайшов новий лист Хмельницького до татарського вельможі Аслам-

аги (24(14).IV.1649 р.) з проханням про допомогу. (Цей лист подібний за змістом до відомих гетьманських листів до Пириш-аги тощо, які надруковані Вами та І.П. Крип'якевичем у «ДБХ» [Документи Богдана Хмельницького]. Хочу зробити публікацію даного документу і вже направив його до «Архівів України». Може Вам відомо що-небудь про Аслам-агу? (Я, на жаль, нічого не знаю про цього кримського вельможу).

Чи передав Вам Гена Боряк свіжу книгу, написану в співавторстві з М.П. Ковальським («Анализ отечественных источников по истории Осв[ободительной] войны укр[аинского] народа 1648–1654 гг.»). — Днепропетровск, 1987. На жаль, випало у назві (не з нашої вини) слово «публікацій» і через це виникла певна невідповідність між назвою та змістом, хоч і невелика. Цікаво, яка Ваша думка про цю книгу? Якщо Г. Боряк Вам не передав цю книгу, то я терміново Вам пришлю новий примірник.

Тепер я буду займатися доопрацюванням докт[орської] дис[ертації], а потім буду шукати місця захисту, хоч і не знаю добре куди йти: до Києва чи до Москви. От поки що всі мої новини.

Бажаю Вам всього найкращого! До побачення!

25/II 1987 р. Мицик.

(Машинописний оригінал, власноручно підписаний Ю.А. Мициком. Адреса отримувача: «252141, м. Київ, вул. Волгоградська, 31, кв. 14, Бутичу Івану Лукичу». Адреса відправника: «320125, м. Дніпропетровськ, вул. Героїв громадянської війни, 5, кв. 28. Мицик Ю.А.». Поштовий штемпель: «Днепропетровск, 27.02.87.15.»)

Розділ VI
Рецензії та огляди

Наталія Білоус

Магдебурзьке право в Центрально-Східній Європі у світлі нових досліджень німецьких істориків

Магдебурзьке право, що набуло значного поширення у містах Центрально-Східної Європи у часи пізнього середньовіччя — раннього нового часу, тривалий час викликало чималий інтерес не тільки німецьких, а й українських, польських, білоруських, литовських та російських істориків. Історіографія цієї проблеми настільки велика і різноманітна, що не раз ставала предметом монографічних досліджень¹. Лідують у цьому за кількістю праць, безумовно, польські та німецькі історики². Останні сьогодні вдало застосовують інтердисциплінарний підхід, залучаючи фахівців різного профілю — істориків та істориків права, німецьких філологів та мовознавців різних країн, археологів, музейних працівників.

Саксонська академія наук у м. Лейпциг (заснована 1863 р.) ініціювала та провела 31 жовтня — 2 листопада 2003 р. міжнародну інтердисциплінарну конференцію «Rechts- und Sprachtransfer in Mittel und Osteuropa — Sachsen-spiegel und Magdeburger Recht» («Правовий та мовний трансфер у Центрально-Східній Європі — Саксонське Дзеркало та Магдебурзьке право»), після чого започаткувала серію монографічних досліджень. До першого тому «Ius saxonico-magdeburgense in Oriente. Band 1. Berlin, 2008» за редакцією

¹ У сучасній українській історіографії найбільш відомі дві праці: *Гошко Т.* Магдебурзьке право Центрально-Східної Європи XIII–XVIII ст. в українській та польській історіографії: Дис. ... канд. іст. наук. — К., 1999; *Її ж.* Магдебурзьке право в Україні. XIV — початок XVII ст. — Львів, 2002. Див. рец.: *Тимошенко В.* Міське право України на тлі жанрово-стилістичного «безправ'я»: Тетяна Гошко. Нариси з історії магдебурзького права в Україні. XIV — початок XVII ст. — Львів, 2002 // Український гуманітарний огляд. — Вип. 9. — К., 2009. — С. 151–163; *Кобилецький М.* Магдебурзьке право в Україні (XIV — перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. — Львів, 2008. Див. рец.: *Гошко Т.* Історія магдебурзького права очима юриста // Український гуманітарний огляд. — Вип. 14. — К., 2009. — С. 168–193.

² У 2006 р. Христоф фон Вердт опублікував монографію, присвячену розвитку урбанізації і міських громад в Україні та Білорусії у період середньовіччя і раннього нового часу: *Christophe v. Werdt.* Stadt und Gemeindebildung in Ruthenien. Okzidentalisation der Ukraine und Weißrusslands im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. — Wiesbaden, 2006. — 326 s.

Е. Ейхлера та Г. Люка увійшли матеріали названої конференції, авторами яких стали представники країн Центрально-Східної Європи, у т. ч. України.

Розпочинає збірник стаття Г. Люка³ «Das sächsisch-magdeburgische Recht als kulturelles Bindeglied zwischen den Rechtsordnungen Ost- und Mitteleuropas» («Саксонсько-магдебурзьке право як культурна зв'язуюча ланка правової системи між Східною та Центральною Європою»). Після представлення короткого огляду історіографії автор розповідає про розповсюдження німецького права на схід — території Польщі, Чехії, Словаччини, Білорусі, України, Румунії та Угорщини.

У статті угорського історика Л. Блазовича (м. Шегед) «Der Sachsenspiegel und das Recht der Zips» йдеться про вплив «Саксонського Дзеркала» на правову систему міст Шпіса (нім. Zips) — північно-західної території Угорського королівства, що нині складають східну частину Словаччини.

Відомий німецький історик права Ф. Ебель (пом. 2005 р.) у статті «Von der Elbe zur Düna — Sachsenrecht in Livland, einer Gemengelage europäischer Rechtsordnungen» розглядає саксонське право як суміш різних європейських правових норм, що склалися у містах Прибалтики у XIII–XIV ст.

Х. Ханнік із м. Вюрцбург заторкнув тему візантійських впливів на формування східноєвропейських джерел права («Die andere Tradition: Byzantinische Einflüsse auf osteuropäische Rechtsquellen»). Баварський історик відзначив високий рівень розвитку правових традицій у Візантії, про що свідчать складені у VI–IX ст. збірники законів, що стали основою для законодавства Київської Русі та інших держав Східної Європи часів середньовіччя.

Польський історик права Д. Яницька розглянула рецепцію німецького (хелмінського) права на прикладі м. Торунь, що належало до Хелмінської землі, правові джерела, судочинство та судове повсякдення торунських міських урядників («Die Rezeption des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts am Beispiel von Thorn im Kulmer Land»).

³ Гейнер Люк — відомий німецький історик права, професор університету Галле-Віттенберг ім. Мартіна Лютера, автор численних праць з історії магдебурзького права. Див., зокрема: *Lück H.* Magdeburger Recht in der Ukraine // ZNR. — 1990, nr 12. — S. 113–126; *Das Denkmal des Magdeburger Rechts in Kiew* // Forschungen zur Rechtsarchäologie und Rechtlichen Volkskunde. — 1990, nr 12. — S. 109–119; *Die Verbreitung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Rechts in Osteuropa* // Der sassen speyghel. Sachsenspiegel-Recht-Alltag, Bd. 2: Aus dem Leben gegriffen — Ein Rechtsbuch spiegelt seine Zeit. / Hgb. von Mamoun Fansa. — Oldenburg, 1995. — S. 37–49; *Magdeburger Forschungen zum Magdeburger Recht (1933–1945)* // Geschichte als Beruf. Demokratie und Diktatur, Protestantismus und politische Kultur. — Döbel (Saalkreis), 2005. — S. 367–381; *Über den Sachsenspiegel. Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches.* — Dössel (Saalkreis), 2005; *Prawo magdeburgskie jako czynnik identyfikacji europejskiej rodziny miast* // Europejskie miasta prawa magdeburgskiego. Tradycja, dziedzictwo, identyfikacja. — Kraków, 2007. — S. 41–50; *Zur Gerichtsverfassung in den Mutterstädten des Magdeburger und Lübecker Rechts* // Grundlagen für neues Europa. Das Magdeburger und Lübecker Recht in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. — Köln–Weimar–Wien, 2009. — S. 163–181.

Відома литовська дослідниця Й. Карпавічене з Вільнюса розглянула стан розробки проблематики, визначила дослідницьке поле та перспективи дослідження саксонсько-магдебурзького права у Литві («Das sächsisch-magdeburgische Recht in Litauen: Forschungsstand, Forschungsfelder und Perspektiven»).

Дослідниця білоруського походження з м. Тюбінген О. Келлер коротко висвітлила історію, джерела і літературу з магдебурзького права білоруських міст та містечок («Geschichte, Quellen und Literatur des Magdeburger Rechts in weißrussischen Ortschaften des Großfürstentums Litauen»).

Історик права зі Львова М. Кобилецький розглянув магдебурзьке право як джерело «Кодекса прав, за яким судиться малоросійський народ» 1743 року («Das magdeburgische Recht als Quelle des Kodex von 1743»). Автор статті підкреслив високий рівень правової культури українських законотворювачів — упорядників даного кодексу та їх обізнаність з європейськими правовими нормами, а також зазначив, що саксонсько-магдебурзьке право не розглядалося ними як чужорідне право, а було складовою частиною національного права. У монографічному дослідженні той же автор слушно зауважив, що магдебурзьке право — невід’ємна частина правової традиції українського народу, основа розвитку українського міського права та права на місцеве самоврядування⁴.

Р. Кухар з м. Братислава описав суспільно-політичну та культурну ситуацію на словацьких територіях у XIV–XV ст. та вплив магдебурзького права на життя словацького населення («Der slowakische Sprachraum im 14. und 15. Jahrhundert und das Magdeburger Recht»). Автор підкреслив також значний вплив німецької правничої термінології на розвиток місцевого права та її запозичення словацьким населенням.

Німецький історик права з м. Галле Р. Лібервірт звернувся до контроверсійної проблеми, що побутувала у польській історіографії стосовно того, чи можна розглядати німецьке право на західнослов’янських землях, зокрема, у Польщі як впровадження, чи як рецепцію? («Einführung oder Rezeption? Mittelalterlich deutsches Recht in slawischen Herrschaftsgebieten. Das Beispiel: Polen»). Наприкінці статті автор резюмує, що саксонсько-магдебурзьке право справило вплив на польське право, яке у першій третині XVI ст. активно розвивалося і, своєю чергою, впливало на німецьке право, в результаті чого відбувалося зрощування або злиття правових норм.

І.Т. Пійрайнен з м. Мюнстер проаналізував впливи магдебурзького права на законодавство Словаччини у часи пізнього середньовіччя та раннього нового часу («Auswirkungen des Magdeburger Rechts auf die Gesetzgebung des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit in der Slowakei»). Автор розглянув три словацькі правничі збірки, що сформувались під сильним впливом магдебурзького права та Саксонського Дзеркала.

⁴ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні... — С. 390.

Найбільш контroversійним виглядає дослідження відомого петербурзького історика права О. Рогачевського⁵, який, на нашу думку, некоректно сформулював тематику дослідження: «Магдебурзьке право на сучасній території Росії: стан та перспективи дослідження» («Das Magdeburger Recht auf dem heutigen Territorium Russlands: Forschungsstand und Forschungsperspektiven»). Подібне формулювання викликає подив з огляду на всім відомий факт відсутності побутування магдебурзького права на території Росії, та відповідно — самоврядування у російських містах у ранній новий час. Перераховуючи міста, розташовані поблизу західного кордону сучасної Росії (Стародуб, Почеп, Мглин, Погар та ін.), яким польський король Ян Казимир надав привілеї на магдебурзьке право, а російський цар Олексій Михайлович у 1660-х роках їх підтвердив, дослідник жодним словом не згадує про те, що ці міста історично належали до українських земель, які в результаті російсько-польської війни 1654–1667 рр. та Андрусівського миру відійшли до Московської держави. Історик локалізує ці та інші міста на мапі («Die Grenzländer Lituaens, Polens und Rußlands in der Mitte des 17. Jahrhunderts») як порубіжні, що знаходились на польсько-російському пограниччі.

Остання стаття належить перу краківського історика-мовознавця О. Зайди, який досліджує впливи німецького права на старопольську правничу термінологію як відображення рецепції магдебурзького права («Deutsche Einflüsse in der altpolnischen juristischen Terminologie als Widerspiegelung der Rezeption des Magdeburger Rechts»)⁶.

Дослідження О. Зайди та інших польських істориків і мовознавців використали у процесі роботи над другим томом вище згаданої серії німецькі фахівці — співробітники Саксонської академії наук — Інга Білі, Віланд Карлс, Каталін Гьончі. Нещодавно вийшов друком другий том — «Sächsisch-magdeburgisches Recht in Polen. Untersuchungen zur Geschichte des Rechts und seiner Sprache. Band II. Ius saxonico-magdeburgense in Oriente. Hgb. von Prof. E. Eichler, Prof. H. Lück. Berlin, 2011» («Саксонсько-магдебурзьке право у Польщі. Дослідження з історії права та його мови. Том II: Саксонсько-магдебурзьке право на Заході. Берлін, 2011. — 479 с. + карти»).

Книга має розгорнуту структуру, складається з восьми частин (розділів) та додатків. Після вступу (розділ А), де йдеться про методи та мету дослідження, вміщено короткий історичний огляд із розповіддю про запровадження, розвиток магдебурзького права та припинення його дії на польських теренах, наголошується на особливій ролі Польщі як посередника

⁵ Рогачевский А. Меч Роланда. Правовые взгляды немецких горожан XIII–XVII вв. — СПб., 1996; Кульмская грамота — памятник права Пруссии XIII в. — СПб., 2002; Очерки по истории Пруссии XIII–XVII вв. (по материалам рукописных собраний Берлина и Санкт-Петербурга). — СПб., 2004.

⁶ Відомі такі дослідження автора: *Zajda A. Staropolska terminologia prawnicza (do 1500 r.)*. — Kraków, 1990; *Studia z historii polskiego słownictwa prawniczego i frazeologii*. — Kraków, 2011.

між Заходом і Сходом у поширенні німецького права на схід (розділ В). Прикметно, що автори збірника наголошують на тому, що магдебурзьке право жодною мірою не можна розглядати як колоніальне право, оскільки воно поширювалося не в результаті завоювання територій і країн, а внаслідок культурного і правничого трансферу, та небезпідставно висловлюють надію на те, що їхня праця спонукатиме інших фахівців до дальших досліджень культурних взаємовпливів.

Автори наступного розділу «С» коротко представили історіографію проблеми XIX, початку XX ст., довоєнного та післявоєнного часу, висвітлили сучасний стан розвитку досліджень — «в еру європейської інтеграції», зокрема, згадали про міжнародну конференцію «Краків — європейське місто магдебурзького права», присвячену 750-й річниці заснування міста⁷, та різні дослідницькі проекти, реалізовані в контексті цієї теми.

У частині «D. Rechtsquellen sächsisch-magdeburgischen Rechts im Untersuchungsgebiet Polen» детально розповідається про усі варіанти джерел саксонсько-магдебурзького права, що функціонували на польських теренах. Згадуються усі основні праці відомих правників раннього нового часу: Яна Ласького, Миколая Яскера, Павла Щербича, Йоганна Цервуса Тухольчика, Йоганна Кірштейна (Церазіна), Станіслава Айхлера, Бартломея Гроїцького. Автори подають сучасну локалізацію рукописних та друкованих видань цих джерел, що нині зберігаються у фондах архівів та бібліотечних зібрань Польщі — Вроцлаві, Кракові, Курнику, Перемишлі, Варшаві.

Наступні частини книги — E, F, G — мовознавчі, де представлено докладний мовний та порівняльно-історичний аналіз німецької історико-правничої термінології, що склалася у часи пізнього середньовіччя у німецьких містах та була згодом запозичена польськими правниками. Дана термінологія широко побутувала на теренах усіх країн, де функціонувало магдебурзьке право, про що, зокрема, свідчить опублікований у книзі німецько-польсько-словацько-чесько-українсько-мовний перелік 40 зразків історико-юридичних термінів, подібних за фонетикою та значенням. Важливою складовою цього розділу є німецько-польський та польсько-німецький термінологічні словники.

Завершують книгу резюме з підсумком результатів дослідження, переліки джерел та літератури, іменний, географічний та предметний покажчики, покажчик правничих джерел за назвою та місцем розташування, а також карти: 1) Саксонсько-магдебурзьке право у Центрально-Східній Європі, 2) Саксонсько-магдебурзьке право у Польщі.

Дані видання стануть у пригоді не тільки дослідникам історії права, мовознавцям, а й усім зацікавленим історією магдебурзького права, яким користувались кілька сотень міст і містечок, і яке справді можна розглядати як феномен в історії Центрально-Східної Європи.

⁷ Див. збірник статей: Europejskie miasta prawa magdeburskiego. Tradycja, dziedzictwo, identyfikacja. — Kraków, 2007.

Teresa Chynczewska-Hennel

**Opinia o książce Tarasa Czuchliba
«Wideń 1683: Ukraina-Rus w walce
o “złote jabłoko” Europy». — Kyjiv, 2013**

Prezentowana mi książka (w formie wydruku komputerowego) napisana jest na 418 stronach. Składa się z Przedmowy, Wstępu oraz pięciu rozdziałów, Wniosków, Dodatku z dokumentami, Faksymili, Spisu bibliograficznego, indeksu imiennego oraz geograficznego. Na końcu znajduje się Podsumowanie w języku ojczystym Autora oraz w języku angielskim.

Powyższa pozycja oparta jest na solidnej bazie źródłowej. Autor poczynił kwerendy w najważniejszych archiwach i bibliotekach ukraińskich, polskich i w Moskwie. Pracował w AGADZie w Warszawie, Bibliotece Narodowej — Ossolineum we Wrocławiu, BN w Warszawie, Bibliotece PAN w Krakowie, Bibliotece Jagiellońskiej, w Krakowie, RDADA w Moskwie, CDIAU w Kijowie oraz w CDJAUL we Lwowie i innych. Wykorzystał źródła publikowane oraz obszerną literaturę przedmiotu.

Książka prof. dr. Tarasa Czuchliba, znakomitego znawcy historii wojskowości, od dawna zainteresowanego tematyką odsieczy wiedeńskiej stanowi bardzo interesującą i ważną pozycję w historiografii, pierwszą tak obszerną na gruncie historiografii ukraińskiej. Rola Ukrainy w odsieczy wiedeńskiej 1683 roku jest znana ale zarazem niedoceniona należycie przez historiografię, bowiem zwraca się głównie uwagę, na fakt nieprzybycia Kozaków na czas, bowiem nie zdążyli oni wziąć udziału w bitwie wiedeńskiej. Uczestniczyli natomiast, jak wiemy, w drugim starciu pod Parkanami oraz w działaniach na terenie Węgier.

Z polskiej historiografii warto w tym miejscu przypomnieć artykuł J. Wojtasika, «Wojsko JKMci i Rzplitej zaporoskie» w dobie króla Jana III, opublikowany w książce «Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petruły. Z dziejów stosunków polsko — ukraińskich od XVI do XX wieku» (red. J. Wojtasik, Warszawa 2000). Prace polskich historyków zajmujących się problematyką odsieczy wiedeńskiej zna Autor bardzo dobrze.

W odsieczy Wiednia brali udział Kozacy pod dowództwem pułkownika Apostoła, który stanął na czele 150 żołnierzy. Pisał o tym dogłębnie Taras Czuchlib już we wcześniej w książce «Getmani i monarchi. Ukraińska derżawa w miżnarodych widnosynach» 1648–1714, (Kyjiv–Nju Jork 2003). Ważną rolę odgrał w walce przeciwko Tatarom i Turkom — Stefan Kunicki, który w drugiej połowie września 1683 roku został mianowany przez króla Jana III Sobieskiego

nakaźnym hetmanem kozackim na Ukrainie Prawobrzeżnej. Tu wspomnieć wypadnie przede wszystkim Marka Wagnera i jego książkę «W cieniu szukamy jasności chwały. Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696)» (Siedlce 2002). Oczywiście, prace tu przeze mnie cytowane są wykorzystane w recenzowanej książce Tarasa Czuchliba.

Autor w interesujący sposób, co należy uwypuklić, spojrzął na udział żołnierza ukraińskiego, nie tylko przez pryzmat ucztetnictwa wojska kozackiego ale również szlachty z ziem Ukrainy — Rusi.

W pierwszym rozdziale zatytułowanym: W przededniu «bitwy cywilizacji», ukazał prof. dr Czuchlib stosunki międzywyznaniowe a co za tym idzie kulturowe, narodowościowe i polityczne na ziemiach Ukrainy — Rusi w drugiej połowie XVII wieku. Następnie omówił tzw. projekt kozacki króla Jana III Sobieskiego oraz udział szlachty w wojsku koronnym z Rusi Czerwonej, Wołynia, Kijowszczyzny i Podola. Sporo miejsca poświęcił pozycji hetmana Ukrainy Lewobrzeżnej Iwana Samojłowicza.

Rozdział drugi dotyczy tematyki odsieczy wiedeńskiej, zwycięskiej bitwy z 12 września 1683 roku. Autor opisuje wnikliwie pochod ukraińskich żołnierzy (wojaków), którzy wyruszyli spod Białej Cerkwi, Owruca, Łucka, Tarnopola (Ternopola) i Lwowa przez Kraków, Ołomuniec, Brno do Wiednia. Nieco miejsca poświęcił Czuchlib ciekawej wręcz fascynującej postaci Jerzego Franciszka Kulczyckiego (ok. 1640-1694), Jurij Franz właściwie nazywał się Kolczycki lub Kólczycki po niemiecku Kolschitzky i Goldschütz. Historycy do dziś spierając się nad kwestią pochodzenia Kulczyckiego, ponieważ był on między innymi wywiadowcą, a przecież też tłumaczem i kupcem znającym znakomicie język turecki, nic dziwnego, że przyznawał się do różnego pochodzenia w zależności od okoliczności, w których się znajdował. Rację ma, jak uważam Autor omawianej tu książki, który twierdzi, iż Kulczycki pochodził z rodu ruskiego, z podsamborskiej wsi Kulczyce. Inaczej uważają badacze austriaccy i węgierscy twierdząc, iż był on Serbem. Jego brawurowa akcja wyjścia z obozu tureckiego i powrót do Wiednia spowodował, iż trafił na karty rozmaitych powieści. Od cesarza otrzymał między innymi nieruchomości w Wiedniu. Założył pierwszą tam kawiarnię (biogram Zygmunta Abrahamowicza, PSB, t. XVI, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1971, s. 128–129).

«Bohaterom spod Wiednia» poświęcił Taras Czuchlib kolejne strony swej książki, omawiając udział w odsieczy wiedeńskiej szlachcica kijowskiego Krzysztofa Łasko, przyłuckiego Kozaka Mychajły Mowczana i przede wszystkim biskupa lwowskiego Józefa (Josija) Szumlańskiego.

Rola biskupa unickiego Szumlańskiego wkomponowana była w szeroko zakrojoną skalę Jana III Sobieskiego, który chciał wykorzystać sprzyjający moment na akcję w Ukrainie. Chodziło mianowicie o próbę odzyskania władzy Rzeczypospolitej na całym obszarze Ukrainy, nie tylko na Zaporozżu.

Planom królewskim sprzyjały okoliczności niepokojów w Moskwie, doszło wówczas do słynnego buntu strzelców i walk po śmierci cara Fiodora Alek-

siejewicza. Specjalne misje do Kozaków otrzymali J. Szumlański, Bazyli Iskrzycki, siostrzeniec byłego hetmana Tetery a także, jak pisze profesor Zbigniew Wójcik, pośrednio protopop białocerkiewski Zaremba (Z. Wójcik, Jan Sobieski, PIW, Warszawa 1983, s. 305–306).

Rozwiązanie kwestii kozackiej widział Sobieski w dwóch planach, militarno — politycznym oraz religijnym, kościelnym. Ten drugi niezwykle ważny, nawiązywał do dawniejszych zamysłów kanclerza Jana Zamoyskiego, który uważał, że w Rzeczypospolitej powinien istnieć autokefaliczny Kościół prawosławny. Nie trzeba tu dodawać, iż ta idea uchronić mogłaby Rzeczypospolitą i Ukrainę przed serią katastrof końca XVII, XVIII wieku i później. Oto słowa memoriału dla Szumlańskiego: «Czy nie lepiej w Kijowie mieć swoją głowę jaką ma stolica moskiewska, wszak przed tym metropolitów moskiewskich, co się teraz patriarchami zowią, starsza wielaset lat Święta Zofia w Kijowie niż Cerkiew Soborna w Moskwie. Czemu by jako władzę duchowną, tak i świecką nie lepiej widzieć w Kijowie, niż tej szukać niewolniczym karkiem w Moskwie» (cyt. za: Z. Wójcik, op. cit., s. 306).

Rozdział trzeci opisujący stan po bitwie wiedeńskiej a więc udział wojska zaporoskiego w walce przeciwko Turkom i Tatarom na Podolu, w Mołdawii i u wybrzeża Morza Czarnego. Nie do przecenienia ważna rola przypadła tu Stefanowi Kunickiemu, który już wcześniej przed bitwą pod Wiedniem zaproponował królowi wykorzystanie dywersji kozackiej na ziemi mołdawskie i budziackie. Wspomniany tu już został fakt mianowania Kunickiego nakaźnym hetmanem kozackim na Prawobrzeżnej Ukrainie. W październiku Kunicki stanął na czele 1500 Kozaków i zajął broniony przez Turków Niemirów. Nie zdołał zająć, tak jak planował Baru i Międzyborza, pomaszzerował wraz ze swym wojskiem nad Dniestr. Zdobył tam Mohylów, Jampol i inne miasteczka aż do Soroki, ruszył dalej w kierunku Kiszyniowa. Rezultaty kampanii Kunickiego — to zniszczenie przez Kozaków budziackich Tatarów oraz zmuszenie Kozaków Lewobrzeżnych z ich hetmanem Iwanem Samojłowiczem by sami zdecydowali czy walczyć przy boku Rosji czy wspólnie z «braćmi» z Prawobrzeża.

Tu ciekawie Autor książki porównuje zapisy omawiające te wydarzenia z Pamiętników Jana Paska oraz z Latopisu Samowydca. Czy jednak nie wkraść się tu niewielki błąd. Na stronie 230 Taras Czuchlib podaje rok 1684, chyba jednak chodzi o zapis Paskowych Pamiętników z 1683.

Bardzo trafnie ujął Autor rolę Ukrainy — Rusi w utworzeniu europejskiej ligi świętej. Tło ogólnoeuropejskie i na tym tle rola Ukrainy jest wielokrotnie zaznaczana i opisywana jak najbardziej trafnie.

W rozdziale czwartym Taras Czuchlib omówił kolejno najważniejsze postaci Kozaków uczestniczących w kampanii 1683 roku. Są to: Stefan Kunicki, Wasyl Iskrzycki, Jakub Worona, Maksym Bułyga, Semen Korsuniec, Semen Palij, Zachary Iskra, Samijło Samuś, Andrij Abazyn, Iwan Kilian, Grogorij Gryszko.

Rozdział piąty (pomyłkowo jeszcze raz określony jako «czwarty», mam nadzieję, że Autor, lub korektor poprawili omyłkę) zatytułowany został «Dane

Bogu przesławne zwycięstwo chrześcijan nad bisurmanami». Opisuje w nim Autor echa zwycięstwa wiedeńskiego na Ukrainie — Rusi. Omawia w tym fragmencie książki, między innymi ciekawą ikonografię związaną z królem Janem III Sobieskim i jego dobą. Opisuje Autor wiedeńskie i ukraińskie grawiury odnoszące się do tematyki odsieczy wiedeńskiej. Należy mieć nadzieję, iż w książce znajdują się dobrej jakości fotografie najciekawszych pozycji, np. holenderskiego artysty Romeyna de Hooghe (1645–1709), który uwiecznił między innymi wyprawę na czambuły tatarskie (10.X.1672) czy medzioryt «Apoteoza Janan III Sobieskiego» a o których Autor książki interesująco pisze.

Wykorzystał przy tym prace polskich historyków i historyków sztuki, między innymi A. Czołowskiego, H. Widackiego, M. Morki i innych.

Zwrócił także uwagę na fakt, iż na portretach i grawiurach takich artystów, jak Gaspard Bouttats, Johannes de Ram, Pieter Stevens'a, czy Pieter Schenka użyto tytułu królewskiego — REX POLONIE ET UCRANIAE.

Profesor Czuchlib opisuje również obchody rocznicowe odsieczy wiedeńskiej na ziemiach Ukrainy, które oczywiście odbywały się równolegle do obchodów w wielu miastach w Polsce i w Wiedniu. Można by oczywiście nieco ten fragment rozszerzyć, choć z drugiej strony pewnie w przyszłości doczeka się osobnego omówienia. Piotr Sierżęga z Uniwersytetu w Rzeszowie poświęcił sporo uwagi tym wydarzeniom w książce wydanej w Rzeszowie w 2002 roku pod tytułem: «Galicja i jej dziedzictwo, Obchody 200. Rocznica odsieczy wiedeńskiej w Galicji (1883R.)» T. XVII.

Obchodami zajął się wówczas specjalnie powołany na tę okazję Komitet Centralny. 11 września rozpoczęły się obchody nabożeństwem żałobnym w kościele katedralnym. Na środku prezbiterium, który został obity czarnym sukniem z wyszytymi herbami Polski, Rusi i Litwy wzniesiono katafalk, który przypominał sarmackie, barokowe — castra doloris. Wśród wielu uroczystości, jakie się odbywały we Lwowie, wspomnieć wypadnie pochód udający się na górę zamkową, gdzie umieszczono głaz, który miał przypominać, iż Sobieski uratował Lwów przed najazdem Tatarów.

W końcowej części książki Autor zawarł główne wnioski i jak najbardziej słusznie stwierdził, iż składową częścią kampanii wiedeńskiej 1683 roku były operacje wojska kozackiego na terenach zachodniego Podola, w Mołdawii Wołoszczyzny, nad Morzem Czarnym w okresie od września 1683 roku do stycznia 1684. W tych wyprawach wzięło udział od sześciu do siedmiu tysięcy Ukraińców na czele z hetmanem Prawobrzeżnej Ukrainy Stefanem Kunickim oraz pułkami Mohyły, Zielenieckiego, Dunina Rojewskiego i innymi.

W Dodatkach znalazł się interesujący materiał źródłowy — między innymi: Organizacja opłaty wojska zaporoskiego dla 1200 pod trzema pułkami, Warszawa 11 maja 1683 roku, w przekładzie na język ukraiński; Ordynacja opłaty wojska zaporoskiego od papieża Innocentego XI jako subsydium Korony Polskiej, na podstawie kopii z Biblioteki Muzeum Czartoryskiego w Krakowie oraz AGADu.

List króla Jana III do Wojska Zaporoskiego z 13 września 1684 roku z AGADu, Arch. Zamoyskich N.3053 pierwszy raz przetłumaczony został na język

ukraiński. Autor niestety nie zaznacza, które tłumaczenia są jego. Znam osobiście Profesora Czuchliba i mogę z całym przekonaniem napisać iż jego znajomość języka polskiego jest bardzo dobra. Jedynie z recenzenckiego obowiązku muszą niestety stwierdzić brak wykorzystania materiału ze zbiorów watykańskich opublikowanych w ramach serii wydawniczej Bazyliańców «*Analecta Ordinis S. Basilii M.*» pod redakcją P. Athanasiusa G. Welykego oraz w ramach *Acta Nuntiaturae Polonae*, Tomus XXXIV Opitius Pallavicini (1680–1688) volumen 6 (1.I.1683–30.VI.1683) oraz volumen 7 (3.VII.1683–28.XII.1683), wydane przez Marię Domin (Cracoviae 2008, 2012). Niestety materiały watykańskie nie są także docenione przez polskich historyków, którzy w większości, podobnie jak Autor omawianej tu książki opierają się na ustaleniach L. Pukiańca z jego książki «*Sobieski a Stolica Apostolska na tle wojny z Turcją (1683–1648)*» (Wilno, 1937). Inna sprawa, iż według mego przekonania, kwestie Kozaczyzny w orbicie spraw Stolicy Apostolskiej powinny stanowić odrębne studium, które mam nadzieję kiedyś znajdzie swego historyka.

Розділ VII
Наукова хроніка

В'ячеслав Станіславський

Невідомі сторінки українсько-шведських відносин: військовополонені козаки у Швеції під час Великої Північної війни

Семінар у відділі історії України середніх віків і раннього нового часу

28 травня 2012 р. у відділі історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України відбувся семінар, на якому виступив з доповіддю науковий співробітник Архівного центру лену Еребру (Örebro län) Хокан Хенрікссон (Håkan Henriksson).

Історик повідомив, що під час роботи у шведських архівах натрапив на список військовополонених часів Великої Північної війни 1700–1721 рр., більшість з яких мала українські прізвища. Це викликало інтерес до вивчення контексту історичних подій та з'ясування причин появи цих полонених на шведських теренах, що спонукало до подальших пошуків.

Згідно з дослідженням Х. Хенрікссона, вперше велика група українців — 174 особи — потрапила до шведського полону в березні 1706 р., у результаті бою між шведськими силами та козаками Стародубського полку, які розміщалися у Несвіжі. Тоді у руках противника опинилися й два українських прапора, один з яких досі зберігається у Військовому музеї у Стокгольмі. Наприкінці березня — на початку травня цього ж року в результаті облоги шведами Ляховичів у полон потрапили спочатку 70 українців та росіян, а потім 1360 козаків Переяславського полку. В цілому на середину 1706 р., за словами Х. Хенрікссона, шведи полонили від 4 до 5 тис. росіян та українців.

На шведські землі полонених перевозили на кораблях, починаючи з вересня 1706 р. Всього в такий спосіб було транспортовано 884 особи, серед яких були й козаки Переяславського полку. Використовували їх здебільшого на будівництві оборонних споруд. Значна частина цих козаків загинула в полоні від голоду та хвороб, помер і переяславський полковник Іван Мирочич. До інших доля була поблажливішою. Декільком (зокрема, чотирьом сотникам) вдалося втекти й дістатися до Копенгагена, звідки вони змогли повернутися на Батьківщину; понад два десятка українських козаків одружилися на шведках і назавжди залишилися у Швеції. Після укладення Ніштадтського мирного договору між Росією та Швецією близько 140 коза-

ків були перевезені до Ревелю, звідки вони діставалися додому. На той час деякі з них мали біля 80 років.

Доповідь викликала жваву реакцію співробітників відділу. В її обговоренні, дискусіях, а потім і в кулуарному спілкуванні з доповідачем щодо різних питань українсько-шведських відносин взяли участь член-кореспондент НАН України Микола Котляр, кандидати історичних наук Андрій Гурбик, Олена Дзюба, Валерій Зема, Василь Кононенко, В'ячеслав Станіславський, Борис Черкас.

У планах Х. Хенріксона — продовження всебічного дослідження питань, пов'язаних з долею українців у шведському полоні. Сподіваємося, що ця робота увінчається виходом оригінальної, заснованої на раніше невідомих фактах зі шведських архівів, монографії.

Приємно, що українська тематика козацьких часів викликає зацікавлення шведських дослідників. Перспективи такої праці є дуже обнадійливими, зважаючи на багатство тамтешніх архівних зібрань. Вже тепер співпраця Х. Хенріксона з українськими науковцями дала свої плоди — в українському часописі «Сіверянський літопис» було вперше опубліковано низку документів — чотири листа Пилипа Орлика й інші матеріали, пов'язані з гетьманом в еміграції та шведську реляцію про Полтавську битву.

Василь Кононенко

Семінари з інтелектуальної історії в Інституті історії України НАН України

Протягом листопада 2011 — травня 2012 р. в Інституті історії України НАН України було проведено 6 семінарів з інтелектуальної історії. У них взяло участь близько 100 зацікавлених осіб, а на інтернет-сторінку, створену для розповсюдження інформації про дослідження в галузі інтелектуальної історії, з 4 квітня 2012 до 1 січня 2013 р. зайшло близько 9 тис. відвідувачів.

Перший семінар (15 листопада 2011 р.) було присвячено інтелектуальній історії як окремій історичній дисципліні та методологічним підходам, які вона використовує. У ході семінару було виголошено дві доповіді. І. Колесник зупинилася на витоках культурно-інтелектуальної історії, зосередившись на ролі «школи Анналів» у розвитку цього історіографічного напрямку. Доповідач зазначила, що творці, за словами А. Гуревича, «Коперніканського перевороту» в історії М. Блок та Л. Февр з різних боків вивчали інтелектуальні явища. Однак, якщо перший досліджував колективний інтелектуальний продукт у вигляді ментальності, то другий — інтелектуальну історію еліт. Історія інтелектуалів також з'явилася саме у французькій історіографічній традиції. І. Колесник підкреслила, що четверте покоління «школи Анналів» зосередилося на культурно-інтелектуальній історії.

Доповідач також приділила багато уваги поширеній в німецькій історіографічній традиції «історії понять» та інтелектуальній історії в радянській історіографії і пострадянській російській й українській історичній науці. Стосовно методології, то, на думку І. Колесник, предмет інтелектуальної історії визначив широке коло методів міждисциплінарного дослідження, які використовуються у цьому історіографічному напрямі.

У наступній доповіді В. Кононенка представлено застосування методології інтелектуальної історії у вивченні «Договорів та постанов» 1710 р. Він підкреслив, що методологічні підходи інтелектуальної історії, зокрема, «Кембриджської школи», надихнули його на спробу по-новому подивитися на старе й усім відоме джерело. Головний методологічний постулат «Кембриджської школи» у дослідженні полягає у тому, що ідеї можуть бути зрозумілими, коли вони будуть розглянуті у широкому лінгвістичному контексті «висловлювання» в письмовій чи усній формі, який опосередковано можна витлумачити. У межах цієї методології контекст ідеї складається з

широкого кола теорій, текстів та висловлювань, які узагальнюються як «мовні дії» (*speech acts* у термінології К. Скінера). У цьому методологічному підході поєдналися філософія історії Р. Дж. Колінгвуда та мовна концепція Л. Вітгенштейна. Отож однією з основних форм дослідження тексту є відсторонення історика від буквального прочитання джерела та розуміння. Якщо створення історичного тексту є процесом накладання бажань, ідей та переконань автора на загальноприйнятні і доступні тодішнім адресатам словесні форми, то методологією дослідження є засоби щодо «розкручування» істориком нарративу, тобто історичного й лінгвістичного контекстів між адресантом та потенційним споживачем інформації. Саме з таких методологічних позицій доповідач представив аналіз тексту «Договорів та постанов» як висловлювань, адресованих різним групам суспільства.

Після доповідей розпочалася цікава дискусія щодо перспектив дослідження «Договорів та постанов» 1710 р. і роль методологічних підходів інтелектуальної історії у цьому. На семінарі передусім обговорювалися питання про те, що нового зможуть привнести в історичну науку підходи, які використовуються в інтелектуальній історії. Найактивнішими учасниками семінару стали О. Андрощук, А. Бовгиря, В. Бондар, Г. Боряк, І. Колесник, В. Кононенко, О. Кресін, Н. Лаас, І. Стрикун та ін.

Другий семінар (13 грудня) було присвячено презентації археографічного видання «Короткого опису Малоросії», підготовленого А. Бовгирею, та його виступу про «Русь», «сарматизм» і «хозаризм» у козацькому історіописанні XVII–XVIII ст. Нове видання «Короткого опису Малоросії» стало результатом багаторічної праці історика, який дослідив відомі на сьогоднішній день 34 списки цієї пам'ятки, у тому числі й віднайдені ним. Його текстологічні дослідження, представлені у виданні «Короткого опису Малоросії», є своєрідним конкордансом цієї пам'ятки, оскільки кожен укладач вносив у підставовий текст суттєві уточнення різного змісту, які свідчать про його уявлення того чи іншого явища.

У доповіді, що слідувала за презентацією книги, А. Бовгиря зазначив, що у відомих на сьогодні козацьких нарративах («Літопис Грабянки», «Літопис Самовидця» та «Літопис Величка») та похідних від них творах міститься обмаль інформації про діяння давньоруських князів, тим паче про галицько-волинських. Лише в поодиноких текстах траплялися згадки про Стародавню Русь, наприклад у «Короткому опису Малоросії» є відомості, що існувала держава Володимира Великого, яка розпалася за його нащадків. Доповідач проаналізував на основі попередніх історіографічних здобутків розвиток козацького історіописання у XVII–XVIII ст. та прийшов до висновку, що «літописці» світської історії Гетьманщини бачили інше минуле, ніж церковні автори. Однією з причин цього, як вказав А. Бовгиря, стало те, що після Полтавської битви 1709 р. Православна Церква перестала вбачати в еліті Гетьманщини свого покровителя, й козацькі інтелектуали почали описувати своє минуле. Розділення історіописання на церковне та світське по-різному

намагалися пояснити учасники семінару, проте дійшли висновку, що козацька версія минулого з'явилася ще до Полтавської битви, а її автори належали як до церковного кліру, так і козацького стану. Отож для представників козацького історіописання кінця XVII — початку XVIII ст. були важливими як церковні події, так і світські, однак до актуального минулого належали саме часи Хмельниччини та подальшого існування Гетьманщини. Найактивнішу участь у семінарському обговоренні прийняли А. Бовгиря, О. Ковалевська, В. Кононенко, О. Кресін, О. Певна, В. Ричка, О. Толочко та ін.

Третій семінар (15 лютого 2012 р.; доповідач А. Блануца) був присвячений поземельним відносинам у Великому князівстві Литовському (далі ВКЛ). Дослідник зазначив, що земля у ВКЛ (як і в інших центрально-східноєвропейських країнах пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу) слугувала «золотим запасом» державної економіки. Оскільки держава не мала професійної армії, вона шляхом земельних пожалувань зобов'язувала й стимулювала своїх упривілейованих підданих (шляхетського походження) нести військову службу. Для ранньомодерного лицаря-шляхтича це значило не тільки здобуття хліба ціною крові, але й можливості збільшувати матеріальні статки та будувати кар'єру.

Доповідач проаналізував надавчі та підтверджувальні документи, що стосувалися українських земель ВКЛ, за час правління Казимира Ягеллончика (великий князь литовський (з 1440) і король Польщі (з 1447) — 1492 рр.), Олександра Ягеллончика (великий князь литовський (з 1492) і король Польщі (з 1501) — 1506 рр.), Сигізмунда I Старого (великий князь литовський і король Польщі у 1506–1548 рр.) та Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.). Доповідач навів цікаві сюжети про великокнязівські надання шляхтичам, які змогли вислужити право на шляхетство й таким чином поліпшити свої матеріальні статки. Стрімку кар'єру у ВКЛ спромоглися зробити й особи іншого віросповідання, зокрема, іудейського.

Як зазначив А. Блануца, верховне право розпорядження земельним фондом у ВКЛ належало великому князю, а шляхта (князі, пани і зем'яни) мала лише частину повноважень, які у достатутувий період регулювалися уставними земськими грамотами, а з прийняттям I Литовського Статуту — його артикулами. Правовою підставою на володіння чи розпорядження шляхтою певними маєтностями стали великокнязівські привілеї. Перерозподіл же земельної власності всередині шляхетської корпорації здійснювався шляхом укладання трансакційних угод (купівля-продаж, застава, оренда, обмін, дарування).

На семінарі, крім питань, пов'язаних з землею та владою у ВКЛ, було обговорено проблему місця українських земель у тодішній «міжнародній» торгівлі, впливу литовського права та інтелектуальних явищ доби ВКЛ на подальшу історію, зокрема, часів Гетьманщини. До найактивніших учасників семінару належали О. Андрощук, В. Безпалько, А. Блануца, А. Бовгиря, Л. Жеребцова, В. Кононенко, Ю. Приходько, Т. Шульга та ін.

Четвертий семінар (20 березня) було присвячено питанням еволюції козацької еліти у XVII–XVIII ст. Доповідач — В. Кононенко — відзначив, що формування нової соціальної групи, тобто козацтва на південній периферії ВКЛ (пізніше Речі Посполитої) припало на час «військової революції» (1560–1660 рр.), коли в європейських арміях було широко застосовано вогнепальну зброю, що підвищило роль піхоти і спричинило дуже суттєві зміни в стратегії й тактиці тодішніх війн. Звичайно, що європейська військова революція лише відлунням торкнулася периферійного Середнього Подніпров'я, проте однозначно підвищила військову та політичну значимість козацтва у Речі Посполитій.

Проаналізувавши історіографічні дослідження, доповідач зробив висновки, що джерелами козацтва були різні верстви населення, однак саме придніпровське боярство, яке прагнуло шляхетства, почало визначати його ідеологію, сповнену цінностей благородного стану. Переломним в усвідомленні козацтвом своєї сили у боротьбі за станові «права та вольності» стали взаємовідносини з Православною Церквою. Після Берестейської унії 1596 р. Церква почала вбачати свого захисника в молодій козацькій еліті. Козацтво у своєму політичному розвитку в свою чергу розпочало спиратися на Православ'я, як на духовну та ідеологічну силу. Навіть те, що у 1630–1640 рр. православні єпископи відцуралися козацького захисту, не завадило лідерам козацтва далі послуговуватися ідеологією захисту Церкви, оскільки це відкривало їм прямий шлях до входження до еліти у політичній системі південно-східної периферії Речі Посполитої.

Козацька еліта, яка фактично створила державу, в особі своїх інтелектуалів мала ще легітимізувати здобуте силою зброї. Освічені представники нової еліти шукали легітимації революції 1648 р. і нового статусу Війська Запорозького у концепціях прав завойовника, оборони «прав та вольностей», захисту релігії, обстоювання «руської» спадщини. Однак, постійні війни протягом другої половини XVII ст. призвели до послаблення Війська Запорозького та звуження його автономії. Подальшу долю козацтва в історичній пам'яті українського народу вирішила не рушниця козака, а перо військового канцеляриста, яке створило новий «наратив»; саме козацьке історіописання заклало передумови для появи в модерний час української національної свідомості.

Доповідь завершилася дискусією про різні аспекти еволюції козацької еліти у Гетьманщині. Зокрема, Т. Чухліб відзначив, що не слід перебільшувати «переродження» козацтва з військового стану на канцеляристів, оскільки й надалі воно залишалося воєнною силою. Серед активних диспутантів були О. Андрощук, А. Блануца, А. Бовгиря, Д. Казіміров, Г. Корольов, Т. Чухліб та ін.¹

П'ятий семінар (10 квітня) було присвячено витокам ідей українських «тираноборців» з європейської спадщини та використання аргументів на

¹ Див.: http://intellectual-history.blogspot.com/2012/04/4_9723.html [Дата доступу 21.11.2012 р.]

право опору тирану в виступі І. Мазепи проти Петра I у 1708–1709 рр. Зазначені питання були висвітлені у доповіді Т. Чухліба, який звернув увагу на відоме за доби середньовіччя та пізніших часів явище «опору тиранам». У ті часи європейські правителі-васали часто повставали проти своїх володарів, використовуючи добре розроблену політичну теорію, згідно з якою «людина може вчинити опір своєму королю і своєму судді, якщо він діє проти права, й навіть розпочати проти нього війну... Цим вона не порушить свій обов'язок вірності». Доповідач відзначив, що «свого завершення теорія боротьби проти володаря-тирана набула у філософських працях німця Й. Альтузія, французів Ф. Плєсі-Морнея, Ю. Ланге, Ф. Отмана, Ж. Буше, Е. де ла Босі, шотландця Д. Бьюкенена, англійців Ф. Сідні й Т. Мора, іспанців Х. де Маріани та Ф. Суареса, які були надруковані протягом XVI — першої половини XVII ст.». Далі Т. Чухліб доводив, що ідеї, викладені в зазначених працях, були відомі у середовищі інтелектуальної та політичної еліти Гетьманщини й стали ідеологічною основою для мазепинців у 1708–1709 рр.

Доповідь викликала дискусії стосовно того, наскільки сильними були впливи європейських вчень «тираноборців», враховуючи географічну віддаленість та обмаль прямих свідчень про запозичення цих ідей, на І. Мазепу і його оточення. В. Кононенко відзначив, що питання про шляхи проникнення західних ідей в інтелектуальне середовище Гетьманщини мало простежується у наявних джерелах. О. Дзюба підтримала Т. Чухліба в тому, що церковні та світські інтелектуали Гетьманщини читали західноєвропейських авторів та широко використовували їх ідеї на початку XVIII ст. у теорії та практиці. В. Станіславський відзначив, що на сьогоднішній день ще залишається значна кількість документів того часу як староукраїнською мовою, так й іноземною, не уведених до наукового обігу. На думку дослідника, залучення значного нового масиву свідчень дасть можливість відповісти на вище зазначені питання. Найактивнішими учасниками семінару стали О. Андрощук, О. Дзюба, Я. Затилюк, В. Кононенко, Ю. Кудінов, Ю. Приходько, В. Станіславський, Т. Чухліб та ін.²

Шостий семінар (29 травня) був представлений доповіддю О. Певної про інтерпретацію візуальної спадщини церкви Св. Кирила Олександрійського. Доповідач представила свою аргументовану версію історії побудови Кирилівської церкви та її «реставрації» в XIX ст. О. Певна висвітлила впливи царської ідеології на практику реставрації Кирилівської церкви у Києві в XIX ст. Вона доводила, що «балканські впливи» на Давню Русь значною мірою диктувалися активною балканською політикою уряду Російської імперії в другій половині XIX ст. Тому під цим політичним, а відтак і культурним впливом, прочитувалися зображення давньоруських святих. Зокрема, доповідач навела яскравий приклад, що фреску Св. Кирила Олек-

² Див.: <http://intellectual-history.blogspot.com/2012/04/c.html> [Дата доступу 21.11.2012 р.]

сандрійського довгий час прочитували як ікону рівноапостольного Кирила просвітителя слов'ян. Виступ доповідача викликав дискусію, в якій В. Зема висловив критичні зауваження щодо основних положень О. Певної. Надзвичайно цікавими та корисними були як коментарі І. Дорофієнко щодо реставраційних робіт, проведених в Кирилівській церкві у другій половині ХІХ ст. Серед активних учасників обговорення семінарської теми були А. Бовгиря, І. Дорофієнко, Т. Євсєєва, В. Зема, В. Кононенко та ін.³

Отже, перші проведені семінари засвідчують, що регулярні обговорення актуальних тем з інтелектуальної історії та їх представлення на інтернет-сторінці є актуальними для співпраці дослідників як Інституту історії України НАН України, так й інших гуманітарних інституцій. Крім того, такий семінар є корисним для започаткування міждисциплінарних досліджень, пов'язаних з вивченням інтелектуальної історії.

³ Див.: <http://intellectual-history.blogspot.com/2012/05/6.html> [Дата доступу 21.11.2012 р.]

**Доба Івана Мазепи в новітній
історіографії (з 1986 р. по сьогодні):
рекомендаційний бібліографічний
показчик (Укл. Ганна Березанська)**

Джерела

1. *Величко С.* Літопис. / Пер. з книж. укр. мови В. Шевчук: В 2-х т. — К., 1991. — Т. 1. — 373 с.; Т. 2. — 642 с.
2. Вивід прав України / М. Грушевський, І. Франко, М. Костомаров та ін. — Львів, 1991. — 128 с.
3. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. — К., 2009. — 1054 с.
4. *Возняк М.* Документ меценатської діяльності І. Мазепи, знайдений в Бібліотеці Оссолінеуму // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 20–21.
5. Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. — Вып 1. — 1687–1705 гг. / Сост.: Т.Г. Таирова-Яковлева. — СПб., 2007. — 255 с.
6. *Горбач О.* Універсал гетьмана Івана Мазепи з 10.XII.1700 р. // Укр. історик. — 1987. — № 1–4. — С. 67–69.
7. *Горобець С., Рябцев В.* До історії участі українських козаків у військових подіях початкового етапу Північної війни (1700–1702 рр.) // СЛ. — 2011. — № 3. — С. 23–39.
8. *Гуляй А.* Документальні пам'ятки доби гетьманщини в збірці Національного музею історії України // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — К., 1999. — Вип. 8. — С. 193–195.
9. *Гуляй А., Мицик Ю.* Незнані документи гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис (далі. — СЛ). — 2003. — № 1. — С. 56–67.
10. *Дзьобан О.* Чотири документи Івана Мазепи з 1705 року // ЗНТШ. — 1991. — Т. 222. — С. 351–359.
11. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. / упорядник, автор передмови та коментарів В. Горобець. — К., 1992.
12. Дневник военных действий русской армии под Полтавой / Упоряд.: В.В. Панашенко // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 102–107.
13. Дневник военных действий русской армии под Полтавой / Упоряд.: В.В. Панашенко // Укр. іст. журн. — 1991. — № 3. — С. 89–96.
14. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С.О. Павленко. — К., 2007. — 1144 с.
15. *Дятлов В.* Листи Патріка Гордона // СЛ. — 2001. — № 6. — С. 91–93.

16. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упоряд. та авт. передм. В.В. Станіславський. — К., 1996. — 194 с.
17. Іван Мазепа. — К., 1992. — 131 с.
18. Летопись Самовидца // Чтоб вовек едины были. Век XVII / Сост., предисл. и коммент. Я.Д. Исаевича. — М., 1987. — С. 378–398.
19. Лист гетьмана І. Мазепи до цісаря Йосифа І / Переклад В. Дятлова // СЛ. — 2006. — № 3. — С. 14–15.
20. Листи Івана Мазепи. 1687–1691. / Упорядник та автор передмови В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1. — 480 с.
21. Листи Івана Мазепи. 1691–1700. / Упор. та авт. вступн. дослідж. В.В. Станіславський. — К., 2010. — Т. 2. — 752 с.
22. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К., 1992. — 192 с.
23. Мазепина книга / Упор. та вступна стаття І. Ситого. — Чернігів., 2005. — 524 с.
24. *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 року та інші вибрані статті. — Нью-Йорк–Львів–Київ–Мюнхен, 1993. — 303 с.
25. *Мацьків Т.* Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Вид. 2-ге доп. — Київ–Полтава, 1995. — 312 с.
26. *Мицик Ю.* Документи Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря // СЛ. — 2000. — № 6. — С. 39–48.
27. *Мицик Ю.* З документації гетьмана Івана Мазепи. — СЛ. — 1997. — № 3. — С. 99–105.
28. *Мицик Ю.* З документації гетьмана Івана Мазепи. — СЛ. — 1997. — № 4. — С. 143–150; 1998. — № 1. — С. 91–103.
29. *Мицик Ю.* З документів гетьманів І. Самойловича та І. Мазепи // СЛ. — 2001. — № 6. — С. 18–37.
30. *Мицик Ю.* З документів доби гетьмана Івана Мазепи (за матеріалами польських архівів) // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 11. — К., 2011. — С. 284–306.
31. *Мицик Ю.* З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ) // СЛ. — 1999. — № 3. — С. 3–34.
32. *Мицик Ю.* З листів гетьмана І. Мазепи // Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 297–318.
33. *Мицик Ю.* З матеріалів до «Українського дипломатарію XVI–XVIII ст.» // Наукові записки (Національний університет «Києво-Могилянська академія»). — 1998. — Т. 3. — С. 147.
34. *Мицик Ю.* З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. // СЛ. — 1997. — № 1–2. — С. 100–116.
35. *Мицик Ю.* Листи Івана Мазепи та Пилипа Орлика // Бористен. — 1993. — № 4. — С. 5–6.
36. *Мицик Ю.* Три сюжети про гетьмана Мазепу // СЛ. — 2006. — № 3. — С. 15–21.
37. *Мицик Ю.* Універсали гетьмана Івана Мазепи Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві // СЛ. — 2002. — № 2. — С. 18–31.

38. *Мицик Ю.* Фрагмент до біографії І. Мазепи // СЛ. — 2007. — № 3. — С. 12–16.
39. *Мицик Ю.* Шість гетьманських універсалів XVII-XVIII ст. // СЛ. — 2000. — № 1. — С. 88–92.
40. *Мицик Ю.* Ще один сюжет про Івана Мазепу // СЛ. — 2006. — № 5. — С. 35–39.
41. *Мицик Ю., Бойницька Н.* З документації гетьмана Івана Мазепи // СЛ. — 2001. — № 4. — С. 36–45.
42. *Мицик Ю.А.* Невідомі документи Івана Мазепи // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 56–58.
43. *Рігельман О.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В.О. Щербака. — К., 1994. — 768 с.
44. *Ситий І.* Батурин у першій чверті XVIII ст. // СЛ. — 1995. — № 1. — С. 65–73.
45. *Ситий І.* Генеалогічні та історичні нотатки бунчукового товариша І.І. Забіли // СЛ. — 1999. — № 4. — С. 166–169.
46. *Ситий І.* Гетьманські універсали в колекції Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // СЛ. — 1998. — № 2. — С. 31–46; № 3. — С. 72–84; № 4. — С. 37–58; № 5. — С. 67–82.
47. *Ситий І.* Синодик Крупицько-Батуринського монастиря // СЛ. — 1997. — № 5. — С. 40–64.
48. Тисяча років української суспільно-політичної думки. — Т. IV. — Кн. I. — К., 2001. — С. 520.
49. Тисяча років української суспільно-політичної думки. — Т. III. — Кн. II. — К., 2001. — С. 576.
50. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина I / Упоряд. І. Бутич. — Київ–Львів, 2002. — 757 с.: іл.
51. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II / Упоряд. І. Бутич. — Київ–Львів, 2006. — 798 с.
52. Чернигову 1300 лет: Сборник документов и материалов. — К., 1990. — 366 с.
53. Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії (Переклад з німецької В. Дятлова) // СЛ. — 2001. — № 1. — С. 10–20.
54. Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії (Переклад з німецької В. Дятлова) // СЛ. — 2001. — № 2. — С. 26–30.
55. Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії (Переклад з німецької В. Дятлова) // СЛ. — 2001. — № 3. — С. 10–22.
56. Щоденник Патріка Гордона за часів його перебування в Росії (Переклад з німецької В. Дятлова) // СЛ. — 2001. — № 4. — С. 7–14.

Література:

1. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. — К.—Львів, 2011. — 440 с.: факсиміле.
2. *Алексашикіна Л.* Постаті гетьманів України Івана Мазепи та Пилипа Орлика у творчій спадщині Дмитра Івановича Яворницького // Сіверянський літопис (далі. — СЛ). — 2009. — № 2/3. — С. 163–174.
3. *Андрусяк М.* Щедрою десницею Вашою // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 26–31.: іл.
4. *Анисимов Е.* Время петровских реформ. — Л., 1989. — 496 с.: ил.
5. *Антонович В.* Коротка історія Козаччини. — К., 1991. — 158 с.: іл.
6. *Антонович В.Б.* Про козацькі часи на Україні. — К., 1991. — 238 с.
7. *Апанович О.М.* Гетьмани України і кошові отамани Запорожської Січі. — К., 1993. — 288 с.: іл.
8. *Арендар Г.* Козацька старшина як меценат церковного мистецтва Чернігівщини (за матеріалами Чернігівського музею ім. В.В. Тарновського) // СЛ. — 1995. — № 1. — С. 54–57.
9. *Аркас М.М.* Історія України-Русі. — К., 1991. — 456 с.: іл.
10. *Артамонов В.* Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII — начале XVIII века // Россия–Украина: история взаимоотношений. — Москва, 1997. — С. 89–100.
11. *Артамонов В.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714 гг.). — М., 1990. — 208 с.
12. *Артамонов В.А.* 1708–2008. Мать Полтавской победы. Битва при Лесной. — СПб, 2008. — 208 с.
13. *Артамонов В.А.* Полтавское сражение: К 300-летию Полтавской победы. — М., 2009. — 704 с.
14. *Артамонов В.А., Кочегаров К.А., Курукин И.В.* Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. Образ и трагедия гетмана Мазепы. — СПб., 2008. — 208 с.: ил.
15. *Багалій Д.* Історія Слобідської України. — Х., 1990. — 258 с.
16. *Байда О.П.* Старшина Полтавського полку (друга половина XVII ст.). — К., 1998. — 41 с.
17. *Бантыш-Каменский Д.Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. — К., 1993. — 656 с.: ил.
18. *Белашов В.И.* Глухов — забытая столица гетманской Украины. — К., 1992. — 132 с.
19. *Белашов В.* Глухів — столица гетьманської і Лівобережної України. — Глухів, 1996. — 146 с.
20. *Беляков Г.Ф., Белякова О.Г.* Польська історична література про українське козацтво // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 73–79.

21. Білокінь С. Іван Мазепа в об'єктивному і суб'єктивному світлі // Борщак І., Мартель Р. Життя і пориви великого гетьмана. — К., 1991. — С. 307–315.
22. Бобылев В.С. Внешняя политика России эпохи Петра I. — М., 1990. — 68 с.
23. Борисенко В. Соціально-економічний розвиток Лівобержної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — 263 с.
24. Борисенко В., Саченко С. Київ у другій половині XVII ст. // Київська старовина. — 1993. — № 4. — С. 93–99.
25. Борисенко В.Й., Бульвінський А.Г., Візер С.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст. — К., 2006. — 256 с.
26. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе. — Львів, 1991. — 255 с.
27. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Авториз. пер. з фран. і предм. М. Рудницького. — Тернопіль, 1991. — 83 с.
28. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана / Авториз. пер. з фран. і предм. М. Рудницького. — К., 1991. — 136 с: іл.
29. Борзяк Г., Бузало В., Дмитрієнко М., Репринцев В. Клейнод Івана Мазепи // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наук. праць: У двох частинах. — К., 2005. — Число 12. — Ч. 1. — С. 390–406.
30. Брайчевський М., Марочкін В. Іван Мазепа: правда і вигадки (полемічні нотатки) // Україна. — 1990. — № 6. — С. 10–12.
31. Буганов В.И. Петр Великий и его время. — М., 1989. — 192 с.
32. В'ялов П., Кривошея В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. — К., 1999. — 83 с.
33. Важкий шлях: Перша половина XVIII ст. — К., 2002. — 381 с.
34. Верхівський О. Анатема на гетьмана Мазепу // Укр. історик. — 1990. — Ч. 1–4 (104–107). — С. 64–70.
35. Видатні постаті в історії України (IX–XIX ст.): Короткі біографічні нариси. Історичні та художні портрети. — К., 2002. — 359 с.
36. Винар Л. Козацька Україна. Вибрані праці. — Київ–Львів–Нью-Йорк–Париж, 2003. — 677 с.
37. Винар Л. Олександр Оглоблин як дослідник гетьмана Івана Мазепи і його доби // Укр. історик. — 1989. — № 4(104). — С. 44–49.
38. Винар Л. Універсал Івана Мазепи для Івана Дяківського: історіографічна замітка // Укр. історик. — 1987. — Ч. 1–4. — С. 70–72.
39. Вінтоняк О. Анатема на Гетьмана Мазепу // Укр. історик. — 1990. — № 1/4. — С. 64–70.
40. Вінтоняк О. Анафема на гетьмана Мазепу // Україна. — 1994. — № 4. — С. 26–28.
41. Віроцький В. Храми Чернігова. — К., 1998. — 206 с.
42. Воїнов С. Новгород-Сіверський. — Чернігів, 1999. — 163 с.
43. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети / Авт. передм. В.А. Смолій; Під ред. О.М. Дмитренка. — К., 1994. — 557 с.
44. Гетьман Іван Мазепа та його доба: (До 285-річчя від дня смерті): Тези доповідей наук. конф. — К., 1995. — 47 с.

45. Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. — К., 2008. — 398 с.
46. Гетьман. Осмислення: Науково-популярне видання. — К., 2009. — 368 с.; іл.
47. Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання. — К., 2009. — 272 с.; іл.
48. Гетьмани України. І.С. Мазепа // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 90–91.
49. Гетьмани України: Історичні портрети: Збірник. — К., 1991. — 216 с.
50. Гончар О.Т. Проблеми історії та культури України в епістолярій спадщини М.І. Костомарова: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06. — К., 2008. — 20 с.
51. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII–XVIII століть: Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу). — К., 2000. — 96 с.
52. Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I. — К., 1998. — 323 с.
53. Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — 70 с.
54. Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 22–42.
55. Грабовський С. Нариси з історії українського державотворення. — К., 1995. — 608 с.
56. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — 408 с.
57. Грушевський М. Історія України прилагоджена до програми початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх. — К., 1992. — 228 с.
58. Грушевський М. На українські теми: «Мазепинство» і «Богданівство» // Київська старовина. — 1995. — № 6. — С. 2–8.
59. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава–військо–битви. — К., 2011. — 464 с.; іл.
60. Гуржій О.І. Право в Українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1994. — 48 с.
61. Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — 223 с.
62. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна: 3 серії Україна крізь віки. — К., 1999. — 304 с.
63. Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Сто великих постатей і подій козацької України. — К., 2008. — 464 с.
64. Дмитрієнко М., Суховарова-Жорнова О. Портрети гетьмана Івана Мазепи: ідентифікація образу та іконографічний аналіз зображень // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць. — К., 2007. — С. 242–284.
65. Доба гетьмана І. Мазепи в європейській історії: міфи і реалії: Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Київ–Батурин. 7–8 листопада 2008 р. / НАН України. Інститут історії України; Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. — К., 2009. — 316 с.

66. *Дорошенко Д.* Тихий закуток. Гетьманський монастир // СЛ. — 1998. — № 1. — С. 152–161.
67. *Дорошенко Д.І.* Нарис історії України в 2-х томах. — Т. 2. (від половини XVII століття). — К., 1991. — 349 с.
68. *Духопельников В.* 300 лет Полтавской битвы: как это было. — Харьков, 2009. — 31 с.
69. *Енглунд П.* Полтава: Розповідь про загибель однієї армії / Пер. О. Сенюк, О. Буценко. — Харків, 2009. — 348 с.
70. *Єнсен А.* Мазепа. Історичні картини. — К., 1992. — 205 с.
71. *Єфименко О.* Історія України та його народу. Історичний нарис. — К., 1992. — 251 с.
72. *Жуковський А.* Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 134–145.
73. *Жуковський А., Субтельний О.* Нарис історії України. — Львів., 1992. — 230 с.: іл.
74. *Журавльов Д.В.* Військова справа в Слобідських козацьких полках у другій половині XVII — першій половині XVIII ст. — Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Харків, 2002. — 183 с. (на правах рукопису).
75. *Журавльов Д.В.* Мазепа: людина, політик, легенда. — Харків, 2007. — 384 с.
76. *Журавльов Д.В.* Україна та Росія: як брати горщики побили. — Харків, 2009. — 352 с.
77. *Заїка Г.П.* Українська лінія. — К.–Полтава, 2001. — 88 с.: іл.
78. *Замлинський В.* Гетьмани у боротьбі за суверенітет і державність України // Київська старовина. — 1992. — № 4. — С. 2–6.
79. *Замлинський В.* Стисла хронологія українських гетьманів // Київська старовина. — 1993. — № 5. — С. 88–94.
80. *Заруба В.М.* Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. — Дніпропетровськ, 2007. — 380 с.
81. *Заруба В.М.* Боротьба українського народу з турецько-татарською агресією в останній чверті XVII ст. Історіографія проблеми // Грані. — 2003. — № 6. — С. 31–34.
82. *Заруба В.М.* Взяття турецьких фортець в пониззі Дніпра 1695 року // Грані. — Дніпропетровськ. — 2002. — № 6 (26). — С. 26–28.
83. *Заруба В.М.* Воєнне мистецтво українського козацького війська (остання чверть XVII ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. — Дніпропетровськ, 2001. — С. 20–27.
84. *Заруба В.М.* Охотницьке (наймане) військо на Лівобережній Україні-Гетьманщині в останній чверті XVII ст. // Записки Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка. — Т. 225. — Львів, 1993. — С. 232–257.
85. *Заруба В.М.* Походи російських та українських військ на Крим у 1687 та 1689 рр. // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9. — С. 65–75.
86. *Заруба В.М.* Украинское казачье войско в борьбе с татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). — Харьков, 1993. — 186 с.

87. *Заруба В.М.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003. — 464 с.
88. *Заруба В.М.* Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 — Львів, 2004. — 36 с.
89. *Здибко В.* Заповіт Івана Мазепи // Україна. — 1994. — № 10. — С. 48–50.
90. *Злаин А.И.* Полтавская битва. — М., 1988. — 126 с.
91. *Ивонина Л.И.* Французская историография конца XIX — начала XX вв. о Мазепе // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва. Збірник статей. — Запоріжжя, 1993. — С. 27–33.
92. *Историкография истории Украинской ССР.* — К., 1987. — 555 с.
93. *Іван Мазепа // Котляр М.Ф., Смолій В.А.* Історія в життєписах. — К., 1994. — С. 255–270.
94. *Іван Мазепа і мазепинці: історія та культура України останньої третини XVII — початку XVIII століть: Наук. зб. / Упоряд І. Скочиляс; Редкол.: Л. Дашкевич, О. Купчинський, А. Фелонюк.* — Львів, 2011. — 352 с.
95. *Іван Мазепа і Москва: історичні розвідки і статті.* — К., 1994. — 174 с.
96. *Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять: Матеріали міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава).* — К., 2008. — 486 с.
97. *Історичні портрети: Хмельницький і Мазепа.* — К., 1991. — 68 с.
98. *Історія України: нове бачення: У 2-х т. / О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр.* — К., 1995. — 350 с.
99. *Історія української культури: У 5 т. — Т. 3: Українська культура другої половини XVII–XVIII ст.* — К., 2003. — 1246 с.
100. *Кагамлик С.* Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.). — К., 2005. — 550 с.
101. *Кагамлик С.* Світло духовності і культури. З історії Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. — К., 2008. — 326 с.
102. *Карпенко М.* Гетьман Іван Мазепа як будівничий Української держави. — Суми, 1999. — 24 с.
103. *Кіяшко Л.* Батуринські церкви доби Івана Мазепи // СЛ. — 2002. — № 1. — С. 23–24.
104. *Ковалевська О.* Гетьман Іван Мазепа: проблема «зради» та «анафемування» в українській та російській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. Науковий збірник (Пам'яті історика України, члена-кореспондента НАН України Ф.П. Шевченка). — К., 1999. — Вип. 7. — С. 173–189.
105. *Ковалевська О.* До питання атрибуції портретів І. Мазепи // СЛ. — № 1. — 2006. — С. 102–108.
106. *Ковалевська О.* До питання про непомічене // СЛ. — № 4/5. — 2005. — С. 67–70.
107. *Ковалевська О.* Збірник «Мазепа» реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років. — К., 2011. — 176 с.

108. *Ковалевська О.* Іван Мазепа у запитаннях та відповідях. — К., 2008. — 200 с.: іл.
109. *Ковалевська О.* Іван Мазепа. — К., 2009. — 52 с.
110. *Ковалевська О.* Матеріали М. Костомарова у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського [про підготовчі матеріали до монографії «Мазепа»] // Український історичний збірник. — Вип. 10. — К., 2007. — С. 279–282.
111. *Ковалевська О.* Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // Укр. іст. журн. — 2007. — № 3. — С. 152–167.
112. *Ковалевська О.* Образ Мазепи в творчості Олександра Орловського та Вацлава Павлішака // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.) — Вип. 4. — К., 2004. — С. 438–448.
113. *Ковалевська О.* Перша публікація зображення гербу гетьмана І. Мазепи // СЛ. — № 3. — 2007. — С. 107–109.
114. *Ковалевська О.* Постать Івана Мазепи в художній літературі XVII–XX століть // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики (Число 5). — К., 2000. — Ч. 2. — С. 120–135.
115. *Ковалевська О.* Постать Івана Мазепи у художній літературі XVII–XX ст. // Історія України. — 2001. — № 27/28. — С. 1–4.
116. *Ковалевська О.* Приречений на вічне прокляття: Доля образу «Мазепи» на театральній сцені // СЛ. — 2007. — № 1. — С. 74–86.
117. *Ковалевська О.О.* І.С. Мазепа в історіографії XVIII–XX століть. — Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — Донецьк, 1997. — 185 с. (на правах рукопису).
118. *Ковалевська О.О., Пінчук Ю.А.* Про маловідомі сторінки з життєпису гетьмана України Івана Мазепи // Історія України. — 1998. — № 3. — С. 6–8.
119. *Копиленко О.Л.* «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — 184 с.
120. *Корнієнко О.* Нариси військової історії України. Сумський полк. 1659–1765 рр. — К., 2008. — 488 с.
121. *Костомаров М.* Мазепа / Подгот. текста к печати и прим. Н. Котляра // Укр. істор. журн. — 1988. — № 8. — С. 140–150; № 9. — С. 126–139; № 10. — С. 134–148; № 11. — С. 138–158; № 12. — С. 124–140.
122. *Костомаров М.* Мазепа // Подгот. текста к печати и прим. Н. Котляра // Укр. іст. журн. — 1989. — № 1. — С. 129–144; № 2. — С. 137–152; № 4. — С. 126–142; № 5. — С. 128–140; № 6. — С. 130–138; № 7. — С. 134–143; № 8. — С. 135–149; № 9. — С. 136–147; № 11. — С. 117–131.
123. *Костомаров Н.И.* Мазепа / Підгот. текста до друку та прим. М. Котляра // Укр. іст. журн. — 1990. — № 1. — С. 122–135; № 3. — С. 138–139; № 4. — С. 126–141; № 5. — С. 134–145; № 6. — С. 131–144.
124. *Костомаров Н.И.* Мазепа. — М., 1992. — 335 с.
125. *Костомаров Н.И.* Мазепинцы / Упоряд. та прим. Ю. Пінчук // Укр. іст. журн. — 1991. — № 1. — С. 137–146; № 2. — С. 130–138.
126. *Костомаров Н.И.* Мазепинцы / Упоряд. та прим. Ю. Пінчука // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 133–144; № 10. — С. 148–158; № 11. — С. 137–145; № 12. — С. 142–150.

127. *Костомаров Н.И.* Руина. Мазепа. Мазепинцы. Исторические монографии и исследования. — М., 1995. — 640 с
128. *Котляр М.Ф., Смолий В.А.* Історія в життєписах. — К., 1994. — 327 с.
129. *Кресін О.* Запорозька Січ і Кримське ханство у 1687–1708 роках: політична і правова проблематика відносин // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 року. Доповіді та повідомлення. Історія. — Ч. 1. — Одеса–Київ–Львів. — 1999. — С. 188–198.
130. *Кресін О.* Мазепинці. — К., 1994. — 112 с.
131. *Кресін О.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII ст.: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. — К., 2001. — 16 с.
132. *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. — К., 2002. — 184 с.
133. *Кривошея В.* Іван Мазепа: біографічні дрібниці // СЛ. — 1998. — № 2. — С. 93–95.
134. *Кривошея В.* Національна еліта Гетьманщини. — К., 2008. — 452 с.
135. *Кривошея В.В.* Українська козацька старшина. — Ч. 1: Урядники гетьманської адміністрації. — Вид. 2-ге: допов., уточ. і виправ. — К., 2005. — 260 с.
136. *Крип'якевич І.* Істрія України. — Львів, 1990. — 520 с.
137. *Крупницький Б.* Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевич; передм. та комент. В.М. Горобця. — К., 2001. — 238 с.: іл.
138. *Крупницький Б.Д.* Гетьман Мазепа та його доба / Вступ. ст., прим., пер. з нім. О.К. Струкевич. — К., 2008. — 352 с.
139. *Крупницький Б.Д.* Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевич; передм. та комент. В.М. Горобця. — К., 2003. — 240 с.: іл.
140. *Кучерук О.* Козацькі гетьмани // Пам'ятки України. — 1990. — № 2. — С. 7–10.
141. *Мазепа І.* Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями... // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 6–7.
142. *Макаров А.* Мазепа — будівничий. — К., 1991. — 72 с.
143. *Мальченко О.* Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепа. — К., 2007. — 160 с.: іл.
144. *Марочкін В.* Гірка чаша Івана Мазепа // Україна. — 1989. — № 25. — С. 14–16.
145. *Марочкін В.* Іван Мазепа: правда і вигадки: [Полемічні нотатки] // Україна. — 1990. — № 6. — С. 10–12.
146. *Мацьків Т.* «Щирості тут було мало...» // Україна. — 1994. — № 7. — С. 22–24.
147. *Мацьків Т.* 1687–1709: Неупереджені свідчення західноєвропейських сучасників // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 34–35.
148. *Мацьків Т.* Легенда і правда про Мазепу // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина: (Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю укр. козацтва, Київ–Дніпропетровськ, 13–17 травня 1991 р.). — Вип. 3. — К., 1993. — С. 122–127.

149. *Мацьків Т.* Мазепіяна в «Українському історичному» // Укр. історик. — 1994. — № 1–4. — С. 50–56.
150. *Мацьків Т.* Справа княжого титулу гетьмана Івана Мазепи // Київська старовина. — 1993. — № 6. — С. 100–102.
151. *Мацьків Т.* Як була вирішена битва під Полтавою? // Укр. історик. — 1989. — Ч. 4. — С. 17–28.
152. *Мельник Л.* До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. — К., 1999. — С. 102–121.
153. *Мельник Л.* Остання битва за Гетьманщину // Київська старовина. — 1994. — № 4. — С. 65–70.
154. *Мельник Л.Г.* Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.). — К., 1995. — 104 с.
155. *Мицик Ю.* Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної Церкви // СЛ. — 2006. — № 6. — С. 38–47.
156. *Мицик Ю.* Іван Мазепа. — К., 2007. — 72 с.
157. *Мицик Ю.* Україна і гетьман Мазепа в мемуарах Л. Раковського // СЛ. — 2004. — № 2/3. — С. 28–37.
158. *Мицик Ю.* Фрагменти до біографії І. Мазепи // СЛ. — 2007. — № 3. — С. 12–16.
159. *Мицик Ю.* Ще один сюжет про Івана Мазепу // СЛ. — 2006. — № 5. — С. 35–38.
160. *Мицик Ю.А.* Гетьман І. Скоропадський — покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // СЛ. — 2000. — № 4. — С. 50–64; № 5. — С. 65–81.
161. *Муляр А.М.* Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII — на початку XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 2000. — № 2. — С. 94–100.
162. *Небелюк М.* Мазепа в оцінці Вольтера // Укр. історик. — 1987. — Ч. 1–4. — С. 72–82.
163. *Нікітенко Н.М.* Русь — Україна і Візантія у монументальному комплексі Софії Київської: історико-соціальний та етноконфесійний аспекти: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02. — К., 2002. — 34 с.
164. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України // Пам'ятки України. — 1991. — № 8. — С. 16–19.
165. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і Москва // Гетьман Іван Мазепа і Москва. Історичні розвідки і статті. — К., 1994.
166. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк–Київ–Торонто–Львів–Париж–Торонто, 2001. — 464 с.: іл.
167. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та Москва // Укр. історик. — 1989. — Ч. 4. — С. 7–16.
168. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та Москва // Укр. історик. — 1990. — Ч. 1–4. — С. 45–54.
169. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та Москва // Укр. історик. — 1991. — Ч. 1–2 (108–109). — С. 82–94.

170. Павленко С. Іван Мазепа і книга // Бібліотечний вісник. — 1994. — № 3. — С. 26–28.
171. Павленко Н., Артамонов В. 27 июня 1709 р. — М., 1989. — 272 с., ил.
172. Павленко С. Батурин // Літопис Червоної Калини. — 1995. — № 7. — С. 14–20.
173. Павленко С. Батуринські мотиви // СЛ. — 1995. — № 6. — С. 66–73.
174. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // СЛ. — 2006. — № 5. — С. 33–34.
175. Павленко С. Взаємодія гетьманської влади з магістратами у другій половині XVII — на початку XVIII ст. // СЛ. — 2006. — № 5. — С. 33–34.
176. Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. — Чернигов, 2009, — 142 с.
177. Павленко С. Генеральний обозний Михайло Вуяхевич // СЛ. — 2001. — № 2. — С. 139–140.
178. Павленко С. Гетьман Іван Мазепа. Життя заради останньої мрії // Україна — козацька держава. — К., 2004. — С. 394–399.
179. Павленко С. Дніпропетровський портрет гетьмана І. Мазепа // СЛ. — 2009. — № 2/3. — С. 239–243.
180. Павленко С. Духовні побратими Івана Мазепа // Пам'ять століть. — 2001. — № 6. — С. 34–56.
181. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. — К., 2007. — 266 с.: іл.
182. Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — Чернігів, 1994. — 152 с.
183. Павленко С. Золотий вік Батурина (1625–1707 рр.) // СЛ. — 1995. — № 4. — С. 54–68.
184. Павленко С. І. Скоропадський як соратник І. Мазепа // СЛ. — 2002. — № 4. — С. 91–95.
185. Павленко С. І.В. Ломиковський — генеральний обозний у команді Мазепа // СЛ. — 2002. — № 3. — С. 95–97.
186. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005. — 304 с.
187. Павленко С. Іван Мазепа. — К., 2003. — 416 с.: іл.
188. Павленко С. Київський полковник Костянтин Мокієвський // СЛ. — 2000. — № 5. — С. 136–138.
189. Павленко С. Кохання гетьмана Мазепа. — Чернігів, 2008. — 112 с.
190. Павленко С. Міф про Мазепу / Ред. О.Б. Коваленко. — Чернігів, 1998. — 248 с.
191. Павленко С. Міф про хабар І. Мазепа // СЛ. — 1997. — № 6. — С. 103–124.
192. Павленко С. Ніжинський полковник Іван Обідовський // СЛ. — 2001. — № 1. — С. 102–105.
193. Павленко С. Організація імпічменту Мазепа 1707 року // СЛ. — 2002. — № 6. — С. 22–31.
194. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. — К., 2004. — 602 с.

195. *Павленко С.* Перша спроба Івана Мазепи порвати з Москвою // СЛ. — 1998. — № 1. — С. 3–31.
196. *Павленко С.* Петро I та «народна війна» у 1708 році // Україна–Росія: історія і сьогодення: Матеріали науково-практичної конференції. — Чернівці, 1994. — С. 49–50.
197. *Павленко С.* Післямазепинська доба Батурина // СЛ. — 2006. — № 4. — С. 15–36.
198. *Павленко С.* Репресовані у справі повстання 1708–1709 рр. мазепинці, урядники та члени їх родин // Україна — козацька держава. — К., 2004. — С. 405.
199. *Павленко С.* Родовід гетьмана І. Мазепи // СЛ. — 2007. — № 5. — С. 57–70.
200. *Павловский И.Ф.* Битва под Полтавой 27-го июня 1709 года и ее памятники. — Харьков, 2009. — 326 с.
201. *Панашенко В.* Військові товариші // Київська старовина. — 1998. — № 3. — С. 166–174.
202. *Панашенко В.* Шлях армій Карла XII на Україну (1709 р.) // Укр. іст. журн. — 1991. — № 2. — С. 107–111.
203. *Панашенко В.В.* Полкове управління в Україні (середина XVII–XVIII ст.). — К., 1997. — 74 с.
204. *Панашенко В.В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII–XVIII ст.). — К., 1995. — 211 с.
205. *Пиріг П.* Соціально-економічна політика гетьмана Івана Мазепи // СЛ. — 2007. — № 6. — С. 14–23.
206. Північна війна та її наслідки для України. Збірник історико-культурного заповідника «Поле Полтавської битви»: Зб. наук. ст. / Редкол.: Лобурець В.С. (відп. ред.) та ін. — Полтава, 1992. — 46 с.: іл.
207. *Пінчук Ю.А.* М.І. Костомаров та його твір «Мазепинці» // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 130–133.
208. *Плохій С.* В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 267–282.
209. *Полонська-Василенко Н.* Історія України: У 2-х т. — Т. 2. (від середини XVII століття до 1923 року). — К., 1992. — 608 с.
210. Поразка національно-патріотичних сил у боротьбі за територіальну єдність козацької України (1676–1715 рр.) // Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. — К., 1997. — С. 174–236.
211. *Путро О.* Політична культура козацької держави в контексті еволюції української державної ідеї (друга половина XVII–XVIII ст.) // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 року. Доповіді та повідомлення. Історія. — Ч. 1. — Одеса–Київ–Львів. — 1999. — С. 198–205.
212. *Пуцко В.* Гетьман Іван Мазепа — меценат українського церковного мистецтва // Церковний календар на 1992 р. Б. м., 1992. — С. 152–170.
213. *Пуцко В.* Гетьман Іван Мазепа і розвиток українського мистецтва // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 98–104.

214. *Пуцко В.* Гетьман Іван Мазепа і розвиток українського мистецтва // Київська старовина. — 1995. — № 1. — С. 98–104.
215. *Пуцко В.* Мазепина срібна шата в Чернігові // Родовід. — 1996. — Ч. 2(14). — С. 112–116.
216. *Радишевський Р., Свербигуз В.* Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. — К., 2006. — 552 с.: іл.
217. *Резакевич К.* Про могилу Івана Мазепа // Київська старовина. — 1995. — № 3. — С. 49–53.
218. *Рендюк Т.Г.* Гетьман Іван Мазепа — відомий і невідомий... — К., 2010. — 480 с., 32 іл.
219. *Ричка В.* У пошуках поховання гетьмана // Київська старовина. — 1995. — № 3. — С. 54–55.
220. *Сергійчук В.* Кого предал гетман Мазепа. — К., 2006. — 160 с.
221. *Сергійчук В.* Кого зрадив гетьман Мазепа. — К., 1992. — 70 с.
222. *Сергійчук В.* Мазепа на сторінках «Українського історика» // Укр. історик. — 1994. — Т. 31. — С. 61–64.
223. *Сергійчук В.* Чи зрадив українському народу Мазепа? // Вісник Київського університету: Історико-філологічні науки. — 1991. — Вип. 1. — С. 29–43.
224. *Ситий І.* Батурин доби Івана Мазепа // СЛ. — 2000. — № 3. — С. 36–46.
225. *Ситий І.* Сіверський слід походження роду Мазеп // СЛ. — 2007. — № 5. — С. 44–52.
226. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. — К., 2001.
227. *Скрипник Л.В.* Полтавська битва 1709 р.: причини, хід та історичне значення для України: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — Черкаси, 2009. — 20 с.
228. *Смолій В.* Іван Мазепа // Історія України в особах: XI–XVIII ст. — К., 1993. — С. 327–338.
229. *Смолій В.* Іван Мазепа. Аура непересічної особистості й шлейф політичних спекуляцій // Віче. — 1994. — № 2 (Лютий). — С. 111–124.
230. *Смолій В.* Іван Мазепа: штрихи до соціально-політичного портрету // Культура і життя. — 1989. — № 42. — С. 6.
231. *Смолій В.А.* З думою про Україну (Іван Мазепа) // Українська ідея. Перші речники. — К., 1994. — С. 47–62.
232. *Смолка А.О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII — початку XVIII ст. — Вид. 2-е. доп. — К., 2007. — 224 с.
233. *Сокирко О.* Військове мистецтво українських найманців у ліфляндських кампаніях 1700–1702 рр. // Вісник Київського університету ім. Т. Шевченка. Секція «Історія». — Вип. 42. — К., 1999. — С. 26–31.
234. *Сокирко О.* Генерал гетьманського війська // Київська старовина. — 1999. — № 1. — С. 160–164.
235. *Сокирко О.* Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII — початку XVIII ст.) // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. — К., 2003. — С. 305–307.

236. Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 2. — С. 101–116.
237. Сокирко О. Лицарі другого сорту: наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. — К., 2006. — 280 с.
238. Сокирко О. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини: історія виникнення // Київська старовина. — 1998. — № 4. — С. 11–21.
239. Сокирко О. Полтавська битва 27 червня 1709 р.: Український Рубікон. — У 2-х ч. — К., 2008. — Частина I. — 80 с.: іл.; Частина II. — 104 с.: іл.
240. Сокирко О. Сердюцька піхота українських гетьманів // Київська старовина. — 1999. — № 6. — С. 49–63.
241. Сокирко О.Г. Війська українських гетьманів у Полтавській битві 27 червня 1709 р. // Укр. іст. журн. — 2009. — № 2. — С. 40–51.
242. Сокирко О.Г. Охотницьке військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2000. — 19 с.
243. Станіславський В.В. Іван Мазепа в таборі Карла XII: турецький вектор дипломатичної діяльності // Укр. іст. журн. — 2008. — № 5. — С. 39–49.
244. Станіславський В. Взаємини Івана Мазепи з господарями Валахії та Молдови (за недрукованими листами гетьмана 1691–1700 рр.) // Terra cossacorum: студії з давньої та нової історії України. — К., 2007. — С. 261–275.
245. Станіславський В. Військове співробітництво та пошук політичної взаємодії Запорозжя й Речі Посполитої в 1686–1689 рр. // Україна в Центрально-Східній Європі: 3 найдавніших часів до кінця XVIII ст. — Вип. 3. — К., 2003. — С. 207–242.
246. Станіславський В. Віленські православні та гетьман Іван Мазепа // Україна и Великое княжество Литовское в XIV–XVIII вв.: политические, экономические, межнациональные и социокультурные отношения в общеевропейском измерении: Тези міжнародної наукової конференції (27–29 вересня 2007 р., м. Кам'янець-Подільський), 2007. — С. 64–67.
247. Станіславський В. Гетьман Андрій Могила і запорозькі козаки // Київська старовина. — 1999. — № 3. — С. 155–162.
248. Станіславський В. Гетьман Іван Мазепа — герой України // Гетьман. — 2004. — № 1. — С. 8–10.
249. Станіславський В. До питання про зовнішність Івана Мазепи // СЛ. — 2006. — № 3. — С. 21–22.
250. Станіславський В. Завершення війни з Османською імперією та вступ Війська Запорозького у протистояння з Швецією в недрукованих листах Івана Мазепи за 1699–1700 роки // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 7. — К., 2007. — С. 261–280.
251. Станіславський В. Запорозжя та Крим у підготовці спільного виступу проти російської держави (листопад 1708 — червень 1709 рр.) // Середньовічна Україна: Зб. наук. праць (Пам'яті члена-кореспондента НАН України І.О. Гуржія). — К., 1997. — Вип. 2. — С. 224–235.
252. Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // Укр. іст. журн. — 1998. — № 1. — С. 76–86.

253. *Станіславський В.* Участь запорозьких козаків у Азовсько-Дніпровській кампанії 1695–1698 рр. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К.—Запоріжжя, 1997. — С. 77–87.
254. *Станіславський В.* Участь лівобережного та запорозького козацтва в боротьбі з Османською імперією (за даними неопублікованих епістолярій гетьмана Івана Мазепи 1695–1696) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 5. — К., 2005. — С. 581–596.
255. *Станіславський В.В.* Взаємини Івана Мазепи з Семеном Палієм та українсько-польські стосунки на Правобережній Україні за даними неопублікованих джерел // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 8. — К., 2008. — С. 316–336.
256. *Станіславський В.В.* Дніпровські походи 1697–1689 років в недрукованих листах Івана Мазепи до Петра I // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 6. — К., 2006. — С. 489–508.
257. *Станіславський В.В.* Запорозька Січ і Річ Посполита: 1686–1699. — К., 2004. — 357 с.
258. *Станіславський В.В.* Науково-теоретичний семінар «Гетьман Іван Мазепа: політичний діяч та державотворець» (1 червня 1994 р., м. Київ) // Укр. іст. журн. — 1994. — № 6. — С. 149–150.
259. *Станіславський В.В.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. // Укр. іст. журн. — 1998. — № 6. — С. 3–11.
260. *Станіславський В.В.* Політичні відносини Запорозької Січі з Річчю Посполитою та Правобережною Україною в 1686–1699 рр. // Укр. іст. журн. — 1999. — № 1. — С. 18–31.
261. *Стрішенець О.М.* Товарне виробництво і торгівля в Україні (друга половина XVII — кінець XVIII ст.). — Чернівці, 2009. — 304 с.
262. *Ступак Ф.Я.* Добровинна діяльність гетьмана І. Мазепи // Укр. іст. журн. — 2005. — № 1. — С. 138–147.
263. *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. — К., 1994. — 240 с.
264. *Субтельний О.* Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Укр. іст. журн. — 1991. — №2. — С. 125–129.
265. *Субтельний О.* Порівняльний підхід у дослідженні постаті Мазепи // Укр. іст. журн. — 1992. — № 2. — С. 125–129.
266. *Таїрова-Яковлєва Т.* Мазепа. — М., 2007. — 271 с.: ил. — (Жизнь замечательных людей: Сер. биограф.; Вып. 1041). — 271 с.: ил.
267. *Тарле Е.* Северная война и шведское нашествие на Россию // Тарле Е. Избранные произведения. — Т. III. — Ростов-на-Дону, 1994. — 672 с.
268. *Тодийчук О.В.* Украина XVI–XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. — К., 1989. — 138 с.
269. *Томілович Л.* Мазепи і Білоцерківщина // СЛ. — 1995. — № 4. — С. 72–73.

270. Україна і Росія в історичній перспективі. Нариси в 3-х томах. — Т. 1: *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Українські проекти в російській імперії. — К., 2004. — 504 с.
271. *Хведченя С.* Розбудова київських храмів гетьманом Іваном Мазепою (кінець XVII — початок XVIII ст.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наук. праць: У двох частинах. — К., 2005. — Число 12. — Ч. 1. — С. 407–416.
272. *Хоткевич Г.* Іван Мазепа // Гетьмани України. — К., 1991. — С. 101–150.
273. *Хоткевич Г.М.* Два гетьмани. — К., 1991. — 107 с.: іл.
274. *Чернецький Є.* Герб гетьмана Івана Мазепи: його зображення та походження // СЛ. — 2007. — № 5. — С. 53–57.
275. *Чухліб Т.* Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. — К., 2008. — 263 с.
276. *Чухліб Т.В.* Мазепинська Україна між Російською та Шведською короною: дилема вибору протекції // Укр. іст. журн. — 2009. — № 2. — С. 16–39.
277. *Швидько Г.К.* З історії міського самоврядування Чернігова у другій половині XVII ст. // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. — Чернігів, 1992. — С. 84–87.
278. *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К., 1995. — 390 с.
279. *Шевчук В.* Просвічений володар: Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. — К., 2006. — 464 с.
280. *Энглунд П.* Полтава: Рассказ о гибели одной армии / Перевод со швед. С. Белокриницкой и Т. Доброницкой. — М., 1995. — 288 с.
281. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т. 3: 1686–1734. — К., 1991. — 560 с.
282. *Яворницький Д.І.* Історія запорізьких козаків: У 3 т. — Т. 3: 1686–1734. — Львів, 1992. — 456 с.
283. *Яковлева Т.Г.* Нові архівні матеріали й перспективи вивчення гетьманства Івана Мазепи // Укр. іст. журн. — 2006. — № 5. — С. 235–237.
284. *Ямчук П.М.* Бароковий універсум Івана Мазепи: культурний аспект: Монографія. — Умань, 2005. — 104 с.

Наукове видання

**Україна
в Центрально-Східній
Європі**

Випуск 12-13

Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 12.09.2013 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 39,49. Обл. вид. арк. 28,63.
Наклад 300 прим. Зам. 20. 2013.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України.
Київ-1, вул. Грушевського, 4.